TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi – annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Radif Rifkatovich Zamaletdinov, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication named after Leo Tolstoy, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia)

Editorial Board

Abdullah Abbas	Professor, Xinjiang University (China)	**Rorlich Azade-Ayse**	Professor, University of Southern California (USA)
Badretdin Kadriya	Lecturer, Helsinki University (Finland)	**Sagdeev Roald Zinnurovich**	Professor, University of Maryland (USA)
Khayrullin Grif Timurzagitovich	Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)	**Schamiloglu Uli**	Professor, University of Wisconsin (USA)
Kirchner Mark	Professor, Justus Liebig University Giessen	**Sunyaev Rashid Alievich**	Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)
Jankowski Henryk	Professor, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland)	**Sunyaev Shamil Rashidovich**	Professor of Medicine, Harvard University (USA)
Khazipov Rustem Narimanovich	Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)	**Tahsin Gemil**	Director, Institute of Turkic Studies, University of Babesh-Bolay (Romania)
Mustafa Oner	Professor, University of the Aegean (Turkey)	**Yakaci Ali**	Professor, Head, Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akchurin R.S., Head, Department of Cardiovascular Surgery, A.L.Myasnikov Institute of Clinical Cardiology, Russian Cardiology Research and Production Centre, Russian Academy of Sciences (Russia)
Akchurina-Muftieva N.M., Professor, Crimean Engineering and Pedagogical University (Russia)
Akhmetshin R.K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Bartolome Ruth, Research Associate, Justus Liebig University Giessen (Germany)
Gafurov I.R., Rector, Kazan Federal (Volga Region) University (Russia)
Gilmutdinov I.I., Chairperson, Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R.S., Director, S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R.Z., Leading Researcher, Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khotinets V.Yu., Head, Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Minnullin K.M., Director, G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Nigmatullin R.I., Director, P.P.Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R.K., Rector, Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R.Z., Director, International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Sibagatullin A.M., Minister of Culture, Republic of Tatarstan (Russia)
Suleymanov D.Sh., Vice-President, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Valeev R.I., Chairman, State Council Committee, State Council for Culture, Science, Education and National Issues, Republic of Tatarstan (Russia)
Volodarskaya E.F., President, Academy of Linguistic Sciences (Russia)
Zakirov R.Z., Chairman, Executive Committee, World Congress of Tatars (Russia)

Executive Editors

Galiullina G.R., Doctor of Philology, **Khabutdinova M.M.,** PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O.V., PhD (Philology), **Alishina H.Ch.,** Doctor of Philology, **Zakiev M.Z.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F.Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R.S.,** PhD (Philology), **Svirina L.O.,** PhD (Pedagogics), **Timerkhanov A.A.,** Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M.Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F.G**., Doctor of Philology, **Gilazov T.Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D.F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A.M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z.R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M.I.,** Doctor of Philology, **Yashina M.E.,** PhD (Philology)

Section "History and Society"

Almazova L.I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I.A.,** Doctor of History, **Iskhakov D.M.,** Doctor of History, **Subich V.G.,** PhD (Philology), **Tagirov I.R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A.Yu.**, Doctor of History, **Khayrutdinov R.R**., PhD (History), **Khuzin F.Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L.F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G.F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M.M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V.R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A.M**., Doctor of History, **Salehova L.L**., Doctor of Pedagogics, **Sultanova R.R.,** PhD (Art Criticism), **Shelestova O.V.,** PhD (Philology), **Yavgildina Z.M.,** Doctor of Pedagogics, **Yarmakeev I.E.**, Doctor of Pedagogics

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A.Kh., PhD (Philology), **Grolman M.B.,** Lecturer, **Kadirova E.Kh.** PhD (Philology), **Kirillova Z.N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R.H.,** PhD (Pedagogics), **Shaydullin R.V.,** Doctor of History, **Shakirzyanov R.A.,** PhD (Engineering), **Yusupova A.Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G.F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A.M., Najip Nakkash, Salakhov R.F.

Editorial Office address:

2 Tatarstan Street,
Kazan, 420021, Republic of Tatarstan,
Russian Federation.
Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: http://tatarica.kpfu.ru/

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is included in EBSCO publishing database.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир
Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Лев Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Абдулла Аббас	Шенҗан университеты профессоры (Кытай)	**Сүнәев Шамил Рәшид улы**	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Бәдретдин Кадрия	Хельсинки университеты лекторы (Финляндия)	**Тәхсин Җәмил**	Бабеш-Больяй университетының Тюркология институты директоры (Румыния)
Кирхнер Марк	Ю.Либих исемендәге Гиссен университеты профессоры (Германия)	**Хажипов Рөстәм Нариман улы**	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)	**Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы**	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Рорлих Айшә-Азаде	Көньяк Калифорния университеты профессоры (АКШ)	**Юлай Шамил угълы**	Висконсин университеты профессоры (АКШ)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)	**Якачы Али**	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)	**Янковский Генрих**	Адам Мицкевич исемендәге Познань университеты профессоры (Польша)

Консультатив совет

Акчурин Р.С., Россия Фәннәр академиясе Россия кардиологик фәнни-җитештерү үзәгенең А.Л.Мясников исемендәге Клиник кардиология институты йөрәк-кан тамырлары хирургиясе бүлеге җитәкчесе (Россия)
Акчурина-Мөфтиева Н.М., Кырым инженер-педагогика университеты профессоры (Россия)
Әхмәтшин Р.К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Бартоломэ Рут, Ю.Либих исемендәге Гиссен университетының фәнни хезмәткәре (Германия)
Вәлиев Р.И., Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр буенча комитет рәисе (Россия)
Володарская Э.Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гафуров И.Р., Казан федераль университеты ректоры (Россия)
Гыйльметдинов И.И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Закиров Р.З., Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының рәисе (Россия)
Миңнуллин К.М., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Нигъмәтулин Р.И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты директоры (Россия)
Низамов Р.К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р.З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сибагатуллин А.М., Татарстан Республикасы мәдәният министры (Россия)
Сөләйманов Җ.Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең вице-президенты (Россия)
Хәйруллин Р.З., Россия мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р.С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты директоры (Россия).
Хотинец В.Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррирләр:

Галиуллина Г.Р., филол. фән. д-ры, **Хәбетдинова М.М.,** филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О.В., филол. фән. канд., **Алишина Х.Ч.,** филол. фән. д-ры, **Зәкиев М.З.,** филол. фән. д-ры,
Нуриева Ф.Ш., филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р.С.,** филол. фән. канд.,
Свирина Л.О., филол. фән. канд., **Тимерханов А.Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М.Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф.Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т.Ш.,** филол. фән. канд.,
Закирҗанов Ә.М., филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д.Ф.,** филол. фән. д-ры,
Зиннәтуллина З.Р., филол. фән. канд., **Солнышкина М.И.**, филол. фән. д-ры, **Яшина М.Е.,** филол. фән. канд.

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л.И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И.А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д.М.**, тарих фән. д-ры,
Субич В.Г., филол. фән. канд., **Таһиров И.Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А.Ю.**, тарих фән. д-ры,
Хәйретдинов Р.Р., тарих фән. канд., **Хуҗин Ф.Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л.Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г.Ф.**, сәнгать фән. д-ры,
Гыйбатдинов М.М., тарих фән канд., **Дулат-Алиев В.Р**., сәнгать фән. д-ры,
Кәлимуллин А.М., тарих фән. д-ры, **Салехова Л.Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р.Р.**, сәнгать фән. канд.,
Шелестова О.В., филол. фән. канд., **Яугилдина З.М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И.Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А.Х., филол. фән. канд., **Грольман М.Б., Җамалетдинова Г.Ф.,** филол. фән. канд.,
Кадыйрова Э.Х., филол. фән. канд., **Кириллова З.Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р.Х.,** пед. фән. канд.,
Шәйдуллин Р.В., тарих фән. д-ры, **Шакирҗанов Р.Ә.,** техн. фән. канд., **Юсупова Ә.Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н.В., Гыймадиев А.М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р.Ф.

Редакциянең адресы:

420021, Россия Федерациясе,
Татарстан Республикасы
Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт
Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: http://tatarica.kpfu.ru/

Журнал элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча Федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал EBSCO Publishing Database мәгълүматлар базасына кертелә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор

Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Абдулла Аббас	профессор Синьцзянского университета (Китай)
Бадретдин Кадрия	лектор университета Хельсинки (Финляндия)
Кирхнер Марк	профессор Гиссенского университета им.Ю.Либиха (Германия)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)
Рорлих Айша-Азаде	профессор университета Южной Калифорнии (США)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)
Сюняев Рашид Алиевич	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)
Сюняев Шамиль Рашидович	профессор Гарвардского университета (США)
Тахсин Джамиль	директор института тюркологии университета Бабеш-Больяй (Румыния)
Хазипов Рустем Нариманович	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Хайруллин Гриф Тимурзагитович	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Юлай Шамильоглу	профессор Висконсинского университета (США)
Якачы Али	Заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)
Янковский Генрих	профессор университета имени Адама Мицкевича в Познани (Польша)

Консультативный совет

Акчурин Р.С., руководитель отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии имени А.Л.Мясникова Российского кардиологического научно-производственного центра Российской академии наук (Россия)
Акчурина-Муфтиева Н.М., профессор Крымского инженерно-педагогического университета (Россия)
Ахметшин Р.К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Бартоломэ Рут, научный сотрудник Гиссенского университета имени Ю.Либиха (Германия)
Валеев Р.И., председатель Комитета Государственного Совета Республики Татарстан по культуре, науке, образованию и национальным вопросам (Россия)
Володарская Э.Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гафуров И.Р., ректор Казанского федерального университета (Россия)
Гильмутдинов И.И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Закиров Р.З., председатель исполкома Всемирного Конгресса татар (Россия)
Миннуллин К.М., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Нигматулин Р.И., директор Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р.К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р.З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сибагатуллин А.М., министр культуры Республики Татарстан (Россия)
Сулейманов Д.Ш., вице-президент Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хайруллин Р.З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р.С., директор Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В.Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительные редакторы:

Галиуллина Г.Р., д-р филол. наук, **Хабутдинова М.М.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О.В., канд. филол. наук, **Алишина Х.Ч.,** д-р филол. наук, **Закиев М.З.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф.Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р.С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л.О.,** канд. филол. наук**, Тимерханов А.А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М.Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф.Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т.Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д.Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А.М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З.Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М.И.**, д-р филол. наук, **Яшина М.Е.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л.И., канд. филос. наук, **Гилязов И.А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д.М.**, д-р ист. наук, **Субич В.Г.,** канд. филол. наук, **Тагиров И.Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А.Ю.**, д-р ист. наук, **Хайрутдинов Р.Р.,** канд. ист. наук, **Хузин Ф.Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л.Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г.Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М.М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В.Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А.М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л.Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р.Р.**, канд. искусствоведения, **Шелестова О.В**., канд. филол. наук, **Явгильдина З.М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И.Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А.Х., канд. филол. наук, **Грольман М.Б., Замалетдинова Г.Ф.,** канд. филол. наук, **Кадирова Э.Х.,** канд. филол. наук, **Кириллова З.Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р.Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р.В.,** д-р ист. наук, **Шакирзянов Р.А.,** канд. техн. наук, **Юсупова А.Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н.В., Гимадеев А.М., Наджип Наккаш, Салахов Р.Ф.

Адрес редакции:

420021, Российская Федерация,
Республика Татарстан
г. Казань, ул. Татарстан, д. 2
Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: http://tatarica.kpfu.ru/

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в базу данных EBSCO Publishing Database.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-7-17

THE FIRST AND SECOND PERSON AFFIXES IN POSSESSIVE CONSTRUCTIONS OF THE TATAR, BASHKIR AND CHUVASH LANGUAGES: FREQUENCY OF USE

Khisiyama Yuto,
3-11-1, Futu-se, Asahi-te, Tokyo, 183-8534, Japan,
boltwatts@gmail.com.

Guzel Amirovna Nabiullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
guzelnab2@yandex.ru.

The category of possessiveness is a specific grammatical category typical of Turkic languages. However, as indicated in Turkic studies, in some Turkic languages, including Tatar, Bashkir, and Chuvash, the possessive affix is optional if the possessive construction includes the pronoun of the I or II person: *минем дәфтәр (ем), синең дәфтәр (ең), безнең дәфтәр (ебез), сезнең дәфтәр (егез)*.

The main purpose of this paper is to analyze the frequency of use of possessive endings in Turkic languages, in particular, in Tatar, Bashkir, and Chuvash. The research shows that in all three languages the frequency of possessive endings depends on the person and the number. The affix of possessiveness of the first person plural is most often found in these languages, and the possessive affix of the second person singular has the lowest frequency. In our opinion, two factors account for this linguistic phenomenon: 1) the number of persons indicated by the personal pronoun; 2) the length of the possessive ending.

Key words: Tatar language, Bashkir language, Chuvash language, possessive category, possessive endings.

The category of possessiveness is a specific grammatical category typical of Turkic languages. Usually this category indicates that the item belongs to a person. It has special endings called possessive endings. In Tatar, for example, the possessive endings are the following: ***-м/-ым/-ем, -ң/-ың/-ең, -сы/-се/-ы/е, -ыбыз/-ебез/-быз/-без, -ыгыз/-егез/-гыз/-гез, -лары/-ләре/ -нары/-нәре***.

Initial information about the possessive category in Turkic linguistics is found in the grammars of the 19th century. The possessive category, its endings, and meanings are studied in detail in Turkic

grammars and research works written in the early 20th – 21st centuries. In Tatar linguistics, the ways of denoting the possessive category are described in the works of G. Alparov (1926), V. Hangildin (1959), Z. Valiullina, K. Zinnatullina, M. Sagitov (1972), D. Tumasheva (1978), M. Zakiev (1993), F. Khisamova (2006), and Ch. Kharisova (2010). V. Hangildin notes that the possessive forms of the first and second persons can enter into a syntactic relationship only along with personal pronouns. He underlines that the endings of the modified word have specific contracted pronunciation of personal pronouns in the genitive case and phrases with nouns having possessive endings [Hangildin, p. 80]. According to V. Hangildin, possessive endings of the III person, in contrast to the endings of the I and II persons, may refer both to the person and to another object. As the concept of the possessive form of the third person is broad and undefined, it should always be designated. Therefore, contacted forms of endings and attributes are rarely used. [Hangildin, p. 80, p. 81].

The grammar book, compiled by Z. Valiullina, K. Zinnatullina, and M. Sagitov, shows the use of the category of possessiveness of the I and II persons in three forms, where the object or the person applies only to a person (the first and the second person) [Valiullina, Zinnatullina, Sagitov, p. 53]. The authors note the impossibility to use the third person without an ending (in its analytical form) due to the fact that the third person is mainly modified by a personal pronoun or noun. As a result, the analytical method is not used at all, and the synthetic method is extremely rare [Valiullina, Zinnatullina, Sagitov, p. 53].

Although D. Tumasheva's research does not show the ways of expressing the category of possessiveness, it explains the possessiveness of the endings attached to the noun, to the person. The researcher emphasizes the possibility of expressing these categories by just one word in the I and II persons (*минем китап, синең китап, безнең бакча, сезнең бакча*), underlining the use of the analytical forms of the category [Tumasheva, p. 46].

In grammar books by M. Zakiev, the forms of possessiveness are shown explicitly and the peculiarities of each form are indicated. There are three methods indicated by the forms of possessiveness of the I and II persons: synthetic, analytical, and analytical-synthetic methods [Zakiev, p. 32, p. 33]. Considering the features of use of every method one can see that the first (synthetic) method is equally used in oral and written speech, the second (analytical) method is used more in oral speech, and the third (analytical-synthetic) method is more often used in written speech. According to the researcher, the third method is characterized by emotionality. The rearrangement of words in phrases leads to increased emotionality [Zakiev, p. 32, p. 33]. Two methods are highlighted for the form of the third person possessiveness: synthetic and analytical-synthetic, and in the case of the synthetic method, it is shown to whom (or to what) the object belongs [Zakiev, p. 33].

The works of F. Khisamova and Ch. Kharisova indicate three structural types and determine the value of possessiveness: synthetic, analytical-synthetic, and analytical methods. The forms of possessiveness of the I and II persons are used in three types, though the drop-off of the possessive ending of the III person in the modern Tatar language is defined as a discrepancy to the literary norm [Kharisova, p. 20, p. 21].

In the Bashkir language linguistics, the ways of expressing the category of possessiveness are thoroughly studied in the works of N. Dmitriev (1948), A. Yuldashev (1981), and M. Zainullina (2002). In addition to the main type of the category of possessiveness (*ат-ым, ат-ың, ат-ы*), N. Dmitriev identifies and describes the existence of two more types (*минем атым* һәм *һинең ат*) belonging to the same category. Categorizing the second type as "morphological-syntactic" (*минең атым*), and the third – "syntactic" (*минең ат*), he points out that the structure of the category of possessiveness is similar to the form of its expression in Russian and German (*мой конь, mein Pferd*) [Dmitriev, p. 58]. The author notes that the frequency of use of these types lies not only in the field of grammar, but also in the field of stylistics. According to N. Dmitriev, the main semantic stress in the word *атым* falls on the noun *ат*, and the repeated use of the concept *минекелек* "being mine" in the phrase *минең атым* adds certain feelings and emotions [Dmitriev, p. 58]. The form "*Минең ат*" is found in Turkic written monuments of the 8th century, thus, the researcher believes that the formation of this pattern was not influenced by the Russian language [Dmitriev, p. 58].

A. Yuldashev (1981) identifies two ways of determining possessiveness: in the I and II persons it is expressed by means of a personal pronoun in the genitive case and by adding the ending of possessiveness: *минең илем, һинең илең*. The meaning of possessiveness is also expressed by the lexical-syntactic method, that is, by the personal pronoun in the genitive case: *минең малай, һинең малай,*

беҙҙең малай, һеҙҙең малай [Iuldashev, p. 123]. The use of a noun with the possessive ending together with a personal pronoun in the genitive case, indicating that an object belongs to a given person, helps to express emotions. For example: *Был күл* ***минең һарайым****, Көн дә ҡоштай ҡойонам* (folklore); *Күккә ашҡан Уралым, -* ***Минең*** *изге* ***төйәгем****, һеҙҙе һөйә йөрәгем* (S. Yulaev) [Iuldashev, p. 123]. In contrast to the I and II persons, the possessive form of the III person is always formed with the possessive ending, regardless of the presence or absence of the specified name: *уның атаһы, уларҙың атаһы*... [Iuldashev, p. 123]. The author also pays attention to the fact that the change in the order of words in the possessive patterns of the singular I and II persons affects emotionality: ***Йөрәккәйем минең*** *әллә нишләй, Асып ҡарар инем, асҡыс юҡ* (folklore) [Iuldashev, p. 123].

In M. Zainullina's grammar (2002), three main types of the category of possessiveness in nouns are mentioned: the type formed by adding the endings to nouns is called "a morphological type" (*китаб-ым, китаб-ың, китаб-ы; алма-быҙ, алма-ғыҙ, алма-лары).* The type formed with the help of the endings, consisting of personal pronouns indicating the possessor and the name itself denoting the possessed object, is called "a morphological syntactic form" (*минең китаб-ым, һинең китаб-ың, уның китаб-ы; беҙҙең алма-быҙ, һеҙҙең алма-ғыҙ, уларҙың алма-лары*). If personal pronouns, indicating the possessor, are used in the genitive case and the name itself, denoting the possessed object, is used without any endings - this type is called syntactic (*минең китап, һинең китап, беҙҙең китап, һеҙҙең китап*) [Zainullin, p. 21].

The designation of the category of possessiveness in Chuvash is explained in the works of J. Krueger (1961), L. Sergeev, E. Andreeva, and V. Kotleev (2012). According to J. Krueger, there are three methods denoting the category of possessiveness in Chuvash [Krueger, p. 113, p. 116]. The first method is similar to the English words "my, our, your..", this method is formed by personal pronouns in the genitive case: *манăн лаша* (my horse)*, санăн лаша* (your horse)*, унăн лаши* (his horse)*, пирĕн лаша* (our horse)*, сирĕн лаша* (your horse)*, вĕсен лаши* (their horse) [Krueger, p. 113]. Krueger notes that this way of expressing the category of possessiveness is often used in the Chuvash language. The researcher pays attention to another method found in other Turkic languages: the method of applying a special ending to show who the owner of the possession is. For example: *ывăл-ăм* (ул-ым) [my son], *ывăл-у* (ул-ың) [your son], *ывăл-ĕ* (ул-ы) [his son], *ывăл-ăмăр* (ул-ыбыз) [our son], *ывăл-ăр* (ул-ыгыз) [your son], *ывăл-ĕ* (ул-ы) [their son] [Krueger, p. 116]. He explains that if it is necessary to determine the ownership of the subject, the above two methods are considered together in the synthesis. This method is used to form a certain accent, as in the English sentence "Our son did this, but their son did that": *манăн ывăл-ăм* (минем ул-ым), *санăн ывăл-у* (синең ул-ың), *унăн ывăл-ĕ* (аның ул-ы), *пирĕн ывăл-ăмăр* (безнең ул-ыбыз), *сирĕн ывăл-ăр* (сезнең ул-ыгыз), *вĕсен ывăл-ĕ* (аларның ул-ы) [Krueger, p. 113, 116]. According to Krueger, in the plural forms of the I and II persons, the analytical construction is used more often in Chuvash today. For example, instead of *ывăл-ăмăр* - *пирĕн ывăл* is used, instead of *ывăл-ăр* - *сирĕн ывăл-у* is used [Krueger, p. 118].

The relation of an object to a person in L. Sergeev's work is denoted in two ways:

1) the use of words before a noun denoting possession (syntactic method), i.e. personal pronouns *(манăн, пирĕн, санăн, сирĕн, унăн, вĕсен*). For example: *манăн ручка* (моя ручка) [my pen], *пирĕн ручка* (наша ручка) [our pen], *сирĕн кĕнеке* (ваша книга) [your book], *унăн ручки* (его ручка) [his pen], *вĕсен кĕнеки* (их книга) [their book];

2) if an item belongs to someone, it can be expressed in a morphological way, i.e. with the help of special endings. These endings are called affixes of possession (Chuvash. камăнлăх аффиксĕсем). For example: *сĕтел-ĕм* (өстәл-ем) [my table], *сĕтел-ӳ* (өстәл-ең) [your table], *сĕтел-ĕ* (өстәл-е) [his table] [Sergeev, p. 266, p. 267]

According to L. Sergeev, the endings of possession of the I and II persons in Chuvash are used very rarely: the I person possession is expressed more widely by the context, not by means of endings. For example, куç курмасть (күз күрми) [eye doesn't see]. In this example the belonging of the eyes to the I person can be understood through the context, which explains the rare use of the endings in this case [Sergeev, p. 270]. The belonging of an item to any person can be expressed in a mixed way: санăн (хăвăн) кĕнек-ӳ (синең (үзеңнең) китаб-ың) [your own book], пирĕн (хамăрăн) учител-ĕмĕр (безнең (үзебезнең) укытучы-быз [our own teacher]. But these constructions refer to literary language and are rarely found in spoken language [Sergeev, p. 272]. The III person, unlike

other forms, always attaches the ending of the possessive category: *(унăн) тетрач-ĕ* ((аның) дәфтәр-е)[his (own) copybook], *(вĕсен) пӳрч-ĕ* ((аларның) йорт-ы) [their house], *(хăйĕн) лаш-и* ((үзенең) ат-ы)[his (own) horse] [Sergeev, p. 272].

As you can see, the constructions of the category of possessiveness are well studied in the grammars of the Tatar, Bashkir, and Chuvash languages. Turkologists have proved that the use of constructions with the possessive category is characteristic of written speech. They also note that oral speech is not characterized by the use of the possessive categories. Thus, the theoretical studies demonstrate that the category of possessiveness, its features, its use and types are sufficiently studied in Turkic linguistics. However, there are also insufficiently covered questions: for example, the frequency of use of certain structural types of the possessive categories, the paradigm of their use, their grammatical nature, stylistic features - which have not been properly studied. Taking into account these features, the main purpose of this work is to determine the frequency of use of the possessive category endings in Turkic languages: in Tatar, Bashkir, and Chuvash. In this article we explore the forms of possessive categories of the I and II persons in the Tatar, Bashkir, and Chuvash languages. The subject under study is the personal pronouns of the I or II persons in the genitive case, as well as the phrases consisting of nouns without the category of possessiveness or nouns with the category of possessiveness in the Tatar, Bashkir, and Chuvash languages. When studying the frequency of use of the possessive category endings we employed the statistical method, when analyzing the research results, comparative and descriptive methods were applied. We based our study on the following online corpora:

1) The Written Corpus of the Tatar Language. The volume of the corpus is currently more than 356 million words [http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php].

2) The Corpus of Bashkir Poetry. Includes more than 1 million words, about 500 thousands poetic lines, more than 13 000 poems by 101 writers [http://web-corpora.net/bashcorpus/search/].

3) Чăваш чĕлхин икчĕлхеллĕ çӳпçи (The Bilingual Corpus of the Chuvash Language). More than 1 million words recorded. Basically, the corpus contains newspaper-magazine and religious - informative articles [http://corpus.chv.su/].

According to the results of the analysis of the corpus data, we have revealed the following trends in the frequency of use of affixes belonging to the I and II persons in the Tatar, Bashkir, and Chuvash languages:

1) 1000 constructions from "The Written Corpus of the Tatar Language" with the possessive category were selected for the I and II person pronouns. Thus, we have made conclusions about the frequency of use of constructions with and without affixes:

	without affixes	with affixes
1 person singular	91 (36.4%)	**159 (63.6%)**
1 person plural	**209 (83.6%)**	41 (16.4%)
2 person singular	51 (20.4%)	**199 (79.6%)**
2 person plural	**134 (53.6%)**	116 (46.4%)

2) 200 constructions from "The Corpus of Bashkir Poetry" with the possessive category were selected for the I and II person pronouns. Thus, the following results have been obtained concerning the frequency of use of constructions with and without affixes:

	without affixes	with affixes
1 person singular	20 (40.0%)	**30 (64.0%)**
1 person plural	**45 (90.0%)**	5 (10.0%)
2 person singular	8 (16.0%)	**42 (84.0%)**
2 person plural	**33 (66.0%)**	17 (34.0%)

3) 200 constructions from "The Bilingual Corpus of the Chuvash Language" ("Чăваш чĕлхин икчĕлхеллĕ çӳпçи") have been selected for the I and II person pronouns with the category of possessiveness. The frequency of use of constructions with and without affixes of belonging is as follows:

	without affixes	with affixes
1 person singular	**42 (84.0%)**	8 (16.0%)
1 person plural	**49 (98.0%)**	**1 (2.0%)**
2 person singular	13 (26.0%)	**37 (74.0%)**
2 person plural	**31 (62.0%)**	**19 (38.0%)**

Having analyzed the materials of the corpora and the forms of the possessive category of the genitive case in the Tatar and Bashkir languages, we have revealed the difference in the frequency of use of these two forms. In constructions with personal singular pronouns in both languages, the analytical form is found less frequently than the analytical-synthetic form. And vice versa, in constructions with personal plural pronouns, the analytical form is used more often than the analytical-synthetic one. The main reason for this is probably the fact that the plural form of personal pronouns

has long endings and in the process of speech it tends to be simplified. When comparing these two persons, we have come to the conclusion that the use of the analytical form in the I person is more vivid than the use of the analytical form in the II person. Even if the frequency of use of the two forms differs slightly depending on the style of speech, there are no major differences in the general trends outlined above. We believe that it is impossible to determine the frequency of use of the two forms only based on the styles of speech or its emotionality, as stated in the grammar. It should be noted that the form varies depending on the construction of the possession and the type of noun in the possessiveness construction. As we see, in all three languages the frequency of use of possessive pronoun endings differs depending on the person and the number. And in all three languages the ending of possessive pronouns of the I person plural is used less often, while the ending of the possessive pronoun of the II person singular is most common. It is noteworthy that all three languages share common trends.

Looking at the results, we can say that the frequency of use of the possessive category is influenced by the following factors:

1) plurality, expressed by personal pronouns. In all three languages the II person pronoun in plural (тат. *сез*, баш. *һеҙ*, чув. *эсир*) can express only one person. The I person plural (тат. *без*, баш. *беҙ*, чув. *эпир*) always denotes two or more people. Therefore, if the person expressed by the personal pronoun is used in the plural the use of the possessive ending may be rare. This factor does not concern Chuvash, because in this language the frequency of using possessive endings of the I person singular is less common than that of the II person plural.

2) completeness / brevity of possessive endings. Based on the principle of economy complete endings of the possessive category can be omitted. In the Tatar and Bashkir languages, plural endings (тат. *-(ы)быз/-(е)без, -(ы)гыз/-(е)гез*; баш. *-(ы)быҙ/-(е)беҙ, -(ы)ғыҙ/-(е)геҙ*) are longer than the endings of the singular form (*-(ы)м/-(е)м, -(ы)ң/-(е)ң*). In the Chuvash language, possessive endings of the I person plural (*-(ă)мăр/-(ĕ)мĕр*) are longer than other endings *(ă)м/-(ĕ)м, -у/-ӳ, -(ă)р/-(ĕ)р).* Nevertheless, the issue of rare use of short forms of the possessive category endings in Chuvash remains open.

In conclusion, we can say that the frequency of the possessive ending use differs depending on its number and person: the I person plural endings are rarely used in three languages, while the II person singular endings are used more often.

In our opinion, two factors contribute to this phenomenon: 1) the plurality of the person expressed by the personal pronoun; 2) the completeness / brevity of the endings of the category of possessiveness. The possibility of other reasons is not excluded. The clarification of such issues and a comparative analysis of this trend in other Turkic languages is our upcoming task.

References

Dmitriev, N. K. (1948). *Grammatika bashkirskogo iazyka* [Grammar of the Bashkir Language]. 276 p. AN SSSR. Moscow. (In Russian)

Hishiiama, Y. (2019). *Possessive Person Markings in Tatar Possessive Noun Phrases. Language, Area and Culture Studies*. Pp. 93–113. Tokyo, Tokyo University of Foreign Studies. (In English)

Iuldashev, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo bashkirskogo literaturnogo iazyka* [Grammar of the Modern Bashkir Literary Language]. 495 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Khangildin, V. N. (1959). *Tatar tele grammatikasy* [Grammar of the Tatar Language]. 642 p. Kazan, Tatarstan kitap nəshriyat. (In Tatar)

Kharisova, Ch. M. (2010). *Khəzerge tatar ədəbi tele morfologiyasennən* lektsiyalər [Lectures on the Morphology of the Modern Tatar Literary Language]. 128 p. Kazan, Tatar dəүlət gumanitar-pedagogika universitety. (In Tatar)

Khisamova, F. M. (2006). *Tatar tele morfologiyase* [Morphology of the Tatar Language]. 335 p. Kazan, Məgarif nəshriyaty. (In Tatar)

Krueger, J. (1961). *Chuvash Manual. Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 7. 271 p. The Hague, Mouton. (In English)

Sergeev, L. P., Andreeva, Ye. A., Kotleev, V. I. (2012). *Chăvash chĕlkhi: chăvash filologi fakul'techĕn studenchĕsem valli khatĕrlenĕ vĕrenű kĕneki.* 431 p. Shupashkar, Chăvash kĕneke izd-vi. (In Chuvash)

Tumasheva, D. G. (1978). *Khəzerge tatar ədəbi tele: Morfologiia* [Modern Tatar Literary Language]. 221 p. Kazan, Tatarstan kitap nəshriiaty. (In Tatar)

Vəliullina, Z. M., Zinnətullina, K.Z., Səgyitov, M. A. (1972). *Khəzerge tatar ədəbi tele morfologiyase* [Morphology of the Modern Tatar Literary Language]. 206 p. Kazan, KDPI. (In Tatar)

Zakiiev, M. Z. i dr. (1993). *Tatarskaia grammatika* [Tatar Grammar]. T.II. Morfologiia. 397 p. Kazan', Akademiia nauk Tatarstana. (In Russian)

Zəinullin, M. V. (2002). *Khəẓerge bashҡort əẓəbi tele: morfologiia* [Modern Bashkir Literary Language: Morphology]. 388 p. Өfə, BDU. (In Bashkir)

Sources

Bashкort shiğriəte korpusy [The Corpus of Bashkir Poetry]. URL: http://web-corpora.net/bashcorpus/search/ (accessed: 05.09.2019)

Tatar teleneң iazma korpusy [The Written Corpus of the Tatar Language]. URL: http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php (accessed: 05.09.2019)

Chăvash chĕlkhin ikçlhellĕ çpçi [The Bilingual Corpus of the Chuvash Language]. URL: http://corpus.chv.su/ (accessed: 05.09.2019)

ТАТАР, БАШКОРТ ҺӘМ ЧУВАШ ТЕЛЛӘРЕНЕҢ ТАРТЫМ КОНСТРУКЦИЯЛӘРЕНДӘ I ҺӘМ II ЗАТ ТАРТЫМ КУШЫМЧАЛАРЫНЫҢ КУЛЛАНЫЛУ ЕШЛЫГЫ

Хисияма Юто,
Япония, 183-8534, Токио ш., Асахи-тё, Футю-си, 3-11-1,
boltwatts@gmail.com.

Гүзәл Әмировна Нәбиуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
guzelnab2@yandex.ru.

Тартым – төрки телләр өчен хас үзенчәлекле грамматик категория. Билгеле булганча, кайбер төрки телләрнең, шул исәптән, татар, башкорт һәм чуваш телләренең тартым конструкцияләрендә иялек килешендәге зат алмашлыгы (I яки II зат) булган очракта, исемгә тартым кушымчасы ялганырга да, ялганмаска да мөмкин: тат. *минем дәфтәр(ем), синең дәфтәр(ең), безнең дәфтәр(ебез), сезнең дәфтәр(егез).*

Әлеге хезмәттә төп максат итеп, тартым кушымчасының төрки телләрдә, аерым алганда, татар, башкорт һәм чуваш телләрендә кулланылыш ешлыгын анализлау мәсьәләсе куелды. Тикшеренүләрдән күренгәнчә, өч телдә дә тартым кушымчаларының кулланылу ешлыгы, зат һәм санга карап аерылып тора: өч телдә дә I зат күплек сан тартым кушымчасы иң сирәк, ә II зат берлек сан тартым кушымчасы иң еш очрый. Безнең карашка, моңа ике фактор тәэсир итә: 1) зат алмашлыгы белдергән затның күплеге; 2) тартым кушымчасының озынлыгы.

Төп төшенчәләр: татар теле, башкорт теле, чуваш теле, тартым категориясе, тартым кушымчалары.

Тартым – төрки телләр өчен хас үзенчәлекле грамматик категория. Кагыйдә буларак, бу категория предметның нинди дә булса затка караганлыгын белдерә. Аның тартым кушымчалары дип аталган махсус күрсәткечләре бар. Татар телендә, мәсәлән, тартым кушымчалары булып ***-м/-ым/-ем, -ң/-ың/-ең, -сы/-се/-ы/-е, -ыбыз/-ебез/-быз/-без, -ыгыз/-егез/-гыз/-гез, -лары/-ләре/ -нары/-нәре*** формалары санала. Билгеле булганча, кайбер төрки телләрнең, шул исәптән татар, башкорт һәм чуваш телләренең тартым конструкцияләрендә иялек килешендәге зат алмашлыгы (I яки II зат) булган очракта, исемгә тартым кушымчасы ялганырга да, ялганмаска да мөмкин: тат. *минем дәфтәр(ем), синең дәфтәр(ең), безнең дәфтәр(ебез), сезнең дәфтәр(егез).*

Төрки тел гыйлемендә тартым категориясе турында башлангыч мәгълүматлар XIX гасыр грамматикаларында бирелә. XX гасыр – XXI гасыр башында язылган төрки грамматикаларда, фәнни хезмәтләрдә тартым, аның формалары, ялгану үзенчәлекләре, мәгънәләре турында җентекләп өйрәнелә. Татар тел белемендә тартымны белдерү юллары Г. Алпаров (1926), В. Н. Хангилдин (1959), З. М. Вәлиуллина, К. З. Зиннәтуллина, М. А. Сәгыйтов (1972), Д. Г. Тумашева (1978), М. З. Зәкиев (1993), Ф. М. Хисамова (2006), Ч. М. Харисова (2010) хезмәтләрендә тәфсилләп аңлатыла. В. Хангилдин I, II зат тартым формалары зат алмашлыклары белән генә синтаксик бәйләнешкә керә ала, дип белдерә; иялек килешендәге зат алмашлыгы һәм тартым кушымчалы исем белән ясалган калыпларда аерылмышның кушымчалары кыскартылып

сөйләнелүенә дә игътибар итә [Хангилдин, б. 80]. В. Хангилдин искәртеп үткәнчә, III зат тартым кушымчалары, I, II зат тартымнан аермалы буларак, затка да, заттан башка предметка да карый, нәтиҗәдә, III зат тартым формасының төшенчәсе киң һәм билгесез булганга, ул һәрвакыт билгеләнергә тиеш, шуңа күрә аның кушымчасын һәм аергычын кыскартылып куллану очраклары аз [Хангилдин, б 80, б. 81].

З. М. Вәлиуллина, К. З. Зиннәтуллина, М. А. Сәгыйтов төзегән грамматикада тартымның I һәм II затлары, предметның яки затның тик затка гына (I һәм II затка) караганлыгын белдереп, өч төрдә (формада) кулланылуы күрсәтелә [Вәлиуллина, Зиннәтуллина, Сәгыйтов, б. 53]. III затны кушымчадан башка белдереп булмавы (аналитик формада), аның, нигездә, зат алмашлыгы яки исем белән ачыкланып килүе аңлатыла, нәтиҗәдә, аналитик ысул кулланылмавы һәм синтетик ысул да сирәк очравы искәртелә [Вәлиуллина, Зиннәтуллина, Сәгыйтов, б. 53].

Д. Г. Тумашеваның хезмәтендә тартымны белдерү ысуллары аерым күрсәтелмәсә дә, исемгә ялганып килгән тартым кушымчаларының затка караганлыгын белдерүе аңлатыла. Галимә, тартым мәгънәсенең беренче һәм икенче затта аерым сүз белән дә белдерергә мөмкин булуын (*минем китап, синең китап, безнең бакча, сезнең бакча*) искәртеп, аналитик формага да аерым игътибар итә [Тумашева, б. 46].

М. З. Зәкиев тарафыннан төзелгән грамматикаларда тартым формалары ачык күрсәтелә һәм һәрбер форманың үзенчәлекләренә дә игътибар ителә. I һәм II зат тартым формаларын белдергән өч ысул күрсәтелә: синтетик ысул, аналитик ысул, һәм аналитик-синтетик ысул [Закиев, б. 32, 33]. Һәрбер ысулның кулланылыш үзенчәлекләренә килгәндә, беренче (синтетик) ысул сөйләм телендә дә, язма телдә дә якынча бер дәрәҗәдә кулланылса, икенче (аналитик) ысул күбрәк сөйләм теленә, өченче (аналитик-синтетик) ысул күбрәк язма телгә каравы аңлатыла. Галим фикеренчә, өченче ысулга эмоциональлек (хис-тойгы) төсмере хас һәм тартымлы тезмәдәге сүзләрнең урыннарын алыштыру эмоциональлек төсмерен көчәйтә [Закиев, б. 32, 33]. III зат тартым формасына килгәндә, ике ысул: синтетик һәм аналитик-синтетик ысуллар кулланыла, һәм синтетик ысул кулланылган очракта, предметның кемгә (яки нәрсәгә) караганлыгы сөйләмдә ачыклана дип искәртелә [Закиев, б. 33].

Ф. М. Хисамова [Хисамова, б. 101, 102], Ч. М. Харисова хезмәтләрендә дә [Харисова, б. 20–21] тартым мәгънәсен белдерүнең өч структур тибы: синтетик, аналитик-синтетик һәм аналитик ысуллар билгеләнә. I һәм II зат тартым формалары өч типта кулланылса, хәзерге татар әдәби телендә III зат тартым кушымчасы төшеп калу әдәби нормага туры килмәве искәртелә [Харисова, б. 20–21].

Башкорт тел белемендә тартымны белдерү юллары Н. К. Дмитриев (1948), А. А. Юлдашев (1981), М. В. Зәйнуллин (2002) һ. б. хезмәтләрендә җентекле тикшерелгән. Н. К. Дмитриев, тартымның төп тибыннан (*ат-ым, ат-ың, ат-ы* һ.б.) тыш, шул ук категорияне белдерә торган яңадан ике тип (*минем атым* һәм *һинең ат*) булуын искәртеп, җентекле аңлатма биргән. Ул тартымның икенче тибын - «морфологик-синтаксик тип» (*минең атым*), өченче тибын «синтаксик тип»(*минең ат*) дип атап, үзенең структурасы белән тартымның русча һәм алманча бирелеш формасына (*мой конь, mein Pferd*) якынрак торуын искәртә [Дмитриев, б. 58]. Автор бу типларның кулланылыш активлыгы мәсьәләсе грамматика өлкәсенә генә түгел, стилистика өлкәсенә дә каравын билгели. Н. К. Дмитриев фикеренчә, *атым* формасында төп мәгънәви басым *ат* сүзенә төшә, *минең атым* сүзтезмәсендә «минекелек» төшенчәсенең кабатлап кулланылуы бу типка билгеле дәрәҗәдә хис-тойгы өсти [Дмитриев, б. 58]. *Минең ат* формасы VIII гасыр төрки язма истәлекләрдә очрый, шуңа күрә бу форманы рус теле йогынтысында ясалган форма дип исәпләү дөрес түгел дип искәртә галим [Дмитриев, б. 58].

А. А. Юлдашев (1981) хезмәтендә тартымны белдерә торган ике ысул күрсәтелә: I һәм II затта тартым иялек килешендәге зат алмашлыгы һәм тартым кушымчасы белән белдерелә: *минең илем, һинең илең*; тартым төшенчәсе лексик-синтаксик ысул белән, ягъни иялек килешендәге зат алмашлыклары белән дә белдерелә: *минең малай, һинең малай, беҙҙең малай, һеҙҙең малай* [Юлдашев, б. 123]. Тартым кушымчалы исемнең иялек килешендәге зат алмашлыгы белән бергә кулланылуы, предметның шул затныкы икәненә басым ясап, хис-тойгы барлыкка китерә дип аңлатыла, дәлил буларак түбәндәге үрнәкләр бирелә: *Был күл* ***минең һарайым****, Көн дә коштай койонам*

(фольк.); *Күккә ашкан Уралым, –* ***Минең*** *изге* ***төйәгем****, һеҙҙе һөйә йөрәгем* (С.Юлаев). [Юлдашев, б. 123]. III зат тартым формасы, I һәм II зат тартымнан аермалы буларак, иясен белдергән исем булу-булмауга карамастан, һәрвакыт тартым кушымчасы белән төзелүе искәртелә: *уның атаһы, уларҙың атаһы...* [Юлдашев, б. 123]. Бу хезмәттә дә берлек сандагы I һәм II зат тартымлы тезелмәләрдә сүз тәртибе үзгәрү эмоциональлеккә йогынты ясавына игътибар ителә: ***Йөрәккәйем минең*** *әллә нишләй, Асып ҡарар инем, асҡыс юҡ* (фольк.) [Юлдашев, б. 123].

М. В. Зәйнуллинның 2002 нче елда төзелгән грамматикасында исемнәрдә тартым формаларының төп өч төре булуы бәян ителә: исемнәргә кушымчалар кушылып ясалган төрне «морфологик төр»(*китаб-ым, китаб-ың, китаб-ы; алма-быҙ, алма-ғыҙ, алма-лары*); ия булучыны белдергән зат алмашлыгыннан һәм ия булынучыны белдергән тартым кушымчалы исемнән төзелгән төрне «морфологик-синтаксик төр» (*минең китаб-ым, һинең китаб-ың, уның китаб-ы; беҙҙең алма-быҙ, һеҙҙең алма-ғыҙ, уларҙың алма-лары*); ия булучыны белдергән зат алмашлыкларының иялек килеше кушымчалы хәлдә, ия булынучы предметны белдергән исемнең кушымчасыз хәлдә кулланылуыннан ясалган төрне «синтаксик төр» (*минең китап, һинең китап, беҙҙең китап, һеҙҙең китап*) дип атый [Зәйнуллин, б. 21].

Чуваш телендә тартымны белдерү юллары J. Krueger (1961), Л. П. Сергеев, Е. А. Андреева, В. И. Котлеев (2012) хезмәтләрендә аңлатыла. J. Krueger язганча, чуваш телендә тартымны (personal possession) белдерүче өч ысул бар [Krueger, б. 113, 116]. Беренче ысул – инглиз теленең «my, our, your...» сүзләренә туры килгән, иялек килешле зат алмашлыклары белән белдерү ысулы: *манӑн лаша* (минем ат), *санӑн лаша* (синең ат), *унӑн лаши* (аның аты), *пирӗн лаша* (безнең ат), *сирӗн лаша* (сезнең ат), *вӗсен лаши* (аларның аты) [Krueger, б. 113]. J. Krueger фикеренчә, тартым төшенчәсен белдерүнең әлеге ысулы чуваш телендә киң кулланыла. Галим башка төрки телләрдә очраган тагын бер ысулга игътибар юнәлтеп, ия булучының кем икәнен белдерү өчен, махсус кушымча куллану ысулын күрсәтә. Мәсәлән: *ывӑл-ӑм* (ул-ым), *ывӑл-у* (ул-ың), *ывӑл-ӗ* (ул-ы), *ывӑл-ӑмӑр* (ул-ыбыз), *ывӑл-ӑр* (ул-ыгыз), *ывӑл-ӗ* (ул-ы) [Krueger, б. 116]. Автор, предметнең кемнеке икәнен ачыклап әйтергә кирәк булганда, өстәге ике ысул бергә кулланыла дип аңлата. Бу ысул, башлыча, инглиз теленең «Our son did this, but their son did that.» җөмләсендәге кебек, аерым басым ясау өчен кулланыла: *манӑн ывӑл-ӑм* (минем ул-ым), *санӑн ывӑл-у* (синең ул-ың), *унӑн ывӑл-ӗ* (аның ул-ы), *пирӗн ывӑл-ӑмӑр* (безнең ул-ыбыз), *сирӗн ывӑл-ӑр* (сезнең ул-ыгыз), *вӗсен ывӑл-ӗ* (аларның ул-ы) [Krueger, б. 113, 116]. J. Kruegerның сүзләренчә, хәзерге чуваш телендә I һәм II зат күплектә аналитик конструкция еш кулланыла. Мәсәлән, *ывӑл-ӑмӑр* урынына *пирӗн ывӑл*, *ывӑл-ӑр* урынына *сирӗн ывӑл-у* кулланыла [Krueger,б. 118].

Л. П. Сергеев хезмәтендә предметның кайсы затка каравы түбәндәге ике ысул белән белдерелә дип аңлатыла:

1) исем алдында, кемнеке икәнен белдерүче сүзне, ягъни зат алмашлыкларын (*манӑн, пирӗн, санӑн, сирӗн, унӑн, вӗсен*) куллану (синтактик ысул). Мәсәлән: *манӑн ручка* (минем ручка), *пирӗн ручка* (безнең ручка), *сирӗн кӗнеке* (сезнең китап), *унӑн ручки* (аның ручкасы), *вӗсен кӗнеки* (аларның китабы);

2) предметның кемнеке икәнен морфологик ысул, ягъни махсус кушымчалар белән дә белдереп була. Мондый кушымчалар тартым кушымчалары (чув. камӑнлӑх аффиксӗсем) дип атала. Мәсәлән: *сӗтел-ӗм* (өстәл-ем), *сӗтел-ӳ* (өстәл-ең), *сӗтел-ӗ* (өстәл-е) [Сергеев, б. 266, 267].

Л. П. Сергеев аңлатуынча, I һәм II зат тартым кушымчалары хәзерге чуваш телендә сирәк кулланыла: предметның I затка каравын кушымчасыз, контекст белән белдерергә мөмкин. Мәсәлән: *куҫ курмасть* (күз күрми) үрнәгендә, күзнең I затка каравы контексттан аңлашыла. Шуңа бәйле рәвештә I зат тартым кушымчалары сөйләмдә сирәгрәк очрый дип аңлата галим [Сергеев, б. 270]. Предметның кемгә каравы катнаш ысул белән дә белдерелергә мөмкин булып (*санӑн (хӑвӑн) кӗнек-ӳ* (синең (үзеңнең) китаб-ың), *пирӗн (хамӑрӑн) учител-ӗмӗр* (безнең (үзебезнең) укытучы-быз)), мондый тезелмәләрнең матур әдәбиятта күбрәк очрап, сөйләм теленә бик үк характерлы булмавы искәртелә [Сергеев, б. 272]. III зат башка затлардан аермалы буларак, һәрвакыт тартым кушымчасын ала: *(унӑн) тетрач-ӗ* ((аның) дәфтәр-е), *(вӗсен) пӳрч-ӗ* ((аларның) йорт-ы), *(хӑйӗн) лаш-и* ((үзенең) ат-ы) [Сергеев, б. 272].

Күренгәнчә, татар, башкорт һәм чуваш грамматикаларында тартым конструкцияләре җентекләп тикшерелгән. Тюрколог галимнәр

тартымлы тезелмәләрнең, нигездә – язма телгә, тартымсыз тезелмәләрнең сөйләм теленә характерлы булуын дәлиллиләр. Теоретик тикшеренүләрдән күренгәнчә, тартым категориясе, аның асылы, кулланылышы, типлары төрки тел белемендә шактый өйрәнелгән дияргә була. Шулай да ачыкланып бетмәгән кайбер сораулар, әйтик, тартым категориясенең аерым структур типларына бәйле кулланылыш ешлыгы, кулланылыш парадигмасы, грамматик табигате, стилистик үзенчәлекләре бүгенге көндә тиешле дәрәҗәдә ачыкланып беткән дип әйтә алмыйбыз. Шуны истә тотып, әлеге хезмәттә төп максат итеп тартым кушымчасының төрки телләрдә, аерым алганда, татар, башкорт һәм чуваш телләрендә кулланылыш ешлыгын анализлау мәсьәләсе куелды. Әлеге фәнни мәкалә кысаларында татар, башкорт һәм чуваш телләрендә I яки II зат тартым формаларын тикшерү күздә тотыла. Тикшеренү объекты итеп татар, башкорт һәм чуваш телләренең иялек килешендәге I яки II зат алмашлыгы белән тартымлы яки тартымсыз исемнән торган сүзтезмәләр (тартым конструкцияләре) алынды. Тартым кушымчаларының кулланылу ешлыгын тикшерүдә статистик ысул, нәтиҗәләрне анализлауда чагыштырма һәм тасвирлама ысуллар файдаланылды. Тикшеренүдә түбәндәге онлайн корпуслардан файдаландык:

1) Татар теленең язма корпусы. Бу сайтта 356 миллионнан артык сүз теркәлгән [http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php].

2) Башҡорт шиғриәте корпусы. 1 миллионнан артык сүз теркәлгән. 500 меӊ чамасы шигъри юл, 101 шагыйрьнең 13 меңнән артык шигырен үз эченә ала [http://web-corpora.net/bashcorpus/search/].

3) Чӑваш чӗлхин икчӗлхеллӗ ҫӳпҫи (Двуязычный корпус чувашского языка). 1 миллионнан артык сүз теркәлгән. Башлыча газета-журнал мәкаләләрен һәм дини эчтәлекле язмаларны үз эченә ала [http://corpus.chv.su/].

Әлеге корпуслар нигезендә ясалган анализ нәтиҗәләре буенча татар, башкорт һәм чуваш телләрендәге I һәм II зат тартым кушымчаларының кулланылу ешлыгына бәйле гомуми тенденцияләр түбәндәгеләр:

1) «Татар теленең язма корпусы»ннан I һәм II зат алмашлыгына 250 шәр, барлыгы 1000 тартым конструкциясен туплап, тартымлы һәм тартымсыз конструкцияләрнең кулланылыш ешлыгы буенча шундый нәтиҗәләр алынды:

	тартымсыз	тартымлы
I зат берлек	91 (36.4%)	**159 (63.6%)**
I зат күплек	**209 (83.6%)**	41 (16.4%)
II зат берлек	51 (20.4%)	**199 (79.6%)**
II зат күплек	**134 (53.6%)**	116 (46.4%)

2) «Башҡорт шиғриәте корпусы»ннанI һәм II зат алмашлыгына 50 шәр, барлыгы 200 тартымлы тезелмәләрне туплап, кулланылыш ешлыгы буенча шундый нәтиҗәләр алынды:

	тартымсыз	тартымлы
I зат берлек	20 (40.0%)	**30 (64.0%)**
I зат күплек	**45 (90.0%)**	5 (10.0%)
II зат берлек	8 (16.0%)	**42 (84.0%)**
II зат күплек	**33 (66.0%)**	17 (34.0%)

3) «Чӑваш чӗлхин икчӗлхеллӗ ҫӳпҫи (Двуязычный корпус чувашского языка)» корпусыннан I һәм II зат алмашлыгына 50 шәр, барлыгы 200 тартым конструкциясен туплап, кулланылыш ешлыгы шундый нәтиҗәләрдән гыйбарәт булды:

	тартымсыз	тартымлы
I зат берлек	**42 (84.0%)**	8 (16.0%)
I зат күплек	**49 (98.0%)**	**1 (2.0%)**
II зат берлек	13 (26.0%)	**37 (74.0%)**
II зат күплек	**31 (62.0%)**	**19 (38.0%)**

Корпуслардан алынган материалларны анализлау нәтиҗәләреннән аңлашылганча, татар һәм башкорт телләрендә иялек килешендәге зат алмашлыгының төренә карап, ике форманың кулланылыш ешлыгында аерма күзәтелде. Ике телдә дә берлек сан зат алмашлыгы белән кулланылган конструкцияләрдә аналитик форма аналитик-синтетик формага караганда азрак очрады. Киресенчә, күплек сан зат алмашлыклы белән кулланылган конструкцияләрдә аналитик форма аналитик-синтетик формага караганда күбрәк теркәлде. Моның төп сәбәбен, күплек зат тартым кушымчаларының чагыштырмача озынрак булып, экономияләү аркылы ешрак кыскартылуга дучар булуы белән аңлатырга мөмкиндер. Ике затны үзара чагыштырганда, аналитик форма II затка караганда I затта активрак икәнлеге дә аңлашылды. Стильгә карап ике форманың кулланылу ешлыгында аермалар булса да, югарыда әйтелгән гомуми тенденцияләрдә зур аермалар күзәтелмәде. Безнеңчә, ике форманың кулланылыш ешлыгын грамматикаларда аңлатылган стиль

яки эмоциональлек белән генә билгеләп булмый. Ул зат алмашлыгының, тартым конструкциясенең һәм тартым конструкциясендәге исемнең төренә карап та үзгәрә дип әйтергә мөмкин. Күренгәнчә, өч телдә дә тартым кушымчаларының кулланылу ешлыгы, зат һәм санга карап аерылып тора һәм өч телдә дә I зат күплек сан тартым кушымчасы иң сирәк, ә II зат берлек сан тартым кушымчасы иң еш очрый. Өч телдә уртак тенденцияләр күзәтелүе игътибарга лаек.

Нәтиҗәләрдән чыгып, тартым кушымчаларының кулланылыш ешлыгына түбәндәге ике фактор тәэсир итә дип әйтергә мөмкин:

1) Зат алмашлыгы белдергән затның күплеге. Өч телдә дә II зат күплек сан алмашлыгы (тат. *сез*, баш. *һеҙ*, чув. *эсир*) берДәнбер затны гына белдерергә мөмкин. I зат күплек сан алмашлыгы (тат. *без*, баш. *беҙ*, чув. *эпир*) исә, һәрвакыт икедән күбрәк кешене белдерә. Шунлыктан, зат алмашлыгы белдергән зат күплеккә ия булса, тартым кушымчасының кулланылу ешлыгы сирәк булырга мөмкин. II зат күплек сан тартым кушымчасының кулланылу ешлыгы да берлек сан тартым кушымчаларына караганда сирәгрәк. Бу фактор исә чуваш теленә кагылмый. Чөнки чуваш телендә I зат берлек сан тартым кушымчасының кулланылу ешлыгы II зат күплек сан тартым кушымчасыннан сирәгрәк.

2) Тартым кушымчасының озынлыгы. Чагыштырмача озын тартым кушымчалары, экономия принцибыннан чыгып, ешрак төшеп калырга мөмкин. Татар һәм башкорт телләрендә күплек сан тартым кушымчалары (тат. *-(ы)быз/-(е)без, -(ы)гыз/-(е)гез*; баш. *-(ы)быҙ/-(е)беҙ, -(ы)ғыҙ/-(е)геҙ*) берлек сан тартым кушымчаларына (*-(ы)м/-(е)м, -(ы)ң/-(е)ң*) караганда озынрак. Чуваш телендә I зат күплек тартым кушымчасы (*-(ă)мăр/-(ĕ)мĕр*) башка тартым кушымчаларына (*-(ă)м/-(ĕ)м, -у/-ӳ, -(ă)р/-(ĕ)р*) караганда озынрак. Чуваш телендә кыска тартым кушымчалары арасында нигә II зат берлек сан тартым кушымчасы сирәк очрый дигән сорау хәл ителми кала.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, өч телдә дә тартым кушымчаларының кулланылыш ешлыгы, зат һәм санга карап аерылып тора: өч телдә дә I зат күплек сан тартым кушымчасы иң сирәк, ә II зат берлек сан тартым кушымчасы иң еш очрый. Безнең карашка, моңа ике фактор тәэсир итә: 1) зат алмашлыгы белдергән затның күплеге; 2) тартым кушымчасының озынлыгы. Болардан тыш, башка сәбәпләр дә булырга мөмкин. Мондый сорауларны ачыклау һәм әлеге тенденциянең башка төрки телләрдә дә чагылышын тикшерү алдагы бурычыбыз булып тора.

Әдәбият

Вәлиуллина З. М., Зиннәтуллина К. З., Сәгыйтов М. А. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. Казан: КДПИ, 1972. 206 б.

Зәйнуллин М. В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле: морфология. Өфө: БДУ, 2002. 388 б.

Тумашева Д. Г. Хәзерге татар әдәби теле: Морфология. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1978. 221 б.

Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1959. 642 б.

Харисова Ч. М. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясеннән лекцияләр. Казан: Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты, 2010. 128 б.

Хисамова Ф. М. Татар теле морфологиясе. Казан: Мәгариф нәшрияты, 2006. 335 б.

Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. АН СССР. М., 1948. 276 с.

Закиев М. З. и др. Татарская грамматика. Т. II. Морфология. Казань: Академия наук Татарстана, 1993. 397 с.

Юлдашев А. А. Грамматика современного башкирского литературного языка. М.: Наука, 1981. 495 с.

Сергеев Л. П., Андреева Е. А., Котлеев В. И. Чăваш чĕлхи: чăваш филологи факультечĕн студенчĕсем валли хатĕрленĕ вĕренӳ кĕнеки. Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2012. 431 с.

HishiyamaY. Possessive person markings in Tatar possessive noun phrases. Language, area and culture studies [25]. Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies, 2019. 93-113 pp.

Krueger J. Chuvash Manual. Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 7.The Hague: Mouton, 1961.271pp.

Чыганаклар

Башҡорт шиғриәте корпусы. Режим доступа: http://web-corpora.net/bashcorpus/search/. (Дата обращения: 05.09.2019)

Татар теленең язма корпусы. Режим доступа: http://corpus.tatfolk.ru/index_tt.php. (Дата обращения: 05.09.2019)

Чăваш чĕлхин икчĕлхеллĕ çӳпçи. Режим доступа: http://corpus.chv.su/. (Дата обращения: 05.09.2019)

ЧАСТОТНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АФФИКСОВ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ 1 И 2 ЛИЦА В ТАТАРСКОМ, БАШКИРСКОМ И ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКАХ

Хисияма Юто,
Япония, 183-8534, Токио ш., Асахи-тё, Футю-си, 3-11-1,
boltwatts@gmail.com.

Гузель Амировна Набиуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
guzelnab2@yandex.ru.

Многие тюркские языки имеют категорию принадлежности. Однако, как указывается в тюркологических исследованиях, в некоторых тюркских языках, включая татарский, башкирский и чувашский, аффикс принадлежности необязателен, если конструкция принадлежности включает местоимение I или II лица: *минем дәфтәр (ем), синең дәфтәр (ең), безнең дәфтәр (ебез), сезнең дәфтәр (егез)*.

Целью нашего исследования является определение частотности употребления категории принадлежности на материале татарского, башкирского и чувашского языков. В работе доказывается, что не только в татарском, но и в башкирском, и чувашском языках аффиксы принадлежности варьируются в зависимости от лица и числа. Аффикс принадлежности I лица множественного числа встречается чаще всего, а аффикс принадлежности II лица единственного числа имеет самую низкую частотность. На наш взгляд, на это влияют два фактора: 1) обозначение личным местоимением более одного человека, 2) длина аффикса принадлежности.

Ключевые слова: татарский язык, башкирский язык, чувашский язык, категория принадлежности, аффикс принадлежности.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-18-26

SEMANTIC SYNCRETISM OF CONSTRUCTIONS EXPRESSING CIRCUMSTANTIAL RELATIONS IN TATAR AND OTHER TURKIC LANGUAGES

Leniza Gazinurovna Khabibullina,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
RT Academy of Sciences,
12 Karl Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
valievalg@mail.ru.

Daniya Abuzarovna Salimova,
Elabuga Institute of Kazan Federal University,
89 Kazanskaya Str., Elabuga, 423604, Russian Federation,
daniya.salimova@mail.ru.

The study of circumstantial relations, reflecting the interdependence of reality phenomena, in Tatar and other Turkic languages, is mainly reduced to the analysis of individual private varieties. At the same time, the combination, the secret representation in one syntactic construction of two or more meanings, often remains out of sight of researchers and requires a multidimensional scientific description. The presented article, based on the material of Tatar and other Turkic languages, explores how the meanings of purpose and reason, condition and time are interwoven, which allows defining the nature of intermediate semantic communications.

Key words: Tatar language, Turkic languages, circumstantial relations, semantic syncretism, cause and effect, purpose, condition, time.

The study of semantic relations between syntactic formations in related Turkic languages is of scientific interest in terms of identifying similarities and differences of linguistic means used to express particular relationships and to observe the representation of one semantic concept in different languages.

The purpose of the article is to identify the semantic syncretism of constructions, denoting the existing relations in Tatar and other Turkic languages (in particular, purpose and cause-effect, condition and time). To solve this problem, we used the methods of linguistic description, transformation, and semantic analysis.

The data were obtained from works of fiction, small genres of Turkic folklore, and colloquial speech.

The research was carried out in the structural and semantic aspects and on the basis of the theory of synchronous transition (syncretism), developed by V. V. Babaytseva [Babaitseva]. The theory is based on the philosophical views of M. Foucault, J. Holton, N. da Costa, N. Vasiliev, N. Bor, L. Zadeh, etc. and logically continues the thoughts of L. V. Shcherba: along with the names of the basic concepts there are additional shades characteristic of other concepts [Druzhinina].

Syncretic constructions have a mutual combination of different types of semantic relations, with the syncretism of features in different proportions.

Circumstantial relations are characterized by a wide-semantic variation. In linguistics, their logical and semantic types are defined: space, time, cause-effect, purpose, condition, and inverse condition. As for the syncretism of the cause-effect and purpose relationships, cause is a matter that creates another phenomenon called ‘effect’. In the context of time, the reason is always ahead of the effect. In purpose relationships, one situation is a potential outcome of the other. At the same time, in one of these situations, the stimulus is reported and the predicted result is presented, and in the other there is a case leading to the expected result.

“At the initial stages of the thinking development, there is a mutual combination of the meanings of cause and purpose” [Maslieva, p.26]. The ancient Greek philosopher Aristotle (384-322 BC) identified four different causes of reality, including the cause of purpose [Radugin, p. 60]. Thus, purpose is seen as a kind of cause.

According to some linguists, purpose is a concept that can be explained, and reason is inexplicable. “Purpose is explained through cause; on the other hand, when describing causal vocabulary, we

cannot but refer to the situation of purpose" [Boguslavskaia, Levontina, p. 69].

Indeed, the concept of purpose includes the meaning of cause. In the presence of purpose relations, the reason for the subject process performance is the achievement of the expected result. Thus, the concept of purpose is directly related to the desires and aims of the subject.

The difficulty in separating purpose and cause-and-effect relations in Tatar and other Turkic languages is primarily due to the use of the same means in the constructions expressing them.

In Turkic languages, the adverbial of purpose / adverbial clause of purpose and adverbial modifier of cause / causal clause can subordinate the principal part / principal clause with the help of the postposition *өчен* or *дип*. For example: tat. . *Егет тә, кыз да тырышлыклары **өчен** уңыш бәйрәмендә бүләкләнәләр* (G. Mukhametshin); *Без бит монда хушлашыр **өчен** килдек* (R. Zaidulla).

In both sentences there is the postposition *өчен,* which connects the subordinator and the principal part, and establishes certain semantic relations between them (*тырышлыклары өчен бүләкләнәләр* and *хушлашыр өчен килдек*). In the first example, a young man and a girl are awarded for diligence, that is, the award is the result of their efforts, perseverance is the reason for the award (cause-effect relationship is expressed). The second sentence has a specific purpose of coming (came to say goodbye), the action aimed at the future, it is formally expressed (adverbial of purpose is the verb in the future tense *хушлаш**ыр***), in this case, there are purpose relations between the components.

The purpose always refers to another action, which is the means of its realization in another period of time. In the presence of cause-effect relationships, they happen simultaneously, despite the fact that cause is performed before effect: a temporal sequence of events.

In the following Tatar example: (1) *Җир белән Күк сугыша **дип,*** (2) *йөрәгем яргаланды* (R. Haris) the subordinate clause (1) is connected with the principal clause (2) with the help of the word *дип.* Between the components of the complex sentence there is a causal relationship: the heart of the lyrical hero causes tension between the Heaven and the Earth.

In these examples the subordinate clauses, which connect the principal clause by means of the word *дип* and the imperative mood verb form are final clauses because the processes, identified in the second sentence, achieve the purposes identified in the first one.

The meaning of purpose, as opposed to cause-effects, is closely related to the semantics of desire. The form of imperative mood denotes the meaning of desire. For example: azerb. *Вәли јолдашы илә көрүш**сүн дејә** ахшам онлара кетди*; tat. *Балалар ач булма**сын дип**, сату өчен икмәк пешерә, прокатка машина алып кием тегә, бәйләү бәйли* (A. Bayanov); uzb. *Вақт ўтма**син деб**, болтни устахонада тайёрлатдим.*

The ways of expressing causal relationships are the forms of the adverbial participle. With the help of the adverbial participle, additional working environment is expressed. The meaning of purpose can manifest itself through the adverbial participle form.

As can be seen from the analysis of examples, when presenting cause-effect relations the adverbial participle forms, in most cases, indicate motives for the execution of the process and emotional and mental state of the subject. For example: tat. *Баласын тартып алуларыннан курк**ып**, күкрәгенә ныграк кысты* (M. Khuzin); *Албуга уңайсызлан**ып** кып-кызыл булды* (N. Fattah); *Хаксызлыкны күр**еп** ярсыйм, шашам*, *Матурлыкны күр**еп** тезләнәм* (R. Valeev).

As we can see, these sentences express reasons, which have involuntarily led to the result. The forced result may depend on the physiological state of the person. For example: *Тән өше**п**-туң**ып** калтырана* (N. Gimatdinova).

Thus, the above example expresses the state of the subject and the cause of this state.

If there is a purpose relation, the process takes place with a specific purpose, voluntarily, the specific intention of the subject is expressed. For example: tat. *Әнкәй, бәлеш пешерергә җыен**ып**, мичкә ягып җибәрде* (R.Valeev).

In this case, lexical semantics plays a certain role in conveying the meaning of purpose. It is in the verb *җыенырга* (to be going to) that a sense of intention and purpose are expressed.

Purpose can be expressed by postposition *белән*: *эш белән килү*. With this postposition, the cause-effect is specified. As a rule, the reason for the action or the state of the subject is emphasized by means of the postposition *белән*. For example: tat. *Яшьлеге **белән** беркатлы Равилә аларның кулларыннан товарны тартып диярлек ала* (F. Yarullin); *Хаҗиәхмәт үзе килеп керде, кызулыгы **белән** Фатихка сугып җибәрде* (G. Galiev); Turkmen. *Диймек, сен яравсызлык **билен** Ростовда сакланыпсыңда.*

Thus, to separate the purpose and cause-effect relations it is important to define the semantic content of the sentence.

In the case of conditional relations, the subordinate part expresses the condition necessary in the process execution, which is expressed in the principal part. In this respect, they are close to the cause-effect relations, the components of conditional constructions can be considered the cause and effect. Unlike cause, condition is always pointing to alleged events. In other words, condition relations combine the processes that are assumed, that could be performed.

According to viewers, cause-effect and condition-effect relationships are different. According to some linguists, the semantic relationships between condition and result should be seen as causal, that is, cause-effect relations. "The fulfillment of condition automatically leads to the appearance of result, except for the cases when the will of the speaker is expressed. If the narrator knows about the objective regularity, his message returns to the listener [Tipologiia uslovnyh konstruktsii, p. 28]. In conditional constructs, condition and result are defined as possible or impossible.

In Turkic languages, conditional relations in all styles are often expressed in the form of condition, which is the main indicator of the meaning of condition. The form of this verb cannot be the predicate of the principal sentence; it is always the predicate or its part in the subordinate clause. For example: Azerb. *Ишләр тамам јохланма**са**, мән әл чәкән дејиләм*; карач.-балк. *Джылкъы бирден суу ич**се**, тирмен суу азайыр* (a proverb); Tat. *Моң бас**са** күңелне, Җыр белән ачарбыз* (Kh. Tufan); Turkmen: *Гурт агза**саң**, гурт гелер* (a proverb).

In Tatar and other Turkic languages, the synthetic subordinate clause of condition can be connected to the principal clause with an interrogative particle or the words *икән* and *исә*. For example: tat. *Сүз бирергә ашыкма, бирдең**ме** инде – карышма, ди мәкаль* (M. Khasanov); karch.-balk. *Джангур джауарыкъ **эсе**, балчыкъ болур* (a proverb); тат. *Башың яшь **икән** – күп эш алма* (a proverb).

Synthetic subordinate clauses of time can be connected to the principal clause with an interrogative particle: Azerb. *Һава јахшылашды**мы**, ону евдә сахламаг олмур*; karch.-balk. *Декабрь айы жетди**ми**, къыш башланды*

In constructions with a verb of condition there can be the implicit meaning of cause-effect, oppositeness and inverse condition relations. Even in ancient Turkic sources, the ancient form of condition *-сар/-сäр* is used to refer to other types of subordinate clauses (for example, time and cause). *Taydyn jynaq(qa)* ***körsär*** *m(ä)n tör tä ärklig qan olurur.* [Issledovaniia po sravnitel'noi grammatike, p. 215].

The Tatar form *-ганда/-гәндә* is the main indicator of expressing temporal relations, with the help of which a conditional meaning can be established between related words. For example: ***Әйткәндә*** *сүзеңчә эшлә, әйтмә**гәндә** уеңча эшлә* (a proverb) *Газ исе сиз**гәндә**, 04 телефоны буенча хәбәр итегез.*

It is easy to change sentences without breaking their logical meaning: *Әйт**сәң**, сүзеңчә эшлә, әйтмә**сәң**, уеңча эшлә; Газ исе сиз**сә**гез, 04 телефоны буенча хәбәр итегез.*

The form *-ганда* is commonly known to express conditional meanings: *Бис барба**ганда** кем барар?*; bashk. *Теләк менән дәртле йөрәк бул**ғанда**, бөтәһен дә эшләргә мөмкин*; kaz. *Сен маған кел**генде**, театрға бірге баратын едік*; үзб. *Раҳим бизга кел**ганда** кинога борар эдик.*

The analysis of these examples shows that the form *-ганда* allows expressing the relations, arising in the section of values of time and condition.

It should be noted that when expressing the meaning of condition, both temporal facts and repeated, constantly executed events are reported.

When comparing the form *-ганда* with the form *-са,* the components lose their focus on time. For example: tat. *Гаиләдә татулык бул**ганда**, эшләр уңай бара → Гаиләдә татулык бул**са**, эшләр уңай бара.*

In Tatar, adverbial participles, ending with *-гач/-гәч* that are usually used in constructions expressing time, can sometimes be used as conditional adverbial modifiers: *Телә**гәч** сынасыннар* (R. Minnullin)

Sometimes, adverbial participles ending with *-п* can have a conditional meaning. For example: Kirg. *Жалгыз урун**уп**, турмушту көңтөрө албайсың* (a proverb). It means, if you are alone, you cannot change your life. In this example, you can see the cause and effect: you cannot change your life, because you are alone.

When expressing a systematic or periodic repeated connection of two phenomena, there is a mixture of the condition and time semantics: Kum *Бир зат этмеге эсине тюш**се**, ол аны гъакъында йолну мастерине барып тилей*; Tat. *Матур парлар күр**сәм** – куанам* (A. Malikov); *Кит**сә** дә җырлый, кайт**са** да җырлый бу* (S. Suleimanova).

The abstract character of component term relations in conditional constructions is usually peculiar to paroemias and generalized expressions. For example: Alt. *Ат киштезе таныжар, кижи эрмектешсе таныжар* (a proverb); Karach.-balk. *Джангур джауса джерге джауар* (a proverb); kyrg. *Жылуу сөйлөсө, жылан ийинден чыгат* (a proverb); tat. *Гаилә үзара хөрмәт нигезенә корылса, бәхетле була!* (F. Yakhin).

As can be seen from the examples, the forms of present or future tenses are used in paroemias. At the same time, the phrase itself is not connected with time, it refers to general regularity and ordinary phenomena.

The rare use of present tense forms in the past in paroemias is explained by the fact that the past, as a rule, is associated with certain phenomena, specific realities. Past tense forms have the property of individualization, but paroemias tend to generalization. Therefore, past tense forms are not often found in paroemias. For example: Kum. *Яшыртгъын айт**дым** – билмединг, гёрюне айт**дым** – сюймединг* (a proverb).

When predicates of compound sentences express the action without reference to some specific time or some permanent phenomenon, there is syncretism of meanings of time and condition. Most often in such constructions, time conjunctions are used, and the subordinate clause has a generalized meaning. For example: gag. ***Ачан** бирлик йок достларда, ишлӓр гитмӓз хич орада* (a proverb).

Therefore, the most common type of combining circumstantial relations in Tatar and other Turkic languages is the syncretism of cause-effect and time meanings. Both purpose and conditional relations are genetically connected to the cause-effect category.

Circumstantial relations of time serve as a background for relations of cause and effect that are directly linked to the sequence of events.

Usually, the main difference between nominally similar relations of cause-effect and purpose is the activity/passivity of the subject. Purpose refers to the future, and in order to make it a reality, it requires some deliberate, purposeful action.

Conditional relations in combination with time relations form specific condition-time constructions. This type of constructions does not specify whether these events happen simultaneously or successively, because it mainly focuses on their interdependency, rather than on their timing.

In Tatar and other Turkic languages, the main problem with identifying different circumstantial relations stems from the fact that the same nominal indicators can be used in several meanings.

As we can see from the comparative analysis of meaning and circumstantial relations in Tatar and other Turkic languages, they do not always have the necessary indicators to identify their category, the process of transition semantics often happens without any nominal devices. Thus, it is important to consider the interrelation of form and meaning. The analysis of the linguistic data shows that secret meanings and the emergence of synthesized semantics are caused by the need to present complex meaningful information.

Abbreviations

Azerb. – Azerbaijan
Alt. - Altai
Bashk. – Bashkir
Gag. – Gagauz
Kaz. – Kazakh
Karachi.- balk. - Karachay-Balkar
Kum. – Kumyk
Kirg. – Kirghiz
Tat. – Tatar
Turkmen – Turkmen
Uzb. – Uzbek

References

Babaitseva, V. V. (2000). *Iavleniia perehodnosti v grammatike russkovo iazyka* [The Phenomenon of Transition in the Grammar of the Russian Language]. 640 p. Moscow, Drofa. (In Russian)

Boguslavskaia, O. Yu., Levontina, I. B. (2004). *Smysly 'prithina' i 'tsel'' v estestvennom iazyke* [Meanings 'Reason' and 'Purpose' in Natural Language]. Voprosy iazykoznaniia. No. 2, pp. 68–88. (In Russian)

Druzhinina, S. I. (2008). *Sinkretizm v sisteme slozhnopodthinennyh predlozheniy* [Syncretism in the System of Complex Sentences]. 435 p. Orel, Orel State University. (In Russian)

Issledovaniia po sravnitel'noi grammatike tiurkskih iazykov. Ch. III. Sintaksis (1961) [Studies of Comparative Grammar of Turkic Languages. Part. III. Syntax]. Pod obshh. red. N. K. Dmitrieva, N. A. Baskakova, E. I. Ubrjatovoi. 232 p. Moscow, Izd-vo AN SSSR. (In Russian)

Maslieva, O. V. (1980). *Stanovlenie kategorii prithinnosti (na materiale istorii iazyka)* [The Formation of the Category of Causality (based on the history of language)]. Pod red. M. G. Makarova. 105 p. Leningrad, Nauka. (In Russian)

Radugin, A. A. (2004). *Filosofiia* [Philosophy]. 336 p. Moscow, Tsentr. (In Russian)

Tipologiia uslovnyh konstruktsii (1998) [Typology of Conditional Constructions]. Otv. red. V. S. Hrakovskii. 583 p. St. Petersburg, Nauka. (In Russian)

ТАТАР ҺӘМ БАШКА ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ ХӘЛ МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕН БЕЛДЕРӘ ТОРГАН КОНСТРУКЦИЯЛӘРНЕҢ МӘГЪНӘ СИНКРЕТИКЛЫГЫ

Лениза Газинуровна Хәбибуллина,
ТР ФАнеӊ Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., Карл Маркс ур., 12 нче йорт,
valievalg@mail.ru.

Дания Әбүзәровна Сәлимова,
Казан федераль университетының Алабуга институты,
Россия, 423604, Алабуга ш., Казан ур., 89 нчы йорт,
daniya.salimova@mail.ru.

Татар һәм башка төрки телләрдә реаль чынбарлык күренешләренең үзара бәйлелеген чагылдыручы хәл мөнәсәбәтләрен өйрәнү башлыча аларның аерым бер төрен анализлауга кайтып кала. Шул ук вакытта бер синтаксик конструкциядә ике һәм аннан да күбрәк мәгънә керешүе, синкретиклыгы еш кына тикшерүчеләр игътибарыннан читтә кала һәм фәнни тасвирлауны таләп итә. Әлеге мәкаләдә татар һәм башка төрки телләр материалында максат һәм сәбәп-нәтиҗә, шарт һәм вакыт мәгънәләренең бәйләнеш характеры билгеләнә, бу исә ике мәгънә арасында торган мөнәсәбәтләрнең асылын ачыкларга мөмкинлек бирә.

Төп төшенчәләр: татар теле, төрки телләр, хәл мөнәсәбәтләре, мәгънә синкретиклыгы, сәбәп-нәтиҗә, максат, шарт, вакыт.

Тугандаш төрки телләрдә синтаксик берәмлекләр арасындагы мәгънәви бәйләнешләрне өйрәнү теге яки бу мөнәсәбәт белдерүдә катнаша торган тел чараларының охшаш һәм аермалы якларын ачыклау, асылында бер үк семантик төшенчә яткан категорияләрнең төрле телләрдә бирелешен күзәтү ягыннан фәнни кызыксыну тудыра.

Мәкаләнең максаты – татар һәм башка төрки телләрдә хәл мөнәсәбәтләрен (аерым алганда максат һәм сәбәп-нәтиҗә, шарт һәм вакыт) белдерә торган конструкцияләрнең мәгънә синкретиклыгын ачыклау. Әлеге мәсьәләне чишү өчен, лингвистик тасвирлау, трансформацион һәм семантик анализ методлары кулланылды.

Фактик материал матур әдәбият әсәрләреннән, төрки фольклорның кече жанрларыннан һәм сөйләм теленнән алынды.

Фәнни тикшеренү эше структур-семантик аспектта, аеруча В. В. Бабайцева тарафыннан системалы рәвештә эшләнгән синхрон күчеш (синкретиклык) теориясенә [Бабайцева] таянып үткәрелде. Әлеге теория М. Фуко, Дж. Холтон, Н. да Коста, Н. Васильев, Н. Бор, Л. Заде һ. б. философик карашларына нигезләнә һәм логик яктан Л.В. Щербаның төп төшенчәләр атамалары белән беррәттән башка төшенчәләргә хас булган өстәмә төсмерләр дә барлыгы хакындагы фикерләрен дәвам итә [Дружинина].

Синкретик конструкцияләрдә төрле тип мәгънә мөнәсәбәтләренең үзара керешүе күзәтелә, шул ук вакытта билгеләр синкретиклыгы, кагыйдә буларак, төрле пропорцияләрдә була.

Хәл мөнәсәбәтләренә киң семантик вариантлылык хас. Тел белемендә аларның түбәндәге логик-мәгънәви төрләре билгеләнгән: пространство, вакыт, сәбәп-нәтиҗә, максат, шарт һәм кире шарт. Сәбәп-нәтиҗә һәм максат мөнәсәбәтләренең синкретиклыгына килгәндә, сәбәп – нәтиҗә дип аталган башка күренешне барлыкка китерүче эш-гамәл. Вакыт ягыннан сәбәп һәрвакыт нәтиҗәдән алда башкарыла. Максат мөнәсәбәтләрендә исә бер ситуация икенчесенең потенциаль нәтиҗәсе буларак күзаллана. Шул ук вакытта бу ситуацияләрнең берсендә стимул турында хәбәр ителә һәм фараз ителүче нәтиҗә белдерелә, ә икенчесендә – көтелгән нәтиҗәгә китерүче эш-гамәл атала.

«Фикерләү үсешенең башлангыч этапларында сәбәп һәм максат мәгънәләренең үзара керешүе күзәтелә» [Маслиева, б. 26]. Борынгы грек философы Аристотель (б. э. к. 384–322 еллар) чынбарлыкның дүрт төрле

сәбәбен, шул исәптән максат сәбәбен аерып күрсәтә [Радугин, б. 60]. Шулай итеп, максат сәбәпнең бер төре буларак карала.

Кайбер телче-галимнәр фикеренчә, максат – аңлатып була торган, ә сәбәп – аңлатып булмый торган төшенчә. «Максат сәбәп аркылы аңлатыла, әмма, икенче яктан караганда, сәбәп лексикасын тасвирлаган вакытта, без максат итү ситуациясенә мөрәҗәгать итми кала алмыйбыз» [Богуславская, Левонтина, б. 69].

Чыннан да, максат төшенчәсенә сәбәп мәгънәсе дә керә. Максат мөнәсәбәте булганда, субъектның процессларны башкару сәбәбе – көтелгән нәтиҗәгә ирешү. Шулай итеп, максат төшенчәсе субъектның теләк-омтылышлары белән турыдан-туры бәйләнгән.

Татар һәм башка төрки телләрдә максат һәм сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләрен аерудагы кыенлык беренче чиратта аларны белдерүче конструкцияләрдә бер үк бәйләүче чаралар куллану белән бәйле.

Төрки телләрдә максат хәле/иярчен максат җөмлә, сәбәп хәле/иярчен сәбәп җөмлә кебек үк, баш кисәккә/баш җөмләгә *өчен* бәйлеге, *дип* сүзе ярдәмендә иярә ала. Мәсәлән: тат. *Егет тә, кыз да тырышлыклары* ***өчен*** *уңыш бәйрәмендә бүләкләнәләр* (Г. Мөхәммәтшин); *Без бит монда хушлашыр* ***өчен*** *килдек* (Р. Зәйдулла).

Ике җөмләдә дә иярчен һәм баш компонентларны үзара бәйләүче һәм алар арасында билгеле бер мәгънә мөнәсәбәтләре урнаштыручы *өчен* бәйлеге бар (*тырышлыклары өчен бүләкләнәләр* һәм *хушлашыр өчен килдек*). Беренче мисалда егет белән кызны тырышлыклары өчен бүләклиләр, ягъни бүләкләнү – аларның тырышлыгы нәтиҗәсе, тырышлык – бүләкләнү сәбәбе (сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте белдерелә). Икенче җөмләдә килүнең конкрет максаты атала (*хушлашыр өчен килдек*), гамәл киләчәккә юнәлдерелгән, бу хәтта формаль яктан белдерелгән (максат хәле – киләчәк заман формалы фигыль: *хушлаш**ыр***), бу очракта компонентлар арасында максат мөнәсәбәте урнаша.

Максат һәрвакыт аны тормышка ашыру өчен чара булучы эш-хәлгә карата башка вакыт яссылыгына карый. Сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте булганда, сәбәп нәтиҗәдән алда үтәлүгә, ягъни вакыйгаларның вакыт ягыннан эзлеклелегенә карамастан, алар бер заман яссылыгында ята.

Тат. (1) *Җир белән Күк сугыша* ***дип****,* (2) *йөрәгем яргаланды* (Р. Харис) мисалында иярчен җөмлә (1) баш җөмлә (2) белән *дип* сүзе ярдәмендә бәйләнгән. Кушма җөмлә компонентлары арасында сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте урнаша: лирик геройның йөрәге яргалануның сәбәбе – Җир белән Күк сугышуы.

Түбәндәге мисалларда баш җөмләгә *дип* сүзе һәм хәбәрнең боеру наклонениесе формасы ярдәмендә ияргән иярчен җөмләләр – максат җөмләләр, чөнки икенче хәбәрлек үзәкләрдә аталган процесслар, беренчеләрендә әйтелгән максатларга ирешү өчен, махсус башкарыла.

Максат мәгънәсе, сәбәп-нәтиҗәдән аермалы буларак, теләк семантикасы белән тыгыз бәйләнгән. Боеру наклонениесе формасы теләк мәгънәсен белдерә. Мәсәлән: әзерб. *Вәли јолдашы илә көрүш**сүн дејә*** *ахшам онлара кетди*; тат. *Балалар ач була**сын дип**, сату өчен икмәк пешерә, прокатка машина алып кием тегә, бәйләү бәйли* (Ә. Баянов); үзб. *Вақт ўтма**син деб**, болтни устахонада тайёрлатдим.*

Хәл фигыль формалары да сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтен белдерүнең бер чарасы булып торалар. Хәл фигыль ярдәмендә өстәмә эш-хәлдә булган сәбәп белдерелә. Максат мәгънәсе дә хәл фигыль формалары аша күрсәтелә ала.

Мисалларны анализлаудан күренгәнчә, сәбәп-нәтиҗәне белдергәндә, хәл фигыль формалары күпчелек очракта теге яки бу процессның үтәлү мотивларына, эш-гамәл башкаручының эмоциональ-психик халәте, хис-кичерешләренә ишарәли. Мәсәлән: тат. *Баласын тартып алуларыннан курк**ып**, күкрәгенә ныграк кысты* (М. Хуҗин); *Албуга уңайсызлан**ып** кып-кызыл булды* (Н. Фәттах); *Хаксызлыкны күр**еп** ярсыйм, шашам*, *Матурлыкны күр**еп** тезләнәм* (Р. Вәлиев).

Күргәнебезчә, әлеге җөмләләрдә ихтыярсыз нәтиҗәгә китергән сәбәпләр белдерелә. Ихтыярсыз нәтиҗә кешенең физиологик халәтенә бәйле була ала. Мәсәлән: *Тән өше**п**-туң**ып** калтырана* (Н. Гыйматдинова).

Шулай итеп, югарыда каралган мисалларда субъектның хәл-торышы һәм әлеге халәтнең сәбәбе белдерелә.

Максат мөнәсәбәте булганда, процесс билгеле бер максат белән, ихтыяри башкарыла, субъектның конкрет нияте чагыла. Мәсәлән: тат. *Әнкәй, бәлеш пешерергә җыен**ып**, мичкә ягып җибәрде* (Р. Вәлиев).

Әлеге очракта максат мәгънәсен белдерүдә билгеле бер рольне лексик семантика башкара.

Җыенырга фигылендә үк ният, максат мәгънәләре бар.

Максат мәгънәсе *белән* бәйлеге ярдәмендә белдерелә ала: *эш белән килү*. Шушы бәйлек белән сәбәп-нәтиҗә дә күрсәтелә. Кагыйдә буларак, *белән* бәйлеге ярдәмендә процессның яки субъектның халәтенең сәбәбе буларак аңа хас сыйфат ассызыклана. Мәсәлән: тат. *Яшьлеге **белән** беркатлы Равилә аларның кулларыннан товарны тартып диярлек ала* (Ф. Яруллин); *Хаҗиәхмәт үзе килеп керде, кызулыгы **белән** Фатихка сугып җибәрде* (Г. Галиев); төрекм. *Диймек, сен яравсызлык **билен** Ростовда сакланыпсыңда.*

Шулай итеп, максат һәм сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләрен аеру өчен, җөмләнең мәгънәви эчтәлегенә мөрәҗәгать итү мөһим.

Шарт мөнәсәбәтләре вакытында иярчен кисәк баш кисәктә белдерелгән процессның үтәлеше өчен кирәк булган шартны белдерә. Бу яктан алар сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләренә якын, шарт конструкциясенең компонентлары нигез һәм нәтиҗә буларак карала ала. Сәбәптән аермалы буларак, шарт һәрвакыт фараз ителгән вакыйгаларга күрсәтә. Икенче төрле әйткәндә, шарт мөнәсәбәтләре фаразланган, үтәлүе мөмкин булган процессларны берләштерә.

Сәбәп-нәтиҗә һәм шарт-нәтиҗә мөнәсәбәтләренә карата телчеләрнең фикерләре бердәй түгел. Кайбер лингвистлар әйтүенчә, шарт һәм нәтиҗә арасындагы семантик бәйләнешне каузаль, ягъни сәбәп-нәтиҗә бәйләнеше дип санарга кирәк. «Шартның үтәлүе, сөйләүченең ихтыярыннан тыш, автоматик рәвештә нәтиҗәнең барлыкка килүенә китерә. Сөйләүченең роле, объектив закончалык булуны белеп, аның турында тыңлаучыга хәбәр итүгә кайтып кала» [Типология условных конструкций, б. 28]. Шарт конструкцияләрендә шарт һәм нәтиҗә мөмкин яки мөмкин түгел буларак билгеләнә.

Төрки телләрдә шарт мөнәсәбәтләре барлык стильләрдә дә шарт мәгънәсенең төп күрсәткече булган шарт фигыль формасы белән аеруча еш белдерелә. Әлеге фигыль формасы баш җөмләнең хәбәре була алмый, һәрвакыт иярчен җөмлә хәбәре составында була. Мәсәлән: әзерб. *Ишләр тамам јохланма**са**, мән әл чәкән дејиләм*; карач.-балк. *Джылкъы бирден суу ич**се**, тирмен суу азайыр* (Мәкаль); тат. *Моң бас**са** күңелне, Җыр белән ачарбыз* (Х. Туфан); төрекм. *Гурт агза**саң**, гурт гелер* (Мәкаль).

Татар һәм башка төрки телләрдә синтетик иярчен шарт җөмлә баш җөмләгә сорау кисәкчәсе, *икән, исә* сүзләре ярдәмендә иярә ала. Мәсәлән: тат. *Сүз бирергә ашыкма, бирдең**ме** инде – карышма, ди мәкаль* (М. Хәсәнов); карач.-балк. *Джангур джауарыкъ **эсе**, балчыкъ болур* (Мәкаль); тат. *Башың яшь **икән** – күп эш алма* (Мәкаль).

Синтетик иярчен вакыт җөмлә дә баш җөмләгә сорау кисәкчәсе ярдәмендә иярә ала: әзерб. *Һава јахшылашды**мы**, ону евдә сахламаг олмур*; карач.-балк. *Декабрь айы жетди**ми**, къыш башланды.*

Шарт фигыль формалы конструкцияләрдә имплицит рәвештә сәбәп-нәтиҗә, каршы куюу һәм кире шарт мәгънәләре була ала. Борынгы төрки чыганакларда ук борынгы шарт формасы *-сар/-сäр* башка төр иярчен җөмләләрне (мәсәлән, вакыт, сәбәп) белдерү өчен кулланыла: *Taydyn jynaq(qa)* ***körsär*** *m(ä)n tör tä ärklig qan olurur.* 'Мин өскә карагач, алгы урында Эрклигхан утыруын күрдем' [Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, б. 215].

Татар телендә *-ганда/-гәндә* формасы вакыт мөнәсәбәтләрен белдерүнең төп күрсәткече булуга карамастан, аның ярдәмендә бәйләнгән сүзләр арасында шарт мәгънәсе дә урнаша ала. Мәсәлән: *Әйт**кәндә** сүзеңчә эшлә, әйтмә**гәндә** уеңча эшлә* (Мәкаль); *Газ исе сиз**гәндә**, 04 телефоны буенча хәбәр итегез.*

Җөмләләрне, логик мәгънәне бозмыйча, бик җиңел үзгәртеп була: *Әйт**сәң**, сүзеңчә эшлә, әйтмә**сәң**, уеңча эшлә; Газ исе сиз**сәгез**, 04 телефоны буенча хәбәр итегез.*

-Ганда формасының шарт мәгънәсен алуны гомумтөрки күренеш дияргә була: алт. *Бис барба**ганда** кем барар?*; башк. *Теләк менән дәртле йөрәк бул**ганда**, бөтәһен дә эшләргә мөмкин*; каз. *Сен маған кел**генде**, театрға бірге баратын едік*; үзб. *Раҳим бизга кел**ганда** кинога борар эдик.*

Мисалларны анализлаудан күренгәнчә, *-ганда* формасы вакыт һәм шарт мәгънәләре киселешендә барлыкка килүче мөнәсәбәтләрне белдерергә ярдәм итә.

Шуны да искәртергә кирәк: шарт мәгънәсе белдерелгәндә, бер генә вакыт факты түгел, ә кабатланучы, һәрвакыт башкарылучы вакыйгалар турында хәбәр ителә.

-Ганда формасын *-са* формасына алыштырганда, компонентлар арасындагы вакытка юнәлгәнлек югала. Мәсәлән: тат. *Гаиләдә татулык бул**ганда**, эшләр уңай бара → Гаиләдә татулык бул**са**, эшләр уңай бара.*

Татар телендә гадәттә вакыт мәгънәсен белдерүче конструкцияләрдә кулланылучы *-гач/-гәч* формалы хәл фигыль сирәк очракларда шарт мөнәсәбәтен белдерә: *Теләгә**ч** сынасыннар* (Р. Миңнуллин).

Кайвакыт *-п* формалы хәл фигыльле конструкцияләрдә дә шарт мәгънәсе күзәтелә. Мәсәлән: кырг. *Жалгыз уруну**п**, турмушту көңтөрө албайсың* (Мәкаль). Ягъни ялгыз булсаң, тормышны үзгәртә алмыйсың. Әлеге мисалда шулай ук сәбәп-нәтиҗә мәгънәсе дә сизелә: тормышны үзгәртә алмыйсың, чөнки син ялгыз.

Ике күренешнең даими яки периодик рәвештә кабатлана торган бәйләнеше белдерелгәндә, шарт һәм вакыт семантикасының үзара керешүе күзәтелә: ком. *Бир зат этмеге эсине туьш**се**, ол аны гъакъында йолну мастерине барып тилей*; тат. *Матур парлар күр**сәм** – куанам* (Ә. Маликов); *Кит**сә** дә җырлый, кайт**са** да җырлый бу* (С. Сөләйманова).

Шарт конструкциясе компонентлары мөнәсәбәтләренең вакытка карата абстракт характеры, гадәттә, паремияләр һәм гомумиләштерелгән әйтелмәләргә хас. Мәсәлән: алт. *Ат киштезе таныжар, кижи эрмектешсе таныжар* (Мәкаль); карач.-балк. *Джангур джауса джерге джауар* (Мәкаль); кырг. *Жылуу сөйлөсө, жылан ийинден чыгат* (Мәкаль); тат. *Гаилә үзара хөрмәт нигезенә корылса, бәхетле була!* (Ф. Яхин).

Мисаллардан күренгәнчә, паремияләрдә хәзерге яки киләчәк заман формалары кулланыла. Шул ук вакытта фраза үзе вакытка бәйле түгел, гомуми закончалыкка һәм гадәти күренешләргә ишарәли.

Паремияләрдә үткән заман формаларының бик сирәк кулланылуын үткән заманның, кагыйдә буларак, билгеле бер күренешләр, конкрет чынбарлык белән бәйләнгәнлеге белән аңлатырга була. Үткән заман формалары индивидуальләштерү үзенчәлегенә ия, ә паремияләргә гомумиләштерү хас. Шуңа күрә дә паремияләрдә үткән заман формалары еш очрамый. Мәсәлән: ком. *Яшыртгъын айт**дым** – билмединг, гёрюне айт**дым** – сюймединг* (Мәкаль).

Кушма җөмләнең хәбәрләре билгеле бер вакытка мөнәсәбәтсез эш-хәлне яки даими күренешне белдергәндә, вакыт һәм шарт мәгънәләренең синкретиклыгы күзәтелә. Мондый конструкцияләрдә еш кына вакыт белдерүче теркәгечләр кулланыла, иярчен җөмлә гомумиләшкән мәгънәгә ия була. Мәсәлән: гаг. ***Ачан*** *бирлик йок достларда, ишлäр гитмäз хич орада* (Мәкаль).

Шулай итеп, татар һәм башка төрки телләрдә хәл мөнәсәбәтләренең үзара керешү төрләре арасында иң киң таралганы булып сәбәп-нәтиҗә һәм вакыт мәгънәләре синкретиклыгы тора. Максат мөнәсәбәтләре дә, шарт мөнәсәбәтләре дә генетик яктан сәбәп-нәтиҗә категориясе белән бәйләнгән.

Вакыт мөнәсәбәтләре турыдан-туры вакыйгалар эзлеклелегенә бәйле булган сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтләре өчен фон ролен башкара.

Еш кына формаль яктан аерылмаган сәбәп-нәтиҗә һәм максат мөнәсәбәтләренең төп аерымлыгы – субъектның активлыгы/пассивлыгында. Максат киләчәккә юнәлдерелә, аның тормышка ашырылуы нинди дә булса аңлы, максатчан эшчәнлек таләп итә.

Шарт мөнәсәбәтләре, вакыт мөнәсәбәтләре белән керешеп, шарт һәм вакыт мәгънәләре арасында торучы үзенчәлекле конструкция барлыкка китерә. Мондый төр конструкцияләргә вакыйгаларның бер үк вакытта яки эзлекле башкарылу мәгънәсен төгәл белдермәү хас, чөнки бу очракта төп мәгънәви нагрузка процессларның вакытка мөнәсәбәтенә түгел, ә бер-берсенә бәйлелегенә төшә.

Татар һәм башка төрки телләрдә төрле мәгънә мөнәсәбәтләрен аерудагы кыенлыклар беренче чиратта бер үк формаль күрсәткечләрнең (бәйләүче чараларның) берничә мәгънә белдерүдә кулланылуы белән бәйле.

Мәгънәви бәйләнешләрне чагыштырма планда тикшерүдән күренгәнчә, татар һәм башка төрки телләрдә теге яки бу конструкцияләрне билгеле бер мөнәсәбәтләргә кертеп карарга мөмкинлек бирүче махсус күрсәткечләр һәрвакыт булмый, бер семантикадан икенчесенә күчү процессы еш кына формаль чаралар ярдәмендә структур яктан күрсәтелми, синтаксик берәмлекләрнең структур-семантик төзелешен өйрәнгәндә, форма һәм эчтәлекнең үзара бәйләнешен исәптә тотарга кирәк. Тел материалын анализлаудан күренгәнчә, синкретик мәгънәләр, синтезланган семантика барлыкка килү катлаулы эчтәлекле информация тапшыру ихтыяҗы белән билгеләнә.

Кыскартылмалар

әзерб. – әзербайҗан
алт. – алтай

башк. – башкорт
гаг. – гагауз
каз. – казах
карач.-балк. – карачай-балкар
ком. – комык
кырг. – кыргыз
тат. – татар
төрекм. – төрекмән
үзб. – үзбәк

Әдәбият

Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка. М.: Дрофа, 2000. 640 с.

Богуславская О. Ю., Левонтина И. Б. Смыслы ‘причина’ и ‘цель’ в естественном языке // Вопросы языкознания. 2004. № 2. С. 68–88.

Дружинина С. И. Синкретизм в системе сложноподчиненных предложений. Орел: изд-во Орел ГАУ, 2008. 435 с.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис / под общ. ред. Н. К. Дмитриева, Н. А. Баскакова, Е. И. Убрятовой. М.: изд-во АН СССР, 1961. 232 с.

Маслиева О. В. Становление категории причинности (на материале истории языка) / под ред. М. Г. Макарова. Л.: Наука, 1980. 105 с.

Радугин А. А. Философия. М.: Центр, 2004. 336 с.

Типология условных конструкций / отв. ред. В. С. Храковский. СПб.: Наука, 1998. 583 с.

СМЫСЛОВОЙ СИНКРЕТИЗМ КОНСТРУКЦИЙ, ВЫРАЖАЮЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ, В ТАТАРСКОМ И ДРУГИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Лениза Газинуровна Хабибуллина,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. Карла Маркса, д. 12,
valievalg@mail.ru.

Дания Абузаровна Салимова,
Елабужский институт Казанского федерального университета,
Россия, 423604, г. Елабуга, ул. Казанская, д. 89,
daniya.salimova@mail.ru.

Исследование обстоятельственных отношений, отражающих взаимообусловленность явлений реальной действительности, в татарском и других тюркских языках в основном сводится к анализу отдельных частных их разновидностей. При этом совмещение, синкретичное представление в одной синтаксической конструкции двух и более значений часто остается вне поля зрения исследователей и требует многоаспектного научного описания. В представленной статье на материале татарского и других тюркских языков установлен характер переплетения значений цели и причины, условия и времени, что позволило определить природу промежуточных смысловых связей.

Ключевые слова: татарский язык, тюркские языки, обстоятельственные отношения, смысловой синкретизм, причина и следствие, цель, условие, время.

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-27-51

TATAR LITERATURE IN TURKEY: RECOGNITION AND RESEARCH TRENDS

Birsel Oruc Aslan,
Balıkesir University,
17 Bigadic Yolu Uzeri, Balıkesir, 10145, Turkey,
rezeda_raf@mail.ru.

Rezeda Rafailevna Khairutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rezeda_raf@mail.ru.

Yusuf Ozchoban,
Balıkesir University,
17 Bigadic Yolu Uzeri , Balıkesir, 10145, Turkey,
rezeda_raf@mail.ru.

Aysylu Khusainovna Sadekova,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art
of the Tatarstan Academy of Sciences,
12 Karl Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
rezeda_raf@mail.ru.

This article provides an overview of the ways of promoting Tatar literature in Turkey, its branches and the level of study. Attention is drawn to the scientific problems and research topics. The article clarifies the status of scientists and intellectuals who have made significant contributions to the popularization and promotion of the spiritual national treasury among fraternal peoples. There is information about the quality and quantity of scientific research devoted to the Tatar verbal art in Turkish literature studies. At the same time, we identify the prospects of searches in this direction in the future and the ways of Tatar literature development in Turkey.

Key words: Tatar literature, Turkey, literary research, literary connections, translation, promotion.

1. Introduction

The proximity of languages, one of the main indicators of the national unity of the Tatar and Turkic peoples, ensures the stability and continuity of their literary and cultural ties. Despite different social and cultural conditions, these two nations are interested in their culture and verbal art, moreover, they enrich each other with ideological and aesthetic values in the national literature. The first connections between the Tatars and Turks are associated with the people who fled to Turkey after the capture of the Kazan khanate by Ivan the Terrible in 1552 and came back later, and Tatar clergy who made the Hajj, [Bargan, Gilazov, 2014, p. 73], [Bargan, 2015]. In Turkish society, the level of Tatar literacy has always been high. In the Middle Ages, spiritual and cultural ties between the peoples of Anadolu and the Volga-Ural regions strengthened. Books written in Anadolu were willingly read in the Volga-Ural region and, conversely, were gladly accepted and highly appreciated in Anadolu. At the beginning of the 20th century, one layer of philosophical and social ideas of Tatar intelligentsia, permeated with Russian revolutionary spirit, penetrated into Anadolu.

Tatar verbal art, which developed under the influence of Oriental literature, as well as Turkish literature, in the second half of the 19th century turned to the culture of the West and accepting its modernized ideological content and artistic design. A new Tatar prose was formed, creating free-form poetry in addition to novels and short stories. Still, Turkish literature had a very strong influence on Tatar literature of the Education period.

It is known that such Tatar writers as Zakir Ramiyev, Fatih Karimi, Galiasgar Kamal, and Sharif Kamal, came to Turkey with the aim of mastering the achievements in Turkish culture and literature and gaining world knowledge, i.e. there were wide opportunities for familiarizing themselves with Turkish literature. The encyclopedic scholar and writer Rizaetdin Fakhretdin thoroughly studied Turkish literature, its outstanding personalities and thinkers. He wrote a monographic work about the famous Turkish writer, scientist, philosopher, mathematician and public figure Ahmed Midhat Efande after his death [Fakhrutdin, 1913].

This process, especially intensified in the late 19th – early 20th centuries, and understandably weakened in the Soviet times. The perestroika of the 1985s opened up new possibilities for the revival and strengthening of literary and cultural ties between the fraternal peoples. In 1989–1990, the Turkic peoples gained independence and established their own republics. Turkey and Tatarstan, which is not an Autonomous Republic, but only an integral part of Russia, resumed relations. Both sides began to cooperate in economic and cultural areas.

In this regard, the interest in the Tatar language and literature grew in Turkey and gave impetus to individual studies in this area. Most of the scientific research belongs to the field of language, in synthesis with history and the writers' creative work. However, they ended up in the centers of scientific papers, or in the archives of the universities, without reaching a wide audience as they were handwritten manuscripts. Taking these circumstances into account, the article observes and assesses the level of distribution and study of Tatar literature in Turkey, to a certain extent focusing on the works in the field of linguistics.

In the early twenty-first century, the conversance of the Tatar literary art achievements by different strata of Turkish intelligentsia took different forms. Translation is one of the most effective means of studying the level of literary and cultural development, the spirituality of other peoples, the exchange of language and morality. It facilitates the establishment of internal and external spiritual ties and strengthens ties between peoples who do not have a common language and religion. At the beginning of the twentieth century, the state took the lead in strengthening spiritual and cultural ties with the Turkic-fraternal peoples. A good example of this is the fact that the classics of Tatar literature, modern writers, translated into Turkish, were published in the form of a separate book. Since 2005, the works of Tatar literature have been translated into Turkish and regularly appear in Turkey. Literary critics F. Sayfullina and A. Valeeva discuss this issue in detail in their research work [Sayfullina, Valeeva, 2017].

It is most gratifying that the deep content and artistic design characterizing the Tatar writers' works, which could hold a place of honour in the world's verbal Treasury, did not leave Turkish creative figures indifferent. In order to convey this spiritual wealth to their people, a group of Turkish intellectuals studied the Tatar language to translate beautiful samples of our national literature into Turkish: among them are M. Oner, F. Kutlu, etc.

The Turkish World Research Foundation published R. Mukhamadiev's book "Sirat Bridge" translated by Mustafa Oner in 1993 [Mukhamadiev, 1993]. The book describes the life of M. Sultangaleev and the Tatar people's struggle for their independence. In addition, M. Oner trans-

lated the writer's journalistic work "Russian Democracy", written in 1990–1995 on the basis of parliamentary records [Mukhammadieva, 1996]. In this book, published in 1996, with the support of "Ituken Publications", R. Mukhamadiev describes the process of democratization in Russia during the period from 1989 to 1995.

The familiarity of Turkish readers with Tatar literature begins with small epic genres. The collection of them "Vasiyet" ("Testament") was published in Zambak publishing house in 2005, 2006 and 2012 [Vasiyet, 2012]. The translators of the works collected in the book are Fatih Kutlu, Hamza Ersoy, and Nadir Tamar Arslanov. The collection includes the best examples of Tatar short novels: A. Eniki's ("The Undeclared Will", "Beauty"), Sh. Kamal's ("Buranda", "Uyanu"), F. Amirkhan's ("In One Haraba", "Samigulla Abzy"), G. Ibragimov's ("The Children of Nature"), M. Amir's ("A Carefree Old Dream"), F. Husni's ("A Vast Story"), M. Yunus's ("Our House Was under the Osiers"). In 2007, the works of R. Valeev, translated by Fatih Kutlu and Harun Tosun, were published in the Turkish publishing house "Da" entitled "Mavi hüzün" ("Blue Sadness") [Mavi Hüzün, 2007].

Referring to different periods of the Tatar literature development, translators constantly inform Turkish readers about the thematic space, genre diversity and literary connections in the national verbal art. Ch. Zaripova and H. Yilmaz, for example, translated the works of G. Ishaki, through which social and nation-wide topics run like a golden thread in addition to the universal values (Ishaki, 2009). F. Kutlu translated the works of M. Mirza [Mirza, 2009], and the lyrical poet R. Hatash who revived the traditions of the ghazal and Ruba'i genre in Tatar poetry [Gatash, 2011: Ruais...], [Gatash, 2011, On the eternal path...]

In her article, F. Saifullina dwelt in detail on the translator and philologist Fatih Kutlu, who was admitted as a member of the Union of Tatarstan Writers and whose work was highly praised: "Fildişi Çakı (Tatar çocuk hikayeleri)" (Children's Stories) translated by F. Kutlu [Fildişi Çakı, 2013] and the short story collection "Sessiz Kuray" ("Silent Kuray") [Sessiz Kuray, 2013] were published in "Bangu" publishing house. R. Batulla's fairy-tales [Cengâver Alp'in Kahramanlıkları, 2013] and the collection of short stories "Altın Sincap" ("The Golden Squirrel") [Altın Sincap, 2014] translated by him reached Turkish readers (Saifuulina, Valeeva, 2017, p. 54). The latter includes the works of writers N. Dumavi, A. Alish, G. Rahim, D. Appakova, L. Ihsanova, F. Valeev, F. Amirkhan and others. Thanks to his efforts, R. Zaydulla's work "The Old Man with the White Ependytes" is available to Turkish readers [Zaydulla, 2016]. A number of stories by Tatar writers, those which have preserved universal values and traditions that are passed down from generation to generation, are listed by the Ministry of Education in Turkey among hundreds of books obligatory for reading by pupils: among them are the stories by A. Eniki "The Undeclared Will" and "Beauty".

According to F. Sayfullina, the poetry of Gabdulla Tukai is one of the works that made F. Kutlu famous as a translator of Tatar literature into Turkish. Before that, the Tatar national poet had not been translated into Turkish on that scale. For 10 months F. Kutlu and his colleague A. Akbash Bey were responsible for this work. To mark the 130th anniversary of the national poet, his 130 poems were selected with the support of the poet and writer R. Zaydulla (Sayfullina, Valeeva, 2017, p. 55).

The growing literary skills and translation experience enabled Fatih Kutlu to take on more complex works. He has made a great contribution to the promotion of Ayaz Gilazov's work in Turkey. The first acquaintance of the translator with the writer occurred through his work, as he states in the preface to the book. Kutlu has translated the works "Three Arshins of Land" ("Bir avuç toprak"), [Ğıylecev A. Bir Avuç Toprak, 2008; 2011], "On Friday Evening..." ('Cuma günü, akşam...") [Çıylecev A. Cuma günü, akşam..., 2013].

As you know, these works brought A. Gilyazov fame as a writer, he was awarded a prize in the field of fiction "The Prize named after Gabdulla Tukay". Ayaz Gilyazov was a great writer who through his works sought to create a happy life. He was convicted and punished for speaking out against the ideology of Stalin. By translating the author's works from Tatar into Turkish, Kotlu fulfilled his sacred wish. In 2012, Eurasian Writers Society presented Kotlu's work "Three Arshins of Land" with the award the 'Best translation of the novel'. Thus, the works of Ayaz Gilazov found their readers among the Turkish audience and entered the scientific turnover. Of course, the successful activity of F. Kutlu in the field of translation is of utmost importance here. It was through his translations that the works of the Tatar writer could be read in the Turkish language. One of the last Fatih Kutlu's translated works was the book "Soundless Kuray" (2013), which comprised se-

lected works from modern Tatar literature [Sessiz Kuray, 2013].

"As a translator, F. Kutlu is interested in various literary and historical periods of Tatar literature, - the article says, - among the translated works there are examples of Tatar poetry and prose of the early 20th century (G. Tukay, G. Ibragimov, F. Amirkhan, Sh. Kamal), Tatar prose of the Great Patriotic War (A. Alish), prose and poetry of the second half of the 20th century (F. Husni, A. Gilyazov, R. Valeev), and modern Tatar literature (R. Batulla, R. Zaydulla) [Saifullina, Valeeva, 2017, p. 55].

In May 2014, the collection of poems by G. Tukai "Kaitu", translated by Birsel Оruҗ Aslan and Yusuf Ozchoban, was released by the publishing house "Komen Publications" [Tukai, 2014]. The book includes translations of works taken from the publication "I Come to Tukai", which the writers of different times dedicated to the great poet after Tukai's death. The original version of this book was created by Gulzada Bayramova and published in 1996.

Translation of Tatar outstanding writers and poets' works into Turkish is one of the ways, the primary stage of popularizing Tatar literature and its spiritual values among readers and literary community. In the following years, serious steps were taken in literary studies of Tatar literature in Turkey. A group of scholars embarked on studies of Tatar literature and achieved impressive results. The efforts of Turkish scholars, who realize the richness of Tatar literature and study the Tatar language to explore different periods and literary issues of national literature, are quite commendable and should be recognized.

Huseyn Bargan, a Turkish literary scholar in the faculty of the Turkish language and literature at the Institute of Humanities in Istanbul, successfully works in this direction. He comes to the Republic of Tatarstan, collects rich material working in its libraries, archives, thoroughly studying various sources and literary materials. H. Bargan was initially recognized as the author of research articles on Tatar literature, later he went on to write a monographic work. The result of his scientific research is the work "The Influence of Turkic Literature on Tatar Literature in the Volga-Ural Region (1860–1917)" [Bargan, 2015]. The monograph covers the period of 1860 to 1917 years in Tatar literature, when social and cultural conditions for the revival of national verbal art were created. The author emphasizes the positive influence of Turkish culture and literature on Tatar literature in the context of spiritual and social cultural relations, existing at the turn of the two centuries. In this regard, he portrays the personalities of Tatar philosophers, representatives of public thought, religious reformers, and writers and poets Z. Ramiev, F. Karimi, Sh. Kamal, G. Kamal, and G. Tukay. Their life paths and their literary worlds are enriched with new data.

The book "Poems of Gabdulla Tukay (analysis-translations)" was published by Fatma Ozkan in 1994 [Ozkan, 1994]. This work was developed on the basis of Ozkan's doctoral dissertation at the Institute of Social Sciences of Ghazi University. The thesis consists of the following parts: introduction, Kazan Turks, life and literary works of Gabdulla Tukai. The first part contains a meaningful description of the poems by Gabdulla Tukay, the second is devoted to the poet's poetic style and form analysis. This work, dedicated to Tukai and his work, is one of the most comprehensive studies. Tukai is considered to be a great master of Tatar poetry, although he lived in the world for only 27 years. He is an outstanding Tatar poet.

"The Collection of Tatar Songs (Preface - text-translation - subject index)" was published by Erdal Shagin in 1999 [Shaheen, 1999]. This work, based on the master's thesis on a scientific problem named after the book, was prepared for publication in 1997 at the Institute of Turkish Studies at Marmar University. The introduction, which contains basic information, is divided into three parts. Translations of texts form a large part of the study. Long folk songs, short folk songs, literal songs giving transcriptions and translations into Turkish are presented under three names. The conclusion goes along with the dictionary.

Persistent steps are also being taken to acquaint the Turkish reader with Tatar works of oral folk art, which plays a fundamental role in the formation of world verbal art, including Tatar literature. In 2005, the scientific work of Mustafa Oner, known for his works on the Kipchak group, "Tatar Two-Lines Couplets" [Oner, 2005], was published. It contains 500 songs in Latin, transcribed and translated into Turkish. They were chosen from 5630 songs from the book of folklorist N. Ilbaris "Short Songs" (colorful four-line folk rhymes). This work of the scientist on Tatar songs is considered to be major research in this area. At the beginning, M. Oner places two-line couplet texts with a brief analysis. At the end, the book has a transcription and translation of the song lyrics and a dictionary in the form of a separate unit.

The songs of Kazan Tatars, translated by S. Kachalin, were first heard from prisoners during the war of 1914–1918 and recorded by Ignacy Kunos [Couplets of Kazan Tatars, 2013]. Zhuzha Kakuk prepared this collection for publication. This manuscript, which includes two-line couplets is translated into three languages, i.e. Tatar, Turkish, Hungarian and consists of 212 pages. All materials contain 635 verses and most of the entries are placed at the end of the paper.

At the turn of the 20th –21st centuries, for known reasons, Tatar intellectuals of different classes moved to Turkey and formed a Tatar Diaspora there. Among them are scholars of Tatar literature, linguistics and history, educated in the Tatar scientific academic school. Chulpan Zaripova-Chetin, Associate Professor of Turkic languages and literature in the faculty of Humanities, Caucasus University in Kars, is distinguished by her enthusiastic scientific activity. Her research object is the writers of the early 20th century and Soviet writers. At the same time, the scholar focuses on folklore, especially on the study of national traditions. Her monographic work “Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri” introduces Turkish readers to the traditions and customs of the Tatar people [Zaripova-Çetin, 2009]. In the work “Ibrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri” she examines the reflection of spiritual values of Tatars, Bashkirs, Kazakhs in the works of G. Ibragimov, an outstanding writer of the early twentieth century [Zaripova-Çetin, 2009].

Some results of Ch. Zaripova- Çetin’s scientific research occupy a place on the pages of the scientific journal. Among them, in addition to the articles covering the works of folk oral art [Zaripova-Çetin, 2007], is research into traditions of the Tatar people, ethnographic privileges [Zaripova-Çetin, 2009], “Idegey” [Zaripova-Çetin, 2007], the poetry of R. Gatash from the point of Eastern traditions, and the works of M.Yunys [Zaripova-Çetin, 2009].

As known, every higher school in Turkey publishes its own journal for the publication of works on social and humanitarian issues. “Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi”, “Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi”, , “Kardaş Edebiyatlar Dergisi”, “Milli Folklor Dergisi”, “Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi”, “Türkoloji Araştırmaları Dergisi”, “Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergis”, “TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi”, “Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi”, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi” and others. They present numerous theoretical, problem and review articles related to the Tatar language, literature, folklore, history. The works of R. Yarullina-Yildirim, E. Shagin, A. Kamalieva and others are published in the above-mentioned journals.

R. Kurban is also distinguished by the activity and effectiveness of his scientific activities. His publications thematically include prominent writers and poets of various literary and historical periods of Tatar literature: Kayum Nasyri [Kurban, 2014, Tatar intelligentsia...], Dardemd [Kurban, 2014, On the 150th years of birth...], A. Eniki [Kurban, 2014, Tatar literature...], F. Yarullin [Kurban, 2017], M. Magdeev [Kurban, 2015], N. Safina [Kurban, 2019], etc.

The issue of training scholars from the Turkish branch of Philology and folklore of the Turkish community has been seriously discussed. When high school students graduate, they present their thesis, masters write a master's thesis. All dissertations and topics are submitted to the center for scientific services and appear on its website in chronological order. The topics of scientific research relate to various branches of Tatar literature, language and Turkology, and to folklore.

Mustafa Oner completed his thesis “Galbdulah Tukay’s Poems” at the Institute of Social Sciences, Dokuz Eylul University in 1990 [Oner, 1990]. However, there could not be found any information concerning his thesis in the database of the Higher Education Thesis Data Center before.

Hatidje Shirin completed her thesis on Hesen Tufan’s Poems and Text Dictionary in 1998 [Shirin, 1998]. The purpose of her studies is to familiarize readers with Hesen Tufan and his poems. Being one of the greatest poets of Tatar literature, Tufan wrote lyrical poems about his motherland. Because of his poem he was accused of nationalism and of organizing a coup against the Communist revolution, and as a result was sentenced to death. However, immediately after the sentence he was exiled. Shirin prepared her thesis in three parts. In the first introductory chapter she describes Hesen Tufan’s life, social and literary circles that prepared the poet, and focuses on the features of his general poetic language. In the second chapter of her thesis she transcribes into Turkish the poems in publications of *Selection I-II.* In the last chapter we can find a dictionary generated from texts and a conclusion.

Goksel Akcha completed his Master’s Thesis on “Enchanted Fairy Tales” (Magic Stories) “Evaluation of Tatar morphological characteristics in the texts in 2000” [Akcha, 2000]. The thesis

consists of four chapters: Introduction, Analysis, Text, and Interpretation. General information and different varieties of tales are discussed in Introduction. Morphological characteristics of "Enchanted Fairy Tales" and their examples are described in the Chapter of Analysis. You may find examples of texts in the Chapter "Text" and translation into Turkish in the Interpretation Chapter. There may be seventeen types of texts of "Enchanted Tales". All texts in his research were translated into Turkish by Akca.

"Fairy Tales about Animals (Animals Fairy Tales). Peculiarities of Evolution of Tatar Sounds in the Texts" was written by Huri Dursun in 2001 [Dursun, 2001]. The main purpose of the research is to identify the peculiarities of Tatar Turkish sounds based on the texts of tales. The research thesis consists of four parts: introduction, analysis, texts, and interpretation. After the introduction comes the chapter of analysis where the examples, given for the determination of the sound characteristics, are compared with the old Turkish and Modern Turkish. In the main part 33 tales are transcribed. Then these 33 tales are translated into Turkish in the interpretation part of the thesis.

In 2004, under the supervision of Prof. Dr. Yavuz Akpınar, Ayshen Uslu prepared her doctorate thesis Modern Tales and Novels in Tatar Literature (the end of the 19th century and the beginning of the 20th century), where she presents information about Tatar literature and focuses on certain issues in the tales [Uslu, 2004]. The research describes the state of Tatar literature in the early 20th century and emphasizes its links to Turkish literature. She gives a general idea to those who want to read these works and shows the importance of these works.

"Compassion" (Transcription, Interpretation, Text Grammar, Dictionary) thesis was prepared by Gulsemin Kap in 2004 [Kap, 2004]. The novel "Compassion" that provides information on the modern Tatar language and the Tatar literary language belongs to Medine Malikova. The research consists of three parts: the studies of language peculiarities, transcription, and translation of the text into Turkish. There is also a dictionary at the end of the thesis. Language studies in the text are focused on sounds studies and morphological studies. Transcription and Translation of the text into Turkish are mutually provided. The original text written in Cyrillics is found at the end of the thesis.

Tatar Turkish, Remzi Veliyev's "Tragedy" (Analysis-Text-Dictionary) thesis was completed by Selda Turhan Arslan in 2006 [Arslan, 2006]. Despite the difficulties that Tatar Turks experienced, there was protection of national assets, which was described in the conflict novel "Tragedy" that was translated into Turkish. In general, the story depicts the tragedy of Turks during the Soviet times; in particular, we see its reflection in Tatarstan. The novel shows Tatar intellectuals, especially noble families, who were persecuted by Stalin. The novel focuses on Tatars, the history of Tatar Turks, different aspects of Tatar Turks' life, Tatarstan, the Kazan Tatar Turkish language and literature of the Kazan Tatar Turks. The main subject of the novel "Tragedy" itself is the studies of Tatar Phonetics, Morphology and Word Formation. At the end of the thesis there is transcription of the text. You can also find a dictionary at the end of the thesis.

Ozlem Ozmen completed his thesis entitled "The Vocabulary of the Novel 'Kazakh Daughter'" by Galimdjan İbrahim (Introduction-Text-Concordance) in 2006 [Ozmen, 2006]. Alimdjan Ibrahim's novel "Kazakh Daughter" is well known in the Volga-Ural region and in general it is a well-known name in the history of the Enlightment of Turkic world. Alimdjan İbrahim, primarily belonging to the Tatars, is a popular author recognized by the whole Turkic world. The subject of the research is the language used by Alimdjan Ibrahim in his novel. The texts used in "Kazakh Daughter" were published based on Arabic alphabet. The thesis consists of four parts, in the first part you can find general characteristics of Tatar literature of the 20th century, the information on the author's life and works, and the works devoted to the studies of the author. The second part of research comprises the texts taken from the novel, which were written in Tatar and in Turkish. The third part consists of the dictionary under the directory title, the list of special key words and finally the list of frequently used words. The final part of the research includes the results of the analysis of the issues discussed in the study.

Arife Gulsun finished her research thesis, named "Vocabulary in Ayaz İshaki's Two Stories "The Soonest is in Two Centuries" and "The Dungeon" (Introduction-Text-Concordance), in 2006 [Gulsun, 2006]. The leader of the Volga-Ural National Liberation Movement, the journalist and writer Ayaz İshaki worked throughout his life for the happiness of the Tatar people, fearlessly endured all the hassle. Ishaki's novels under study belong to the early years of his literary career. When determining the vocabulary mentioned in two stories, the internal structure of the stories was

taken into consideration. The thesis consists of five parts. Ayaz Ishaki's life and life cycles are analyzed in the introduction. In the main part you may find two stories written in Latin script, followed by their translations into the Turkish language. In the next part of the thesis an indexed dictionary of the vocabulary of stories can be found. Gulsun has divided the directory part of the research into 4 parts: custom names, frequent words, quotes, additional concordance. The data obtained were analyzed in the final part of the thesis.

Fatma Erish Soyturk prepared her thesis named "Medgit Gafuri's Poems" (Introduction-Text-Concordance) in 2006 [Erish Soyturk, 2006]. This study is focused on one of the most famous Tatar and Bashkurt poets Medgit Gafuri, who was born in Ufa in 1880 and wrote his poems in the early thirties of the 20th century, his literary personality and peculiarities of his writing style. Being an important follower of Abdullah Tukay, Medgit Gafuri reflected classic and folk poems of Tatar and Bashkurt literature in his remarkable poems. The study is based on Gafuri's six books of poems that were published in Arabic letters in the period from 1909 to 1918. Soyturk organizes her thesis into four parts. Peculiarities of Tatar literature at the beginning of the 20th century and Gafuri's place in it are discussed in the introduction. The main part of the thesis includes authentic texts of poems written in Arabic, their transcription and translation; the concordance includes a dictionary, custom names, lists of quotes and frequently used words.

Ayhan Kose completed the translation and the role of adjectives-verbs in Rinat Muhammedin's novel "Canary is a Cage Bird", as well as the study of the Tatar Turkish language peculiarities in 2007 [Kose, 2007]. In his work, the language of the novel is analyzed, especially in terms of adjectives and verbs. This study presents the translation of this novel into Turkish in an original way. The thesis consists of two parts; in the first part, after giving information about the author, provides general information about Kazan Tatar Turks and their literature, and after giving general information about the Tatar language, the language of the literary piece, especially adjectives and verbs, is analyzed. The translation of the literary piece is given in the second part of the research. The novel consists of thirty nine chapters. These sections are given individually in the study. It must be due to the extensive volume of the novel that has not been translated into Turkish before.

Vedat Kartaldgyk completed his PhD thesis on the following theme "The analysis of the language in Sherif Kemal's Novels "Seagulls" and "At Dawn" (Introduction-Analysis-Text-Concordance)" in 2008 [Kartaldgyk, 2008]. The state of Tatar literature in the 19th and 20th centuries, Sherif Kemal's life, information on the art and literary works are discussed in the introduction. Yet, the first part includes various features of the texts considered in the study. The second part covers a wide range of grammatical issues. This part is also the core of the research. In the third part of the thesis we can find the translation of the novels into the Turkish language. The list of words, the list of custom names, the list of quotes and frequently used words can be found in the concordance, which is divided into four parts. The grammatical units of the novels with statistical information are given in the conclusion, language statistics of the novels is also provided.

Yusuf Ozchoban completed his thesis on İbrahim Salahov's novels "Kolyma Stories" and "Kukchetav Dalalarynda" (Introduction-Text-Dictionary and Concordance) in 2008 [Ozchoban, 2008]. Ibrahim Salahov is one of the most prominent Tatar writers of the 20th century. In accordance with the repressive policies of the Stalin era he was one of the punished innocent intellectuals. The study analyzes Ibrahim Salahov's original novels "Kukchetav Dalalarynda" and "Kolyma Stories" that won him fame. The researcher tried to identify both the author's language and style when translating these two novels into Turkish. The study possesses a very detailed analysis of both novels. Ozchoban has also translated and partly published such novels as "Kolyma Stories", "Kolyma Prisoners", "Exile Memoirs of a Tatar Intellectual".

In 2009, Hayrunisa Topchu completed her Master's thesis "The Analysis of Rızaeddin bin Fahreddin's Story 'Ahmed Midhat Efendi'" [Topchu, 2009]. The study includes such parts as introduction, text and analysis. The translation of the novel to the Turkish language is given in the main part. As the author is not very well known in Turkey, the researcher gives detailed information about him in the analysis part. The summary of the texts was also included into its analysis. The language and the style of the novel are also analyzed here. The research is finished with the analysis, conclusion and bibliography list.

Another research on Tatar Literature is done by Mustafa Gultekin in 2010, the theme of his PhD thesis is "Research on Tatarstan Tales" [Gultekin, 2010]. In this study Tatar tales are analyzed in terms of shape, structure, content and function pe-

culiarities. After giving general information on the Tatars and Tatar tales in the first part, the researcher explains the concept of Tatar tales and their emphasis in the Turkic world; the second section of the thesis provides information about the event types described in Tatar tales; the third part examines the motif structure of Tatar tales. The fourth part describes the forms used in Tatar tales. The Conclusion, Bibliography and Index list of the final analysis are given at the end of the study together with the texts of translations into the Turkish language.

Omer Kuchuk Mehmetoglu finished his research named "Analysis of Vocabulary Terms in Musa Jarullah Bigiyef's story "Dîvân-ı Hâfız" in 2010 [Kuchuk Mehmetoglu, 2010]. The study identifies and determines the vocabulary used by Bigiyef in the story "Divan-I Hafiz". The use of the vocabulary shows the similarities between Kazan Turkic literature and Osman Turkic literature. As a result of this comparison, the story, published in Kazan, was widely read and well understood in Istanbul. Introduction of the thesis gives general information on Musa Jarullah and his literary piece of work. In the first part of the thesis, Arabic letters of the text are substituted into Latin letters. In the second part of the thesis, the text written in Tatar is translated into Turkish. In the third part, the vocabulary of "Dîvân -ı Hâfız" is compared with the vocabulary of the Osman Turkish language.

Shirin Aksoy finished her research thesis on **"**The Analysis of the Language in the Novel "The Path of Life" by Tatar author Garif Ahunov (Introduction-Text-Concordance)" in 2011 [Shirin, 2011]. Being both an important writer and an important statesman, Garif Ahunov inspired people towards doing good things and worked for the benefit of his people. In the center of the novel is an ideal man. This ideal man struggles with negativity by means of honesty, sacrifice and hard work. Aksoy divided the research into four main parts: Introduction, Text, Concordance, and Conclusion. The study describes the author's life with the emphasis on his literary personality and a general view on the Tatar literature of the 20th century. Further, the analysis of the text language is given. The transcription and translation of the text into Turkish are in the main part. Every single word of the text may be found in the concordance. The results of the language analysis are given in the conclusion.

The research thesis on Sibgat Hekim's Poems (Introduction-Text-Concordance**)** was written by Ulku Polat in 2011 [Polat, 2011]. This research, consisting of 1449 pages, is quite enormous. After presenting some information about the poet in the introduction, the situation of the year 1905 and the state of Tatar literature are briefly explained, followed by the information on the author's biography and his direction in literary art. In the introduction, the list and catalog of poems are given. In the main part of the research, you can find examples of poems both in the authentic Tatar language as well as their translations into the Turkish language. In the concordance part, explanation of the words, used in the poems, is given and the detailed information of their location is presented. The research thesis finishes with a conclusion.

The analysis of poet Zolfet's poems (Introduction, Text, Concordance) was prepared by Seher Memish in 2012 [Memish, 2012]. The thesis is divided into five parts: Introduction, Main Part, Glossary, Conclusion and Bibliography. The introductory part includes information about the life of Zolfet, the language and the topics used in his poetry. The introductory part is followed by the main part, where the author presents the poems from the selection of poems "Among the Forests". At the end of the thesis translated versions of the poems in Turkish can be found. The glossary includes all the words mentioned in the poems.

Serap Karakylych Aky finished his Doctorate Thesis "Language and Style" in Aliasgar Kemal's Theatre Works in 2013 [Karakylych Aky, 2013]. This study reveals one of the most important names in Tatar literature, the founder of the Modern Tatar theatre Aliasgar Kemal and his language and style characteristics in the theatrical texts. The thesis consists of the introduction, description of Aliasgar Kemal's life and works, analysis, conclusion, bibliography, dictionary and parts of the texts. After presenting general information on the theatre in the introductory part, cultural and literal environment, in which the author was raised, is described. The whole life and works of Aliasgar Kemal are depicted in Part I and are presented under different headings. Part II of the Thesis analyzes the author's language and style characteristics of his plays. This part studies language spelling characteristics, word selection, and sentence techniques. In each of the above sections, the author draws attention to the specific usage and differences. You can find the results of the analysis in the conclusion as well as the transcripts and translations of the texts in the main part; there is a dictionary at the end of the thesis to help you understand the texts. The texts are based on Aliasgar

Kemal's twenty selected drama. These texts have been translated into Turkish.

The analysis of the language of the novel "Repentance" by Tatar author Telgat Galiullin (Introduction-Text-Concordance) was prepared by Erman Aydoganlar in 2013 [Aydoganlar, 2013]. The research of the thesis is done on the novel of a well known Tatar writer, also known as a "public writer", Telgat Galiullin. This novel was written in 1997. The study consists of three main parts: Introduction, Text (the main part), and Dictionary. The introductory chapter provides general information about the author's life, his literary personality and information concerning his literary works. In the main part you can find the text transcribed in Latin letters and the translation of the novel into the Turkish language. The grammatical index can be found in the concordance.

If we look at the studies done so far on the Tatar language and Tatar literature, we see that a big amount of research has been done in language studies whereas there is a smaller amount of research on Tatar literature. Some of the research has been done within the scopes of some Universities and hidden from public. Ege University and Gazi University are at the top of this list. Scientific theses on Tatar language and literature were written and are to be written in Celal Bayar University, Firat University, Sakarya University, and Balikesir University. The names of the consultants under whose supervision Master's and Doctorate theses were written are also to be mentioned.

Summing up the results of the study, we can say that, despite the strong influence of Western literature, spheres of distribution, in Turkey there is a growing interest in Tatar art. Turkish readers and the literary community are interested in the work of Tatar classics, such as G. Tukay, F. Amirkhan, G. Ibragimov, Sh. Kamal, A. Eniki, as well as modern writers R. Gatash, R. Valeev, M. Galeev, G. Gilmanov, R. Zaydulla, etc. Among the translations are: "Three Arshins of Land" ("Bir avuç toprak") and "On Friday, in the Evening." ("Cuma günü, akşam...") by A. Gilazov, describing the complex spiritual world of the man of the twentieth century, the national qualities of a rural man, rich, alas, the one who has lost his spiritual and cultural wealth.

The studies carried out by researchers of literature and language, turkologists of different states play a great role in familiarizing readers with the Tatar literature, its rich history, national features, in promoting this valuable heritage in Turkey. Decisive steps are being taken to familiarize the Turkish literary community with Tatar folklore, its genres and themes based on written literature. In this respect there is particular interest in identification of songs, fairy tales, and dastans genre systems. Also, Turkish writers get acquainted with Tatar literature in these scientific papers, its literary and historical periods, as well as life, creative privileges of the outstanding writers, figurative and pictorial features of their works.

In the future, Turkey will continue reading the works of the famous 20th century authors, such as Karim Tinchurin, Fatih Karim, Fatih Amirkhan, Mukhammat Magdeev, Kavi Najmi, Sajida Suleymanova, as well as other classics of world literature. We would like to believe that this area will expand the scope of scientific research, which, in turn, will strengthen confidence that it will serve to strengthen spiritual, literary, cultural and scientific ties between the two fraternal peoples.

References

Altın Sincap (2014). [The Golden Penny: Children's Stories]. Тәрҗ. A. Akbash, F. Kutlu. 293 p. Ankara, "Bәngү" nәshr. (In Turkish).

Akcha, G. (2000). *Tylsymly әkiyatlәr (Tylsymly hikәyalәr) Tekstlarda Tatar morfologik harakteristiklarny bәialәү* [Enchanted Fairy Tales (Magic Stories). Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Gazi universitety, Iҗtimagyy fәnnәr instituty. Ankara. (In Tatar)

Aksoi, Sh. (2011). *Tatar avtory Garif Akhunovnyң "Tormysh yuly" romanyn analizlau (keresh – tekstnyң bibliografik kyrsәtkeche)* [The Analysis of the Language in the Novel "The Road of Life" by Tatar Author Garif Ahunov (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fәnnәr instituty. Izmir. (In Tatar)

Arslan, S. (2006). *Rәmzi Vәliev – tragediia (analiz – tekst – syzlek)* [Ramzi Valiev-Tragedy (analysis-text-dictionary)]. Basylyp chykmagan tatar-tөrek dissertatsiiase. (In Turkish)

Aydoganlar, Erman (2013). *Tatar avtory Tәlgat Galiullinnyң "Tәybә" romanyn analizlau (keresh – tekstnyң bibliografik kyrsәtkeche)* [The Analysis of the Language in the Novel "Repentance" by Tatar Author Telgat Galiullin (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety, Iҗtimagyy fәnnәr instituty. Izmir. (In Tatar)

Bargan, Kh., Gilazov, T. Sh. (2014). *Akhmed Midkhat i tyurki Idel'-Urala* [Ahmed Midhat and the Turks of Idel-Ural]. TATARICA. No. 1(2), pp. 62–80. (In Russian)

Bargan, Kh. (2016). *Şemseddin Sami ve İdil-Ural tatarlari* [Şemseddin Sami and Volga-Ural Tatars]. Türkiyat Mecmuası, No. 26/1, pp. 51–60. (In Turkish)

Bargan, Kh. (2015). *Yenileşme dönemi türk edebiyatı'nın İdil-Ural bölgesi tatar edebiyatı'na etkisi*

(1860–1917) [The Influence of Modern Turkish Literature on Volga-Ural Region Tatar Literature (1860–1917)]. Doktora Tezi, İstanbul. (In Turkish).

Batulla, R. (2013). *Cengâver Alp'in Kahramanlıkları* [The Heroism of Cengâver Alp]. R. Batulla. Alyp batyr maҗaralary. Təгж. F. Kutlu. 178 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish)

Dusun, H. (2001). *Khaivannar turynda əkiiatlər. Tekstlarda tatar tavyshlarynyң evoliutsiiase үzenchəleklәre* [Fairy Tales about Animals (Animal Fairy Tales). Peculiarities of Evolution of Tatar Sounds in the Texts]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Gazi universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. (In Tatar)

Erish Soiturk, F. (2006). *Məҗit Gafuri shigyrlәre* [Medjit Gafuri's Poems (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fənnər instituty. Izmir. (In Tatar)

Fildişi Çakı. Сөяк саплы пәке: Балалар хикәяләре җыентыгы (2013) [A Bone Pocket Knife: A Collection of Children's Stories]. Təгж. F. Kutlu. 168 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish)

Fəkhretdin, R. (1913). *Əkhməd Midkhət əfənde* [Mr. Ahmad Midhat]. 144 p. Orenburg, "Vakyt" matbagasy. (In Tatar)

Garipov, M. (2016). *Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ve Zeytüne Mevlüdova Hikayesi* [Eternal Love. The Story of Abdullah Tukay and Zeytine Mevludova]. Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çev. Ç. Zaripova Çetin ve Hayati Yılmaz. 103 p. Ankara, Bengü Yayınları. (In Turkish)

Gatash, R. (2011). *Na vechnom puti. Lirika raznykh let* [On the Eternal Journey. Lyrical Poetry of Different Years]. Perevod na turetskiy Ch. Zarif-Chetin. Pp. 139–149. Kazan. (In Turkish)

Gatash, R. (2011). *Robagyylar bostany. Tatar həm tөrek tellərendə* [To Be Paid]. Təгж. Ch. Zarif-Chetin. Pp. 151–165. Kazan. (In Tatar, in Turkish)

Giyledgev, A. (2008). *Җir kunaga. Tatars ədəbyty* [A Handful of Earth. Tatar Literature]. Fatih Kutly tərҗeməse, Kolonka basmalary, (1nche, 2nche basma 2008, 3nche basma 2011, 4nche basma 2013). Ankara. (In Tatar)

Ğıylecev, A. (2013). *Cuma günü, akşam*... [Friday, Evening…]. Тәгж. Ф. Кутлу. Анкара: "Бәнгү" нәшр. (In Turkish)

Ğıylecev, A. (2013). *Bir Avuç Toprak* [A Handful of Earth]. Təгж. A. Akbash, F. Kutlu. 113 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish)

Gəlsun, A. (2006). *Gaiaz Iskhakyinyң "Ike yөz eldan soң inkyyraz" həm "Zindan" əsərlərendgege үzlek, (keresh - textual bibliographies kүrsətcheche)* [Vocabulary of Ayaz İshaki's Two Stories "The Soonest Is in Two Centuries" and "Dungeon" (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. İzmir. (In Tatar)

Gultekin, M. (2010). *Tatar əkiyatləren өyrənү* [Research on Tatarstan Tales]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. İzmir. (In Tatar)

İshaki, A. (2009). *Hikayeler* [Stories]. (Seçmeler) Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz. Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları, 181 p. (In Turkish)

Kap, Gulsemin (2004). Compassion (Transcription, Interpretation, Text Grammar, Dictionary), Unpublished Master's Thesis, Istanbul University, Institute of Social Sciences. Sakarya. (In Tatar)

Karakylych Aky, S. (2013). *Galiəskar Kamalnyң drama əsərlərendə tel həm stil* [Language and Style in the Dramatic Works of Galiaskar Kamal]. Kandidatlyk dissertatsiyase, Gazi universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Ankara. (In Tatar)

Kartaldgyk, V. (2008). *Shərif Kamalnyң "Akcharlaklar" həm "Tan atkanda" əsərlərendge tel eнzencəleklәre (keresh - textual bibliographies kүrsətkeche)* [The Analysis of the Language in Sherif Kemal's Novels "Seagulls" and "At Dawn" (Introduction-Analysis-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Izmir. (In Tatar)

Kazan tatarlary kupletlar (2013) [Kazan Tatar Couplets]. Ignats Kunos redaktsiyasendə. Təгж. Mostafa S. Tərkiya tele instituty. Syuzanna Kakk nəsherendə. Ankara. (In Tatar)

Kose, A. (2007). *Rinat Mөkhəmmədievneң "Kenərui chitlek koshy" əsəreneң tərҗeməse həm anda syyfatlarny həm figyllərneң role, tatar-tөrek tel үzenchenklekәre* [The Translation and the Role of Adjectives and Verbs in Rinat Muhammedin's Poem "Canary Is a Cage Bird". Peculiarities of the Tatar Turkish language]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Chelal Bayar universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Manisa. (In Tatar)

Kuchuk Mehmetoglu, O. (2010). *Musa Bigiyevnyң "Divani Khafiz" khikəyasendəge leksik terminnarga analiz* [The Analysis of Vocabulary Terms in Musa Carullah Bigiyef's Story "Dîvân-ı Hâfız"]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Gazi universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Ankara. (In Tatar)

Kurban, R. (2019). *Mөkhəmmmət Məhdievneң "Tornalar tөshkən җirdə" agenda Kazan Tatar goref-gadətlәre* [Muhammad Magdeev's Story "The Cranes of Tamgaly". Kazan Tatar's Traditions]. Tөrek dəniasy Tel həm ədəbiiat zhurnaly. No. 47, pp. 177–194. (In Tatar)

Kurban, R. (2016). *Sөi tormnyshny, sөi gomerne, sөi millətneң dəniiasyn* [Life, Love, and Peace of Our Beloved Nation]. Tөpə. No. 36, 42. (In Tatar)

Kurban, R. (2014). *Stalin dəvere həm korbannary* [Stalin Era and Its Victims]. Pp. 90–98. Bez Ideldən, Uraldan . (In Tatar)

Kurban, R. (2014). Tatar ədəbiiatynda tarihi romannar [Historical Novels in Tatar Literature]. Bez Ideldən, Uraldan. Pp. 195–215. Istanbul. (In Tatar)

Kurban, R. (2014). *Tatar ədəbiiatinyң bөek iməne Əmir khan Eniki (1909 - 2000)* [Amir Khan Eniki - the

Great Faith of Tatar Literature (1909–2000)].Bez Ideldən, Uraldan. Pp. 140–151. (In Tatar)

Kurban, R. (2014). *Tatar zyialysy Kaium Nasyiriny iskə alganda* [Tatar Intellectuals in Memory of Kayum Nasyri]. Bez Ideldən, Uraldan. Pp. 34 –54. Istanbul. (In Tatar)

Kurban, R. (2019). *Tatar shigir dənyasynyң armas-talmas kərəshchese Nəҗibə Safina* [Naziba Safina, the Restless Fighter in the World of Poetry]. Өнҗә Ватан. 27 May. Pp. 9–10. (In Tatar)

Kurban, R. (2014). *Tuuynyң 150 elynda Tatars ədəbiiatinyң filosofe shagyire Dərdmənd* [150 Years since the Birth of Derdemend, a Poet-philosopher of Tatar Literature]. Bez Ideldдел, Uraldan. Pp. 65–80. (In Tatar)

Kurban, R. (2019). *Tuuynyң 160 elda Dərdməndneң tormysh iuly həm iҗaty* [Life and Work of Derdemend: On 160 Years of His Birth]. Tөrek dənyasy Tarih, mədəniiat zhurnaly. No. 390, pp. 52–59. (In Tatar)

Kurban, R. (2014). *Ylүeneң 90 elda Dərdmənd* [90 Years of Derdemend's Death]. Bez Ideldən, Uraldan. Pp. 81–90. (In Tatar)

Memish, S. (2012). *Zəlfət shigyr'lərenə analiz (keresh, tekstnyң bibliografik kyrsətkeche)[*The Analysis of the poet Zolfet's poems (Introduction, Text, Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fənnər instituty. İzmir. (In Tatar)

Mirza, M. (2009). *Adəm balasy: shigyrlər. Tatarcha, ruscha, tərekçə, inglizche* [A Human Child: Poems in Tatar, Russian, Turkish, English]. Тәрҗ. C. Zarif I F. Kutlu. 448 p. Kazan, Margarif. (In Tatar)

Muhammedi, R. (1993). *Sirat kypere* [Sirat Bridge]. Sultan Galiev, Тәрҗ. M. Онер. Төркия Бөтендөнья нәшрият фонды. No. 109, Istanbul. (In Tatar)

Muhammedi, R. (1996). *Rossia demokratiiase* [Russian Democracy]. Тəгж. M. Oner. Məstəkyl Basmalar. (In Tatar)

Oner, M. (1990). *Gabdulla Tukai shigyrləre* [Abdullah Tukay's Poems,] Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase. Universitet Dokuz Eylul. Iҗtimagyy fənnər instituty. İzmir. (In Tatar)

Oner, M. (2005). *Tatar ikeyullyklary* [Tatar Couplets]. Kum Saati Basmalara, İstanbul. (In Tatar)

Ozchoban, Yu. (2008). *Ibrahim Səlakhovnaң "Kolyma hikəyaləre" həm "Kykçətau dalalarynda" romanları (keresh - tekst - syzlek həm bibliografik kyrsətmə)* [İbrahim Salahov's novels "Kolyma Stories" and "In the Steppes of Kukchetau" (Introduction-Text-Dictionary and Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, İstanbul universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty, Balikesir. (In Tatar)

Ozkan, F. (1994). *Gabdulla Tukai shigyrləre, tekstuny analizlau - tərҗemə itү* [Gabdullah Tukay's Poems, Analysis-Text-Translation]. Turkiya mədəniyat fənni-tikshereнү institutes nəshriyat. Ankara. (In Tatar)

Ozmen, O. (2006). *Galimҗan Ibrahimovnyң "Kazakh kyzy" (keresh - textnyң bibliografik kyrsətməse)* [The Vocabulary of the Novel "Kazakh Daughter" by Galimҗan Ibrahimov (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fənnər instituty. Izmir. (In Tatar)

Polat, U. (2011). *Sibgat Khəkim shigyrləre* [Sibgat Hekim's Poems (Introduction-Text-Concordance)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fənnər instituty. Izmir. (In Tatar)

Salahov, İ. (2013). *Kolyma khikəyaləre* [Kolyma Prisoners]. Tatar intelligentsiyaseneң sərgendəge istəlekləre. Тəгж. Y. Ozchoban. Kon'ia, Komen nəshriyaty (In Tatar)

Shahin, E. (1999). *Tatar җyrlary җyyentygy (keresh – tekstnyң bibliografik kyrsətkeche)*[A Collection of Tatar Songs (Introduction – Text – Translation - Concordance)].Tərkiya tele assotsiatsiyase nəshriyaty. Ankara. (In Tatar)

Shirin, H. (1998). *Khəsən Tufan shigyrləre, keresh - syzlek* [Hesen Tufan's Poems, IntroductionText-Dictionary]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Ege universitety Iҗtimagyy fənnər instituty. Izmir. (In Tatar)

Sessiz Kurai (2013) [Silent Kuray]. Тəгж. A. Akbash, F. Kutlu. 190 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish)

Topchu, H. (2009). *Rezaetdin bin Fəkhretdinneң "Əkhməd Midkhət əfənde" khezmətenə analiz* [The Analysis of Rızaeddin bin Fahreddin's Story "Ahmed Midhat Efendi"]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Gazi universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Ankara. (In Tatar)

Tukai, G. (2014). *Kaitu: shigyr'lər* [The Return: Poems]. Tərek telenə tərҗ. B. Orukh Aslan, Y. Ozchoban. No. 117. Kon'ia. (In Tatar)

Tukay, G. (2016). *Şiirler* [Poems]. Тəгж. A. Akbash, F. Kutlu. 224 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish).

Turhan, A. (2006). *Tatar – tərek tele. Rəzil Vəliiev – Tragediia* [Tatar as a Turk Language. Rəzil Veliev – Tragedy (Analysis-Text-Dictionary)]. Basylyp chykmagan magistrlyk dissertatsiyase, Firat universitety, Iҗtimagyy fənnər instituty. Elazig. (In Tatar)

Türk Klasikleri Serisi [Turkish Classics Series]. Zambak Yayınları, İzmir. (In Turkish)

Uslu, A. (2004). *"Tatar ədəbiatynda zamancha romannar həm əkiiatlər (XIX qasyr ahyry XX gasyr bashi)"* ["Modern Novels and Fairy Tales in Tatar Literature (end of the 19th century - beginning of the 20th century)". Basylyp chykmagan doctorlyk dissertatsiiase. (In Tatar)

Vasiyet (2012) [The Will]. Тəгж. F. Kutlu, һ. Ərsoy-Nadir, T. Arslan. 111 p. Istanbul, "Zambak" nəshr. (In Turkish)

Vəliev, R. (2007). *Mavi Hüzün* [Blue Sorrow]. R. Vəliev. Zəңgər sagysh. Tr. by F. Kutlu, һ. Tashkyn. 144 p. Istanbul, "Da" nəshr. (In Turkish)

Zaidulla, R. (2016). *Beyaz Hırkalı İhtiyar* [An Old Man in a White Cardigan]. R.Zaidulla. Ak Yapanchaly kart. Тəгж. F. Kutlu. 111 p. Ankara, "Bəngү" nəshr. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. A. (2016). *İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri* [Cultural Values of Tatar, Bashkir and Kazakh Turks in Ibrahimov's Works]. 369 p. Ankara, Bengü Yayınları. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. A. (2017). *İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kazak Türklerinin İyiyecek-İçecekleri ve Sofra Adabı* [Good-drinks and Table Manners of Kazakh Turks in Ibrahimov's Novel "The Kazakh Girl"]. Velikaya step'. II. Forum gumanitarnykh nauk. 2 kniga, pp. 235–244. Astana. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2016). *Kazan Tatar: Manilerinde Kadınların Talihsiz Kaderi* [Kazan Tatar: The Unfortunate Fate of Women]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) Journal of Turkish Research İnstitute. (57), pp. 1619–1636. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. Ö. Beşirov, A. (2011). *Şamov ve M. Mehdiyev'in Eserlerinde Tatar Türklerinin Milli Değerleri* [M. Shamov and National Values of Tatar Turks in Mehdiyev's Works]. VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (25–28 Eylül , 2011, Erzurum). Pp. 251–261. Ankara. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2008). *Şimalde Şark Gülleri Yetiştiren Şair Redif Gataş* [Redif Gataş, the Poet Who Grew Oriental Roses]. Kardeş Kalemler, Sayı 22, Ekim Pp. 64–72. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2009). *Tatar Folklore ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı* [The Beech Tree in Tatar Folk Literature]. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Pp. 583–601. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2007). *Tatar Halk Destanı "İdegey" de Geçiş Dönemleri* [Transitional Periods in the Tatar Folk Epic "Idegey"]. Karadeniz Araştırmaları (Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri) Dergisi. Kara M, N-15, Güz. Pp. 125–149. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2011). *Tatar Şairi Abdullah Tukay ın Şiirlerinde Kuran Motifleri* [Quranic Motifs in the Poems of the Tatar Poet Abdullah Tukay]. Kardeş Kalemler, Nisan, No. 52, pp. 40–45. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2009). *Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri* [Traditions and Customs of Tatar Turks]. 160 p. Ankara, Karadeniz Dergisi Yayınları. (In Turkish)

Zaripova-Çetin Ç. (2019). *Tatar Yazar Fevziye Beyremova'nın Edebi Kişiliği ve "Cengiz Aytmatov'un Tatar Annesi" Adlı Kitabı Üzerine* [On the Literary Personality of Tatar Writer Fevziye Beyremova and Her Book "The Tatar Mother of Genghis Aytmatov"]. Kardeş Kalemler, N- 149 (Mayıs). Pp. 64–72. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2009). *Tatar Yazarı Mirgazıyan Yunus'un Seyahatnamelerinde* [Tatar Writer Mirgazıyan Yunus's Travelogues In Istanbul]. I. Uluslar arası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu (03-05 Nisan 2008). Bildirileri. Pp. 261–271. İstanbul. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2007). *Vatan Özlemi Konulu Tatar Manileri* [Tatars Are Homesick]. ULuslararası Türk Medeniyetinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyum Bildirileri. Maniler. Pp. 212–220. İzmir, Sistem Serigrafi ve Matbaacılık. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2017). Vefatının 80. Yılında Saygıyla Anıyoruz: Alimcan İbrahimov (1887–1938) [He died 80 Years Ago. This Year We Respectfully Commemorate: Galimjan Ibrahimov (1887–1938)]. Kardeş Kalemler, Şubat. Pp. 79–86. (In Turkish)

Zaripova-Çetin, Ç. (2018). *Alimcan İbrahimov un Almaçuar Adlı Eserinde Tatarların Milli Bayramı Sabantuy* [Tatars' National Day of Sabantuy in Galimjan Ibrahimov's "Almaçuar"]. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi. Makedonya-Üsküp. Pp. 58–66. Ankara. (In Turkish)

ТӨРКИЯДӘ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ: ТАНЫЛУ ЮЛЛАРЫ ҺӘМ ӨЙРӘНЕЛҮ ЮНӘЛЕШЛӘРЕ

Бирсел Оруҗ Аслан,
Балыкесир университеты,
Төркия, 10145, Балыкесир ш., Бигадич юлы, 17 нче йорт,
rezeda_raf@mail.ru.

Резеда Рафаил кызы Хәйретдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rezeda_raf@mail.ru.

Йусуф Озчобан,
Балыкесир университеты,
Төркия, 10145, Балыкесир ш., Бигадич юлы, 17 нче йорт,
rezeda_raf@mail.ru.

Айсылу Хөсәен кызы Садекова,
ТР ФАнең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420008, Казан ш., К.Маркс урамы, 12 нче йорт,
rezeda_raf@mail.ru.

Мәкаләдә Төркиядә татар әдәбиятын таныту юлларына, аның өйрәнелү юнәлешләре һәм дәрәҗәсенә күзәтү ясала. Гыйльми эзләнүләрнең фәнни проблемаларына, темаларына игътибар ителә. Бу рухи милли хәзинәне кардәш халыклар арасында танытуга һәм пропагандалауга зур өлеш керткән галимнәр, зыялылар катламы кебек мәсьәләләр ачыклана. Төрек әдәбият белемендә татар сүз сәнгатенә багышланган фәнни тикшеренүләрнең сыйфаты һәм саны турында мәгълүматлар да бирелә. Шул ук вакытта киләчәктә бу юнәлештә эзләнүләрнең перспективалары ачыкланып, Төркиядә татар әдәбиятының үсеш юллары билгеләнә.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, Төркия, әдәбият белеме, әдәби бәйләнешләр, тәрҗемә, үсеш.

Татар һәм төрек халыкларының милли бердәйлекләренең төп күрсәткечләреннән берсе булган телләр якынлыгы, рух һәм дин уртаклыгы ике арадагы әдәби һәм мәдәни багланышларның тотрыклылыгын һәм дәвамчанлыгын тәэмин итәләр. Төрле иҗтимагый-социаль һәм мәдәни шартларда яшәүләренә карамастан, бу ике милләт бер-берсенең мәдәнияте һәм сүз сәнгате белән кызыксына, ул гына түгел милли әдәбияттагы идея-эстетик кыйммәтләре белән бер-берсен баета. Ике арадагы тәүге бәйләнешләр 1552 елда Явыз Иван тарафыннан Казан ханлыгы алынганнан соң, Төркиягә качып, аннан кире кайткан халыкка һәм хаҗ кылган татар руханиларына нисбәт ителә [Барган, Гилазов, 2014, с. 73], [Bargan, 2015]. Төрек җәмгыятендә татарча укый-яза белү дәрәҗәсе элек-электән югары була. Урта гасырларда Анадолу һәм Идел-Урал буе халыклары арасында рухи һәм мәдәни бәйләнешләр ныгый төшә. Анадолуда язылган китаплар Идел-Урал төбәгендә яратып укыла һәм, киресенчә, татар китаплары Анадолуда яратып кабул ителә һәм югары бәяләнә. XX гасыр башында Рәсәйдәге инкыйлаб вакытында революцион идеяләргә әверелгән татар зыялыларының бер катлам фәлсәфи һәм иҗтимагый идеяләре Анодолуга үтеп керә.

Шәрык әдәбияты йогынтысында үскән татар сүз сәнгате, төрек әдәбияты кебек үк, XIX гасырның икенче яртысында Гареб мәдәниятенә йөз белән борыла һәм идея эчтәлеге һәм сәнгати эшләнеше ягыннан яңара башлый. Яңа татар прозасы формалашып, романнар һәм хикәяләр язылудан тыш, ирекле формадагы шигърият үрнәкләре дә иҗат ителә. Мәгърифәтчелек чоры татар әдәбиятына төрек әдәбиятының йогынтысы шактый көчле була.

Билгеле булганча, Закир Рәмиев, Фәтих Кәрими, Галиәсгар Камал, Шәриф Камал кебек татар язучылары, татар тормышын яңарту өчен,

төрек мәдәниятендәге һәм әдәбиятындагы казанышларны үзләштерү, дөньяви белемнәр алу максаты белән, Төркиягә киләләр, ягъни аларга төрек әдәбияты белән танышуның киң мөмкинлекләре ачыла. Энциклопедик гыйлемгә ия булган мәгърифәтче галим, әдип, тарихчы, язучы, казый Ризаэтдин Фәхретдин дә төрек әдәбиятын, аның күренекле шәхесләрен, фикер ияләрен җентекләп өйрәнә. Төркиянең мәшһүр әдибе, галим, философ, матбагачы, һәм җәмәгать эшлеклесе Әхмәт Мидхәт Әфәнде үлгәннән соң, аның хакында монографик хезмәт яза [Фәхретдин, 1913].

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында аеруча көчәеп киткән бу процесс мәгълүм сәбәпләр аркасында совет чорында сүлпәнәеп кала. 1985 еллардагы үзгәртеп кору сәясәте кардәш-тугандаш халыклар арасында әдәби-мәдәни бәйләнешләрнең яңадан торгызылуына һәм ныгуына юллар ача. 1989–1990 елларда төрки халыклар бәйсезлек яулап алалар һәм үз республикаларын төзиләр. Автоном республика булмыйча, Россиянең состав өлешен генә тәшкил иткән Татарстан да Төркия белән мөнәсәбәтләрен яңарта. Ике як та икътисади һәм мәдәни юнәлештәге хезмәттәшлеген тормышка ашыра башлый.

Шул уңайдан Төркиядә татар теле һәм әдәбиятына карата кызыксыну арта һәм бу өлкәдә аерым тикшеренүләргә юл ачыла. Гыйльми эзләнүләрнең зур өлеше тарих һәм язучы иҗаты белән синтезда тикшерелгән тел өлкәсенә карый. Әмма алар кулъязма хокукындагы фәнни эшләр калыбында язылу сәбәпле, киң аудиторияне колачлый алмыйча, гыйльми эшләр үзәгендә яисә университетлар архивында калалар. Шушы шартларны истә тотып, мәкаләдә Төркиядә татар әдәбиятының таралу һәм өйрәнелү дәрәҗәсенә күзәтү ясау һәм аны бәяләү максат ителә, билгеле бер дәрәҗәдә тел белеме өлкәсендәге хезмәтләргә дә игътибар ителә.

XXI гасыр башында төрекләрне татар халкының сүз сәнгате казанышлары белән таныштыру төрле формаларда булып, төрле катлам зыялылар тарафыннан алып барыла. Тәрҗемә башка халыкларның әдәби һәм мәдәни үсеше, рухи дәрәҗәсе белән танышуда, тел-ләгать һәм әхлак алмашуда иң үтемле чараларның берсе булып тора. Ул телләре һәм диннәре уртак булмаган халыклар арасында да эчке һәм тышкы рухи элемтәләр урнаштыруга һәм бәйләнешләрне ныгытуга юллар ача. XX гасыр башында төрки-тугандаш халыклар арасында рухи һәм мәдәни багланышларны көчәйтү мәсьәләсе дәүләт югарылыгында алып барыла башлады. Татар әдәбияты классикларының, хәзерге заман язучыларының әсәрләренең төрекчәгә тәрҗемә ителеп, аерым китап рәвешендә дөнья күрүе шуның ачык чагылышы булып тора. 2005 еллардан башлап татар әдәбияты әсәрләре төрек теленә тәрҗемә ителеп, Төркиядә дөнья күрә башлады. Бу мәсьәлә әдәбият галиме Ф. Сәйфулинаның А. Вәлиева белән берлектә язылган фәнни хезмәтендә бик җентекле тикшерелә [Сәйфулина, Вәлиева, 2017].

Шунысы куанычлы: татар язучыларының дөнья сүз хәзинәсендә урын алырлык әдәби әсәрләренең тирән эчтәлеге, югары сәнгати эшләнеше төрек иҗат әһелләрен битараф калдырмый. Бу рухи байлыкны үз туган халкына җиткерү максаты белән, төрек зыялыларының бер төркеме, татар телен махсус өйрәнеп, милли әдәбиятның матур үрнәкләрен төрек теленә тәрҗемә итү белән шөгыльләнә башлады: мәсәлән, М. Онәр, Ф. Кутлу һ. б.

Төрек Бөтендөнья тикшеренү фонды Р. Мөхәммәдиевнең 1993 елда Мостафа Онер тарафыннан тәрҗемә ителгән «Сират күпере» әсәрен бастырып чыгарды [Мөхәммәдиев, 1993]. Китапта М. Солтангалиевнең тормышы һәм татар халкының бәйсезлеге өчен көрәше сурәтләнә. Моннан тыш М. Онер язучының 1990–1995 елларда парламент язмаларына нигезләнеп язылган «Рус демократиясе» дигән публицистик хезмәтен тәрҗемә итә [Мөхәммәдиев, 1996]. 1996 елда «Ituken publications» нәшрияты ярдәме белән нәшер ителгән китапта Р. Мөхәммәдиев 1989–1995 еллар аралыгында Россиядәге демократияләш-терү процессын тасвирлап бирә.

Төрек укучысын татар әдәбияты белән таныштыруда башта кече эпик жанрларга мөрәҗәгать ителә. Аларны туплаган «Vasiyet» («Васыять») җыентыгы 2005, 2006 һәм 2012 елларда «Замбак» нәшриятында басылды [Vasiyet, 2012]. Китапка тупланган әсәрләрне Фатих Кутлу, Хәмза Эрсой, Надир Тамәр Арсланнар татарчага тәрҗемә итүчеләр булып тора. Җыентыкка татар хикәяләренең иң матур үрнәкләре кертелгән: Ә. Еники («Әйтелмәгән васыять», «Матурлык»), Ш. Камал («Буранда», «Уяну»), Ф. Әмирхан («Бер харәбәдә», «Сәмигулла абзый»), Г. Ибраһимов («Табигать балалары»), М. Әмир («Мөстәкыйм карт йокысы»), Ф. Хөсни («Сөйләнмәгән хикәя»), М. Юныс («Безнең өй өянкеләр астында иде»).

2007 елда Р. Вәлиев әсәрләре, Фатих Кутлу, Харун Тосун тарафыннан татарчалаштырылып, Төркиянең «Da» нәшриятында «Mavi hüzün» («Зәңгәр сагыш») исемендә дөнья күрде [Mavi Hüzün, 2007].

Тәрҗемәчеләр татар әдәбиятының барлык чорларына да мөрәҗәгать итеп, төрек укучыларына милли сүз сәнгатендәге тематик киңлек, жанр төрлелеге һәм әдәби бәйләнеш хакында яңадан-яңа мәгълүмат бирәләр. Ч. Зарипова-Четин Х. Йылмаз белән берлектә, мәсәлән, иҗатында гомумкешелек кыйммәтләрдән тыш иҗтимагый-милли тематика кызыл җеп булып сузылган Г. Исхакый әсәрләрен [Ishaki, 2009], Ф. Кутлу белән хезмәттәшлектә татар шигъриятендә газәл, робагый жанрлары традицияләрен торгызган лирик шагыйрь Р. Гаташ поэзиясен [Гаташ, 2011. Робагыйлар...], [Гаташ, 2011. На вечном пути...] һәм М. Мирза [Мирза, 2009] әсәрләрен төрекчәгә тәрҗемә итә.

Ф. Сәйфулина үз мәкаләсендә, бу юнәлештәге эшчәнлеге югары бәяләнеп, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы буларак кабул ителгән тәрҗемәче һәм филолог Фатих Кутлуга киң туктала: «Ф. Кутлу тәрҗемәсендә „Fildişi Çakı (Tatar çocuk hikayeleri)“ („Балалар өчен язылган татар хикәяләре“) [Fildişi Çakı, 2013], „Sessiz Kuray“ („Тавышсыз курай“) [Sessiz Kuray, 2013] исемле повесть һәм хикәяләр җыентыгы „Бәнгү“ нәшриятында басылып чыкты. Аның тарафыннан Р. Батулла экиятләре [Cengâver Alp’in Kahramanlıkları, 2013], балалар өчен „Altın Sincap“ („Алтын тиен“) [Altın Sincap, 2014] хикәяләр җынтыгы тәрҗемә ителеп төрек укучыларына барып иреште» [Сәйфулина, Вәлиева, 2017; 54 б.]. Соңгысында Н. Думави, А. Алиш, Г. Рәхим, Д. Аппакова, Л. Ихсанова, Ф. Вәлиев, Ф. Әмирхан һ. б. язучыларның әсәрләре урын алган. Аның тырышлыгы белән Р. Зәйдулланың «Ак япанчалы карт» әсәре дә Төркия укучыларына барып ирешә [Зәйдулла, 2016]. Буыннан-буынга күчкән гомумкешелек кыйммәтләрне һәм традицияләрне саклаган татар язучыларының аерым хикәяләре Төркия Мәгариф министрлыгы тарафыннан мәктәп укучылары мәҗбүри укырга тиешле дип расланган йөз китап арасында кертелә. Мәсәлән, Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять» һәм «Матурлык» хикәяләре шундыйлардан.

Ф. Сәйфулина карашынча, Ф. Кутлуны татар әдәбиятын төрек теленә тәрҗемәче буларак таныткан хезмәтләреннән берсе – Габдулла Тукай шигърияте. Моңа кадәр татар халык шагыйренең бу күләмдә төрек теленә әле тәрҗемә ителгәне булмый. Ф. Кутлу каләмдәше А. Акбаш бәй белән бу җаваплы эшне 10 ай дәвамында башкаралар. Милли шагыйребезнең 130 еллык юбилее уңаеннан 130 әсәре шагыйрь һәм язучы Р.Зәйдулла ярдәме белән сайлана [Сәйфулина, Вәлиева, 2017; 55 б.].

Фатих Кутлу, тәрҗемәчелек эшендә әдәби осталыгы һәм тәҗрибәсе арта барган саен, катлаулырак әсәрләргә алына. Ул Төркиядә Аяз Гыйләҗев иҗатын танытуга да зур өлеш кертә. Тәрҗемәченең язучы белән беренче тапкыр танышуы аның әсәре аша булып, әлеге хакта ул китапның кереш өлешендә бәян итә. Аның тарафыннан А. Гыйләҗевнең «Өч аршын җир» («Bir avuç toprak») [Ğıylecev A. Bir Avuç Toprak, 2008; 2011], «Җомга көн, кич белән...» («Cuma günü, akşam...») [Ğıylecev A. Cuma günü, akşam…, 2013] тәрҗемә ителә.

Мәгълүм булганча, бу әсәрләре А. Гыйләҗевне сәнгать-әдәбият өлкәсендә бик зур дәрәҗәле премия булып саналган «Габдулла Тукай исемендәге премия»гә лаек булган язучы итеп таныта. Аяз Гыйләҗев – үзенең әсәрләре аша бәхетле тормыш тудырырга омтылган, И. В. Сталин чорының идеологиясенә каршы чыкканы өчен җәзага хөкем ителгән олы әдип. Авторның әсәрләрен татарчадан төрек теленә тәрҗемә итеп, Котлу аның изге теләгән гамәлгә ашыра. 2012 елда Котлу Ауразия язучылар берлегендә «Өч аршин җир» өчен «Иң яхшы тәрҗемә ителгән роман» премиясенә лаек була. Шул рәвешле, Аяз Гыйләҗев әсәрләре төрек аудиториясендә дә үз укучысын тапты һәм галимнәр тарафыннан фәнни әйләнешкә кертелде. Әлбәттә, әлеге юнәлештәге хәрәкәтнең башында Ф. Кутлуның тәрҗемә өлкәсендәге уңышлы эшчәнлеге тора. Нәкъ аның тәрҗемәләре аша татар язучысы әсәрләре төрекчә яңгыраш алды. Фатих Котлуның 2013 елда иң соңгы тәрҗемә әсәрләренең берсе – хәзерге татар әдәбияты сайланма әсәрләрен туплаган «Тавышсыз курай» китабы басылып чыга [Sessiz Kuray, 2013].

«Ф. Кутлуның тәрҗемәче буларак игътибарын татар әдәбиятының төрле әдәби-тарихи чорлары кызыксындыра, – дип языла мәкаләдә. – Ул тәрҗемә иткән әсәрләр арасында XX гасыр башы татар поэзиясе һәм прозасы (Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, Ш. Камал), Бөек Ватан сугышы еллары татар прозасы (А. Алиш), XX гасырның икенче яртысы прозасы һәм поэзиясе (Ф. Хөсни,

А. Гыйләҗев, Р. Вәлиев), бүгенге татар әдәбияты (Р. Батулла, Р. Зәйдулла) үрнәкләре дә бар» [Сәйфулина, Вәлиева, 2017; 55 б.].

2014 елның маенда «Кайту» исемендәге Г. Тукай шигырьләре җыентыгы, Бирсел Оруҗ Аслан һәм Йусуф Озчобан тарафыннан тәрҗемә ителеп, «Komen Publications» нәшриятында дөнья күрә [Тукай, 2014]. Тәрҗемәләр Тукайның вафатыннан соң төрле чор әдипләренең шагыйрьгә багышланган әсәрләрен туплаган «Мин Тукайга киләм» китабыннан алынган. Әлеге китапның оригиналь версиясен Гөлзада Бәйрәмова төзи һәм 1996 елда нәшер итә.

Күренекле әдипләрнең һәм шагыйрьләрнең иҗат җимешләрен төрек теленә тәрҗемә итү әдәби җәмәгатьчелекне, китап сөючеләрне татар әдәбияты һәм рухи хәзинәсе белән танытуның бер юлы, беренче баскычы булып тора. Сонгы елларда төрек әдәбияты белемендә татар әдәбиятын өйрәнү юнәлешендә дә җитди адымнар ясалды. Татар әдәбиятын тикшерүгә алынып, җитди казанышларга ирешкән галимнәр катламы кызыклы тәэсир калдыра. Беренчедән шунысы куанычлы: татар әдәбиятының байлыгын тойган төрек галимнәре татар телен махсус өйрәнеп, милли әдәбиятның төрле чорларын һәм әдәби проблемаларын тикшерүгә алыналар.

Төркия Җөмһүрияте Истанбул университеты Гуманитар фәннәр институтындагы төрек теле һәм әдәбияты факультетының әдәбият галиме Хөсәен Барган әлеге юнәлештә уңышлы эшләп килә. Ул Татарстан Республикасына килеп, аның китапханәләрендә, архивларында төрле чыганакларны, әдәби материалларны җентекле өйрәнеп, бай материал туплый. Х.Барган башта татар әдәбиты хакында проблемалы мәкаләләр авторы буларак танылса, яңадан ул монографик хезмәт язуга алына. Галимнең фәнни эзләнүләре нәтиҗәсендә «Җәдит чоры төрек әдәбиятының Идел-Урал өлкәсендәге татар әдәбиятына йогынтысы(1860-1917 еллар)» дип аталган фәнни хезмәте языла [Bargan, 2015]. Галим татар әдәбиятының 1860–1917 елларына мөрәҗәгать итеп, милли сүз сәнгатенең яңарышына китергән социаль һәм мәдәни шартларын барлый. Ике гасыр чигендә рухи һәм иҗтимагый мәдәни бәйләнешләр контекстында төрек мәдәнияте һәм әдәбиятының татар әдәбиятына уңай йогынтысын ассызыклый. Шушы уңайдан татар фәлсәфәчеләре, иҗтимагый фикер иярләре, дини рефрматорлары һәм шулай ук язучылардан һәм шагыйрьләрдән З. Рәмиев, Ф. Кәрими, Ш. Камал, Г. Камал, Г. Тукай шәхесләренә туктала. Аларның тормыш юлларын һәм әдәби дөньяларын яңа мәгълүматлар белән баета.

«Габдулла Тукай шигырьләре (анализ – тәрҗемәләр)» исемендәге китап Фатма Озкан тарафыннан 1994 елда бастырыла [Озкан, 1994]. Бу хезмәт Гази университетының Социаль фәннәр институтында Озканның докторлык диссертациясенә нигезләнеп эшләнә. Диссертация түбәндәге өлешләрдән тора: кереш өлеше, казан төркиләре, Габдулла Тукайның тормышы һәм әдәби әсәрләре. Беренче бүлектә Габдулла Тукай шигырьләренә эчтәлекле тасвирлама ясала, икенчесе шагыйрь поэзиясенә стиль һәм форма ягыннан анализ ясауга багышлана. Тукай һәм аның иҗатына багышланган әлеге хезмәт иң тулы тикшеренүләрнең берсе булып тора. Тукай, фани дөньяда нибары 27 ел яшәвенә карамастан, татар шигъриятенең бөек остасы булып санала. Ул – татар төркиләренең күренекле шагыйре.

«Татар җырлары җыентыгы (кереш – текст – тәрҗемә – күрсәткеч)» дигән хезмәт Эрдал Шаһин тарафыннан 1999 елда басыла [Шаһин, 1999]. Китапның исемендәге фәнни проблемага язылган магистрлык диссертациясе нигезендә барлыкка килгән бу хезмәт 1997 елда Мәрмәрә университетының Төрек тикшеренүләре институтында нәшер итүгә әзерләнә. Төп мәгълүматны үз эченә алган кереш өч өлешкә бүленә. Текстларның тәрҗемәләре тикшеренүнең зур өлешен тәшкил итә. Транскрипцияләре һәм төрек теленә тәрҗемәләре бирелгән озын халык җырлары, кыска халык җырлары, литераль җырлар өч төрле исем астында тәкъдим ителә. Йомгаклау сүзлек белән беррәттән урнаштырыла.

Дөнья сүз сәнгатенең, шул исәптән татар әдәбиятының барлыкка килүендә нигез ролен үтәгән халык авыз иҗаты, аның җәүһәрләре белән төрек укучыларын таныштыру юнәлешендә дә ныклы адымнар ясала. 2005 елда төрекчә грамоталылыкның (укый-яза белүнең. – *асс. авторныкы*) кыпчак төркеме буенча үз хезмәтләре белән танылган Мостафа Онәрнең «Татар икеюллыклары» дигән фәнни хезмәте дөнья күрә [Онер, 2005]. Анда латинчага транскрипция ясалып һәм төрек теленә тәрҗемә ителгән 500 җыр урнаштырылган. Алар фольклорчы Н. Илбарисның «Кыска

җырлар» (дүртьюллы колоритлы халык рифмалары) китабындагы 5630 җыр арасыннан сайлап алынган. Галимнең татар җырлары турындагы әлеге хезмәте бу өлкәдәге иң зур тикшеренүләрнең берсе булып санала. М. Онер хезмәтенең башында кыскача анализ ясалган икеюллык текстларны да урнаштыра. Китап ахырында транскрипция һәм тәрҗемә ясалган җырлар, аерым бүлекчә төсендә сүзлек бирелә.

С. Качалин тәрҗемә иткән казан татарлары җырлары беренче тапкыр 1914–1918 еллардагы сугыш вакытында әсирләрдән ишетелгән була һәм алар Игнаци Кунос тарафыннан язып алына [Казан татарлары куплетлары, 2013]. Бу җыентыкны Жужа Какук бастырып чыгаруга әзерләгән була. Өч телгә, ягъни татар, төрек, венгр телләренә тәрҗемә ителгән икеюллыкларны үз эченә алган әлеге кулъязма 212 биттән тора. Барлык материал 635 шигырьне үз эченә ала һәм язмаларның зур өлеше тикшеренүнең ахырына урнаштырылган.

XX–XXI гасыр чикләрендә мәгълүм сәбәпләр аркасында Төркиягә төрле катлам татар зыялылары күченеп китеп, анда татар диаспорасын барлыкка китерде. Алар арасында татар гыйльми академик мәктәбендә тәрбияләнгән татар әдәбияты, тел белеме һәм тарих галимнәре дә бар. Карс шәһәрендәге Кавказ университетының табигать-гуманитар фәннәре факультеты төрки телләр һәм әдәбиятлары кафедрасы доценты Чулпан Зарипова-Четин гыйльми эшчәнлегенең активлыгы белән аерылып тора. Аның фәнни эшчәнлегендә XX гасыр башы язучылары һәм совет чоры әдипләре өйрәнү объекты булып тора. Шул вакытта галимә игътибарын халык авыз иҗатына, аеруча, милли гореф-гадәтләрне, традицияләрне тикшерүгә игътибарын көчәйтте. «Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri» дигән монографик хезмәте төрек укучыларын татар халкының йолалары һәм традицияләре белән таныштыра [Zaripova-Çetin, 2009]. «İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri» китабында XX гасыр башының күренекле язучысы Г. Ибраһимов әсәрләрендә татар, башкорт, казахларның рухи кыйммәтләренең чагылышы өйрәнелә [Zaripova-Çetin, 2009].

Ч. Зарипова-Четиннең гыйльми эшчәнлегенең аерым нәтиҗәләре фәнни журнал сәхифәләрендә урын ала. Алар арасында халык авыз сәнгате әсәрләрен [Zaripova-Çetin, 2007], татар халкының гореф-гадәтләрен, этнографик хосусиятләрен яктырткан мәкаләләреннән тыш [Zaripova-Çetin, 2009], «Идегәй» дастанын [Zaripova-Çetin, 2007], шәркый традицияләр ноктасыннан Р. Гаташ шигъриятен [Zaripova-Çetin, 2008], М. Юныс юлъязмаларын [Zaripova-Çetin, 2009] шәрехләгәннәре дә бар.

Мәгълүм булганча, Төркиянең һәр Югары мәктәбе социаль-гуманитар юнәлешләр буенча язылган хезмәтләрне бастыру өчен үз журналын чыгара. «Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi», «Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi», «Kardaş Edebiyatlar Dergisi», «Milli Folklor Dergisi», «Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi», «Türkoloji Araştırmaları Dergisi», «Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergis», «TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi», «Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi», «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi» һ.б.лар. Аларда татар теленә, әдәбиятына, фольклорына, тарихына караган күпсанлы теоретик, проблемалы һәм күзәтү мәкаләләре басыла. Р. Яруллина-Йылдырым, Э. Шаһин, А. Камалиева һ.б.ларның хезмәтләре югарыда искә алынган журналларда басылган.

Р. Курбан да фәнни эшчәнлегенең активлыгы һәм нәтиҗәлелеге белән аерылып тора. Аның язмалары тематик яктан татар әдәбиятының төрле әдәби-тарихи чорларының күренекле язучыларын һәм шагыйрьләрен иңли: Каюм Насыйри [Курбан, 2014, Татар зыялысы...], Дәрдемәнд [Курбан, 2014, Тууының 150 елында...], Ә. Еники [Курбан, 2014, Татар әдәбиятының...], Ф. Яруллин [Курбан, 2017], М. Мәһдиев [Курбан, 2015], Н. Сафина [Курбан, 2019] һ.б.лар.

Төркия Җөмһүриятенең университетларында төрек филологиясе, фольклористикасы тармакларыннан галимнәр әзерләү мәсьәләсе бик җитди куелган. Югары мәктәпләрнең чыгарылыш укучылары аны тәмамлаганда, диплом эшләре, магистратураны бетергәндә исә, магистрлык диссертациясен язалар. Гыйльми хезмәтләр үзәгенә тәкъдим ителгән барлык диссертацияләр һәм темалар аның веб-сайтында хронологик тәртиптә бирелә. Фәнни эзләнү эшләренең темалары татар әдәбияты, тел һәм тюркология гыйлемнәренең төрле тармакларына, фольклористикага карый.

М. Онәрнең татар халкының бөек шагыйре Тукай шигъри дөньясын тикшергән «Габдулла Тукай шигырьләре» диссертациясе Докуз Эйлул университетының Гуманитар фәннәр институтында 1990 елда язып тәмамлана [Онәр, 1990] Кызганычка каршы, Диссертацияләр һәм

диплом эшләре үзәге мәгълүматлар базасында әлеге диссертациягә кагылышлы бернинди мәгълүмат та сакланмаган.

Хәтидже Ширин Хәсән Туфанга (Текст – сүзлек) багышланган диссертациясен 1998 елда тәмамлый [Ширин, 1998]. Татар әдәбиятының бөек шагыйрьләреннән берсе булган Х. Туфан үзенең туган иленә багышланган лирик шигырьләрен иҗат итә. Шул әсәрләре аркасында ул, милләтчелектә һәм коммунистик революциягә каршы төркем оештыруда гаепләнеп, үлем җәзасына хөкем ителә, суд карары чыгу белән үк, ул сөргенгә җибәрелә. Ширин үзенең диссертациясен өч өлешкә бүлә. Кереш өлешендә Х. Туфанның тормыш юлы, шагыйрьнең иҗтимагый һәм әдәби түгәрәкләр белән бәйләнеше турында белешмә бирелә, төп игътибарны исә диссертант шагыйрь поэтик теленең үзенчәлегенә юнәлтә. Диссертациянең икенче өлешендә автор Туфанның «Сайланма әсәрләре»нең 1 һәм 2 томлыкларының төрек теленә транскрипциясен бирә. Ахыргы бүлектә тексттан сайлап алынган сүзлек һәм йомгаклау өлеше урын ала.

2000 елда Гөксел Акча тарафыннан «Тылсымлы экиятләр (тылсымлы хәлләр) текстларындагы татар теленең морфологик яктан тасвирламасын бәяләү» дигән темага дүрт бүлектән торган (кереш, анализ, текст һәм тәрҗемә) магистрлык диссертациясе яклана [Акча, 2000]. Әкиятләрнең төрле төрләре турындагы гомуми мәгълүмат кереш өлешендә бәян ителә. Тылсымлы экиятләрнең морфологик тасвирламасы анализ бүлегендә урын ала. Текст бүлегендә мисаллар, ә тәрҗемә бүлегендә аларның төрек теленә тәрҗемәсе бирелә. Тылсымлы экият текстларының унҗиде төрле тибы барлыгы әйтелә һәм татар экиятләре үрнәкләре белән дәлилләнә. Хезмәттәге барлык текстларны төрек теленә Акча шәхсән үзе тәрҗемә иткән.

«Хайваннар турындагы экиятләр текстларында татар авазлары эволюциясе үзенчәлекләре» дигән темага хезмәтне Хури Дурсун 2001 елда яза [Дурсун, 2001]. Әкият текстлары нигезендә татар-төрек авазлары үзенчәлекләрен ачыклау тикшеренүнең төп максаты булып тора. Диссертация дүрт өлештән тора: кереш, анализ, текстлар, тәрҗемә. Кереш өлешеннән соң килә торган анализ бүлегендә авазлар тасвирламасын ачыклау өчен китерелгән мисаллар урын ала, алар борынгы һәм хәзерге төрек телләре белән тәңгәл куеп карала. Төп өлештә 33 экият текстына транскрипция ясала. Тәрҗемә бүлегендә исә әлеге 33 экиятнең төрек теленә тәрҗемәсе бирелә.

2004 елда фәннәр докторы профессор Явуз Акпынар җитәкчелегендә Айшән Услу «Татар әдәбиятында заманча романнар һәм экиятләр (XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы)» дигән темага докторлык диссертациясен язып тәмамлый [Услу, 2004]. Анда татар әдәбиятының «алтын чоры» турында мәгълүмат бирелә, бу дәвердә милли сүз сәнгатенең торышы, яңарышның социаль һәм мәдәни шартлары төрки-татар бәйләнешләре контекстында бәян ителә. Әлеге хезмәт бу әсәрләрнең иҗтимагый һәм милли әһәмиятенә басым ясап, аларны укырга теләүчеләрдә кызыксыну уята.

«Шәфкать» романы (транскрипция – тәрҗемә – текст грамматикасы – сүзлек) дигән темага язылган диссертацион тикшеренү эше 2004 елда Гөлсемин Кап тарафыннан языла [Кап, 2004]. Хәзерге татар әдәби теле турында киң мәгълүмат бирә торган әсәрнең авторы – Мәдинә Маликова. Аңлашыла булса кирәк, эчтәлек белән форманың диалектик бәйләнеше төрек галимнәренә романның идеясе, күтәрелгән проблемалар һәм аларның сәнгати хәл ителеше турында да мәгълүмат бирә. Тикшеренү өч өлештән тора: тел үзенчәлекләрен өйрәнү, транскрипция һәм текстның төрек теленә тәрҗемәсе. Диссертация ахырында сүзлек бирелә. Тикшеренү аваз төзелешен һәм морфологик үзенчәлекләрне өйрәнүгә багышлана. Текстның транскрипциясе һәм төрек теленә тәрҗемәсе параллель рәвештә бирелә. Диссертация ахырында кириллицага нигезләнеп язылган төп текст нөсхәсен табарга мөмкин.

2006 елда Сельда Арслан «Рәмзи Вәлиев – трагедия (анализ – текст – сүзлек)» дигән темага диссертация язып тәмамлый [Арслан, 2006]. Төрек теленә тәрҗемә ителгән «Трагедия» романында, татар төрекләре кичергән кыенлыкларга карамастан, аларның милләтпәрвәрләр тарафыннан яклау табулары турында сүз бара. Гомумән алганда, әсәр Казан төрекләренең советлар чорында кичергән рухи фаҗигасен тасвирлый. Романда татар зыялыларының, бигрәк тә дворян гаиләләренең Сталин тарафыннан эзәрлекләнүләргә дучар ителүе күрсәтелә. Хезмәтнең темасы – татар фонетикасы, морфологиясе һәм сүз ясалышы. Диссертация ахырында текст транскрипциясе, шулай ук сүзлек тә бирелгән.

2006 елда Озлем Озмен «Галимҗан Ибраһимовның „Казакъ кызы“ романының лексикасы (кереш – текст – күрсәткеч)» дигән темага диссертация яклый [Озмен, 2006]. Өйрәнү-тикшеренү объекты итеп исеме төрек дөньясы мәгарифе тарихында танылган һәм Идел-Урал төбәгенең билгеле язучысы Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» романы алына. Әдип бөтен төрек дөньясында, иң беренче чиратта, популяр автор буларак билгеле. Тикшеренү предметы булып Галимҗан Ибраһимов романының теле тора. «Казакъ кызы» әсәреннән алынган текстлар гарәп алфавитында язылган. Диссертация дүрт өлештән торып, беренче өлештә XX гасыр башы татар әдәбиятына тарихи һәм мәдәни характеристика, шулай ук авторның тормыш юлы һәм иҗаты турында белешмә бирелә, язучының киңкырлы гыйльми эшчәнлеге белән бәйле хезмәтләре белән танышырга мөмкин. Икенче өлешне романнан алынган татар һәм төрек телләрендәге текстлар тәшкил итә. Өченче өлештә «Каталог» дигән исем астында бирелгән сүзлек, махсус тупланган төп сүзләр һәм еш кулланылган сүзләр исемлеге урын алган. Йомгаклауда тикшеренүдә ирешелгән фәнни казанышларга гомумиләштерүләр һәм нәтиҗәләр ясала.

«Гаяз Исхакыйның „Ике йөз елдан соң инкыйраз“ һәм „Зиндан“ исемле ике әсәренең лексикасы (текст – кереш – күрсәткеч)» (Төркия, 2006) дигән диссертацион эзләнүләрнең авторы – Ариф Гөлсун [Гөлсун, 2006]. Идел-Урал милли-азатлык хәрәкәтенең әйдәп баручысы, журналист һәм язучы Гаяз Исхакый бөтен гомерен татар халкының бәхете өчен көрәшкә багышлый, барлык тормыш авырлыкларын үз җилкәсендә татый һәм үз идеалыннан ваз кичми. Хезмәтнең тикшерү объекты булып торган әсәрләр язучының 1910 елга кадәрге иҗатына карый. Аларның лексикасын ачыклаганда, автор ике повестьның идея эчтәлегенә һәм эчке төзелешенә дә игътибар итә. Диссертация биш өлештән тора. Керештә Гаяз Исхакыйның гомер юлы, тормышыннан алынган аерым вакыйгалар турында сүз бара. Төп өлештә ике повестьның латиницадагы варианты һәм төрек теленә тәрҗемәләре бирелә, аларның язылу тарихлары сөйләнелә. Хезмәтнең алдагы өлешендә әсәрләр лексикасының күрсәткечле сүзлеген табарга мөмкин. Тикшеренүнең белешмә бүлеген Гөлсун дүрт өлешкә бүлеп карый: ялгызлык исемнәр, еш кулланылыштагы сүзләр, цитаталар, өстәмә күрсәткеч. Диссертациянең йомгаклау өлешендә күзәтүләргә нәтиҗәләр ясала.

2006 елда Фатма Эриш Сойтурк «Мәҗит Гафури иҗаты (кереш – текст – күрсәткеч)» дигән темага диссертация яза [Эриш Сойтурк, 2006]. Әлеге хезмәт, 1880 елда Уфа шәһәрендә туып, XX гасырның башында иҗат итә башлаган татар һәм башкорт халкының танылган шагыйрьләреннән берсе Мәҗит Гафурига, аның әдәби шәхесен һәм язу стиле үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышлана. Габдулла Тукайның дәвамчысы булган Мәҗит Гафури үзенең күркәм шигырьләрендә татар һәм башкорт әдәбиятының классик һәм халык шигърияте үрнәкләрен тудыра. Тикшеренү 1909–1918 еллар аралыгында гарәп хәрефләре белән язылган Гафуриның 6 шигырьләр җыентыгына нигезләнеп башкарыла. Диссертация дүрт өлештән тора. Кереш өлешендә XX гасыр башы татар әдәбиятының үзенчәлекләре һәм шагыйрьнең бу чорда тоткан урыны турында бәян ителә. Диссертациянең төп өлеше гарәп алфавитында язылган, транскрипцияләре һәм тәрҗемәләре бирелгән һәм төп нөсхәгә туры килә торган (аутентик) шигырь текстларын үз эченә ала. Күрсәткеч өлешендә сүзлек, ялгызлык исемнәр, цитаталар һәм еш кулланылган сүзләр исемлеге тәкъдим ителгән.

Ринат Мөхәммәдиевнең “Кенәри – читлек кошы” романында сыйфатларның һәм фигыльләрнең роле һәм тәрҗемәсе, татар-төрек телен өйрәнүнең үзенчәлекләре” дигән хезмәтне Әйхан Косе 2007 елда яза [Косе, 2007]. Әдәбият белеме һәм тел гыйлеме синтезында эшләнгән эзләнү эшендә романның теле тикшерелә, бигрәк тә сыйфатлар һәм фигыльләрне өйрәнүгә игътибар ителә. Бу тикшеренүдә, күләме зур булу аркасында, моңа кадәр тәрҗемә ителмәгән әсәрнең төрек теленә тәрҗемәсе бирелә. Диссертация ике өлештән тора: беренче өлештә, автор турында белешмә, казан төрки татарларының әдәбияты турында гомуми мәгълүмат урнаштырыла, ә аннан татар тел белеме турында сүз алып барылып, әдәби әсәрнең теле анализлана, андагы сыйфат һәм фигыльләр аерып алынып этрафлы тикшерелә. Әдәби әсәрнең тәрҗемәсе тикшеренүнең икенче өлешендә бирелә. Роман утыз тугыз бүлектән тора. Диссертацион хезмәттә композицион өлешләр аерым урын алып торалар.

2008 елда Ведат Карталҗык «Шәриф Камалның „Акчарлаклар“ һәм „Таң атканда“ әсәрләренең телен тикшерү (кереш – анализ – текст – күрсәткеч)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый [Карталҗык, 2008]. Керештә XIX–XX йөз чикләре татар әдәбиятының торышына күзәтү ясала, шулай ук монда Шәриф Камалның тормыш һәм иҗат юлына да урын бирелә. Беренче бүлектә тикшеренү объекты булган текстларның төрле үзенчәлекләре тикшерелә, ә икенчесендә әсәрләргә җентекле грамматик анализ ясала. Диссертациянең өченче өлешендә язучы әсәрләренең төрек теленә тәрҗемәсе тәкъдим ителә. Дүрт өлештән торган алдагы бүлектә аерым сүзләр, кулланылган исемнәр, цитаталар исемлеге һәм аеруча еш кулланылган сүзләр күрсәткече белән танышырга мөмкин. Йомгаклауда күзәтүләргә нәтиҗәләр грамматик берәмлекләрнең һәм әсәрләр теленең статистик мәгълүматлары белән баетылып бирелә.

2008 елда Йусуф Озчобан Ибраһим Сәлаховның «Колыма хикәяләре» һәм «Күкчәтау далаларында» (кереш – текст – сүзлек – күрсәткеч) романнарын тикшерүгә багышланган диссертациясен тәмамлый [Озчобан, 2008]. Ибраһим Сәлахов – XX йөздә иҗат иткән күренекле татар язучысы. Ул – Сталин шәхес культы елларында нахакка хөкем ителгән татар зыялыларының берсе. Тикшеренүдә И. Сәлаховны үзенчәлекле язучы буларак таныткан «Күкчәтау далаларында» һәм «Колыма хикәяләре» романнары анализлана. Бу ике әсәрне төрекчәгә тәрҗемә иткәндә, диссертант язучының стилен дә, әсәр телен дә саклап калырга тырышкан. Хезмәт ике романның да җентекле анализын үз эченә ала.

Хәерниса Топчуның магистрлык диссертациясе «Ризаэтдин бин Фәхретдиннең „Әхмәт Мидхәт Әфәнде“ хезмәтен анализлау» дип атала [Топчу, 2009]. Тикшеренү эше кереш, текст һәм анализ өлешләреннән тора. Әсәрнең төрек теленә тәрҗемәсе төп өлештә урын ала. Төркиядә авторның танылмаган булуын искә алып, тикшеренүче аның тормыш сукмаклары һәм әдәби эшчәнлеге турындагы җентекле мәгълүматны аналитик өлештә бирә. Текстларның кыскача йомгагы (резюме) анализ өлешенә кертелгән. Биредә шулай ук әсәрнең теле һәм стиле дә тикшерелә. Хезмәтнең стркутурасын анализ, йомгаклау һәм кулланылган әдәбият исемлеге билгели.

Татар халык авыз иҗаты буенча «Татар әкиятләрен тикшерү» дигән темага Мостафа Гөлтекин тарафыннан тагын бер тикшеренү эше башкарыла [Гөлтекин, 2010]. Хезмәттә татар әкиятләренең форма, төзелеш, эчтәлек һәм вазифа проблемалары өйрәнелә. Беренче бүлектә тикшеренүче татарлар һәм әкиятләр турында гомуми белешмә урнаштырып, татар әкиятләренең төрек дөньясында тоткан урынына басым ясый; диссертациянең икенче өлешендә бу жанрда сурәтләнгән вакыйгалар характеры турында белешмә урнаштырыла; өченче өлештә төзелеш мотивы тикшерелә. Дүртенчесендә татар әкиятләрендә кулланыла торган күренешләр тасвирлана. Йомгак, кулланылган әдәбият һәм алфавит тәртибендә бирелгән күрсәткеч текстларның төрек теленә тәрҗемәсе белән бергә хезмәтнең ахыргы өлешендә урнаштырыла.

2010 елда Өмәр Кучук Мәхмәтоглы Муса Яруллаһ Бигиевнең «Диваны Хафиз» әсәрендәге лексик терминнарны тикшерү” дип исемләнгән тикшеренү эшен төгәлли [Кучук Мәхмәтоглы, 2010]. Гыйльми хезмәттә «Диваны Хафиз» әсәрендә Бигиев тарафыннан кулланылган лексика үзенчәлекләре тикшерү предметын билгели. Күзәтүләр Казан төрки әдәбияты белән Госман төрки әдәбияты арасында охшашлык барлыгын ачык күрсәтә. Шуна күрә Казанда басылып чыккан әлеге әсәр Истанбулда да укылган һәм югары бәягә лаек булган. Диссертациянең кереш өлешендә Муса Яруллаһ һәм аның иҗаты турында гомуми мәгълүмат бирелә. Хезмәтнең беренче өлешендә тексттагы гарәп әлифбасы латиница белән алмаштырыла. Диссертациянең икенче өлешендә татарча язылган текст төрек теленә тәрҗемә ителә. Өченче бүлектә «Диваны Хафиз» китабының лексикасы госман төрек теле лексикасы белән чагыштырма планда карала.

Ширин Аксой – «Татар авторы Гариф Ахуновның „Тормыш юлы“ романының телен тикшерү (кереш – текст – күрсәткеч)» дигән диссертациянең авторы [Аксой, 2011]. Күренекле язучы һәм дәүләт эшлеклесе Гариф Ахунов, халык бәхете өчен хезмәт итеп, укучыларны изге эшләргә рухландыра. Роман үзәгендә сурәтләнгән идеаль ир-ат явызлык һәм гаделсезлек белән көрәшә. Тикшеренү эшен Аксой дүрт төп өлешкә бүлә: кереш, текст, күрсәткеч һәм йомгак. Диссертациядә авторның әдәби шәхес булуына басым ясалып, аның тормыш юлы тасвирлана һәм шушы уңайдан XX гасыр татар әдәбиятына гомуми күзәтү ясала. Алга таба текстның теле тикшерелә.

Әсәрнең транскрипциясе һәм төрек теленә тәрҗемәсе төп өлештә бирелә. Тексттагы һәр сүзне алфавит тәртибендә бирелгән күрсәткечтә табарга мөмкин. Йомгаклау өлешендә роман тел-стиль үзенчәлекләрен күзәтүләргә нәтиҗәләр урнаштырылган.

«Сибгать Хәким шигырьләре (кереш – текст – күрсәткеч)» фәнни-тикшеренү эшен Улку Полат 2011 елда яза [Полат, 2011]. Әлеге зур күләмле хезмәт 1449 биттән тора. Керештә шагыйрь турындагы мәгълүматтан соң, 1905 елдагы хәлләр һәм татар әдәбиятының торышы турында бәян ителә. Алга таба С.Хәким биографиясе һәм ул иҗат иткән чордагы әдәби юнәлеш белән таныштырыла. Шунда ук шигырьләр каталогы һәм исемлеге бирелә. Тикшеренүнең төп өлешендә татарча аутентик, ягъни төп нөсхәгә туры килә торган шигырьләрләрдән алынган мисаллар һәм аларның төрек теленә тәрҗемәсе урнаштырыла. Күрсәткеч өлешендә шигырьләрдә кулланылган сүзләрнең аңлатмасы һәм аларның урнашуы турында җентекле мәгълүмат бирелә. Диссертация йомгак өлеше белән тәмамлана.

«Шагыйрь Зөлфәт шигырьләренә анализ (кереш – текст – күрсәткеч)» хезмәтенең авторы – Сәхәр Мемиш [Мемиш, 2012]. Диссертация биш өлешкә бүленгән: кереш, төп өлеш, глоссарий, йомгак һәм кулланылган әдәбият. Төп өлеш белән үрелеп барган кереш Зөлфәтнең тормышы һәм аның шигъриятенең теле һәм тематикасы турындагы мәгълүматны үз эченә ала. Эзләнү авторы Зөлфәтнең «Ике урман арасы» дигән җыентыгыннан алынган шигырьләрен тәкъдим итә. Диссертация ахырында шигырьләрнең төрек теленә тәрҗемәләре урнаштырылган. Глоссарий шагыйрь поэтик телендәге сүзләрне үз эченә ала.

2013 елда Серафим Каракылыч Агы «Галиәсгар Камалның театр әсәрләрендә тел һәм стиль» темасына докторлык диссертациясе яклый [Каракылыч Агы, 2013]. Әлеге тикшеренү эше татар әдәбиятындагы зур дәрәҗәле драматург, татар театрына нигез салучы Галиәсгар Камалны шәхес буларак ачуны һәм аның әсәрләренең тел һәм стиль тасвирламаларын тикшерүне максат итә. Диссертация кереш, Галиәсгар Камалның тормышы һәм иҗаты, анализ, йомгак, кулланылган әдәбият, сүзлек, текстларны үз эченә алган кушымталардан тора. Кереш өлешендә театр турында гомуми белешмә бирелгәннән соң, автор тәрбияләнгән әдәби һәм мәдәни мохит тасвирлана. Галиәсгар Камалның тормыш һәм иҗат юлы баштагы өлештә бирелә. Диссертациянең икенче өлешендә автор пьесаларындагы тел һәм стиль үзенчәлекләренә анализ ясала: дөрес язылыш үзенчәлекләре, сүзләрне сайлап алу, җөмләләр төзү алымнары өйрәнелә. Югарыда китерелгән һәр бүлекчәдә автор тарафыннан сүзләрнең кулланылыш үзенчәлекләре һәм аерымлыкларына игътибар юнәлтелә. Йомгаклауда текстларны аңлау мөмкинлеген киңәйткән анализ нәтиҗәләре бирелә, шифр белән тамгаланган текстлар һәм аларның тәрҗемәләре төп өлештә урын ала, ә диссертация ахырында сүзлек бар. Төрек теленә тәрҗемә ителгән текстлар Г. Камалның егермеләп драмасыннан алынган.

«Татар авторы Тәлгат Галиуллинның „Тәүбә“ романының телен анализлау (кереш – текст – күрсәткеч)» дигән хезмәт Эрман Әйдоганнар тарафыннан 2013 елда языла [Әйдоганнар, 2013]. Тикшеренү эше татар язучысы һәм публицисты Т. Галиуллинның 1997 елда басылган «Тәүбә» романына нигезләнеп башкарыла. Фәнни эшнең төзелешен кереш, текст (төп өлеш) һәм сүзлек билгели. Кереш Т. Галиуллинны әдәби шәхес буларак ачкан белешмәне, аның тормышы һәм әдәби әсәрләренә кагылышлы гомуми мәгълүматны үз эченә ала. Төп өлештә романның латинчага күчерелгән һәм төрек теленә тәрҗемә ителгән текстлары урнаштырылган. Роман теленең грамматик күрсәткечләре аерым структур катлам буларак тәкъдим ителгән.

Тикшеренүләргә нәтиҗә ясап, шуларны әйтергә мөмкин: көнбатыш әдәбиятларының басымы, таралыш даирәсе көчле булуга карамастан, Төркиядә татар нәфис сәнгате белән кызыксыну арта. Төрек укучыларын, әдәби җәмәгатьчелеген татар әдәбиятының кыйммәтле сәхифәләреннән булган Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, Ә. Еники кебек татар классиклары, шулай ук хәзерге чор язучылары Р. Гаташ, Р. Вәлиев, М. Галиев, Г. Гыйльманов, Р. Зәйдулла һәм башкалар иҗаты кызыксындыра. Тәрҗемәләр арасында XX гасыр кешесенең катлаулы рухи дөньясын, милли сыйфатларын, авыл кешесенең бай, кызганыча каршы югалып бара торган рухи һәм мәдәни байлыгын тасвирлаган А. Гыйләҗевнең «Өч аршын җир» («Bir avuç toprak») һәм «Җомга көн, кич белән...» («Cuma günü, akşam...») әсәрләре аеруча үзенчәлекле урын тота.

Төркиядә татар әдәбияты, аның бай тарихы, милли үзенчәлекләре белән таныштыруда, бу кыйммәтле мирасны пропагандалауда төрле катлам әдәбият һәм тел галимнәре, тюркологлар тарафыннан алып барылган тикшеренүләр һәм эзләнүләр дә мөмтаз урын алып тора. Язма әдәбиятның нигезендә яткан татар халык авыз иҗаты, аның жанрлары һәм хосусиятләре белән төрек әдәби җәмәгатьчелеген таныштыру юнәлешендә ныклы адымнар ясала. Бу уңайдан аеруча җырлар, әкиятләр, дастанннар, аларның жанрлар системасын ачыклауга багышланган кызыклы күзәтүләр бар. Шулай ук язучылар тел-стиль үзенчәлекләре өйрәнелгән гыйльми хезмәтләрдә татар әдәбияты, аның аерым әдәби-тарихи чорлары, күренекле әдипләрнең тормыш юлы, иҗат хосусиятләре, образлы-сурәтләү үзенчәлекләре белән таныштырыла.

Киләчәктә Төркиядә Кәрим Тинчурин, Фатих Кәрим, Фатих Әмирхан, Мөхәммәт Мәһдиев, Кави Нәҗми, Саҗидә Сөләйманова кебек XX йөзнең танылган авторларының әсәрләрен, шулай ук дөнья әдәбиятының башка классикларын укуны дәвам итәрләр, бу тармакта гыйльми эзләнүләрнең тематикасы, офыгы киңәер дип ышанасы килә. Һәм алар, үз нәүбәтендә, ике кардәш-тугандаш халыклар арасындагы рухи, әдәби-мәдәни һәм гыйльми бәйләнешне көчәйтүгә хезмәт итәрләр дигән ышанычны ныгыта.

Әдәбият

Аксой Ш. Татар авторы Гариф Ахуновның «Тормыш юлы» романын анализлау (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2011. (төрек телендә).

Акча Г. Тылсымлы әкиятләр (Тылсымлы хикәяләр) Текстларда татар морфологик характеристикаларны бәяләү. Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Гази университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Әнкара, 2000. (төрек телендә).

Арслан С. Рәмзи Вәлиев – трагедия (анализ – текст – сүзлек). Басылып чыкмаган татар-төрек диссертациясе, 2006. (төрек телендә).

Әйдоганнар Э. Татар авторы Тәлгат Галиуллинның «Тәүбә» романын анализлау (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Басылмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2013. (төрек телендә).

Барган Х., Гилазов Т. Ш. Ахмед Мидхат и тюрки Идель-Урала // TATARICA. 2014. № 1 (2). С. 62–80.

Батулла Р. Cengâver Alp'in Kahramanlıkları. Р. Батулла. Алып батыр маҗаралары / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2013. 178 б. (төрек телендә).

Вәлиев Р. Mavi Hüzün / Р.Вәлиев. Зәңгәр сагыш / тәрҗ. Ф. Кутлу, Һ. Ташкын. Истанбул: «Да»нәшр., 2007. 144 б. (төрек телендә).

Гаташ Р. На вечном пути. Лирика разных лет / Перевод на турецкий Ч. Зариф-Четин. Казань, 2011. С. 139–149. (төрек телендә).

Гаташ Р. Робагыйлар бостаны. Татар һәм төрек телләрендә / тәрҗ. Ч. Зариф-Четин. Казан, 2011. С. 151–165 с.

Гөлсун А. Гаяз Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» һәм «Зиндан" әсәрләрендәге сүзлек, (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2006. (төрек телендә).

Гултекин М. Татар әкиятләрен өйрәнү. Кандидатлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2010. (төрек телендә).

Гыйләҗев А. Җир кунагы. Татар әдәбияты: Фатих Кутлы тәрҗемәсе, Колонка басмалары, Әнкара. (1 нче, 2 нче басма – 2008, 3 нче басма – 2011, 4 нче басма – 2013). (төрек телендә).

Дусун Х. Хайваннар турында әкиятләр. Текстларда татар тавышларының эволюциясе үзенчәлекләре. Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Гази Университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Әнкара, 2001. (төрек телендә).

Зәйдулла Р. Beyaz Hırkalı İhtiyar / Р.Зәйдулла. Ак япанчалы карт / тәрҗ. Ф.Кутлу. Анкара: "Бәнгү" нәшр., 2016. 111 б. (төрек телендә).

Казан татарлары куплетлары. Игнац Кунос редакциясендә / тәрҗ. Мостафа С. Төркия теле институты. Әнкара: Сюзанна Какк нәшерендә, 2013. (төрек телендә).

Каракылыч Акы С. Галиәскар Камалның драма әсәрләрендә тел һәм стиль. Кандидатлык диссертациясе, Гази университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Әнкара, 2013. (төрек телендә).

Карталҗык В. Шәриф Камалның «Акчарлаклар» һәм «Таң атканда» әсәрләрендәге тел үзенчәлекләре (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган кандидатлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2008. (төрек телендә).

Косе А. Ринат Мөхәммәдиевнең «Кенәри читлек кошы» әсәренең тәрҗемәсе һәм анда сыйфатларның һәм фигыльләрнең роле, татар-төрек теле үзенчәлекләре. Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Челал Баяр университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Маниса, 2007. (төрек телендә).

Курбан Р. Мөхәммммәт Мәһдиевнең «Торналар төшкән җирдә» повестенда Казан татар гореф-гадәтләре // Төрек дөньясы Тел һәм әдәбият журналы. 2019. № 47. Б. 177–194. (төрек телендә).

Курбан Р. Сөй тормышны, сөй гомерне, сөй милләтнең дөньясын // Төрә. 2016, № 36, 42. (төрек телендә).

Курбан Р. Сталин дәвере һәм корбаннары // Без Иделдән, Уралдан... 2014. Б. 90–98. (төрек телендә).

Курбан Р. Татар әдәбиятында тарихи романнар // Без Иделдән, Уралдан... Истанбул, 2014. Б. 195-215. (төрек телендә).

Курбан Р. Татар әдәбиятының бөек имәне Әмир хан Еники (1909–2000) // Без Иделдән, Уралдан... 2014. Б. 140–151. (төрек телендә).

Курбан Р. Татар зыялысы Каюм Насыйрины искә алганда // Без Иделдән, Уралдан... Истанбул. 2014. Б. 34–54. (төрек телендә).

Курбан Р. Татар шигырь дөньясының армас-талмас көрәшчесе Нәҗибә Сафина // Өнҗә Ватан. 2019. 27 май. Б. 9–10. (төрек телендә).

Курбан Р. Тууының 150 елында татар әдәбиятының философ шагыйре Дәрдмәнд // Без Иделдән, Уралдан...2014. Б. 65–80. (төрек телендә).

Курбан Р. Тууының 160 елында Дәрдмәнднең тормыш юлы һәм иҗаты // Төрек дөньясы Тарих, мәдәният журналы. 2019. № 390. Б. 52–59. (төрек телендә).

Курбан Р. Үлүенең 90 елында Дәрдмәнд // Без Иделдән, Уралдан...2014. Б. 81–90. (төрек телендә).

Кучук Мәхмәтоглы О. Муса Бигиевның «Дивани Хафиз» хикәясендәге лексик терминнарга анализ, Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Гази университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Әнкара, 2010. (төрек телендә).

Мемиш С. Зөлфәт шигырьләренә анализ (кереш, текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2012. (төрек телендә).

Мирза М. Адәм баласы: шигырьләр. Татарча, русча, төрекчә, инглизчә / тәрҗ. Ч. Зариф и Ф. Кутлу. Казан: Мәгариф, 2009. 448 б. (төрек телендә).

Мөхәммәдиев Р. Россия демократиясе / тәрҗ. М. Онер. 1996, Мөстәкыйль басмалар. (төрек телендә).

Мөхәммәдиев Р. Сират күпере. Солтангалиев / тәрҗ. М. Онер. Төркия Бөтендөнья нәшрият фонды. № 109, Истанбул, 1993.

Озкан Ф. Габдулла Тукай шигырьләре, текстны анализлау – тәрҗемә итү. Әнкара: Төркия мәдәният фәнни-тикшеренү институты нәшрияты, 1994. (төрек телендә).

Озмен О. Галимҗан Ибраһимовның «Казах кызы» (кереш – текстның библиографик күрсәтмәсе). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2006. (төрек телендә).

Озчобан Й. Ибраһим Сәлаховның «Колыма хикәяләре» һәм "Күкчәтау далаларында" романнары (кереш – текст – сүзлек һәм библиографик күрсәтмә). Басылып чыкмаган кандидатлык диссертациясе. Истанбул университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Балыкесир, 2008. (төрек телендә).

Онер М. Габдулла Тукай шигырьләре. Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе. Университет Докуз Эйлул, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир,1990. (төрек телендә).

Онер М. Татар икеюллыклары, Кум Саати басмалары. Истанбул, 2005

Полат У. Сибгат Хәким шигырьләре (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге институты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 2011. (төрек телендә).

Сәлахов И. Колыма хикәяләре. Татар интеллигенциясенең сөргендәге истәлекләре / тәрҗ. Й. Озчобан. Конья: Комен нәшрияты, 2013. (төрек телендә).

Топчу Х. Ризаэтдин бин Фәхретдиннең «Әхмәд Мидхәт әфәнде» хезмәтенә анализ. Басылмаган магистрлык диссертациясе, Гази университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Әнкара, 2009. (төрек телендә).

Тукай Г. Кайту: шигырьләр / төрек теленә тәрҗ. Б. Орух Аслан, Й. Озчобан. № 117. Конья, 2014 (төрек телендә).

Турхан Арслан С. Татар – төрек теле. Рәзил Вәлиев – Трагедия (анализ-текст-сүзлек). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Фират университеты, Иҗтимагый фәннәр институты Элязыг, 2006. (төрек телендә).

Услу А. "Татар әдәбиятында заманча романнар һәм экиятләр (XIX гасыр ахыры XX гасыр башы)". Басылып чыкмаган докторлык диссертациясе, 2004. (төрек телендә).

Фәхретдин Р. Әхмәд Мидхәт әфәнде. Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1913. 144 б. (татар телендә).

Шаһин Э. Татар җырлары җыентыгы (кереш – текстның библиографик күрсәткече). Әнкара: Төркия теле ассоциациясе нәшрияты, 1999. (төрек телендә).

Ширин Х. Хәсән Туфан шигырьләре, кереш - сүзлек. Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты. Измир, 1998. (төрек телендә).

Эриш Сойтурк Ф. Мәҗит Гафури шигырьләре (кереш-текст – текстның библиографик күрсәткече). Басылып чыкмаган магистрлык диссертациясе, Эге университеты, Иҗтимагый фәннәр институты, Измир, 2006. (төрек телендә).

Abdullah Tukay. Şiirler / Габдулла Тукай: шигырьләр / тәрҗ. А. Акбаш, Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2016. 224 б.(төрек телендә).

Altın Sincap / Алтын тиен: Балалар өчен хикәяләр җынтыгы / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2014. 293 б. (төрек телендә).

Bargan H. Şemseddin Sami ve İdil-Ural tatarlari // Türkiyat Mecmuası, c. 26/1, 2016. S. 51–60. (төрек телендә).

Bargan H. Yenileşme dönemi türk edebiyatı'nın İdil-Ural bölgesi tatar edebiyatı'na etkisi (1860–1917) [Яңарыш чоры төрек әдәбиятының Идел-Урал буе

татар әдәбиятына йогынтысы]. Doktora Tezi, İstanbul 2015. (төрек телендә).

Fildişi Çakı / Сөяк саплы пәке: Балалар хикәяләре җыентыгы / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2013. 168 б. (төрек телендә).

Garipov M. Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ve Zeytüne Mevlüdova Hikayesi / Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine Çev. Ç. Zaripova-Çetin ve Hayati Yılmaz. Ankara: Bengü Yayınları, 2016.103 с. (төрек телендә).

Ğıylecev A. Bir Avuç Toprak / А. Гыйләҗев. Өч аршын җир) / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: "Бәнгү" нәшр., 2013. 113 б. (төрек телендә).

Ğıylecev A. Cuma günü, akşam… / А. Гыйләҗев. Җомга көн, кич белән... / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2013. 202 б. (төрек телендә).

İshaki A. Hikayeler (Seçmeler). Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Çulpan Zaripova-Çetin, Hayati Yılmaz. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2009. 181 s. (төрек телендә).

Sessiz Kuray / Тавышсыз курай: повесть һәм хикәяләр җыентыгы / тәрҗ. Ф. Кутлу. Анкара: «Бәнгү» нәшр., 2013. 190 б. (төрек телендә).

Vasiyet / Васыять: повесть һәм хикәяләр җыентыгы / тәрҗ. Ф. Кутлу, Һ. Әрсой-Надир, Т. Арслан. Истамбул: «Замбак» нәшр., 2012. 111 б. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. A. İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri. Ankara: Bengü Yayınları, 2016. 369 s. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kazak Türklerinin İyiyecek-İçecekleri ve Sofra Adabı // Великая степь. II. Форум гуманитарных наук. Астана, 2017, 2 книга. С. 235–244. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Kazan Tatar Manilerinde Kadınların Talihsiz Kaderi // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) Journal Of Turkish Research İnstitute. 2016 (57). S. 1619-1636. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Ö. Beşirov, A. Şamov ve M. Mehdiyev'in Eserlerinde Tatar Türklerinin Milli Değerleri // VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (25-28 Eylül 2011 Erzurum). Ankara 2011. S. 251–261. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Şimalde Şark Gülleri Yetiştiren Şair Redif Gataş // Kardeş Kalemler, Sayı 22, Ekim 2008. S. 64–72. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2009. S. 583–601. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Halk Destanı «İdegey»de Geçiş Dönemleri // Karadeniz Araştırmaları (Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri) Dergisi. Kara M, 2007, N-15, Gьz. S. 125–149. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Şairi Abdullah Tukay ın Şiirlerinde Kuran Motifleri // Kardeş Kalemler, Nisan 2011, № 52. S. 40–45. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri. Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları, 2009. 160 с. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Yazar Fevziye Beyremova'nın Edebi Kişiliği ve «Cengiz Aytmatov'un Tatar Annesi» Adlı Kitabı Üzerine // Kardeş Kalemler, 2019, N- 149 (Mayıs). S. 64–72. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Tatar Yazarı Mirgazıyan Yunus'un Seyahatnamelerinde İstanbul // I. Uluslar arası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu (03-05 Nisan 2008) Bildirileri. İstanbul 2009. S. 261–271. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Vatan Џzlemi Konulu Tatar Manileri // IV.ULuslararası Türk Medeniyetinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyum Bildirileri. Maniler. İzmir: Sistem Serigrafi ve Matbaacılık, 2007. S. 212–220. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Vefatının 80. Yılında Saygıyla Anıyoruz: Alimcan İbrahimov (1887–1938) // Kardeş Kalemler, 2018, Şubat. S. 79–86. (төрек телендә).

Zaripova-Çetin Ç. Alimcan İbrahimovun Almaçuar Adlı Eserinde Tatarların Milli Bayramı Sabantuy // Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi. Makedonya-Üsküp. Ankara, 2017. S. 58–66. (төрек телендә).

ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ТУРЦИИ: ОСОБЕННОСТИ БЫТОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ

Бирсел Оруҗ Аслан,
Университет Балыкесир,
Турция, 10145, г. Балыкесир, ул. Дорога Бигадич, д. 17,
rezeda_raf@mail.ru.

Резеда Рафаилевна Хайретдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rezeda_raf@mail.ru.

Йусуф Озчобан,
Университет Балыкесир,
Турция, 10145, г. Балыкесир, ул. Дорога Бигадич, д. 17,
rezeda_raf@mail.ru.

Айслу Хусяиновна Садекова,
Институт языка и литературы им. Г. Ибрагимова АН РТ,
Россия, 420008, г. Казань., ул. К.Маркса, д. 12,
rezeda_raf@mail.ru.

В статье содержится материал о бытовании татарской литературы в Турции и путях ее популяризации и изучения. Особое внимание уделяется темам и проблематике научных работ. Выявлены работы ученых, внесших огромный вклад в популяризацию татарской литературы в Турции, духовного наследия в среде братского тюркского народа. Дана оценка уровню литературоведческих научных работ, посвященных изучению поэтики татарской литературы, приведены статистические данные. Определены перспективы дальнейших исследований в области изучения татарской литературы в Турции.

Ключевые слова: татарская литература, Турция, литературоведение, литературные взаимосвязи, перевод, развитие.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-52-69

NOBLE POET DERDEMEND: THE ORSK PERIOD OF LIFE, NEW FACTS AND THOUGHTS (ON THE 160TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Fauziya Aukhadievna Bayramova,
Union of Tatarstan Writers,
14 Mushtari Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
ittifak@yandex.ru.

This article is devoted to Derdemend (Zakir Ramiev), an outstanding poet of the Tatar people, a patriot, an owner of gold mines and the Orsk period of his life. Despite the fact that the poet's biography, based on scientific research, has become part of the theory of Tatar literature, his Orsk period has been recently supplemented by new facts, discovered by F. Karimi, R. Fakhreddin, M. Gainullin, M. Rakhimkulov, L. Khamidullin, and T. G. Cherkas, who studied the Orsk region. Certain issues have been updated. It is emphasized that Z. Ramiev's adolescence and youth passed in the city of Orsk where he became a multifaceted and noble personality. Derdemend, known as a talented and original poet in the Tatar world and the one who played an important role in the gold mining industry of Russia, exerted noticeable influence on the cultural and political life of the Orsk region. After the October Revolution of 1917, the connection between the last years of the poet's life and the city of Orsk became even more apparent.

Key words: Tatar poetry, poet, gold miner, biography, city of Orsk, Derdemend.

In recent years, theory of literature often turns to the biography genre to explore the significance of creative personalities on a global scale, or their role in the culture and history of their people's literature, social and political life. A biography implies "a literary or scientific explanation of the history of personal life, aimed at finding and identifying the roots of socially significant political activities in an individual biographical experience of a person" [Sobolevskaia, p. 90]. Derdemend's (Zakir Ramiev, 1859–1921) poetry occupies its own place in the history of the Tatars, not only due to its literary and aesthetic features, but also its social status. The history of the studies, devoted to the poet's oeuvre, is quite rich, as his works updated Tatar poetry, based on its centuries-old traditions, raising it to the world level. In Derdemend's poetry, literary scholars find the embodiment of literary, aesthetic and philosophical concepts, and systems characteristic of Eastern and Arab cultures [Khalit, 1986], [Khisamov, 1989], [Zagidullina, 2006], [Saiapova, 2014], [Saiapova, 1997], [Khabutdinova, 2005], [Khabutdinova, 2006], [Friderikh, 2014], [Gilazov, 2014], et al. On the whole, Derdemend's scientifically based biography has been compiled in Tatar literary criticism; however, it is necessary to complement some periods of his life with new facts, highlighting the events not known before in order to understand his assessment of certain facts. This article studies the Orsk period of the poet's life from a new angle.

The Orsk region occupies a special place in Derdemend's rich and complex life. Various stages of the poet's life are associated with this city. Here, the facts from his personal life are intertwined with the events that ensured the social development and the spiritual and cultural renewal of the Tatar people. In scientific works, the Orsk period is associated only with the last years of his life and death; however, the poet's adolescence and youth passed in this city! Unfortunately, Derdemend's biography has not been compiled in a chronological order, therefore, to complement it, we use various sources. As you know, Derdemend was born in 1859, in the village of Zhirgan, located in the Southern Urals. At the age of three, he and his family moved to the village of Yulyk. The future poet Derdemend – Muhammadzakir Ramiev, together with his elder brother, first went to primary school in the village of Yulyk, then they continued their studies in Orsk.

"When they were growing up in Yulyk, there was only an elementary school," writes L. Khamidullin. "After that, they studied for two winters in the city of Orsk" [Dərdemənd, 2003, p. 75, p. 94]. The article does not describe the brothers' studies in Orsk. According to logic, this period dates back to the early 1870s, the adolescents were 12-13 years old at that time.

Fragmentary facts about this period are given in Rizaeddin Fakhreddin's work: "Shakir efende, having received primary education in the village of Yulyk, continued his studies at the Damella Garif Megazi madrasah, later, he studied with Gabdulla Bine Saed in the village of Mullakay on the banks of the Sakmar River. In 1874, he completed his studies" [Fakhreddin, 2010, pp. 422–423]. Accordingly, Zakir and Shakir Ramievs went to the Damella Garif Megazi madrasah in Orsk.

L. Khamidullin, who thoroughly studied the life and literary and cultural activities of the Tatar intellectuals from the Orenburg-Orsk region, complemented these data with new facts from the Ramiev generation activities. He wrote about the Orsk period of Derdemend's life: "After graduating from the Mullakay madrasah, the Ramievs moved to Orsk again to continue their studies. Zakir left for Turkey, and after living in Istanbul for about two years, he came back in 1881" [Dərdemənd, 2003, p. 94]. As you can see, after graduating from the Mullakay madrasah in 1874, the Ramiev brothers lived and studied in Orsk from 1875 to 1880. Zakir, who was 16–20 years old at that time, spent his youth in Orsk, and as his Istanbul period was short, we can conclude that his personality was shaped here.

When Derdemend first saw Orsk, there was a mosque and madrassas, more than 2000 Muslims lived in the city. There were also Russian churches, Russian schools and gymnasiums, a post office, a hospital, a court, as well as police, customs and military institutions. Wealthy Tatars held the main city capital in their hands. When gold was found in the neighboring steppes, they became the owners of those mines and traded gold with the world. In our opinion, Z. Ramiev's decision to leave for Turkey was influenced by those rich Tatars who helped him to solve money problems.

Note, in 1881, after returning from Turkey, Derdemend lived in Orsk, not in the village of Yulyk, the Ramievs had their own house in this city. It is known that Sh. Ramiev lived here with his family until 1900. This fact is confirmed both by the notes of R. Fakhreddin and by those who studied the history of this region: "At the end of the 19th century, in Orsk, there lived the family of Ramievs, gold miners – they owned mines in the Orsk district" [Cherkas, 2003]. L. Khamidullin mentions the following important event in the Orsk period of Zakir's life: "Having returned from abroad, Zakir lived in Orsk for some time. He was engaged in trade, and spent summer months on gold mines. In the second year after returning from Turkey, he married Makhubjamal, the daughter of the big Orsk merchant Burnaev Mustafa Musyvich (1861–1943)" [Dərdemənd, 2003, p. 95].

In the books, published by the famous Orenburg enlightener Madina Rakhimkulova, it is written that Makhubjamal was born in 1864 and was originally from Tatar Kargaly [Ramievs, 1999, p. 27]. The poet's marriage is described in the memoirs of Derdmend's sister-in-law Asma Rakhmatullina-Ibragimova: "(brother-in-law) took my sister, abystay, when she was 16 years old. He married her very young, he taught her and educated her " [Ramievlar, 1999, p. 180–181].

In Orsk, Derdemend's father-in-law, Mustafa Burnaev, was one of the richest men who kept expanding his trade in the region, and half of the city was made up of his relatives. Of course, he married off his daughter to the son of the gold mines owner, Muhammadsadyk Ramiev, who possessed great wealth, money. According to L. Khamidullin, he bought his first gold mine in 1869, afterwards, "sparing neither strength nor money", he annually acquired several gold "centers": "According to historical documentary records, throughout his life, M. Ramiev owned more than 20 mines. Among them were many whose proprietor was allegedly Khanifa Dashkova, and those whose "owners" were teenagers Shakir and Zakir. In 1869, the twelve-year-old Shakir, and in 1871, Zakir were recorded as the owners of the property" [Dərdemənd, 2003, p. 114]. Thus, in addition to marrying the daughter of Mustafa Burnaev, the richest man in Orsk, at the age of 23 Zakir Ramiev himself, being a "gold miner", was considered to be a worthy young man who, having mastered Turkish and French in Turkey, independently learnt Russian, had excellent Tatar, moreover, he studied Arabic and Farsi in madrassas. According to the facts, in his younger days in Orsk, Zakir got interested in the art of literature. "Upon returning from Turkey, Zakir was engaged in literary work, wrote poetry, translated stories from Turkish and French, he even tried to translate a novel" [Dərdemənd, 2003, p. 106].

Since 1885, Derdemend and his family lived in Orenburg, but he never forgot Orsk and spent every summer working at the local gold mines, often visiting his father-in-law, Mustafa Burnaev. Zakir Ramiev-Derdemend met the beginning of the 20th century in Orenburg, where he founded the newspaper "Vakyt" (1906) and the journal "Shura" (1908). He published them investing his own money and invitd Rizaeddin Fakhreddin from Ufa to assist him in his work. The joint activity of

Derdemend and R. Fakhreddin during this period left the invaluable rich spiritual heritage...

It is surprising that not only Orenburg, but also Orsk experienced a great national and spiritual upsurge at that time. On July 12, 1907, the fifth mosque was opened there; in 1908, a Muslim library was opened in the city for the first time in history. “In 1914, the Orsk Uyezd had 178 Muslim schools with 213 teachers” [Cherkas, 2003]. In the Orsk region only the Tatars had about 200 madrasah schools and more than 200 teachers, besides Orenburg and the nearest Tatar villages.

In 1911, the Tatar Amateur Theater appeared in Orsk, owing to Mirkhaydar Fayzi’s great contribution. The life and work of the playwright, who was 30 years younger than Derdemend, is associated with the Orsk region. He was born in 1891 in the village of Kukshel not far from city. In 1902–1904, he studied at the madrasah in Orsk, then, went to the Khusainiya madrasah in Orenburg, but because of illness he did not complete his studies [Gilyazhev, p. 6]. In 1909, he wrote his first play “Ike Khasan” (“Two Khasans”), it was staged in Orsk by Tatar amateur artists. After that, M. Fayzi started writing dramatic works, poems, and novels, which were published one after another on the pages of Orenburg and Kazan periodicals. In the years 1912–1913, the writer had two printing houses.

As we know, M. Fayzi’s father Mustafa worked on the estates of the Orenburg Khusainovs from the village of Kukshel, at the same time, they were known to have their own house in Orsk. “Many residents of the city knew the name of Mirkhaydar Fayzi (1891–1928). He was born and raised in a large family of the tradesman Mustafa Fayzullin, whose House No. 60 was on Pugachev Street. Young Mirkhaydar wrote not only poetry, short stories, and plays, but also staged plays by the Tatar amateur troupe that he created in 1909–1917” [Cherkas, 2003].

While living in this region, M. Fayzi wrote his immortal works– the dramas “Galiyabanu” (1916), “Asylar” (1920), and “Ak Kalfak” (“White Kalfak”) (1922). Derdemend’s poetry and Mirkhaydar Fayzi’s dramaturgy could be born only among those sincere and glorious Kipchak steppes, the majestic Ural Mountains, the mysterious banks of the Zhaek and Sakmar Rivers. In our opinion, Derdemend knew the playwright personally and was familiar with his work, even though he was much younger.

After being shown on December 27, 1917, at the Orenburg Theater “Nur”, “Galiyabanu” was staged in the Orsk “House of Public Assembly”. It should be noted that a number of talented actors were bred by this city amateur Tatar theater. “In 1909–1917, the members of the mentioned troupe were Ismagil Muzafarov, Garif Galiakberov, Kh. Gubaidullin, Abdulla Amirov, Khabibulla Sadyikov, Battal Shagidullin, Gibadulla Khasanov, Fayzullin Mirkhaydar (Fayzi), Kamil Salimzyanov and others” [Cherkas, 2003]. And in 1907, into the family of the famous Orsk wealthy man Nigmatzhan Nigmatullin Galia Nigmatullina was born, the mother of the future big artist, Marcel Salimzhanov. M. Salimzhanov’s father, the People’s Artist of the TASSR Khakim Salimzhanov, was also born in Orsk in 1903. Later, M. Salimzhanov, together with the theater company, arrived in Orsk and visited the places where his parents used to live. The famous composer, violinist Zagid Khabibullin was also born in Orsk in 1910.

The October Revolution of 1917 had a great influence on the lives of national intellectuals, including Derdemend. In 1918, the poet, the large “gold miner”, moved from Orenburg to Orsk. What made him take such a step? What did Derdemend die in Orsk in 1921 of – of hunger or of typhus? It should be noted that looking for an answer to this question, we found little information on this subject in mass media. As you know, the Soviet government only reached Orenburg in January 1918, and before that, Zaki Validi had managed to declare “the independent Bashkir self-control”. Kazakhs also claimed the lands of the Orenburg region (at that time they were called Kyrgyz) to create their autonomy, but in reality the city was ruled by the chieftain Dutov and his Cossacks. When the Bolsheviks came to power, they closed the newspaper “Vakyt” and the journal “Shura”, Derdemend was forced to hand over their buildings to the council members. Deprived of his publishing house, newspaper and journal, Derdemend and Riza Fakhreddin quickly realized what the Bolsheviks really were like and moved, one – to Orsk in February 1918, the other – to Ufa, this temporary relocation being the last one. Through the winter steppe, they were haunted by the lines of Derdemend’s poem written ten years earlier, in early 1908, “in which the idea of social difficulties affecting the fate of the country, its people, and government comes to the fore” [Zaidullina, 2006, p. 70] ...

Шаулый диңгез... Җил өрәдер... Җилкәнен киргән	It sees foreign countries ... The sea is roaring...

кораб! Төн вә көндез Ул йөрәдер: Юл бара ят ил карап... Чыкты җилләр, Купты тулкын – Ил корабын җил сөрә Кайсы юллар, Нинди упкын Тарта безне җан сорап?!. [Derdmend, 2003, p. 25]	The wind's blowing... The ship, raise a sail! Both night and day It's coming: The wind gets stronger, The waves rise higher– The wind is driving the ship of the country, Which roads, What abyss Is claiming our souls?! [Translated by L. Mukharlyamova]

The poet's soul is as sensitive as that of a fortuneteller, he understood that the misfortune that had come to his country would last long, for a very long time. He also felt that he was unable to stop this misfortune, which hung over the people like a black cloud... He came to his world, temporarily, to its steppes and mountains, fleeing the terror that was sweeping the country like the flood of red blood. After studying the events of that period, we have come to the conclusion that "Derdemend left Orenburg feeling internal protest and hate, and disagreeing with the dictatorship of the Bolsheviks". At that time, in Orenburg, there was merciless terror against the rich, they were destroyed without trial.

L. Khamidullin, the writer who lived in Orsk in 1956–1960 and who came there several times more after writing his works about Derdemend, also sees other reasons for the poet's departure from Orenburg. "In addition to the anxiety about the fate of his children, Zakir Ramiev was worried about the mines. In this difficult times, how were things going? Had the mines been destroyed? Were the stone cages with gold in reliable hands?" On the way to Orsk, Derdemend was most probably disturbed by these thoughts. That might have been the reason he decided to go to Orsk without waiting for the roads to be opened. Orsk was the center, which united mining property. If the opportunity arose, Derdemend could get from there to the mines. It might be possible to learn something about his children who were fighting in those parts. In what state were the Orsk banks, with which the Ramievs dealt? [Khamidullin, 2009, pp. 75–76]. All these could be the reasons for Derdemend's departure to Orsk, since it was not so easy to leave the large farm, dozens of gold deposits scattered across the steppe, the cells stored with gold.

As people studying the history of the region write, Derdemend's family lived in Orsk in different places – at his wife's relatives place, in a rented house, and in the village, when a fierce struggle for the city was waged between the White Army and the Red Army. In general, for Derdemend his last stage of life was far from being calm: in the course of 3–4 years, there were revolutions, the civil war, and famine, moreover, his adult children died of typhoid.

In search of the peace of mind and with the desire to save his family from the troubles that plagued the country, Derdemend returned to Orsk but he could not find his family there. By summer, fierce battles for the city had begun, for months it remained cordoned off, it was in the hands of either the Whites or the Reds: in one year, power changed hands four times. "In 1918–1919, during the Civil War, the city withstood a three-month siege, then was captured four times by the warring parties" [en.wikipedia.org> Orsk: accessed: 09/05/2019]. And one after another misfortunes plagued Derdemend's family. As follows from the memoirs of his sister-in-law, Asma Rakhmatullina-Ibragimova, the poet's son Murad was mobilized and sent to the front by the Whites, and Jagfar – by the Reds. In this war, Murad died of typhoid, Jagfar lost his arm. In the autumn of 1919, Sharifzada, his son Iskander's pregnant wife, died of typhoid, and their one-year-old son Bashir remained in Derdemend's care. (Later this orphan – Bashir Ramiev, became a world famous scientist, an inventor of the first computer in the USSR, doctor of technical sciences, and a State Prize laureate).

The memoirs of Asma Rakhmatullina-Ibragimova, who lived in Orsk at that time, tell us that when the Reds came to the city, the rich population of Orenburg and Orsk fled, joining the Whites. Thus, not only the Derdemend's family, but also other rich people moved from Orenburg to Orsk, hiding from the Reds. When the Reds got to Orsk, the majority of rich Tatars left this city with the Whites. But Derdemend remained... Let us not talk about such high moral principles as "being loyal to one's country, remaining with one's people", and focus on the bitter reality of life. What should a man like Derdemend do under such conditions? He, who had reached the age of 60, the head of a large family, with all the remaining children and grandchildren to look after, the poet with a subtle soul, the man who had so far been respected in society? Was it worth while joining the Dutov and Kolchak's Army, joining the

Russians, and going to wander around the world along with his children and grandchildren-orphans? What was in store for him and his family there?

Derdemend himself answered these questions with a poem written precisely in those bloody, troubled years:

Куанды ил, канат какты мәләкләр,
Шашып, аң-таң булып шайтан төкерде!..
Җитәр, җилкенмә, йолкынма, күңел, син,
Кияү булсаң да, ул туйга түгел син!
Җиһан тормыш туен иткән чагында,
Синең урның – үлекләр аймагында [Derdemend, 2003, p. 219].

The country rejoiced, angels flapped their wings
The mad demon spat!..
Enough, don't flutter, don't tear your soul,
Even if you are the groom, it is not your wedding!
When the universe celebrates life,
Your place is in the realm of the dead [Translated by L. Mukharlyamova].

Of all the information about Derdemend, only a few poems of that period are known. A. Rakhmatullina-Ibragimova wrote that the unpublished records of the poet had been stolen at the station along with Jagfar wife's suitcase. Even though he felt depressed, life was bitter, and the future was uncertain, Derdemend tried to find his place in society. According to L. Khamidullin's information, at that time he visited Kazan: "During his Orsk period, he was known to visit Kazan once. In January 1919, a conference was organized to improve the Tatar script. Derdemend, who for years had expressed his opinion in mass media regarding the change of spelling, was also invited there " [Dərdemənd, 2003, p. 217].

During those years, the city of Orsk suffered from endless wars, typhoid, and later from hunger, but life, in any case, went on. At the beginning of 1918, the Muslim Council was created, in 1919, the second Muslim library was opened, and the Tatar Club began its work. I want to believe that Derdemend took part in these events. When the city was captured by the Reds, the Bolsheviks involved the Tatars, national intellectuals in various organizational work, some of them were elected to senior positions. "At the 1st Orsk District Congress of Soviets on June 28, 1918, the Executive Committee was elected, which included the Tatars: Musin Mukhametsafa Safich and Dautov Abdulla Mukhametzyanovich. Bashkir Tatlybaev Zarif was elected its secretary. Certain work was carried out among Muslim women: their first general meeting was held on September 27, 1919. Zabirova Fatima was elected the organizer of Tatar women. Since October 1919, the Food Department of the city was headed by A. Dautov. In 1920, under the Orsk RCP (B.), a Muslim section was established, then a subdivision of the national minority, which operated until 1927. Amirov was elected its first chairman" [Cherkas, 2010, p. 196].

Derdemend was not among them. In spirit and upbringing, Derdemend was completely different, he could not enter the ranks of the Bolshevik Tatars. At the same time, he maintained communication with the national commissioner Abdulla Davletshin, as this young man began to publish a newspaper in Tatar in the building of the "Club Sharyk" in Orsk.

"Derdemend sometimes visited this building, talked to the young commissar Abdulla Davletshin, who was supposed to work among the national minorities of the region," wrote L. Khamidullin. – In 1920, Davletshin began to publish "Irek Yoldyzy" ("The Star of Freedom"), the first national newspaper in Orsk. This weekly two-page newspaper published a literary and cultural corner: poems, literary brocades, and cultural news. In the commissar's room, one could also find newspapers from the center" [Dərdemənd, 2003, p. 218].

As follows from historical sources, the newspaper "Irek Yoldyzy" was published in Orsk from 1919 to 1921. Only a few copies have been preserved in our libraries: in Kazan, in the Central State Historical and Political Documents Archive of the Republic of Tatarstan there is the 12th issue of 1921; in Moscow, at the State Library of the Russian Federation – the 11th issue of 1921; in St. Petersburg, in the National Library of the Russian Federation – the 11th issue of 1921 [Gainanov, Mardanov, Shakurov, pp. 71–72]. L. Khamidullin announced the storage of one issue of the newspaper "Irek Yoldyzy" in the Orsk Museum. In these issues, unfortunately, there is no information about Derdemend, no publications of his poems. Therefore, in the future it is necessary to intensify our searches in this direction.

Thus, Derdemend lived in Orsk for more than three years. His son Iskander, who had been educated abroad, was the right professional for the Soviet Union. He returned to help with the farm, and was offered a job in the gold mines. (However, he was later arrested as an "enemy of the people" and perished in exile). Perhaps it was in this period that the Ramievs transferred all their gold reserves (and there were tons of gold) to the Soviet

authorities; historians are of the opinion that it was done "voluntarily". In my opinion, the Ramievs were not asked if they wished to share their wealth with the state, as many rich people were pushed out of their houses into the street and shot without trial, their gold was taken away without ceremony. Derdemend was in no hurry to return to Orenburg again, although in 1920–1925 the capital of Kazakh autonomy moved there, and the Kazakhs were not concerned about the rich. At that time, no one encroached on the Ramievs' property in Orenburg. Derdemend spent the last years of his life in Orsk, he lived there, died there, and was buried there... So, it was destined...

L. Khamidullin writes that he heard Derdemend help the people during the famine: "For example, there is evidence concerning Derdmend's voluntary work in 1921: this information was provided by one veteran communist Gabdulla Davletshin, who worked in 1920 in the "Consumer Society", either in the commission against hunger or for charity in the region during the meetings in 1960-70 in Orsk. However, we have no documentary evidence of this information so far" [Bertugan Rəmiievlər, 2002, p. 36]. This fact may match reality, because Derdemend was not a man to remotely observe the misfortunes of other people, while his legs were walking, his words were heeded, he probably resisted hunger. However, this was not a disaster that an ordinary person could solve... Orsk was struck by famine, people died not in hundreds, but in thousands. "A new test was the famine of 1921–1922. In 1920, the population of the city numbered more than 16 thousand people, and by 1923 it had reduced to ten and a half thousand [Orsk. Foto album, p. 22]. Among these thousands there was the only one of its people, Tatar poet Derdemend – the gold miner Zakir Ramiev...

There are several versions of the cause and time of Derdemend's death. As follows from official sources, in the autumn of 1921, the poet went to Orenburg to visit his sick daughter. Having buried her, on the way to Orsk, he caught a cold and soon died. "The great grief, the hardships of the long journey, and the autumn cold undermined his strength," writes L. Khamidullin. – On returning, he was not well for about a week, and on October 9, 1921, Zakir Ramiev-Derdemend died. He was buried in the cemetery of the village Ilyas near the city" [Dərdemənd, 2003, p. 218].

Almost all these facts, cited from the source, are true, only the words "he was not well for about a week" are doubtful. And there is a good reason for doubt, as Derdmend's sister-in-law, A. Rakhmatullina-Ibragimova, reports the death of Gulsum, the poet's eldest daughter Ummegulsum, in Orenburg in spring: "In Orenburg, Gulsum's family suffered from hunger in winter, and when spring came, Garif, her son-in-law, brought a frozen watermelon from the market. Gulsum apa ate it hungrily, and died either of abdominal pain, or cholera [Ramievlar, 1999, p. 185].

In these memoirs, there is a new important fact about Ummegulsum's death in Orenburg in spring: it turned out that Derdemend went there in spring. We have no reason to question A. Rakhmatullina-Ibragimova's words, because she was 16 at that time and remembered everything well. It becomes apparent that Ummegulsum's family was starving in Orenburg. Derdemend brought them some food. The memoirs say that in Orsk the Derdemend family ate only porridge, that is, there was no former rich life, no servants, nothing but porridge cooked by themselves. Naturally, if there was porridge, there was no hunger, but this fact proves that the supply of food in the house had run out.

Thus, Derdemend went to Orenburg to his eldest daughter in the spring of 1921. He collected his orphaned grandchildren, but fell ill on the way home, and was laid up for another six months. When Z. Ramiev was ill, R. Fakhreddin is known to have visited him. This meeting would not have been possible had Derdemend been ill for one week, since Riza Khazrat lived in Ufa. R. Fakhreddin writes the following about his last meeting with Derdemend: "On the way from Orenburg to Ufa I stopped by to say goodbye. The sick poet was lying in bed. I stayed for a while as he assured that "he was getting better" and realizing that he wanted to talk a little. "Khazrat! If things improve, we will repeatedly issue "Vakyt" and "Shura", we hope and ask for things to return to the previous times in Orenburg, we also want to make Hajj, we have already discussed this with you," he said. "May Allah give this to us," I promised to fulfill his wish and left. This was our last meeting [Fakhreddin, 2010, p. 354)].

When and where this meeting took place is not known for certain, but it is quite logical to assume that it took place when Derdemend was dying. As we know, at the end of February 1918, one of them went to Ufa, the other left Orenburg for Orsk, the poet was not dying, moreover, he lived for more than three years afterwards. This means that this last meeting took place in 1921, but the exact date is not known. This was their last meeting, the farewell of two great people, two sons of their na-

tion. The last moments of his life Derdemend was worried about the national printing house, he dreamed of reviving the newspaper "Vakyt" and the journal "Shura". He planned Hajj together with Rizaeddin Khazrat, as can be seen from their conversation, they had discussed it before. Therefore, neither Derdemend, nor Rizaeddin Fakhreddin Khazrat had performed Hajj before? No such information has been found.

There is more evidence to substantiate L. Khamidullin's words that "Derdmend went to his eldest daughter in Orenburg in autumn". Fatykh Karimi, who knew Z. Ramiev closely, worked as editor-in-chief in the newspaper "Vakyt". In 1927, he wrote the following about Derdmend's death: "On returning from Orenburg in October 1921, he caught a cold, died on October 9 in Orsk, and was buried there. He was 62 years old" [Karimi, 1928, p. 17].

Zaki Validi is also known to have visited sick Derdemend in Orsk: he noted that the poet was not worried about himself, but about the nation. Any information about the time of Z. Validi's last meeting with Derdemend could clarify the situation.

The cause of the Tatar poet Derdemend's death gives rise to many questions: did he die of starvation or typhus? Typically, these two adversities happen simultaneously. From the memoirs of A. Rakhmatullina-Ibragimova it follows that no members of the family died of hunger in Orsk, if it were so, she would have written. Her 18-year-old sister Sarah died of typhoid in 1921: "My brother-in-law has given the mother money for the burial and brought three sheep". "No sooner had we recovered from the grief of death, another misfortune came: my brother-in-law went to Orenburg to visit his eldest daughter, Gulsum apa, and to bring them food" [Ramievlar, 1999, p. 185], – continues Asma Rakhmatullina-Ibragimova.

The fact that Derdemend took food to Orenburg indicates that the family did not suffer from hunger at that time. However, the family could have suffered from famine in autumn. The exact date of Ummegulsum's death could clarify this issue. "My brother-in-law was very cold during his journey back, because the trains were not heated," writes the author of the memoirs. – "Having developed bronchitis, he could not recover and died. The doctor said that his heart was weak..." [Ramievlar, 1999, p. 185]. Yes, it could be both a heart disease, and bronchitis, which became pneumonia, and typhoid, and hunger.

Derdemend, a poet with a sad pseudonym, foresaw more terrible times coming and left this unjust world. He calmly passed away on his land, in his family, among his closest ones, they said a prayer for the deceased according to Islamic law and buried him. During the war, a military factory was built in the place of the Tatar cemetery where he was resting, rockets were made over his grave, but the poet's soul left that close grave a long time ago and went to Allah... As parting words to the nation, the noble poet of the Tatar people Derdemend wrote the following lines before his death: "What remains is people born and living here, they remember the glory of their ancestors, pass them on from generation to generation". In this poem, Derdemend speaks of himself and his attitude to his people [Frederikh, 2014, p. 99].

Гөрләгән сулар башында, Тыңлагыз, шунда үтәр – Йөрсә сыктап таң-сәхәрләр Моң-сагышлардан хыял. И туган илнең һавасы, Рәнҗемим, зинһар күтәр! Рәнҗемим, зинһар күтәр! Ни газизрәк – бу ватанмы? Аһ, туган каүмем газиз! Ул мөкаддәс кан белән ул Изге сөткә ни җитәр!.. Сөт калыр, ватан китәр! Сөт калыр, ватан китәр! [Derdemend, 2003, p. 61]	On swirling water, Look here, it will pass – If sunrise walks in tears And the dream is in sorrow. Oh, the air of my land, I'm not offended, please rise! I'm not offended, please rise! What is close – this Fatherland? Ah, my family is native! What is equal to sacred blood And sacred milk!.. Milk will stay, Fatherland will leave! Milk will stay, Fatherland will leave! [Translated by L. Mukharlyamova]

Thus, the Orsk region occupies a special place in the scientific biography of the great thinker, the respectable public figure Derdemend, who made a great contribution to the social and spiritual upsurge of the Tatar people, the renewal of national verbal art. The important events of his life took place in this city that significantly affected the fate of the poet. Here, his personality was shaped and he grew up as a creative person. In Orsk, he

created a family, became a large gold miner in the Russian gold industry, realized his true identity as a patriot. Later, he actively participated in the cultural and political life of the region, determined the progress and direction of the Tatar people's development. When times changed after 1917, the troubled and hard times began, Orsk became a corner of refuge for him and his family. The last hours of Derdemend's life passed here; here, he set off for another world.

References[1]

Abelgazyi, Bahadir khan (2007). *Shazhrai torek* [Turks Genealogy]. 134 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Battalov, G. A. (1996). *Kazan torkilare. Tarikhi iazmalar* [Kazan Turks. Historical Notes]. Per. A. Rakhimova; red. L. Khamidullin. 192 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Bertugan Rəmiievlər: Fənni-biografik җyyentyk (2002) [Ramiev Brothers: Scientific-biographic Collection]. 368 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Cherkas, T. G. (2005). *Khronograf goroda* [The Chronicle of the City]. 67 p. Orsk: Orskiy istoriko-kraevedcheskii muzei. (In Russian)

Cherkas, T. G. (2003). *Musulmane Orska v 19-nachale 20 veka* [Orsk Muslims in the 19th – Early 20th Century]. Orskie izvestiia (vkladysh "Tugan tel"). January 28. (In Russian)

Cherkas, T. G. (2010). *Orsk: ot kreposti do goroda* [Orsk: From the Fortress to the City]. Monografiia. 263 p. Orsk, OGTI. (In Russian)

Dautov R. N., Nururllina N. B. (1986). *Дәрдемәнд. Sovet Tatarstany iazuchylary: biobibliografik beleshme* [Derdemend. Writers of the Soviet of Tatarstan: The Bibliographic Reference]. Pp. 165–166. Kazan, Tatar.kit.nashr. (In Tatar)

Dərdemənd (2003). Keresh suz avt. L. Khamidullin; toz., fotoresemner hem maket avt. Z. Bashirov. 239 p. Kazan, Tatar.kit.nashr. (In Tatar)

Dərdemənd (1980). *Ise zhiller: Shigrlar. Istelek-parchalar. Vak khikeyeler* [Winds Are Blowing: Poems. Memory-fragments. Short Stories]. Toz. hem isk. iazuchy R. Dautov. 254 p. Kazan, Tatar.kit.nashr. (In Tatar)

Friderikh, M. (2014). *Donia edebiiaty kontekstynda Dərdemənd izhaty* [Dardmend's Poetry in the Contxt of World Literature]. TATARICA. No. 2 (3), pp. 85–105. (In Tatar)

Fakhreddin, R. (2006). *Asar* [Works]. T. 1. 359 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Fakhreddin, R. (2009). *Asar* [Works]. T. 2. 303 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Fakhreddin, R. (2010). *Asar* [Works]. T. 3, 4. 646 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Gainanov, R. R., Mardanov, R. F., Shakurov, F. N. (1999). *Tatar vakytly matbugaty (1905–1924)* [Tatar Media (1905–1924)]. Казан. (In Tatar)

Gilazov, T. Sh. (2014). *Poeziia Dərdemənda v kontekste Zapada i Vostoka* [Derdemend's Poetry in the East and the West Contexts]. Vestnik ChelGU. Filologiia. Iskusstvovedeniie. No. 10 (399), pp. 46–51. (In Russian)

Gilyazhev, T. Sh. (2017). *Mirkhaidar Faizi dramaturgiiase* [Mirkhaydar Faizi's Dramaturdy]. Pp. 5–48. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Ignatev, R. P. (1868). *Drevnie zdaniia v Trotsom uezde Orenburgskoi gubernii* [Ancient Buildings in the Trotsky District of the Orenburg Province]. Orenburgskie gubernskie vedomosti. No. 21. (In Russian)

Iskandarov, R. Sh. (2009). *Orenburgskie Tatary: istorico-entsiclopedicheskii ocherk* [Orenburg Tatars: A Historical and Encyclopedic Essay]. 271 p. Kazan, Tatar. kn. Izdat. (In Russian)

Iskəndər həm Bəshir Rəmievlər (1995) [Iskander and Bashir Ramievs] Төз. M. Rəhimkulova. Orenburg, Iana vakyt. (In Tatar)

Karimev, F. (1928). *Dərdemənd (1859-1921)* [Derdemend (1859–1921)]. Derdmend eserlere. Төз. I. Rəmi. Pp. 8–18. Kazan, Ianalif. (In Tatar)

Khabutdinova, M. M. (2005). *Klad Derdemenda* [Derdemend's Treasure]. Idel. No. 9, pp. 57–59. (In Russian)

Khabutdinova, M. M. (2006). *Tvorchestvo Derdemenda v aspekte dialoga kultur (na primere analiza stikhotvoreniia "Karab" ("The Ship") (1908))* [Derdemend's Works in Terms of a Dialogue among Cultures (based on the analysis of his poem "The Ship" (1908))]. Dialog kultur: russko-tatrskie vzaimosviazi. Materialy istoriko-filologicheskogo seminara Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Slavianskaia kultura: istiki, traditsii, vzaimodeistvie" 7 Kirrilo-Mefodievskikh chtenii. Vypusk 2. Moskva-Iaroslavl', Remder, pp. 86–92. (In Russian)

Khalit, G. (1986). *Dərdemənd* [Derdemend]. Tatar edebiiaty tarikhy. Alty томda: 20 gasyr bashy. Pp. 194–214. Kazan, Tatar.kit.nashr. (In Tatar)

Khisamov, N. (1989). *Dərdemənd: tormyshy hem izhaty turynda ocherk* [Derdemend: An Essay on His Life and Works]. Kazan utlaty. 312. Pp. 165–175. (In Tatar).

Khamidullin, L. (2009). *Kichke shefek* [Evening Dawn]. Documental povest, esse, ocherklar. 255 p. Kazan, Tatar.kit.nashr. (In Tatar)

Orenburgskaia guberniia. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1866 goda (1871) [The Orenburg Province. The List of Settlements According to the Information of 1866]. Sost. i izd. Tsentr. Stat. com. M-va vnutr. del; obrab. V. Zverinskim. St. Petersburg izd-vo tsentr. stat. com. m-va vnutr. del, 108 p. (In Russian)

Orenburgskii listok. [The Orenburg Paper]. Orenburg 1887. September 18. (In Russian)

[1] In addition to the works presented in the References, we used the records of the bulletin "Orsk Tatars", published in Orsk in 2009-2013, and Internet articles related to the history of the region.

Orsk: Fotoalbom (1995) [Orsk: A Photo Album]. Lit. tekst: V.Lavrik; Fotoil.: V. Tikhomorov, V. Scherbakov; Pod obsch.red. V. Scherbakova. 107 p. , il.; 24 sm. Moscow. (In Russian)

Popov, S. A. *Rukopis* [A Manuscript]. OIKM, inv. No. 29/115a. (In Russian)

Popov, S. A. (1982). *Tainy piatimarov: ocherki po drevnei I srednevekovoi istorii Orenburgskikh stepei* [Secrets of the Pyatimars: Essays on the Ancient and Medieval History of the Orenburg Steppes]. Red. N. T. Struzdyumov, E. V. Novskii. 2 izd., ispr. i dop. 246 p. Cheliabinsk, Yuzh.-Ural. kn. izd-vo. (In Russian)

Ramievlar (1995) [The Ramievs]. Toz. M. Rakhimkulova. 96 p. Orenburg, Iana Vakyt. (In Tatar)

Ramievlar (1999) [The Ramievs]. Toz. M. Rakhimkulova. Orenburg, Iana Vakyt. (In Tatar)

Rizaetdin bin Fakhretdin (1998). 250 p. Orenburg. (In Tatar)

ORSK // ru.wikipedia.org 2019–2019. URL: https://ru.wikipedia.org/?oldid=103782319 (accessed: 05.09.2019)

Rychkov, P. I. (2001). *Istoriia Orenburgskaia* [Orenburg History]. Ufa, TsEI UNTs RAN, 201 p. (In Russian)

Rychkov, P. I. (1999). *Topografiia Orenburgskoi gubernii* [The Orenburg Province Topography]. Komm. I. V. Kuchumova, F. A. Dhakurovoi]. 439 p. Ufa. (In Russian)

Saiapova, A. M. (2014). *Derdemend i filosofiia ekzistentsializma* [Derdemend and Existentialism Phylosophy]. TATARICA. No. 2(3), pp. 68–84. (In Russian)

Saiapova, A. M. (1997). *Poezia Dardmenda i simvolizm* [Derdemend's Poetry and Symbolizm]. 210 p. Kazan, Kazanskii ped. un-t. (In Russian)

Shakurov, F. (2002). *Razvitie istoricheskikh znanii u Tatar do Fevralia 1917 goda* [Develpoment of Historical Knowledge in Tatars till February 1917]. 128 p. Kazan, izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

Smirnov, K. F. (1975). *Sarmaty na Ileke* [The Sarmats on the Ilek]. 176 p. Moscow, Nauka. (In Tatar)

Sobolevskaya, O. V. (2003). *Biografiia* [Biography]. Literaturnaia entsiklopediia termonov i poniatii [gl. red. i sost. A. N. Nikoliukin]. Pp. 90–91. Moscow, NPK "Intelvak". (In Russian)

Tatary v Orengurgskom krae (1997) [Tatars in the Orenburg Region]. 228 p. Orenburg, izd-vo "Dimur". (In Russian)

Valetdinov, R. (2010). *Orsk Tatarlary* [Orsk Tatars]. May, No. 5. (In Tatar)

Zagidullina, D. F. (2006). *Donia surate uzgaru: 20 ioz bashy Tatar edebiiatynda felsefi eserlar* [Chaning the Image of World: Philosophic Works in Tatar Literature in the Early 20th Century]. Monografia. 191 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

ЗАТЛЫ ШАГЫЙРЬ ДӘРДЕМӘНД: ОРСК ЧОРЫ ТОРМЫШЫ, ЯҢА ФАКТЛАРҺӘМ УЙЛАНУЛАР (ТУУЫНА 160 ЕЛ ТУЛУ МӨНӘСӘБӘТЕ БЕЛӘН)

Фәүзия Әүхәди кызы Бәйрәмова,
Татарстан Язучылар берлеге,
Россия, 420015, Казан ш., Мөштәри ур., 14 нче йорт,
ittifak@yandex.ru.

Мәкаләдә татар халкының күренекле шагыйре, милләтпәрвәр, алтын приискалар хуҗасы Дәрдемәнднең (Закир Рәмиевнең) Орск чоры тормышы өйрәнү объекты булып тора. Татар әдәбият белемендә шагыйрьнең фәнни биографиясе нигездә эшләнсә дә, Ф. Кәрими, Р. Фәхреддин, М. Гайнуллин, М. Рәхимкулова, Л. Хәмидуллин һәм дә Орск төбәген өйрәнүче Т. Г. Черкас хезмәтләренә таянып, Дәрдемәнднең Орск чоры яңа фактлар белән тулыландырыла, аерым мәсьәләләргә карашлар яңартыла. Бу шәһәрдә З. Рәмиевнең үсмер чагы һәм яшьлеге үтеп, аның киңкырлы, затлы шәхес буларак формалашуы ассызыклана. Орск төбәгенең татар галәмендә талантлы һәм оригинал шагыйрь буларак танылу алган һәм Россия алтын чыгару санагатендә мөһим роль уйнаган Дәрдемәнднең мәдәни һәм сәяси тормышына сизелерлек йогынты ясавы күрсәтелә. 1917 елгы Октябрь борылышыннан соң, гомеренең соңгы елларында шагыйрьнең Орск шәһәре белән бәйләнеше ачыла.

Төп төшенчәләр: татар поэзиясе, шагыйрь, алтынчы, биография, Орск шәһәре, Дәрдемәнд.

Соңгы елларда әдәбият белемендә иҗат кешесенең дөнья масштабында яки үз халкының мәдәнияте, әдәбияты тарихындагы һәм иҗтимагый-сәяси тормышындагы кыйммәтен билгеләү өчен, биография жанрына еш мөрәҗәгать ителә башлады. Биография «кешенең индивидуаль биографик тәҗрибәсендәге иҗтимагый мәгънәле

эшчәнлегенең тамырларын эзләүгә һәм ачыклауга юнәлгән шәхси тормыш тарихын әдәби яки гыйльми аңлатуны күздә тота» [Соболевская, с. 90]. Дәрдемәнд[1] (Закир Рәмиев, 1859–1921) шигърияте әдәби-эстетик үзенчәлекләре белән генә түгел, ә иҗтимагый хәле белән дә татар тарихында ялгыз урында тора. Иҗатында, татар поэзиясенең күпгасырлык традицияләренә нигезләнеп, аны яңартып кына калмыйча, дөнья масштабына чыгарган шагыйрь рухи мирасының өйрәнелү тарихы гаҗәеп бай. Әдәбиятчы галимнәр Дәрдемәнд шигъриятендә шәрык һәм гареб мәдәниятләренә хас әдәби-эстетик һәм фәлсәфи концепцияләр һәм системалар гәүдәләнешен билгелиләр [Халит, 1986], [Хисамов, 1989], [Заһидуллина, 2006], [Саяпова, 1997], [Хабутдинова, 2005], [Хабутдинова, 2006], [Саяпова, 2014], [Фридерих, 2014], [Гилазов, 2014] һ.б.лар. Татар әдәбият фәнендә Дәрдемәнднең фәнни биографиясе нигездә төзелгән, әмма аның тормыш юлындагы аерым чорларны яңа фактлар белән тулыландыру, моңа кадәр күләгәдә кала килгән вакыйгаларны ачыклау һәм кайбер мәсьәләләр хакында бәя-хөкемнәрне үзгәртү сорала. Мәкаләдә шагыйрьнең Орск чоры тормышы шушы ноктадан тикшерелә.

Дәрдемәнднең бай һәм катлаулы тормышында Орск төбәге аерым урын тота. Бу шәһәр белән шагыйрь гомер юлының төрле баскычлары үзара бәйләнгән. Биредә аның шәхси тормыш фактлары гына түгел, ә татар халкының иҗтимагый үсешен һәм рухи-мәдәни яңарышын тәэмин иткән вакыйгалар бер-берсе белән тоташа. Фәнни хезмәтләрдә Орск чоры аның соңгы еллары һәм үлеме белән генә бәйләнә, ә бит бу шәһәрдә шагыйрьнең үсмерчагы һәм яшьлеге дә үтә! Дәрдемәнднең биографиясе, кызганычка каршы, хронологик тәртиптә, елын-елга салып төзелмәгән, шуңа күрә аның фәнни биографиясен төзү өчен төрле чыганакларга мөрәҗәгать итәргә туры килә. Мәгълүм булганча, Дәрдемәнд 1859 елда Көньяк Уралда урнашкан Җиргән авылында туа, аннан аңа өч яшь вакытта гаиләләре Юлык авылына күченә. Булачак шагыйрь Дәрдемәнд – Мөхәммәдзакир Рәмиев, үзеннән 2 яшькә олы абыйсы Мөхәммәдшакир белән башта Юлык авылы мәдрәсәсендә башлангыч белем ала һәм аннан соң укуларын Орскида дәвам итәләр.

«Алар үскәндә Юлыкта башлангыч (ибтидаи) мәктәп кенә була, – дип яза Л. Хәмидуллин. – Шуннан соң алар ике кыш Орск шәһәрендә укыйлар» [Дәрдмәнд, 2003; 75 б., 94 б.]. Мәкаләдә абыйлы-энеле Рәмиевләрнең Орскида укыган еллары төгәл күрсәтелмәгән, мантыйк буенча, ул 1870 елларның башына туры килә, үсмер малайларга ул чакта 12–13 яшь була. Бу хактагы аерым фактлар Ризаэддин Фәхреддин хезмәтендә ачыклана: «Шакир әфәнде ибтидаи тәхсыйлен (башлангыч белемне. – *Ф. Б.*) Йулык карьясендә (авылында. – *Ф. Б.*) кылып, Орски шәһәрендә дамелла Гариф Мәгази мәдрәсәсендә вә андан соң Сакмар елгасы буендагы Муллакай авылында Габдулла бине Сәед хозурында булган. 1874 елда укудан туктаган» [Фәхреддин, 2010; 422–423 б.]. Димәк, Закир һәм Шакир Рәмиевләр Орскида дамелла Гариф Мәгази мәдрәсәсендә белем алалар.

Оренбург-Орск төбәге татар зыялыларының тормыш сукмакларын, әдәби һәм мәдәни эшчәнлекләрен җентекле тикшереп, аларны яңа фактлар белән баеткан Л. Хәмидуллинның фәнни эшчәнлегендә Рәмиевлар буынының да яңа яклары ачыла. Ул Дәрдемәнднең Орск чоры хакында болай дип яза: «Муллакай мәдрәсәсен тәмамлагач, Рәмиевләр кабат Орскида яши, белем үзләштерүне дәвам иттерәләр. Закир моннан Төркиягә китә һәм ике ел чамасы Истанбулда яшәгәннән соң, 1881 елда шунда әйләнеп кайта» [Дәрдмәнд, 2003; 94 б.]. Тексттан аңлашылганча, Муллакай мәдрәсәсен тәмамлагач та (ул 1874 елда була), абыйлы-энеле Рәмиевләр 1875–1880 елларда Орскида яшәүләрен һәм белем үзләштерүләрен дәвам итәләр. Бу вакытта 16–20 яшьләрдә булган Закирнең үсмер һәм яшьлек чоры Орск шәһәрендә үткән, Истанбул чоры кыска булу сәбәпле, ул шушында шәхес буларак та формалашкан дигән нәтиҗә ясарга мөмкин.

Дәрдемәнд Орскины беренче мәртәбә күргәндә, биредә мәчет һәм мәдрәсәләр була, 2 меңнән артык мөселман яши, шәһәрдә урысларның да чиркәүләре, мәктәп-гимназияләре, почта, хастаханә, судлар, полицияләре эшләп тора, таможнясы, гаскәриләре була. Татар байлары шәһәрдәге төп капиталны үз кулларында тоталар, тирә-яктагы сахра-далаларда алтын табылгач, бу приискаларга хуҗа булып, дөнья белән сәүдә

[1] 1985 елларга кадәр нәшер ителгән хезмәтләрдә *Дәрдмәнд* язылышы фәнни куланылышта була. Соңгы елларда *Дәрдемәнд* варианты файдаланыла башлады. Мәкаләдә үзгәртеп коруларга кадәр чыккан хезмәтләр хакында сүз барганда, алардан алынган цитаталарда *Дәрдмәнд* язылышы сакланды.

итәләр. Безнең карашыбызча, З. Рәмиевнең Төркиягә укырга китүендә дә шушы бай татарларның тәэсире һәм ярдәме булган.

Игътибар итик: 1881 елны Төркиядән кайткач, Дәрдемәнд Юлыкта түгел, ә Орскида яши башлый, ягъни Рәмиевләрнең бу шәһәрдә үз йортлары булган. Ш. Рәмиевнең дә 1900 елга кадәр гаиләсе белән биредә яшәве мәгълүм. Бу факт Р. Фәхреддин язмаларында да, төбәк тарихын өйрәнүчеләр тарафыннан да раслана: «В Орске в конце 19 века проживала семья золотопромышленников Рамиевых – им принадлежали прииски в Орском уезде» [Черкас, 2003]. Л. Хәмидуллин Закирның Орск чоры тормышындагы түбәндәге әһәмиятле вакыйганы искәртә: «Чит илдән кайткач, Закир берникадәр вакыт Орскида яши. Сәүдә эшләре белән шөгыльләнә, җәй айларын, гадәттәгечә, алтын приискалары бистәләрендә уздыра. Төркиядән кайтуының икенче елында ул Орскиның зур сәүдәгәре Мостафа Муса улы Борнаев кызы Мәхүбҗамалга (1861–1943) өйләнә» [Дәрдмәнд, 2003; 95 б.].

Ырынбурның танылган мәгърифәтчесе Мәдинә Рәхимкулова нәшер иткән китапларда Мәхүбҗамалның 1864 елда тууы һәм Татар Каргалысыннан булуы күрсәтелә [Рәмиевләр, 1999; 27 б.]. Дәрдемәнднең балдызы Әсма Рәхмәтуллина-Ибраһимованың истәлекләрендә дә шагыйрьнең өйләнүе языла: «Езни (җизни) Туганым абыстайны 16 яшендә ала. Бик яшьли Туганым абыстайны алып, үзе укыта, тәрбия бирә» [Рәмиевләр, 1999; 180–181 б.].

Дәрдемәнднең кайнатасы Мостафа Борнаев Орскиның иң зур байларыннан исәпләнеп, төбәктә сәүдә эшләрен киң җәелдерә, ярты шәһәр аның туган-тумачаларыннан тора. Ул, әлбәттә, үзенең кызын кулында зур малы, капиталы булган, алтын приискалары хуҗасы Мөхәммәдсадыйк Рәмиевнең улына биргән. Л. Хәмидуллинның язуынча, ул беренче алтын приискасын 1869 елда, аннан соң «көчен дә, малын да жәлләмичә», ел саен берничә алтын «учагы» сатып алган: «Тарихи рәсми язмаларга караганда, М. Рәмиев үз гомерендә егермедән артык приискага ия булган. Алар арасында Хәнифә Дашкова исеменә язылганы да, яшүсмер Шакир белән Закир „хуҗа“ булып исәпләнгәннәре дә байтак. 1869 елда унике яшьлек Шакир, 1871 елда Закир милек хуҗалары булып теркәлгәннәр» [Дәрдмәнд, 2003; 114 б.]. Шулай итеп, 23 яшендә Орскиның иң зур бае Мостафа Борнаев кызына өйләнгәндә, Закир Рәмиев үзе дә «алтынчы кияү» була; аның өстенә Төркиядә укып кайтып, анда төрек-француз телләрен үзләштергән, русчага үзлегеннән дәресләр алган, татарчасы гаять камил булган, гарәпчә һәм фарсычага мәдрәсәдә өйрәнгән затлы егетләрдән санала. Мәгълүматларга караганда, ул Орскидагы яшьлек чорында иҗат белән дә шөгыльләнә башлый. «Төркиядән кайткач, Закир әдәби иҗат эше белән шөгыльләнә, шигырьләр яза, төрек, француз телләреннән хикәяләр, хәтта бер роман да тәрҗемә итеп карый» [Дәрдмәнд, 2003; 106 б.].

Дәрдемәнд һәм аның гаиләсенең 1885 елдан соңгы тормышлары Ырынбурда дәвам итә, әмма ул Орскины да ташлап бетерми, һәр җәйне бу тирәдәге алтын приискаларында эшләп үткәрә, кайнатасы Мостафа Борнаев йортында да еш кунак була. XX гасыр башын Закир Рәмиев-Дәрдемәнд Ырынбурда каршылый, ул анда «Вакыт» газетасына (1906) һәм «Шура» журналына (1908) нигез сала, аларны үз акчасына нәшер итә, Ризаэддин Фәхреддинне Уфадан чакыртып китереп, шушы юнәлештә бергәләп эшли башлыйлар. Дәрдемәнд белән Р. Фәхреддиннең бу чордагы уртак эшчәнлеге милләтебезгә бәяләп бетергесез бай рухи мирас калдыра...

Шунысы гаҗәп: бу чорда Ырынбур гына түгел, Орск та милли һәм дини яктан зур күтәрелеш кичерә. 1907 елның 12 июлендә биредә бишенче мәчет ачыла, 1908 елда шәһәрдә тарихта беренче тапкыр мөселман китапханәсе үзенең ишекләрен ача. «В 1914 году в Орском уезде насчитывались 178 мусульманских школ при 213 учителях» [Черкас, 2003]. Орск төбәгендә генә дә, Ырынбурны һәм ул тирәләрдәге татар авылларын кертмичә, татарларның ике йөзгә якын мәктәп-мәдрәсәләре һәм ике йөздән артык мөгаллимнәре булган.

1911 елда Орскида татар үзешчән театры барлыкка килә, монда Мирхәйдәр Фәйзинең дә зур өлеше барлыгын әйтеп үтәргә кирәк. Дәрдемәндтән 30 яшькә яшьрәк драматургның гомере һәм иҗаты Орск төбәге белән бәйле. Ул биредән ерак булмаган Күкшел авылында 1891 елда туа, 1902–1904 елларда Орскида мәдрәсәдә укый, аннан белемен Ырынбурның «Хөсәения» мәдрәсәсендә дәвам итә, ләкин авыру сәбәпле аны тәмамлый алмый [Гыйлаҗев, 2017; 6 б.]. 1909 елда ул «Ике Хәсән» дип аталган беренче пьесасын яза, аны Орскида татар үзешчәннәре белән сәхнәдә уйныйлар. Шуннан соң М. Фәйзи бер-бер

артлы Ырынбур һәм Казан матбагасы битләрендә дөнья күргән драма әсәрләре, шигырьләр, хикәяләр яза башлый. Язучының 1912–1913 елларда хәтта ике җыентыгы да басылып чыга.

Билгеле булганча, М. Фәйзинең әтисе Мостафа Ырынбур байлары Хөсәеновларның Күкшел авылындагы утарларында идарәче була, шул ук вакытта аларның Орскида да үз өйләре булганлыгы билгеле. «Многие орчане знают имя Мирхайдара Файзи (1891–1928 г.г.). Он родился и вырос в многодетной семье мещанина Файзуллина Мустафы, дом которого находился на ул. Пугачева, 60. Юный Мирхайдар не только писал стихи, рассказы, пьесы, но и ставил спектакли созданной им татарской любительской труппой в 1909–1917 гг.» [Черкас, 2003].

М. Фәйзи бу төбәктә үзенең үлемсез әсәрләрен – «Галиябану» (1916), «Асылъяр» (1920), «Ак калфак» (1922) драмаларын яза. Дәрдемәнд шигърияте һәм Мирхәйдәр Фәйзи драматургиясе бары тик шушы моңлы һәм шанлы кыпчак далаларында, мәгърур Урал тауларында, серле Җаек һәм Сакмар су буйларында гына туа ала. Безнең карашыбызча, үзеннән күпкә яшь булса да, Дәрдемәнд драматургның үзен дә, иҗатын да белгән, хәерхак та булган.

1917 елның 27 декабрендә Ырынбурның «Нур» театрында куелганнан соң, «Галиябану» Орскиның «Дом общественного собрания» сәхнәсендә уйнала. Шунысын да әйтергә кирәк: шәһәрнең бу үзешчән татар театрыннан талантлы артистлар үсеп чыга. «В 1909–1917 гг. участниками упомянутой труппы были Исмагил Музафаров, Гариф Галиакберов, Х. Губайдуллин, Абдулла Амиров, Хабибулла Садыйков, Баттал Шагидуллин, Гибадулла Хасанов, Файзуллин Мирхайдар (Файзи), Камил Салимзянов и другие» [Черкас, 2003]. Ә Орскиның танылган бае Нигъмәтҗан Нигъмәтуллиннар гаиләсендә 1907 елда булачак зур артистка, Марсель Сәлимҗановның әнисе Галия Нигъмәтуллина туа. М. Сәлимҗановның әтисе, ТАССРның халык артисты Хәким Сәлимҗанов та 1903 елны Орскида туа, соңыннан М. Сәлимҗанов театр коллективы белән Орскига килеп, әти-әнисенең туган-торган нигезләрен күреп китә. Танылган композитор, скрипкачы Заһид Хәбибуллин да 1910 елда Орскида туган.

1917 елгы Октябрь борылышы милли зыялылар тормышына, шул исәптән Дәрдемәндкә дә зур йогынты ясый. 1918 елда шагыйрь, эре «алтынчы» Ырынбурдан Орскига күчә. Аңа бу адымны ясарга нәрсә мәҗбүр иткән? 1921 елда Дәрдемәнд Орскида нидән үлгән – ачлыктанмы, тифтәнме? Бу сорауларга җавап эзләгәндә, кулыбызда, гомумән, матбугатта моңа кагылышлы материалның бик аз булуын әйтеп үтәргә кирәк. Билгеле булганча, Ырынбурга Совет власте 1918 елның гыйнварында гына килеп җитә, ә аңа кадәр Зәки Вәлиди биредә «мөстәкыйль Башкорт мохтарияте» игълан итеп өлгергән була. Ырынбур төбәгенә казахлар да (ул вакытта кыргызлар дип аталган) дәгъва кыла һәм үз автономияләрен төзи, ә чынлыкта шәһәр белән атаман Дутов һәм аның казаклары идарә итә. Большевиклар хакимияткә килү белән, «Вакыт» газетасын һәм «Шура» журналын яптыралар, Дәрдемәнд аларның биналарын совет вәкилләренә үз куллары белән тапшырырга мәҗбүр була. Нәшриятсыз, газета-журналсыз калган, большевикларның асылларын тиз аңлап алган Дәрдемәнд һәм Риза Фәхреддин, 1918 елның февралендә берсе – Орскига, икенчесе – Уфага күчеп китәләр, бу вакытлыча китүләре мәңгелеккә була. Дәрдемәнднең моннан ун ел элек, 1908 елның башында язылып, «ил, халык, дәүләт язмышына иҗтимагый авырлыклар тәэсир итү фикере алгы урынга чыккан» [Заһидуллина, 2006; 70 б.] шигырь юллары кышкы дала буйлап аларны озата бара...

Шаулый диңгез... Җил өрәдер... Җилкәнен киргән кораб! Төн вә көндез Ул йөрәдер: Юл бара ят ил карап...	Чыкты җилләр, Купты тулкын – Ил корабын җил сөрә Кайсы юллар, Нинди упкын Тарта безне җан сорап?!. [Дәрдмәнд, 2003; 25 б.]

Шагыйрь җаны әүлиядәй сизгер, ул ил өстенә килгән бу афәтнең әле озак, бик озак дәвам итәсен белә. Кара болыт булып милләт өстенә ябырылган бу фаҗигане туктата алмасын да сизә ул... Ул үз дөньясына китә, кызыл кан булып илне басып барган кызыл террордан качып, вакытлыча булса да, далаларына-тауларына китә. Бу чордагы хәлләрне өйрәнгәннән соң, миндә, «Дәрдемәнд, Ырынбурдан большевиклар диктатурасы белән ризалашмыйча, шуңа эчке нәфрәт һәм протест йөзеннән киткән икән» дигән фикер туды. Ул чорда, Ырынбурда байларга карата рәхимсез

террор сәясәте алып барылып, аларны судсызнисез юк иткәннәр.

1956–60 елларда Орскида яшәгән һәм эшләгән, аннан соң да бередә берничә тапкыр булган, Дәрдемәнд турында хезмәтләр язып, китаплар чыгарган язучы Л. Хәмидуллин шагыйрьнең Ырынбурдан китүендә башкарак сәбәпләр дә күрә. «Балалар язмышыннан кала приискалардагы хәл-әхвәлләр дә борчый Закир Рәмиевне. Бу буталчык заманда анда ни хәлләр икән? Прииск җиһазларын ватып, җимереп бетермәгәннәрме? Алтын бөртекләре сакланган таш келәтләр ышанычлы куллардамы? ... Орскига китешли шушы уйлар да борчыгандыр Дәрдмәндне. Шуңа күрә дә инде, гадәттәгечә юл төшүен көтмичә, Орскига кышын китәргә булганнардыр. Орск – приискалардагы хуҗалыкларны берләштереп торучы үзәк. Җай чыкса, аннан приискаларга да барып килергә мөмкин булачак. Бәлки шул тирәдә сугышып йөргән балаларның да хәлен белеп булыр. Рәмиевләр эш йөрткән Орск банкалары ни хәлдә икән?» [Хәмидуллин, 2009; б. 75–76]. Дәрдемәнднең Орскига китүенә болар да сәбәпче булырга мөмкин, чөнки зур хуҗалыкны, дала буйлап сибелгән дистәләгән алтын базларын, алтын сакланган келәтләрне алай гына ташлап калдырып булмый.

Төбәк тарихын өйрәнүчеләр язганча, Дәрдемәндләр гаиләсе Орскида төрле урыннарда – хатынының туганнарында да, арендалаган аерым йортта да яши, шәһәр өчен аклар һәм кызыллар арасында каты сугышлар барганда, авылларга, утарларына да китеп торалар. Гомумән, Дәрдемәнд гомеренең бу соңгы чоры тыныч булмый: шушы 3–4 елга революцияләр дә, гражданнар сугышы да, ачлыгы да туры килә, моның өстенә, буй җиткән балаларының тифтән үлүләре дә килеп өстәлә.

Дәрдемәнд күңеленә тынычлык эзләп, гаиләсен ил өстенә килгән афәтләрдән саклап калу теләге белән Орскига кайтса да, ул иминлекне бередә дә таба алмый. Җәйгә таба бередә шәһәр өчен каты сугышлар башланып, ул айлар буе камалышта кала, әле аклар, әле кызыллар кулына күчә: бер ел эчендә дүрт тапкыр хакимият алышына. «В 1918–1919 годах, в период гражданской войны, город выдержал трёхмесячную осаду, затем четырежды захватывался воюющими сторонами» [Орск]. Дәрдемәнднең гаиләсенә дә кайгы артыннан кайгы килә. Балдызы Әсма Рәхмәтуллина-Ибраһимованың хатирәләреннән күренгәнчә, шагыйрьнең Морад исемле улын аклар мобилизовать итеп сугышка алалар, ә Җәгъфәрне – кызыллар. Бу сугышларда Морад тифтән үлә, Җәгъфәр бер кулсыз кала. 1919 елның көзендә олы уллары Искәндәрнең авырлы хатыны Шәрифзадә тифтән үлә, бер яшьлек оныклары Бәшир Дәрдемәндләр кулында кала. (Соңыннан бу ятим бала – Бәшир Рәмиев дөньякүләм танылган галим, СССРда беренче ЭВМ-комьютерларны уйлап табучы, техник фәннәр докторы, Дәүләт премиясе лауреаты исеменә ия була).

Үзе дә ул елларда Орскида яшәгән Әсма Рәхмәтуллина-Ибраһимованың истәлекләреннән күренгәнчә, шәһәргә кызыллар керә башлагач, Ырынбур һәм Орск байлары акларга ияреп кача башлыйлар. Димәк, Ырынбурдан Орскига бер Дәрдемәнд гаиләсе генә түгел, башка байлар да кызыллардан качып килгән, кызыллар Орскига килеп җиткәч, күпчелек татар байлары, акларга ияреп, бу шәһәрдән дә качкан. Ә Дәрдемәнд калган... «Илен яраткан, милләте белән калган» кебек олы төшенчәләрне бераз читкәрәк куеп, тормышның ачы чынбарлыгына да игътибар итик. Мондый шартларда, Дәрдемәнд кебек алтмышка җиткән олы яшьтәге ир-ат, калган бөтен балалары һәм оныклары аңа карап торган зур гаилә башлыгы, нечкә күңелле шагыйрь, моңа кадәр җәмгыятьтә зур хөрмәткә һәм дәрәҗәгә ия булган шәхес нишләргә тиеш иде соң? Балаларын, ятим онукларын төяп, дутовчыларга һәм Колчак гаскәренә ияреп, урыс арбасына утырып, дөнья буйлап сукбайлыкка чыгып китәргәме? Анда аны һәм гаиләсен, нәселен нәрсә көтә?

Дәрдемәнд бу сорауларга нәкъ шул канлы, болганчык елларда язган шигыре белән үзе җавап бирә:

Куанды ил, канат какты мәләкләр,
Шашып, аң-таң булып шайтан төкерде!..
Җитәр, җилкенмә, йолкынма, күңел, син,
Кияү булсаң да, ул туйга түгел син!
Җиһан тормыш туен иткән чагында,
Синең урның – үлекләр аймагында

[Дәрдмәнд, 2003; 219 б.].

Дәрдемәнд турындагы гыйльмияттә шагыйрьнең бу чор иҗатыннан берничә шигыре генә билгеле. Ә. Рәхмәтуллина-Ибраһимова шагыйрьнең басылмыйча калган язмаларын Җәгъфәр хатынының вокзалда чемоданы белән бергә урлатуын яза. Күңеле төшенке, тормышы кайгылы, киләчәге шомлы булса да, Дәрдемәнд шушы шартларда да

җәмгыятьтә үз урынын табарга омтылып карый. Л. Хәмидуллин мәгълүматларына караганда, бу вакытта ул Казанда булып китә: «Орскида яшәү дәверендә бер мәртәбә Казанда булганлыгы да мәгълүм. 1919 елның гыйнварында татар язуын камилләштерүгә багышланган конференция оештырыла. Унынчы елларда ук имля алыштыруга карата үз фикерен матбугатта белдергән Дәрдмәнд тә аңа чакырылган була» [Дәрдмәнд, 2003; 217 б.].

Бу елларда Орск шәһәре туктаусыз сугышлардан, тифтән, соңрак инде ачлыктан газап чиксә дә, тормыш барыбер дәвам итә. 1918 елның башында ук биредә мөселман Шурасы төзелә, 1919 елны икенче мөселман китапханәсе ачыла, татар клубы эшли башлый, әлеге вакыйгаларда Дәрдемәнднең дә катнашы булган, дип уйлыйсы килә. Шәһәрне кызыллар алгач, большевиклар татарларны, милли зыялыларны төрле оештыру эшләренә тарталар, аларның кайберләрен җаваплы урыннарга да сайлап куялар. «На I Орском уездном съезде Советов 28 июня 1918 г. был избран Уисполком, в состав которого вошли татары Мусин Мухаметсафа Сафич, Даутов Абдулла Мухаметзянович, секретарем был избран башкирин Татлыбаев Зариф. Проводилась работа среди женщин-мусульманок: первое общее собрание с ними было проведено 27 сентября 1919 г. Организатором среди женщин-татарок была избрана Забирова Фатима. Продовольственный отдел города с октября 1919 г. возглавлял А. М. Даутов При Орском РКП (б) в 1920 г. была создана мусульманская секция, потом подотдел нацмен, просуществовавший до 1927 г. Первым председателем ее избран Амиров» [Черкас, 2010, с. 196].

Болар арасында Дәрдемәнд юк. Рухы белән дә, тәрбиясе белән дә бөтенләй башка халәттә булган Дәрдемәнд большевик татарлар арасына барып керә алмый. Алай да, аның нацменнар комиссары Абдулла Дәүләтшин белән аралашканлыгы билгеле, чөнки бу егет Орскида «Шәрыкъ клубы» бинасында татарча газета чыгара башлый.

«Дәрдмәнд ара-тирә шул бинага килеп, төбәктәге милли азчылык арасында эшләргә тиешле яшь комиссар Абдулла Дәүләтшин белән дә аралашкалый, – дип яза Л. Хәмидуллин. – Дәүләтшин Орскида 1920 елдан беренче милли газета – „Ирек йолдызы“н чыгара башлый. Атна саен нәшер ителгән ике битле бу газетада әдәбият-сәнгать почмагы: шигырь, әдәби парча, мәдәният яңалыклары урнаштырыла. Комиссар бүлмәсендә үзәктән алынган газеталар белән дә танышып була» [Дәрдмәнд, 2003: 218 б.].

Тарихи чыганаклардан күренгәнчә, «Ирек йолдызы» газетасы Орск шәһәрендә 1919–1921 елларда чыга, аның берничә саны гына кайбер китапханәләрдә сакланып калган: Казанда Татарстан Республикасының Тарихи-сәяси документлар үзәк дәүләт архивында – 1921 елның 12нче саны; Мәскәүдә Россия Федерациясенең Дәүләт китапханәсендә – 1921 елның 11нче саны; Петербургта Россия Федерациясенең Милли китапханәсендә – 1921 елның 11нче саны [Гайнанов, Мәрданов, Шәкүров, 1999; б. 71–72]. Л. Хәмидуллин «Ирек йолдызы» газетасының бер саны Орск музеенда саклануын хәбәр итә. Әлеге матбугат битләрендә Дәрдемәнд турында хәбәр, я булмаса шигырьләренең басылып чыгуы хакында, кызганычка каршы, мәгълүматлар юк. Димәк, киләчәктә бу юнәлештә дә эзләнүләрне активлаштырасы бар.

Шулай итеп, Дәрдемәнд Орскида өч елдан артык яши, тормыш алып барырга ярдәмгә улы Искәндәр дә кайта, чит илләрдә укыган бу әзерлекле белгеч советлар өчен дә бик кирәкле кеше була, аңа алтын табу приискаларына эш тәкъдим ителә. (Әмма соңыннан аны «халык дошманы» дип кулга алалар һәм ул сөргендә үлә). Бәлки шушы чордадыр, Рәмиевләр үзләренең бөтен алтын запасларын (ә алар тонналап була) советларга тапшыралар; тарихчылар «үз теләкләре белән» дигән фикердә тора. Минем карашымча, анда теләкне сорап тормаганнар, күпчелек байларны, йортларыннан өстерәп чыгарып, терәп атканны, алтынны тартып алалар да алалар. Дәрдемәнд яңадан Ырынбурга кайтырга ашыкмый, югыйсә, 1920–1925 елларда биредә казах автономиясенең башкаласы була, казахлар исә байларга алай ук каныкмыйлар. Бу вакытта әле Рәмиевләрнең Ырынбурдагы йорт-җирләренә дә кагылучы булмый. Гомеренең соңгы елларында Дәрдемәнд Орскида кала, биредә яши, биредә үлә, биредә күмелә... Димәк, тәкъдирендә шулай язылган була...

Л. Хәмидуллин Дәрдемәнднең ачлык вакытында халыкка ярдәм итүе турында хәбәрләр ишетүен дә әйтә: «Мәсәлән, 1960–70 елларда Орск шәһәрендә очрашулар вакытында берничә кеше, шул исәптән 1920 елларда шунда „Кулланучылар җәмгыяте“ндә эшләгән Габдулла Дәүләтшин дигән бер ветеран-коммунист Дәрдмәнднең 1921 елда шушы төбәктә ачлыкка

каршы чаралар күрү комиссиясендәме, хәйрия оешмасындамы үз теләге белән эшләвен сөйләделәр. Мондый хәбәрнераслардай рәсми документ әле табылмаган» [Бертуган Рәмиевләр, 2002; 36 б.]. Бу факт дөреслеккә туры килергә дә мөмкин, чөнки Дәрдемәнд халыкның фаҗигасенә читтән карап тора торган шәхес түгел, аягында йөргәндә, сүзе үткәндә, ул ачлык афәтенә каршы да көрәшеп карагандыр, әмма адәм баласы гына җиңәрлек фаҗига булмаган шул ул... Ачлык Орскины да кырып сала, кешеләр берәмләп түгел, меңәрләп үләләр. «Новым испытанием стал голод 1921–1922 годов. В 1920 г. население города составляло более 16 тысяч человек, а к 1923 году оно сократилось до десяти с половиной тысяч» [Орск. Фотоальбом. С. 22.]. Һәм шушы меңнәр арасында милләтнең бердәнбере, татар шагыйре Дәрдемәнд – алтынчы Закир Рәмиев тә була...

Дәрдемәнднең үлем сәбәпләренә һәм вакытына карата төрле фикерләр яши. Рәсми чыганаклардан күренгәнчә, 1921 елның көзендә шагыйрь Ырынбурга авыру кызының хәлен белергә бара. Аны күмеп, Орскига кайтканда, юлда бик туңа һәм тиз арада үлә. «Олы кайгы кичерү, озын юлның мәшәкате, көзге суык аны тәмам хәлсез итәләр, – дип яза Л. Хәмидуллин. – Кайтып, бер атна чамасы авырып яткач, 1921 елның 9 октябрендә Закир Рәмиев-Дәрдмәнд вафат була. Шәһәр янәшәсендәге Ильяс авылы зиратына җирләнә» [Дәрдмәнд, 2003; 218 б.].

Чыганактагы фактлар барысы да диярлек дөрес, әмма «бер атна чамасы авырып яткач» дигән сүзләр күңелдә шик уята. Шикләнү өчен сәбәп тә бар, чөнки Дәрдемәнднең балдызы Ә. Рәхмәтуллина-Ибраһимова Гөлсемнең, ягъни, шагыйрьнең олы кызы Өммегөлсемнең Ырынбурда яз көне үлүен хәбәр итә: «Оренбургта Гөлсем апалар ачыгып кыш чыгалар, яз җиткәч, Гариф езни базардан, белмим, бозлы карбызмы алып кайта. Гөлсем апа ач килеш ашый, эче үтеп, холера микән, үлеп китә» [Рәмиевләр, 1999; 185 б.].

Бу хатирәдә безнең өчен Өммегөлсемнең Ырынбурда яз көне үлүе хакында мөһим яңа факт бар: Дәрдемәнд анда яз көне барган булып чыга. Ә. Рәхмәтуллина-Ибраһимовага ышанмаска безнең хакыбыз юк, чөнки аңа бу вакытта 16 яшь булып, ул барысын да яхшы хәтерли. Шулай ук Өммегөлсемнәрнең Ырынбурда ачлы-туклы яшәгәннәре ачыклана. Дәрдемәнд, аларга үз авызыннан өзеп бераз булса да, азык илтә бара. Истәлекләрдә Орскида Дәрдемәндләрнең боткага калулары хакында да языла, ягъни, элеккеге мул тормыш та юк, хезмәтчеләр дә юк, ашарга да үзләре пешергән боткадан кала берни юк. Әлбәттә, ботка булу ул әле ачлык түгел, әмма өйдә барлык ризык запасларының беткәнлеген күрсәтә.

Шулай итеп, Дәрдемәнд Ырынбурга олы кызы янына 1921 елның язында барып, аннан ятим оныкларын алып, юлда авырып кайткан булса, ул әле үлеменә кадәр ярты ел буе урын өстендә яткан, дигән сүз. З. Рәмиев авырып ятканда, аның янына Р. Фәхреддиннең килеп киткәнлеге билгеле. Бу очрашуның, бигрәк тә Уфада яшәүче Риза хәзрәт өчен бер атна эчендә булуы мөмкин түгел. Дәрдемәнд белән соңгы очрашуы турында Р.Фәхреддин болай дип яза: “Оренбургдан Уфага сәфәремдә янына кереп видаг иттем (саубуллаштым. – *Ф. Б.*). Авыру вә түшәк өстендә иде. “Хәлем яхшыланадыр” дигәненә һәм дә үзенең беркадәр сөйләшәсе килүне белүемә күрә, янында беркадәр утырдым. Шул вакыт: “Хәзрәт! Бу көнге хәлләр беркадәр төзәлсә, без “Вакыт” берлә “Шура”ны тәкрар чыгарырмыз, шул вакытта Оренбургка кайтып, әүвәлге хезмәтләреңездә дәвам итүеңезне өмидләнәмез вә үтенәмез, сезнең берлә берлектә Хиҗаз (Хаҗ кылу күздә тотыла. – *Ф. Б.*) сәфәренә бару фикеремдә камил, моны үзеңез берлә сөйләшкән дә идек”, – диде. “Аллаһ нәсыйб итсә, безнең тарафымыздан эш калмас”, – дип видаг кылып чыгып киттем. Ахыргы күрешүем шушы булды [Фәхреддин, 2010; 354 б.)].

Бу очрашу кайчан, кайда булган – безгә төгәл билгеле түгел, әмма мантыйк буенча, бу Дәрдемәнд үлем түшәгендә ятканда булган хәл, дип фаразларга була. Билгеле булганча, 1918 елның февраль азагында Ырынбурдан берсе – Уфага, берсе – Орскига киткәндә, шагыйрь үлем түшәгендә ятмый, аннан соң да әле өч елдан артык яши. Димәк, бу соңгы очрашу 1921 елда булган, әмма ае һәм көне билгесез. Бу – ике бөек шәхеснең, милләтнең ике газиз улының соңгы очрашуы, бәхилләшүе булган. Дәрдемәнд гомеренең сонгы мизгелләрендә дә милли матбага турында кайгырткан, «Вакыт» газетасы белән «Шура» журналын яңадан чыгару турында хыялланган. Ризаэддин хәзрәт белән берлектә Хаҗ кылырга ниятләгән, әңгәмәдән күренгәнчә, бу турыда алар элегрәк тә сөйләшкән булалар. Димәк, моңа хәтле Дәрдемәнд тә, Ризаэддин Фәхреддин хәзрәтләре дә Хаҗ кылмаган булалар? Һәрхәлдә, андый мәгълүмат табылмады.

Л. Хәмидуллинның «Дәрдмәнд олы кызы янына Ырынбурга көзен барган» дигән сүзләренраслый торган башка дәлил бар. З. Рәмиевне бик якыннан белгән, «Вакыт» газетасында баш мөхәррир булып эшләгән Фатыйх Кәрими 1927 елда аның үлеме турында болай дип яза: «1921 елның октябрь аенда Оренбургтан кайткан вакытта тимер юлда суык тигереп, 9 октябрьдә Орски шәһәрендә вафат булган һәм шунда дәфен ителгән. Үлгәндә яше 62 дә булган» [Кәрими, 1928; 17 б.].

Зәки Вәлидинең дә Орскига авыру Дәрдемәнднең хәлен белергә килүе мәгълүм: ул шулай ук шагыйрьнең үзе турында түгел, ә милләте хакында кайгыртуына игътибар биргән. З. Вәлидинең Дәрдемәнд белән соңгы очрашуының кайчан, кайсы айда булуын белү мәсьәләгә бераз ачыклык кертер иде.

Татар шагыйре Дәрдемәнд вафатының төп сәбәбе аеруча зур сораулар уята: ул ачтан үлгәнме, әллә тифтәнме? Гадәттә, бу ике афәт, бер-берсенә тагылып, янәшә йөриләр. Ә. Рәхмәтулллина-Ибраһимова истәлекләреннән күренгәнчә, Орскида бу нәселдә ачтан үлүчеләр булмаган, булса – язар иде. Аның үзенең 18 яшьлек Сара апасы 1921 елда тифтән үлә: «Езни күмәргә акчалар әниемә бирә, өч куй да китерә». «Үлем хәсрәтеннән айный алмый торганда тагын да хәсрәт килә: езни иң олы кызы Гөлсем апаның хәлен белергә, азыклар илтергә Оренбургка бара» [Рәмиевләр, 1999; 185 б.], – дип дәвам итә Әсма Рәхмәтуллина-Ибраһимова.

Дәрдемәнднең Ырынбурга азыклар илтү факты гаиләнең бу вакытта әле ачлык газапларына дучар ителмәве хакында сөйли. Әмма ачлык бу нәселгә көзен ишек шакырга мөмкин. Өммегөлсемнең вафат булу көнен ачыклау бу сорауга бераз төгәллек кертер иде. «Аннан кайткан вакытта поездлар ягылмаган булганга езни бик өшеп кайта, – дип яза хатирәләр авторы. – Бронхит белән авырып, терелә алмый үлеп китә. Врач, йөрәге бик начар, ди...» [Рәмиевләр, 1999; 185 б.]. Әйе, йөрәк авыруы да булырга, бронхиттан үпкә чиренә әйләнергә дә мөмкин. Тиф белән ачлык та үз корбаннарын чүпләп торган.

Шагыйранә тәхәллүсе-псевдонимы сагышлы-моңлы булган Дәрдемәнд, гүя алда тагы да шомлырак, куркынычрак заманнар киләсен сизенеп, бу гаделсез дөньяны ташлап китә. Үз җирендә, үз гаиләсендә, иң якыннары арасында тынычлап җан бирә, мөселманча җеназа намазы укылып, җиргә тапшырыла. Дөрес, ул күмелгән татар зираты өстенә сугыш елларында хәрби завод китереп салалар, аның кабере өстендә ракеталар җитештерә башлыйлар, әмма шагыйрь җаны инде күптән бу тар каберне ташлап, Аллаһ хозурына очкан була... Татар халкының затлы шагыйре Дәрдемәнднең милләткә, мәңгелек васыяте булып, үләр алдыннан язган шигырь юллары кала: «Кала торган нәрсә – биредә туган һәм яши торган кешеләр, алар ата-бабаларының дан шөһрәтләрен истә тоталар, шуларны буыннан-буынга тапшырып киләләр. Бу шигырендә Дәрдемәнд үзе һәм „халкына“ булган мөнәсәбәте турында сөйли» [Фридерих, 2014; 99 б.].

Гөрләгән сулар башында, Тыңлагыз, шунда үтәр – Йөрсә сыктап таң-сәхәрләр Моң-сагышлардан хыял. И туган илнең һавасы, Рәнҗемим, зинһар күтәр! Рәнҗемим, зинһар күтәр!	Ни газизрәк – бу ватанмы? Аһ, туган каүмем газиз! Ул мөкаддәс кан белән ул Изге сөткә ни җитәр!.. Сөт калыр, ватан китәр! Сөт калыр, ватан китәр! [Дәрдмәнд, 2003; 61 б.]

Димәк, татар халкының иҗтимагый-рухи күтәрелешенә, милли сүз сәнгатенең яңарышына зур өлеш керткән олы фикер иясе, абруйлы җәмәгать эшлеклесе Дәрдемәнднең фәнни биографиясендә Орск төбәге мәгълүм урын алып тора. Бу шәһәрдә шагыйрь тормышына һәм язмышына сизелерлек йогынты ясаган вакыйгалар була. Ул, биредә шәхес буларак формалашып, үсеш кичерә, гаилә корып җибәрә, Россиянең алтын санагатендә эре алтынчы булып җитешә, милләтпәрвәр, милләт хадиме төсендә үзен реальләштерә. Алга таба төбәкнең мәдәни һәм сәяси тормышында актив катнашып, татар милләтенең алгарыш һәм үсеш кыйбласын билгели. 1917 елдан соң дөньялар үзгәреп китеп, авыр һәм болгавыр заманнар башлангач, Орск аңа, гаиләсенә сыену почмагы була. Дәрдемәнднең фани дөньяда соңгы сәгатьләре биредә үтеп, ул мәңгелеккә – теге дөньяга күчә.

Әдәбият[2]

Әбелгазый Баһадир хан. Шәҗәрәи төрек. Казан: Татар.кит.нәшр., 2007. 134 б.

Батталов Г. А. Казан төркиләре. Тарихи язмалар / тәрҗ. А. Рәхимова; нәшр. ред. Л Хәмидуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 192 б.

Бертуган Рәмиевләр: Фәнни-биографик җыентык. Казан: Рухият, 2002. 368 б.

Валетдинов Р. Татары в Орске // Орск татарлары. 2010. Май. № 5.

Гайнанов Р. Р., Мәрданов Р. Ф., Шәкүров Ф. Н. Татар вакытлы матбугаты (1905–1924). Казан, 1999.

Гыйлаҗев Т. Ш. Мирхәйдәр Фәйзи драматургиясе // Фәйзи М. М. Пьесалар / төз., кереш мәкалә һәм иск. авт. Т. Ш. Гыйлаҗев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. Б. 5–48.

Даутов Р. Н., Нуруллина Н. Б. Дәрдемәнд // Совет Татарстаны язучылары: Биобиблиографик белешмә. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 165–166.

Дәрдмәнд / кереш сүз авт. Л. Хәмидуллин; төз., фоторәсемнәр һәм макет авт. З. Бәширов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 239 б.

Дәрдмәнд. Исә җилләр: Шигырьләр. Истәлек-парчалар. Вак хикәяләр / төз. һәм иск. язучы Р. Даутов. Казан: Татар. кит. нәшр, 1980. 254 б.

Заһидуллина Д. Ф. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр: Монография. Казан: Мәгариф, 2006. 191 б.

Искәндәр һәм Бәшир Рәмиевләр / төз. М. Рәхимкулова. Оренбург: Яңа вакыт, 1995.

Кәримев Ф. Дәрдмәнд (1859–1921) // Дәрдмәнд әсәрләре / Төз. И. Рәми. Казан: Яңалиф, 1928. Б. 8–18.

Рәмиевләр / төз. М. Рәхимкулова. Ырынбур: Яңа Вакыт, 1995. 96 б.

Рәмиевләр / төз. һәм нәшир М. Рәхимкулова. Оренбург: Яңа Вакыт, 1999.

Халит Г. Дәрдемәнд // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда: XX гасыр башы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. Б. 194–214.

Хисамов Н. Дәрдемәнд: тормышы һәм иҗаты турында очерк // Казан утлары. 1989. 312. Б. 165–175.

Хәмидуллин Л. Кичке шәфәкъ: документаль повесть, эссе, очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 255 б.

Гилазов Т. Ш. Поэзия Дердеменда в контексте Запада и Востока // Вестник ЧелГУ. Филология. Искусствоведение. 2014. № 10 (399). С. 46–51.

Фридерих М. Дөнья әдәбияты контекстында Дәрдемәнд иҗаты // TATARICA. 2014. № 2 (3). С. 85–105.

Фәхреддин Р. Асар. Беренче том. Казан: Рухият, 2006. 359 б.

Фәхреддин Р. Асар. Икенче том. Казан: Рухият, 2009. 303 б.

Фәхреддин Р. Асар. Өченче һәм дүртенче томнар. Казан: Рухият, 2010. 646 б.

Игнатьев Р. П. Древние здания в Троцком уезде Оренбургской губернии // Оренбургские губернские ведомости. 1868. № 21.

Искандаров Р. Ш. Оренбургские татары: историко–энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. 271 с.

Оренбургская губерния. Список населенных мест по сведениям 1866 года / сост. и изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел; обраб. В. Зверинским. С.Пб: Изд-во Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1871, 108 с.

Оренбургский листок. Оренбург 1887. 18 сентября.

Орск // Википедия. 2019–2019. URL: https://ru.wikipedia.org/?oldid=103782319 (дата обращения: 05.09.2019).

Орск: Фотоальбом / Лит. текст: В.Лаврик; Фото, ил.: В. Тихомиров, В. Щербаков; Под. общ. ред. В. Щербакова. Москва, 1995. 107 с.; ил.; 24 см.

Попов С. А. Рукопись. ОИКМ, инв. № 29/115а.

Попов С. А. Тайны пятимаров**:** очерки по древней и средневековой истории Оренбургских степей / ред. Н. Т. Струздюмов, Е. В. Новский. 2-е изд., испр. и доп. Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1982. 246 с.

Ризаэтдин бин Фәхретдин. Оренбург, 1998. 250 б.

Рычков П. И. История Оренбургская. Уфа: ЦЭИ УНЦ РАН, 2001. 201 с.

Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии / коммент. И. В. Кучумова, Ф. А. Шакуровой. Уфа, 1999. 439 с.

Саяпова А. М. Поэзия Дардменда и символизм. Казань: Казанский пед. ун-т, 1997. 210 с.

Саяпова А. М. Дэрдеменд и философия экзистенциализма // TATARICA. 2014. № 2 (3). С. 68–84.

Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке Сарматы на Илеке. Москва: Наука, 1975. 176 с.

Соболевская О. В. Биография // Литертаурная энциклопедия терминов и понятий / гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. Москва НПК «Интелвак», 2003. С. 90–91.

Татары в Оренбургском крае. Оренбург: изд-во «Димур», 1997. 228 с.

Хабутдинова М. М. Клад Дэрдменда // Идел. 2005. № 9. С. 57–59.

Хабутдинова М. М. Творчество Дэрдменда в аспекте диалога культур (на примере анализа стихотворения «Кораб» («Корабль») (1908)) // Диалог культур: русско-татарские взаимосвязи // Материалы историко-филологического семинара Всероссийской научно-практической конференции «Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие» 7 Кирилло-Мефодиевских чтений. Выпуск 2. Москва-Ярославль: Ремдер, 2006. С. 86–92.

[2] «Әдәбият» исемлегендә күрсәтелгән хезмәтләрдән тыш шулай ук Орск шәһәрендә 2009–2013 елларда басылып чыккан «Орск татарлары» бюллетене язмалары, интернетта бу төбәк тарихы белән бәйле мәкаләләр файдаланылды.

Черкас Т. Г. Хронограф города. Орск: Орский историко-краеведческий музей, 2005. 67 с.

Черкас Т. Г. Мусульмане Орска в XIX – начале XX века // Орские известия (вкладыш «Туган тел»). 2003. 28 января.

Черкас Т. Г. Орск: от крепости до города: монография / Т.Г. Черкас. Орск: ОГТИ, 2010. 263 с.

Шакуров Ф. Развитие исторических знаний у татар до февраля 1917 года. Казань: изд-во Казан. ун-та, 2002. 128 с.

ВЕЛИКИЙ ДЭРДМЕНД: НОВЫЕ ФАКТЫ ПО ОРСКОМУ ПЕРИОДУ ЖИЗНИ ПОЭТА (К 160-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Фаузия Авхадиевна Байрамова,
Союз писателей Республики Татарстана,
Россия, 420015, г. Казань, ул. Муштари, д. 14,
ittifak@yandex.ru.

Объектом изучения выступает Орский период жизни известного татарского поэта, национального деятеля, золотопромышленника Дэрдменда (Закира Рамиева). Научная биография писателя основательно изучена Ф. Карими, Р. Фахретдином, М. Гайнуллиным, М. Рахимкуловой, Л. Хамидуллиным, краеведом из г. Орска Т. Г. Черкас. В статье вводятся в оборот новые факты, рассматриваются в новом ракурсе ранее изученные проблемы. В этом городе прошли детство и юность З. Рамиева. В работе выявлена роль Орска в формировании личности писателя. Доказано, что социальная и культурная жизнь города оказала благотворное влияние на формирование его как писателя, золотопромышленника, общественного деятеля, известного как в татарском мире, так и в России. Раскрыты обстоятельства жизни писателя после Октябрьской революции 1917 г., связь с г. Орском в последние годы жизни.

Ключевые слова: татарская поэзия, поэт, золотопромышленник, биография, г. Орск, Дэрдменд.

History and society
Тарих һәм җәмгыять
История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-70-88

ESTABLISHING THE NETWORK OF RUSSIAN-TATAR SPECIALIZED SCHOOLS IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: THE SARATOV PROVINCE

Frid Ainievich Rashitov,
Sh. Marjani Institute of History, Tatarstan Academy of Sciences (Saratov branch),
75 Moskovskaya Str., Saratov, 410042, Russian Federation,
rashfa@mail.ru.

Rezeda Ilgizovna Ishmukhamedova,
State Archive of the Saratov Region,
15 Kutyakova Str., Saratov, 410012, Russian Federation,
reseda-@mail.ru.

Based on a large array of documents and materials first introduced into academic circulation, the article considers the emergence and distribution of Russian-Tatar specialized schools in the Saratov province at the beginning of the 20th century. Stipulated by the governmental “Rules on Measures for Educating Foreigners Inhabiting Russia” (1870), Russian-Tatar specialized schools, having undergone a number of changes in the early 20th century, became a real alternative to traditional Muslim mektebs.

The Tatar community of the Saratov province was involved in this process with some delay. Moreover, the World War, which began in 1914, strongly interfered with the implementation of these plans. Nevertheless, the accumulated experience significantly influenced the formation of the state school system after 1917.

Key words: Russian-Tatar specialized schools, mekteb, the Saratov province, zemstvo, revolution, general education.

The theme of Russian-Tatar specialized schools is one of the understudied areas in historiography. In the Soviet era, this was obviously due to the general negative attitude to the tsarism policy in the sphere of education and enlightenment of Russian foreigners. In the post-Soviet period, the researchers were mainly focused on the problems of modernization of the Tatar traditional school system.

Only recently Russian-Tatar specialized schools have become an object of increasing attention [Azamatova], [Gainetdinova], [Kamalieva], [N. Naganava]. The researchers consider the latter as an important link in the process of moderniza-

tion of the Tatar school system at the turn of the 19th–20th centuries.

Despite its time-limited parameters, the historical experience of Russian-Tatar specialized school functioning is of current importance. This experience was widely used during the formation of a new Soviet system of Tatar school education after the formation of TASSR in 1920. It can be useful in modern conditions, when the Tatar society strains its forces in the struggle for the preservation of the native language and ethno-cultural identity. This may include cooperation between Tatar communities and local self-government bodies in opening and organizing Tatar cultural and educational centres, Sunday schools, etc.

It should be recognized that there are still many ambiguities and unresolved questions in the study of the topic. This is largely due to the limited amount of specific historical material related to individual regions. In a number of the regions densely inhabited by Tatars the factual background of the issue remains unclear: opening dates of specialized schools, teaching staff, etc. This can be also applied to the Saratov province, which, in 1897, numbered almost 95 thousand people of Tatar nationality [Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia]. At the same time, the absolute majority of Tatars, up to 95 percent, lived in 63 villages located in four counties: Volsk, Kuznetsk, Petrovsk, and Khvalynsk [Rashitov, p. 16]

The issues, concerning the relationships between confessional Tatar schools and Russian-Tatar specialized schools and the place of the latter in the system of Tatar education, require careful study.

With all this in mind, we have decided to turn to the topic of the emergence and spread of Russian-Tatar specialized schools in the Saratov province. The aim of our study is to identify the scale of the spread and influence of Russian-Tatar specialized schools in the Saratov region in the context of the modern school system among Russian Tatars. We are to find out when, in which localities, on whose initiative Russian-Tatar specialized schools were opened, who were the teachers, how they changed the attitude of Tatar population to these educational institutions.

In our research, we relied on the works on historical and pedagogical issues both by the researchers of the Soviet period [Gorokhov], [Makhmutova], [Khanbikov], [Efirov] and our contemporaries [Amirkhanov], [Zagidullin], [Farkhshatov]. This problem is widely reflected in the seven-volume academic work “History of Tatars since Ancient Times” [Tom VI: Formirovanie tatarskoi natsii. XIX – nachalo XXv. Kazan, 2013. – 1172 p.] [Tom VII: Tatary i Tatarstan v XX – early XXI v. Kazan, 2013. – 1008 p.]. Unfortunately, in the 7th volume of this work, the author of the paragraph “The State of National Education among Tatars”, R. Mukhametshin, completely bypasses the topic of Russian-Tatar specialized schools [Istoria, T. 7, pp. 149–158].

The theoretical foundation of our research is mainly the documents kept in the funds of the state archive of the Saratov region, as well as the collections of reference and statistical data published in different years.

In the first decade of the 20th century, the main institute of literacy for Tatar children of the Saratov province was the school – the mekteb at the Muslim mosque. In 1901, 112 mektebs and madrassas operated in the province, in 1909, their number reached 124. They trained 5962 people and 6410 respectively [Obzor nachalnogo obrazovaniia v Saratovskoi gubernii za 1900-1901 uchebnyi god; Materialy o sostoianii narodnogo obrazovaniia v Saratovskoi gubernii za 1910–1911 gg.]

As we can see, the system of Muslim education in the studied period was in a state of stagnation. The number of specialized schools and their students increased only by 10 percent over 8 years. School enrolment did not exceed 5-6 per cent of the Tatar population of the province. To fully cover the number of children aged 8–14 at least 15 per cent should be reached.

There was no significant change for the better in the education of Tatar girls. In the absolute majority of Tatar villages there were no mektebs for girls.

The situation with the organization and content of the educational process in the mektebs was also changing very slowly. This referred in particular to the introduction of the sound method of teaching literacy. In 1901, only 21 schools (out of a total of 112) worked in the province using this method [GASO.F. 1.Op.1. D. 6288. Ll.1–47.]. Eight years later, in 1909, according to the available data from the Khvalynsk county of the province, 11 schools worked according to the new method among the existing 54 schools [GASO. F. 55. Op.1.1. D. 321. L. 75–78.]. The proportion of the new method schools remained at the same level of 20 per cent. At the beginning of the 20th century, the Russian language was only taught in the Khanseviarov madrassa located in the village of Zimnitsy in the Khvalynsk county. The Tatar language as a special

subject was not taught in Muslim mektebs. At that time, in Muslim education, many mullahs transferred a significant part of their pedagogical functions to mekteb senior students – the so-called hal'fs.

Everything pointed to the fact that the existing traditional system of religious education was unable to cope with its tasks and did not meet the new conditions and requirements. Discontent with the old school was growing in the Tatar society. In February 1909, one of Saratov newspapers published a letter by a group of young Tatars, in which they expressed their attitude to the rules prevailing in mektebs. They wrote, "Education in our schools is ... a kind of punishment devised by some evil genius to make us pay for the sins of our ancestors. Today's young people rarely remember school times only if with a curse" [Saratovskii Vestnik. 1909. 05 fev.]

In times of the crisis of traditional confessional educational system, ministerial and zemstvo Russian-foreign specialized schools were in demand. The opening of such specialized schools was initiated by the royal decree "On Measures for the Education of Foreigners Inhabiting Russia" dated March 26, 1870.

The first attempts to open such specialized schools were made in the Saratov province in 1875–1876. So, in 1876, in the Khvalynsk county of the Saratov province, the county zemstvo decided to open a Russian – Tatar specialized school in the large Tatar village Staryi Mostiak. They appointed a teacher – a man by the name Bogoliubov – with a salary of 200 rubles a year. However, "0" students were listed in the report in the column "the number of students" [Otchet o sostoianii nachalnykh uchilishch v g. Khvalynske i ego uezde za 1876 god. Saratov, 1878, p. 9]. The specialized school did not start working. The main reason: the reluctance of the population fanaticized by the mullahs-kadimists to teach their children to read and write in Russian as it was considered "sinful".

The next attempts to open Russian-Tatar specialized schools were undertaken at the turn of the 19th–20th centuries. The Trustee of the Kazan Educational District in the letter, addressed to the Head of Public Schools of the Saratov province, noted that in 1900, the Khvalynsk County Specialized School Board petitioned for the opening of Russian-Tatar schools teaching crafts in the villages of Sredniaia Tereshka, Staraia Kulatka, and Staryi Atlash [GASO.F. 13.Op.1.D. 2692.L. 12]. However, the schools were not opened because of the reluctance of rural societies to grant a desiatina (2.7 acres) of land for the construction of a school building.

The inspector of public specialized schools in the Petrovsk county, Zaitsev, reported to the city of Saratov that the Petrovsk Zemstvo Meeting of the session of 1899 made a decision to open a Russian class in the Tatar village of Ust-Uza. However, the zemstvo failed to realize its plan again. The inspector bitterly noted that such a class "...cannot be established, either in Ust-Uza, or in any other of the Tatar villages because of the reluctance of Tatars to teach their children Russian literacy" [GASO.F. 13. Op.1. D. 2692.L. 15]. The attempt of inspector Zaitsev, made in February 1903, to open a primary Russian-Tatar school in the village of Novaya Ust-Uzahad no effect. Zaitsev said, "Nor mine, nor the efforts of the head of the zemstvo to persuade the assembly to establish the New Ust-Uza school led to the desired result: the Tatars present at the assembly unanimously opposed the opening of a state Muslim school in their village..." [GASO.F. 13.Op.1.D. 2692.L. 18-18об.]. One of the main reasons for this decision was, in the opinion of the inspector, that the local mullahs expressed a complete reluctance to teach the Mohammedan religious doctrine in the Petrovsk county state... schools" [Ibid.].

In this regard, it is necessary to ascertain the point of Gayaz Iskhaki expressed in the dystopia novel "Inkyiraz", 1902–1904. The author considered the conservative Muslim clergy to be one of the main reasons for the Tatar people to possibly disappear in the future. Owing to fanatic mullahs, the Tatar rural world lost more than 10 years of time that could have been used to teach the uneducated peasantry.

At the same time, it is necessary to pay tribute to many government officials and zemstvo figures who did not abandon the attempts to introduce modern education into Tatar society. In his letter addressed to the Head of Public Schools of the Saratov province, dated September 19, 1903, the Trustee of the Kazan Educational District wrote: "Realizing the importance to establish Russian-Tatar specialized schools teaching the Mohammedan religious doctrine... I humbly beg Your Excellency to invite the inspectors to miss no chance favourable for opening Russian-Tatar specialized schools in the towns and villages of the Mohammedan population" [NA RT. F. 92. Op.1. D. 24602. L. 80B.].

At this time, there was some activity concerning the opening of state Russian-Tatar specialized schools in a number of counties of the District.

Thus, in 1901, in the Kazan county such a specialized school was opened in the town of Arsk, 1903 – in the village of Iamashurma [Gainetdinova E. R. The History and Development of Russian-Tatar Schools in the second half of 19th-early 20th centuries (according to the documents of NA RT)]. In 1906, there were eight Russian-Tatar schools in the Elabuga district of the Vyatka province [Rafikov, P. 89]. In 1902, in the Kazan educational district, there were only 32 Russian-Tatar specialized schools, including 1 in the Astrakhan province, 10 – in Vyatka, 11 – in Kazan, 2 – in Samara, 8 – in Simbirsk [Samatova, p. 147]. The Saratov province was not on this list.

Teaching Tatar children to read and write Russian moved in the Saratov province from the dead point only in 1907, under the direct influence of the Civil Revolution of 1905–1907. Announced in 1907, the state plans to introduce the general free education of primary school children in Russia were of great importance. The bodies of the city and the zemstvo administration enthusiastically supported this initiative of the state. The plans for the construction and opening of primary specialized schools were widely developed. These plans also included the areas densely populated with indigenous population, including Tatars.

The attitude of Saratov Tatars to these schools underwent radical changes. This was largely due to the fact that in 1906-1907 the government approved the "Rules for the Primary Specialized Schools for Foreigners" which completely liberated the rural society from their maintenance costs, as well as gave the possibility to use students' native language along with the Russian language in the learning process [Pravila o nachalnykh uchilishchakh dlia inorodtsev, p. 3.]

The project connected with the opening of Kazan Tatar Teachers' School (KTTS) in 1876 began to bear fruit. One could see young people from Astrakhan, Saratov, Penza and other places among the students and graduates of KTTS.

August 25, 1907, a tradesman from the city of Saratov, 23-year-old Burganutdin Suleimanovich Iuskaev, got a certificate No. 643 on the graduation from KTTS [GASO. F. 268. Op.1.2. L. 10ob.]. The representative of the intelligent and influential Iuskaev family, Burganutdin began to ensure the opening of the city's primary Russian-Tatar specialized school for boys immediately upon his return to Saratov. First, he obtained an agreement and support of the Saratov akhun, Mukhamedzhan Zainetdinovich Engalychev. A reliable supporter and ally of the young teacher was the son of akhun Ziautdin Engalychev, who had just finished the Apanaevsk madrassa in Kazan and was appointed the imam-khatyp of the Saratov cathedral mosque.

After that B. S. Iuskaev brought his proposal to the Head of public specialized schools of the city. A positive conclusion was obtained. Eventually the Saratov City Council decided to open a specialized school. However, the Board did not allocate either classrooms, or teachers' salary, limiting it to the assignation of 50 rubles from the city treasury for the purchase of textbooks and equipment. The first enrollment in the specialized school included 30 boys and teenagers from 8 to 14 years. B. S. Iuskaev had to teach them in one of the rooms of the parental house, without getting any salary [GASO.F. 268. Op.1.2. P.3].

Only starting with 1908/1909 school year it became possible to rent the premises using the funds allocated by the city council. The specialized school had a two-year curriculym, tuition was free of charge and paid at the state expense. This attracted children of the predominantly poor Tatar families. The students were taught the basics of Russian literacy and mathematics. In addition to secular disciplines, among which the dominant place was occupied by the Russian language, the school curriculum also included the subject "Basics of the Muslim faith". This subject was taught by a young imam-khatyp of the Saratov cathedral mosque, Ziautdin Mukhamedzhanovich Engalychev, who earned for his work the reward of 30 rubles per year. In 1909, the salary of B. S. Iuskaev was 338 rubles 40 kopecks [GASO. F. 268. Op.1. D.2.T. L. 3ob.]

In the first years of its existence, "B. S. Iuskaev First Saratov Primary Russian-Tatar Specialized School" (as written in one of the documents dated 1909) obviously had some difficulty with the intake of students. There were also serious problems with the students' academic performance and dropout rates. But gradually everything straightened out. B. S. Iuskaev gained experience and eventually became a highly qualified facilitating teacher. He took an active part in the work of the Muslim Charity Society, created in 1913, he was the Vice-Chairman of Z. M. Engalychev [Idel. 1913. 29 APR.; Koiash. 1914. 7 Apr.; Ioldyz. 1915. 14 Apr.].

According to the one-day census of primary schools in the Empire, held on January 18, 1911, the Saratov City Primary Russian-Tatar Specialized School had an enrollment of 44 boys [Odnodnevnaia perepis nachalnykh shkol v Imperii, proizvedennaia 18 ianvaria 1911 goda. Vyp.VI. ch. 1-ia. S. 78]. The specialized school

had only two classrooms with a total area of 80 arshins (about 60 square meters). B. S. Iuskaev managed to collect a good library, which had 600 books in 1914.

In the same 1907-1908 school year, the first in the Saratov province rural primary Russian-Tatar specialized school was opened. It happened in the Tatar village of Demino, the Kuznetsk county. In his annual report, the Inspector of Public Schools of the Kuznetsk county, N. Orlov, noted: “In the year [1907/1908 school year – F. R., R. I.] in the village of Demino the County Council opened a specialized school for teaching the Russian language to Tatar children. The school began to operate on February 23 [1908] with 35 students. The children study willingly, their parents also express pleasure that their children finally have the opportunity to learn Russian literacy” [GASO.F. 13. Op.1. D. 3250. L. 132ob.]. A teacher at the school was Gigansha Akhin Abdiushev, 32 years old, who was a peasant from the Saransk district, the Penza province. He was also the alumnus of the Kazan Tatar Teacher's School.

The third Russian-Tatar school in the Saratov province was opened in the center of Khvalynsk – the county with the largest Tatar population. The decision to open the specialized school was made by the Kazan School District in the summer of 1912 at the request of the Khvalynsk City Council. In August 1912, it was mentioned in the newspaper “Saratovskii listok” [Saratovskii listok. 1912. 11 Avg.]. The teaching staff of the new school were attributed to free credits of the Public Schools Board, the household expenses, were controlled by the Khvalynsk City Council.

According to the same newspaper, 550 Tatars lived in Khvalynsk, 37 boys and 32 girls of school age [Saratovskii listok. 1912. 23 Avg.]. The Tatar population of the county was about 40 thousand people.

The opening of the Khvalynsk Russian-Tatar specialized school took place on September 1, 1912. Two educated people, true patriots of the Tatar nation, played a big role in this case: Mukhamadamin Aipov, the mullah of the mosque, and Mukhamedtagir Makhmutov, a graduate of the Kazan Tatar Teacher's School. The first of them, taking the post of Imam in 1904, reorganized the work of the mekteb at the mosque in a new way, hired a teacher who knew the sound method of teaching. When the decision to open a Russian-Tatar specialized school in the city was made, not only did he support this decision, but also suggested his house for it [Makhmutov].

We should acknowledge the merits of Tagir Khabibullovich Makhmutov. He was born into a peasant family in 1888 in the village of Moseevka of the Khvalynsk county. The members of the Makhmutovs’ family were imams in their villages for several generations. The thirst for knowledge led Tagir to Kazan. There, he entered the Kazan Tatar Teachers’ School and successfully graduated from it in 1909 [Makhmutov]. In 1910/1911 school year, he worked as a teacher of Russian in the madrassa of Novotarskaia Sloboda in Kazan. Since December 25, 1911, he worked as a teacher of the Spassky Russian-Tatar specialized school in the Kazan province. Then, he turned to Mr. Sneznitsky, the Inspector of Public Schools in the Khvalynsky county of the Saratov province, with a proposal to open a Russian-Tatar specialized school in the town of Khvalynsk, and offered his services as a teacher. He soon received a positive response. After the end of the school year, T. Makhmutov went to his small motherland.

The Treasury allocated the salary of 390 rubles per year for the teachers of the Russian-Tatar specialized school: T. Makhmutov and M. Aipov, the teacher of religion [Saratovskii listok. 1912. 23 Avg.]. They managed to find the best option for the organization of the educational process: in the morning the children attended the Russian-Tatar specialized school, in the afternoon they went to the mekteb at the mosque. The result was very good. As the veteran of pedagogical work T. Kh. Makhmutov remembered afterwards, “so, without interfering with each other, two schools yielded good results in learning two languages with respect to literacy both in Russian and the native language. One of the pupils of those years became a Candidate of Pedagogical Sciences, one of them became a chief physician, some of them worked as accountants. Those with primary education also have good knowledge” [Makhmutov].

1912 was a turning point in terms of making the Tatar population of the province acquire Russian literacy. In the same Khvalynsk county in August, 1912, the farmers of the villages of Mansurovka, Novaia and Sredniaia Tereshka, Zimnitsy applied to the Zemstvo Council with a request to open Russian-Tatar schools in the district [Saratovskii vestnik. 1912. 19 avg.; 25 avg.].

A little later, the same application came from the major villages such as Viazovyi Gai, Staryi Atlash, Staraia Kulatka, Staryi Mostiak, Karmalei. It turned out that then it was not the zemstvo, but the Tatar rural society who initiated the opening of schools with the Russian language classes in the

villages. The appeals of the societies were supported by the government and zemstvo institutions.

Responding to the instructions of the Minister of National Education, in 1913, the Khvalynsk county council included the above-mentioned Tatar villages in the school network of general education. In accordance with the approved network, the villages began to build schools for the Russian-Tatar single-class specialized schools. Their number was rapidly increasing: in 1913/1914 school year, there were 2 specialized schools in the county (in Khvalynsk and in the village of Zimnitsy) with the number of students of 175 people; then, in the next 1914/1915 school year, their number increased to 6 with the number of students of 438 people of both sexes [GASO. F.13. Op.1 D.3795; ibid. D. 4158].

In 1914, 1821 rubles 83 kopecks of the provincial money was spent on the construction of the Old-Mostiakskaia County School [Otchet Khvalynskoi uezdnoi zemskoi upravy za 1914 god. P.279]. In 1914, the Russian-Tatar schools were opened in the villages of Viazovyi Gai, Karmalei, Sredniaia Tereshka, Staryi Mostiak, [Otchet Khvalynskoi uezdnoi zemskoi upravy za 1914 god. Khvalynsk, 1915. P. 279]. In the latter of these villages, along with the school for boys, there was also a school for girls. The County Inspector of Public Schools examined these schools on December 11 and 12, 1914 respectively [GASO. F.13. Op.1. D. 4158].

Russian-Tatar specialized schools were also opened in other counties with a large Tatar population – in Kuznetsk and Petrovsk. On November 2, 1913, the Kuznetsk county zemstvo wrote a letter to the Department of Public Education that said: "Addressed to the Trustee of the Kazan Educational District, the response No. 6087 dated February 16, 1911, on the initiation of allowance aimed to introduce general primary education in the Kuznetsk county by the Department of Public Education. Among other things, it was noted that the issue of providing the children from the Tatar population with primary schools...should be subjected to special consideration. The result of this special consideration of the issue still remains unknown to the county zemstvo" [RGIA. F. 733. Op.186. D. 1584. L. 185].

The letter stated that the school network in the Tatar villages was expected to comprise 34 schools with 75 sets, taking into account that "Tatar population willingly accepts the fact of the opening of the Russian-Tatar schools there and provides the zemstvo with school premises free of charge ..." [RGIA. F. 733. Op.186. D. 1584. L. 185]. The county zemstvo considered it their "moral duty to satisfy such requests of the zemstvo payers and to open schools there." However, the zemstvo had no money for this. The letter said, "Therefore, it is necessary to resolve the issue of providing state aid to primary schools in the Tatar villages as soon as possible...". It was reported that the zemstvo had already opened 5 Tatar schools for 7 sets. Moreover, the zemstvo paid the teachers, heading those schools, a regular salary of 500 rubles, which was 140 rubles more than the teachers of Russian schools received [RGIA. F. 733. Op.1. D. 1584. Ll.200-200ob.]. This explained the lack of applicants with appropriate training for Russian-Tatar schools and the increased demand for them.

In 1913, the following Russian-Tatar schools operated in the Kuznetsk county:

1. Deminsk school – teachers: I. A. Agishev and A. S. Kuramshin.
2. Kuncherovsk school – teachers: A. S. Muhamadshakirov and A. M. Khusnutdinov.
3. Bestiansk school – a teacher: K. M. Akchurin.
4. Bigeevsk school – a teacher: Z. Iu. Engalychev.
5. Indersk school – a teacher: I. M. Akchurin.

Teachers of religeon were local mullahs.

In connection with those new trends and phenomena, the desire of Tatar young men to receive a comprehensive pedagogical education was increasing. At that time even the sons of mullahs willingly entered not madrassas, but the Kazan Tatar Teacher's School and state teacher's seminaries. For example, in 1912, the decree mullahs Nugman Iarlygaev from the village Tatarskii Kanadei and Gisametdin Mamyshev from the village of Bolshoi Truev addressed the Kuznetsk county zemstvo with a request to provide an allowance for the education of their sons – Tagir and Mukhametkasim. The request was granted [Zhurnaly XXXXVII ocherednogo Kuznetskogo uezdnogo zemskogo sobraniia. Sessii, 1912. Tom.2. P. 64]. Mikdat Brundukov, a second-year student of KTTS from the village of Demino, asked for the same [ibid., Mikdat Iunusovich Brundukov (1896–1965) was the People's Commissar of Education of TASSR in 1922– 1924].

The world war, which began on August 1, 1914, complicated and slowed down the introduction of general education in the Empire and the opening of Russian-Tatar schools in Tatar villages of the Saratov province, in particular. On November 24, 1914, the Khvalynsk county meeting con-

sidered the applications from Staryi Kulatkinsk, Tatar Shemalaksk and Novyi Mostiak communities on the opening of Russian-Tatar schools in their villages. The first two applications were accepted by the members of the meeting and they set the budget of 929 rubles 40 kopecks to support the schools. The application by Novyi Mostiak communities was rejected with the explanation that "the premises [for a school] are available for only a year, and then they will have to rent them or build new ones, and Novo-Mostiak is not included into the school network" [Zhurnaly Khvalynskogo uezdnogo zemskogo sobraniia za 1914 god, p. 31]. In 1915, Russian-Tatar schools were opened in only two Tatar villages of the Khvalynsk county – Staryi Atlash and Staraia Kulatka.

In 1915, requests to open Russian-Tatar schools came from the villages of Novyi Mostiak and Novaia Kulatka. At the county zemstvo assembly of November 14, 1915, it was reported that both the Board and the Inspector of Public Schools "do not find it possible to open schools there for lack of teachers and in the middle of the school year". Despite persistent requests from the councilor Zainetdinov, the assembly decided to postpone the opening of schools in Novyi Mostiak and Novaia Kulatka [Zhurnaly Khvalynskogo uezdnogo zemskogo sobraniia za 1914 god, p. 55].

The opening of new schools was hampered by both financial difficulties and the worsening personnel problem. Many teachers were drafted into the army. The zemstvo had to take emergency measures to replace the vacancies. Thus, Iarulla Gubaidulovich Sharipov, a teacher of the Viazovo-Gai school, who was drafted into the army in September 1914, was replaced by Shamenov from the Staryi Mostiak school. I. Z. Biglov was appointed the new head of the Staryi Mostiak Russian-Tatar specialized school. The second teacher was Z. A. Galeev-Galiullin [GASO.F. 832. Op.1. D. 75. L. 5ob. - 6.]. In the same village, the teacher of the school for girls was Bibi-Aisha Sabirova. In the Zimnitsk specialized school, A. P. Ponomarev replaced the mobilized teacher Bakhtiiarov. From the memorandum of the Inspector of Public Schools of the Khvalynsk county, it can also be understood that the positions of teachers were open in Staryi Atlash and Srednii Tereshansk schools [GASO.F. 832. Op.1. D. 75. L. 10ob.].

Thus, in the conditions of the world war, which was developing unsuccessfully for Russia, the process of transition to general education was hampered. This was especially painful for the Tatar society, which had just begun to join the Russian enlightenment. According to the data given in the report of the Board of Education of the Saratov province zemstvo council at the Second meeting of leaders on public education, held on June 14-16, 1916, the German population, which consisted of about 190 thousand people, was served by 53 zemstvo schools [Trudy Vtorogo soveshchaniia deiatelei po narodnomu obrazovaniiu…. P.144], Mordovian population (113 thousand people) was served by 40 schools [Ibid., p. 146], Chuvash population (31 thousand people) was served by 14 the Russian-indigenous schools [Ibid., p. 147]. The rural Tatar population, comprising over 100,000 people, accounted for only 16 Russian-Tatar schools [Ibid. P. 50]. Of course, that was fatally insufficient.

The report cited another figure which was 123. Such was the number of the mektebs, working in the three counties of the province [Ibid., p. 50]. The latter, together with the Russian-Tatar schools, created a good picture. One school covered 800 of the Tatar population, while one school could cover 1213 Mordovian people, and 1,668 Germans could be enrolled into a school [ibid. P. 146, 145]. On average, each Tatar village had 2 schools.

The overall good picture was spoiled by the fact that the mektebs, which accounted for 95 percent of Tatar students in 1916, were a "...a very informal type of school, with no defined methods, with no set program and duration of courses, without a known and regular sources, without furniture, without suitable textbooks and no visual aids" [Ibid, p.149]. Literacy training in most mektebs of the province was carried out according to the outdated method, which supposed "not even a literal one, but simply memorizing sacred expressions from the holy books".

The report pointed out that, although the Tatars themselves were then partly aware of the lack of their schools and sought to transform them, "but left to themselves, they are not able to solve such a major issue" [Ibid., p. 150]. The authors of the report were confident that Tatars would collaborate with the zemstvo in the development of secular education among the Muslim population. It means that there was a need for joint actions of the zemstvo and the Tatar society in this matter.

At the meeting, the Tatar community of the province was represented by such prominent national education activists as Ziautdin Engalychev and Burganutdin Iuskaev. They presented a report on the primary education of Muslims in the province. The report recognized that the establishment of education in the mektebs at mosques, main-

tained solely by very poor people, "cannot be considered satisfactory" [Ibid., p. 172]. What was the solution offered by the speakers? The report said, "If the zemstvo wishes to take serious care of the dissemination of education among the Muslims of the province, in our opinion, it should turn its attention mainly to these mektebs, providing them with material support and reorganizing them according to a specially developed program" [Ibid.]. The decision of which way to go – by building and opening new Russian-Tatar specialized schools in Tatar villages or by reorganizing the existing mektebs into properly organized comprehensive schools – was made by the speakers in favor of the second option. As an advantage of this option, they mentioned that the mektebs "...are familiar and close to the population, and, although transformed by the programme of the zemstvo, they will not be something new or unknown for this population, something that the uneducated rural masses, especially the Muslims, have always been very afraid of" [Ibid.].

According to Z. Engalychev and B. Iuskaev, the transformation process of the mektebs should have resolved two important issues: 1) the language of instruction; 2) the duration of training. They believed that the language of instruction should be the native Tatar language, while Russian should be taught as a general subject starting from the third year of study. The duration of training in those schools was proposed to be six years [Ibid.].

It should be noted that there were no fundamental differences between the first option, which the zemstvos advocated, and the second option, which was supported by the Tatar "progressives". Both of them were on the side of the emerging trend of transition of Tatars, as well as other peoples of Russia, to secular education.

The differences mainly related to two main issues: a) at what stage of training the study of the Russian language should be introduced and b) what language – Russian or native Tatar – should be an instrument of teaching general subjects. However, these differences could not have been an irresistible obstacle to the construction of a unified state system of primary general education for Tatars. The disagreements could have been eliminated in the process of collaboration of the government, public administration and the Tatar society.

The history had not provided time for this: the anti-monarchist civil revolution that broke out in February 1917 swept away the dilapidated building of the Russian Empire. In the conditions of the victorious democracy each nation had an opportunity to define their requirements and the ways of their satisfaction, including those in the sphere of education.

To sum up, we note that in the Saratov province, Russian-Tatar specialized schools appeared with some delay in comparison with a number of neighboring provinces: Samara, Simbirsk, Orenburg. The Saratov province opened its first one only in the 1907-1908 academic year. Obviously, a crucial role was played by such factors as extremely difficult financial and economic situation of the majority of Tatar peasants, the opposition of the fanatical Muslim clergy, the almost complete absence of European educated and intelligent people among the Saratov Tatars.

The revolution of 1905–1907 woke the Tatars from their slumber. Old Islam thinkers began to lose influence and support in the community. Among the Saratov Tatars there were educated people, graduates of Kazan madrassas, the Kazan Tatar Teachers' School. From 1908–1909 there was some improvement in the socio-economic situation of Tatar villages. The process of opening Russian-Tatar specialized schools went on a wide scale, starting with the 1912–1913 academic year. They quickly gained popularity among the Tatar population, especially in Khvalynsk and Kuznetsk counties. Their number reached 16 by 1916. Russian-Tatar specialized schools became a hub of secular knowledge and turned into a real alternative to Muslim mektebs and madrassas. Young enthusiastic graduates of the Kazan Tatar Teachers' School made a huge contribution to the success of the business: Burganutdin Suleimanovich Iuskaev, Dzhigansha Iakhin Abdiushev, Tagir Khabibullovich Makhmutov, Kasim Museevich Akchurin and others.

It was important that it was possible to establish the points of contact and even cooperation between the Muslim clergy and teachers of the Russian-Tatar schools. In some cases, there was a peculiar division of labor between them: the students studied the Muslim religious knowledge in schools for the first half of the day, they spent the other half studying the Russian language, the Tatar language and arithmetic in school. The educational process in Khvalynsk was organized this way in particular.

Gradually, the barriers of suspicion and mutual alienation between these types of educational institutions were removed, and an optimal model of a modern Tatar comprehensive school was developed. Although history did not provide sufficient time, nevertheless, the experience played an obvi-

ously positive role in the formation and development of a single Soviet labor school with the native language of training in the post-October period.

References

Sources:

GASO.F. 1. Op.1. D. 6288. (In Russian)

GASO.F. 13. Op.1. D. 3250. (In Russian)

GASO. F.13. Op.1 Д.3795. (In Russian)

GASO. F.13. Op.1. D. 4158]. (In Russian)

GASO. F. 55. Op.1.1. D. 321. (In Russian)

GASO. F. 268. Op.1. D.2. (In Russian)

GASO.F. 832. Op.1. D. 75. (In Russian)

Idel. 1913. 29 apr. [The Volga. 1913. Apr. 29]. (In Tatar)

Ioldyz. 1915. 14 apr. [The Star. 1915. Apr 14]. (In Tatar)

Koiash. 1914. 7 apr. [The Sun. 1914. Apr. 7]. (In Tatar)

Makhmutov, T. Kh. *Khvalynskie tatary iz gruppy misharei (rukopis).* [Khvalynsk Tatars from the Group of Mishars (a manuscript)]. The Museum of Khvalynsk Local Lore. F. 20. (In Russian)

Materialy o sostoianii narodnogo obrazovaniia v Saratovskoi gubernii za 1910–1911 gg. (1916) [Materials on the State of Public Education in the Saratov Province for 1910–1911]. Saratov. (In Russian)

NA RT. F. 92. Op.1. D. 24602. (In Russian)

Odnodnevnaia perepis nachalnykh shkol v Imperii, proizvedennaia 18 ianvaria 1911 goda. (1913). [A One-Day Census of Primary Schools in the Empire, January 18, 1911. Is. 6. P.1. St.-Petersburg. (In Russian)

Obzor narodnogo obrazovaniia v Saratovskoi gubernii za 1910-1911 gg. (1901). [Overview of Public Education in the Saratov Province for 1910–1911]. Saratov. (In Russian)

Otchet Khvalynskoi uezdnoi zemskoi upravy za 1914 god. (1915) [Report of the Khvalynsk County Zemstvo Council for 1914]. Khvalynsk. (In Russian)

Otchet o sostoianii nachalnykh uchilishch v g. Khvalynske i ego uezde za 1876 god. (1878) [Report on the State of Primary Schools in the City of Khvalynsk and Its County for 1876]. Saratov. (In Russian)

Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii (1897). XVIII. Saratovskaia Guberniia. (1904) [The First General Census of the Population of the Russian Empire (1897) XVIII. The Saratov Province]. St.-Petersburg. (In Russian)

Pravila o nachalnykh uchilishchakh dlia inorodtsev, utverzhdennye Ministerstvom narodnogo prosveshcheniia 31 marta 1906 g. s izmeneniiami, posledovavshimi 2 ianvaria 1907 g. (1907) [The Rules on Primary Schools for Foreigners, Approved by the Ministry of Education on March 31, 1906, and Corrections Added on January 2, 1907]. Kazan, Tip. Imperatorskogo universiteta. (In Russian)

RSIA. F. 733. Op.186. D. 1584. (In Russian)

Saratovskii vestnik. 1909. 05 fev. [Saratov News. 1909. Feb. 05]. (In Russian)

Saratovskii vestnik. 1912. 19 avg.; 25 avg. [Saratov News. 1909. Aug. 19; Aug 25]. (In Russian)

Saratovskii listok. 1912. 11 avg. [Saratov Leaflet. 1909. Aug. 11]. (In Russian)

Saratovskii listok. 1912. 23 avg. [Saratov Leaflet. 1909. Aug. 23]. (In Russian)

Trudy Vtorogo soveshchaniia deiatelei po narodnomu obrazovaniiu, sostoiavshegosia pri Saratovskoi gubernskoi zemskoi uprave 14-16 iiunia 1916 g. (1916). [Proceedings of the Second Meeting of Public Education Figures, Held at the Saratov Province Zemstvo Council on June 14–16, 1916]. Saratov. (In Russian)

Zhurnaly XXXXVII ocherednogo Kuznetskogo uezdnogo zemskogo sobraniia. [Journals of the 47th Regular Kuznetsk County Zemstvo Council]. Sessions, 1912. Vol. 2. (In Russian)

Zhurnaly Khvalynskogo uezdnogo zemskogo sobraniia za 1914 god. (1915) [Journals of Khvalynsk County Zemstvo Council]. Khvalynsk. (In Russian)

Literature:

Azamatova, G. B. (2016). *Integratsiia musulmanskikh shkol v sistemu nachalnogo obrazovaniia* [Integration of Muslim Schools in Primary Education]. Istoricheskie, Filosofskie, Politicheskie i Iuridicheskie Nauki, Kulturologiia i Iskusstvovedenie. Tambov, Gramota. P. 3, pp.21–23. (In Russian)

Efirov, A. F. (1939). *Tsarskaia rusifikatorskaia shkol u narodov Povolzhia* [Tsar Russification of School among the Volga Region Peoples]. 184 p. Moscow, Uchpedgiz. (In Russian)

Gainetdinova, E. R. (2009). *Istoriia vozniknoveniia i razvitiia zemskikh russko-tatarskikh shkol vo vtoroi polovine XIX - nachale XX vv. (po dokumentam NA RT)* [The History of the Emergence and Development of Zemstvo Russian-Tatar Schools in the Second Half of the 19th–early 20th Centuries. (Based on the Documents of the RT NA)]. Obrazovanie i Prosveshchenie v Gubernskoi Kazani. Collection of Articles, Is. 2. Kazan, Sh. Mardzhani Institute of History of RT AS. Pp. 53–59. (In Russian)

Gorokhov, V. M. (1941). *Reaktsionaia politika tsarizma v otnoshenii tatar Povolzhia* [The Reactionary Policy of Tsarism in Relation to the Volga Region Tatars]. 260 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Russian)

The History of Tatars since the Ancient Times in Seven Volumes. Vol. 6. The Formation of the Tatar Nation in the 19th – Early 20th century. (2013). 1172 p. Kazan, Institute of History of RT AS. (In Russian)

The History of Tatars since the Ancient Times in Seven Volumes. Vol.7. Tatars and Tatarstan in the 20th – Early 21st Century. (2013). 1008 p. Kazan, Institute of History of RT AS. (In Russian)

Kamalieva, G. F. (2012). *Russko – inorodcheskie shkoly v Orenburgkoi i Ufimskoi guberniiakh v nachale XX veka [Tekst]* [Russian-Foreign Schools in the Orenburg and Ufa Provinces at the Beginning of the 20th Century (Text)]. Istoriia Nauki i Tekhniki, No. 11, Special Issue No. 3, pp. 50–57. (In Russian)

Khanbikov, Ia. I. (1967). *Iz istorii pedagogicheskoi mysli tatarskogo naroda* [From the History of the Tatar Pedagogical Thought]. 232 p. Kazan. (In Russian)

Makhmutova, A. Kh. (1982). *Stanovlenie svetskogo obrazovaniia u tatar (Borba vokrug shkolnogo voprosa)* [The Formation of Secular Education among Tatars (School Issue Struggle)]. 96 p. Kazan, Kazan University Press. (In Russian)

Mukhametshin, R. (2013). *Sostoianie natsionalnogo obrazovanie u tatar* [On the State of Tatar National Education]. The History of Tatars since the Ancient Times in Seven Volumes. Vol. 7: Tatars and Tatarstan in the 20th – Early 21st Century. Kazan, pp.149–158. (In Russian)

Naganava, Norikhoro. (2012). *Maktab ili shkola? Vvedenie vseobshchego nachalnogo obucheniia v srede Volgo-Uralskikh musulman* [Mekteb or School? Introduction of General Primary Education Among the Volga-Ural Muslims]. Nauchnyi Tatarstan, No. 1, pp. 76–99. (In Russian)

Rafikov, A. M. (2009). *Stanovlenie natsionalnogo obrazovaniia v Viatskoi gubernii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka* [The Formation of National Education in the Viatka Province in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Vestnik Cheliabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, No. 41 (179), pp. 87–95. (In Russian)

Samatova, Ch. Kh. (2014). *Administratsiia Kazanskogo uchebnogo okruga i otkrytie russko-tatarskikh uchilishch i russkikh klassov pri konfessionalnykh shkolakh tatar vo vtoroi polovine XIX - nachale XX vv.* [The Administration of the Kazan Educational District and the Opening of Russian-Tatar Specialized Schools and Russian classes at Tatar Religious Schools in the Second Half of the 19th – Early 20th centuries]. Shkolnoe i Religioznoe Prosveshchenie Narodov Srednego Povolzhia i Priuralia v 19 – 20 vv. Kazan, pp.138–158. (In Russian)

ФОРМИРОВАНИЕ СЕТИ РУССКО-ТАТАРСКИХ УЧИЛИЩ В САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Фрид Айниевич Рашитов,
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ (Саратовское отделение),
Россия, 410042, г. Саратов, ул. Московская, д.75,
rashfa@mail.ru.

Резеда Илгизовна Ишмухамедова,
Государственный архив Саратовской области,
Россия, 410012, г. Саратов, ул. Кутякова, д.15,
reseda-@mail.ru.

На основе большого массива впервые вводимых в научный оборот документов и материалов рассматривается процесс возникновения и распространения в Саратовской губернии начала XX века русско-татарских училищ. Показано, как предусмотренные правительственными «Правилами о мерах к образованию населяющих Россию инородцев» (1870 г.) русско-татарские училища, претерпев в начале XX века ряд изменений, превратились в реальную альтернативу традиционным мусульманским мектебам.

Татарская община Саратовской губернии вовлекалась в данный процесс с некоторым запозданием, к тому же начавшаяся в 1914 году Первая мировая война сильно помешала реализации намеченных планов. Тем не менее накопленный опыт сыграл заметную роль в становлении после 1917 года государственной системы школьного образования.

Ключевые слова: русско-татарские училища, мектеб, Саратовская губерния, земство, революция, всеобщее обучение.

Тема о русско-татарских училищах является в историографии одной из малоизученных. В советскую эпоху это объяснялось, очевидно, общим негативным отношением к политике царизма в области образования и просвещения российских инородцев. В постсоветский период главное внимание исследователей оказалось сосредоточенным на проблемах модернизации традиционной системы школьного образования у татар.

Лишь в последнее время наблюдается усиление внимания к русско-татарским училищам [Азаматова], [Гайнетдинова], [Камалиева], [Наганава]. Исследователи рассматривают последние как важное звено процесса модернизации

системы школьного образования у татар на рубеже XIX–XX вв.

Исторический опыт функционирования русско-татарских училищ, несмотря на его ограниченные во времени параметры, имеет актуальное значение. Этот опыт широко использовался в период формирования после образования ТАССР в 1920 г. новой, советской системы татарского школьного образования. Он может оказаться полезным и в современных условиях, когда татарский социум напрягает свои силы в борьбе за сохранение родного языка и этнокультурной идентичности. Речь, в частности, может идти о сотрудничестве татарских общин с органами местного самоуправления в деле открытия и организации работы татарских культурно-образовательных центров, воскресных школ и т. д.

Следует признать, что в исследовании темы остается еще много неясностей и невыясненных вопросов. Это во многом объясняется ограниченностью привлекаемого конкретно-исторического материала, касающегося отдельных регионов. По ряду регионов компактного проживания татар остается невыясненной фактическая сторона вопроса: даты открытия училищ, педагогические кадры и др. Это касается и Саратовской губернии, в которой в 1897 г. проживало почти 95 тысяч человек татарской национальности [Первая Всеобщая перепись населения, с. III]. При этом абсолютное большинство татар – до 95 процентов – проживали в 63-х деревнях, находившихся в составе 4-х уездов: Вольского, Кузнецкого, Петровского и Хвалынского [Рашитов, с. 16]

Требуется тщательное изучение таких вопросов, как взаимоотношения конфессиональных татарских школ и русско-татарских училищ, место последних в системе татарского образования и др.

С учетом всего этого мы решили обратиться к теме, посвященной возникновению и распространению русско-татарских училищ в Саратовской губернии. Целью нашего исследования является выяснение масштабов распространения и влияния русско-татарских училищ в Саратовском крае в условиях складывания современной системы школьного образования у российских татар. Нам предстоит выяснить, когда, в каких населенных пунктах, по чьей инициативе были открыты русско-татарские училища, кто были учителя в них, как менялось отношение татарского населения к этим учебным заведениям.

В своем исследовании мы опирались на труды по историко-педагогической проблематике как исследователей советского периода [Горохов], [Махмутова], [Ханбиков], [Эфиров], так и наших современников [Амирханов], [Загидуллин], [Фархшатов]. Данная проблематика нашла широкое отражение в семитомном академическом труде [История татар с древнейших времен, т. 6], [История..., т. 7]. К сожалению, автор параграфа «Состояние национального образования у татар» в 7-м томе данного труда Р. Мухаметшин полностью обошел тему о русско-татарских училищах [Там же, с. 149–158].

Источниковой базой нашего исследования служат в основном документы, отложившиеся в фондах Государственного архива Саратовской области, а также опубликованные в разные годы сборники справочно-статистического характера.

Главным институтом обучения грамоте детей татарского населения Саратовской губернии в первое десятилетие XX в. являлась школа – мектеб при мусульманской мечети. В 1901 г. в губернии функционировали 112 мектебов и медресе, в 1909 г. – 124. В них проходили обучение 5962 человека и 6410 человек соответственно [Обзор начального образования в Саратовской губернии за 1900–1901 гг.], [Материалы о состоянии народного образования в Саратовской губернии за 1910–1911 гг.]

Как видим, система мусульманского образования в рассматриваемый период оказалась в состоянии стагнации. Число училищ и учащихся в них за 8 лет выросло всего лишь на 10 процентов. Охват детей школьным обучением не превышал 5–6 процентов татарского населения губернии. Для полного охвата детей 8–14 лет требовалось не менее 15 процентов.

Не произошло существенных изменений к лучшему в деле обучения девочек-татарок. В абсолютном большинстве татарских деревень мектебов для девочек не существовало.

Крайне медленно менялась также ситуация с организацией и содержанием учебного процесса в мектебах. Это касалось, в частности, внедрения звукового метода обучения грамоте. В 1901 г. в губернии с использованием этого метода работала всего 21 школа (из общего количества 112) [ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 6288. Л. 1–47.]. Спустя 8 лет, в 1909 году, по имеющимся данным из Хвалынского уезда губернии, из существующих 54 школ по новому методу работали 11 школ [ГАСО. Ф. 55. Оп. 1.1. Д. 321. Л.

75–78 об.]. Удельный вес новометодных школ оставался на том же уровне – 20 процентов. В начале XX в. русский язык преподавался только в одном медресе – Хансевяровском, находящемся в деревне Зимницы Хвалынского уезда. Татарский язык как особый предмет в мусульманских мектебах не преподавался. В это время в мусульманской образовательной практике довольно широкое распространение получило такое явление, как передача многими муллами значительной части своих педагогических функций старшим ученикам мектеба – так называемым хальфам.

Все говорило о том, что существующая традиционная система конфессионального образования не справляется со своими задачами и не отвечает новым условиям и требованиям. В самом татарском обществе росло недовольство старой школой. В феврале 1909 г. в одной из саратовских газет было опубликовано письмо группы молодых татар, в котором они выражали свое отношение к порядкам, царящим в мектебе. Обучение «в наших школах, – писали они, – является <…> своего рода наказанием, придуманным каким-нибудь злым гением и не иначе, как за грехи наших прародителей. Из теперешней молодежи редко кто вспоминает школу иначе как с проклятием» [Саратовский вестник. 1909].

В условиях кризиса традиционной конфессиональной системы образования оказались востребованными министерские и земские русско-инородческие училища. Открытие таких училищ было предусмотрено царским указом «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев» от 26 марта 1870 г.

Первые попытки к открытию таких училищ были предприняты в Саратовской губернии в 1875–1876 гг. Так, в Хвалынском уезде Саратовской губернии уездное земство в 1876 г. приняло решение открыть русско-татарское училище в крупной татарской деревне Старый Мостяк. Был назначен учитель – некто по фамилии Боголюбов с жалованьем 200 руб. в год. Однако в отчете в графе «число учеников» значилось: «0» [Отчет о состоянии начальных училищ в г. Хвалынске и его уезде за 1876 год, с. 9]. Училище так и не заработало. Главная причина: нежелание фанатизируемого муллами-кадимистами населения обучать своих детей русской «греховной» грамоте.

Следующие попытки открыть русско-татарские училища последовали на рубеже XIX–XX вв. Попечитель Казанского учебного округа в своем письме на имя Директора народных училищ Саратовской губернии указывал, что в 1900 г. Хвалынский уездный училищный совет ходатайствовал об открытии русско-татарских школ с преподаванием ремесел в селениях Средней Терешке, Старой Кулатке и Старом Атлаше [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 2692. Л. 12]. Однако школы не были открыты из-за нежелания сельских обществ дать приговоры об уступке десятины земли под постройку школьного здания.

Инспектор народных училищ Петровского уезда Зайцев сообщал в г. Саратов, что Петровское земское собрание сессии 1899 г. сделало постановление об открытии в татарской деревне Усть-Узе русского класса. Однако и здесь земских деятелей ждала неудача. Инспектор с горечью констатировал, что такой класс «<…> не может быть учрежден ни в Усть-Узе, ни в какой другой татарской деревне по нежеланию татар обучать своих детей русской грамоте» [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 2692. Л. 15]. Неудачей закончилась также попытка инспектора Зайцева, предпринятая в феврале 1903 г., открыть начальное русско-татарское училище в деревне Новая Усть-Уза. «Ни мои, ни земского начальника старания склонить сход дать согласие на учреждение в Новой Усть-Узе училища, – сообщал Зайцев, – к желательному результату не привели: присутствовавшие на сходе татары единогласно высказались против открытия в их деревне правительственной мусульманской школы» [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 2692. Л. 18–18 об.]. Одной из главных причин такого решения явилось, по мнению инспектора, то, что «местные муллы выразили полнейшее нежелание преподавать магометанское вероучение в проектируемых к открытию в Петровском уезде правительственных … школах» [Там же].

В этой связи приходится констатировать правоту автора написанной в 1902–1904 гг. повести-антиутопии «Инкыйраз» Гаяза Исхаки, видевшего именно в консервативном мусульманском духовенстве одну из главных причин возможного исчезновения татарского народа в будущем. По вине мулл-фанатиков татарский сельский мир потерял более 10 лет времени, которое могло быть использовано для просвещения темного крестьянства.

Вместе с тем надо отдать должное многим правительственным чиновникам и земским деятелям, которые не оставляли попыток внедрить в татарское общество современное образование. Попечитель Казанского учебного округа в своем

письме на имя Директора народных училищ Саратовской губернии от 19 сентября 1903 г. писал: «Придавая весьма важное значение учреждению русско-татарских училищ с преподаванием в них магометанского вероучения <…>, я покорнейше прошу Ваше превосходительство предложить инспекторам не упускать ни одного случая, благоприятного для открытия русско-татарских школ в городах и деревнях с магометанским населением» [НА РТ].

В это время наблюдалась определенная активность в деле открытия правительственных русско-татарских училищ в ряде уездов Округа. Так, в Казанском уезде в 1901 г. такое училище было открыто в г. Арске, 1903 г. – в деревине Ямашурма [Гайнетдинова]. В Елабужском уезде Вятской губернии в 1906 г. существовало 8 русско-татарских училищ [Рафиков, с. 89]. В 1902 г. в Казанском учебном округе имелось всего 32 русско-татарских училища, из них в Астраханской губернии – 1, Вятской – 10, Казанской – 11, Самарской – 2, Симбирской – 8 [Саматова, с. 147]. Саратовской губернии в этом списке нет.

Дело с обучением татарских детей русской грамоте сдвинулось в Саратовской губернии с мертвой точки лишь в 1907 г. под непосредственным влиянием народной революции 1905–1907 гг. Важное значение имели объявленные в 1907 г. правительственные планы введения в России всеобщего бесплатного обучения детей младшего школьного возраста. Органы городского и земского управления с энтузиазмом поддержали это начинание государства. Повсеместно была развернута работа по составлению планов строительства и открытия начальных училищ. В эти планы включались и местности с компактно проживающим инородческим, в том числе татарским, населением.

Отношение саратовских татар к названным училищам претерпевало радикальные изменения. В значительной степени это было связано с тем, что одобренные правительством в 1906–1907 гг. «Правила о начальных училищах для инородцев» полностью освободили сельские общества от расходов на их содержание, а также предусматривали возможность использования в преподавании, наряду с русским языком, родного языка учащихся [Правила о начальных училищах для инородцев, с. 3.].

Начал приносить плоды проект, связанный с открытием в 1876 г. Казанской татарской учительской школы (КТУШ). Среди учащихся и выпускников КТУШ стали появляться молодые люди из Астрахани, Саратова, Пензы и других мест.

25 августа 1907 г. свидетельство № 643 об окончании КТУШ получил мещанин из г. Саратова 23-летний Бурганутдин Сулейманович Юскаев [ГАСО. Ф. 268. Оп. 1. Д. 2. Л. 10 об.]. Представитель интеллигентной и влиятельной семьи Юскаевых, Бурганутдин сразу по возвращении в Саратов стал добиваться открытия в городе начального русско-татарского училища для мальчиков. Первым делом он заручился согласием и поддержкой саратовского ахуна Мухамеджана Зайнетдиновича Енгалычева. Надежным единомышленником и соратником молодого педагога стал сын ахуна Зияутдин Енгалычев, только что окончивший в Казани Апанаевское медресе и назначенный имамом-хатыпом Саратовской соборной мечети.

После этого Б. С. Юскаев обратился со своим предложением к директору народных училищ города. Было получено положительное заключение. В итоге последовало решение Саратовской городской управы об открытии училища. Однако ни помещения для занятий, ни жалованья учителю управа не выделила, ограничившись ассигновкой 50 рублей денег из городской казны на приобретение учебных пособий и оборудования. С первым набором в училище – 30 мальчиков и подростков от 8 до 14 лет – Б. С. Юскаеву пришлось заниматься в одной из комнат родительского дома, не получая при этом никакого жалованья [ГАСО. Ф. 268. Оп. 1. Д. 2. Л. 3].

Только с 1908/1909 учебного года удалось нанять помещение на отпущенные городской управой средства. Училище было двухклассное, обучение в нем бесплатное, за казенный счет. Это привлекало в него детей преимущественно татарской бедноты. Учащиеся обучались основам русской грамоты и математики. Кроме светских дисциплин, среди которых главенствующее место занимал русский язык, в учебном плане школы имелся также предмет «основы мусульманского вероучения». Этот предмет преподавал молодой имам-хатып Саратовской соборной мечети Зияутдин Мухамеджанович Енгалычев, получавший за свой труд вознаграждение 30 рублей в год. Жалованье Б. С. Юскаева составляло в 1909 г. 338 руб. 40 коп. [ГАСО. Ф. 268. Оп. 1. Д. 2. Т. Л. 3 об.].

В первые годы своего существования «1-е Саратовское начальное Русско-татарское училище Б. С. Юскаева» (так записано в одном из документов 1909 г.) испытывало, очевидно, оп-

ределенные трудности с набором учащихся. Были также серьезные проблемы с успеваемостью и отсевом учеников. Но постепенно дело наладилось. Б. С. Юскаев набирался опыта, со временем превратился в высококвалифицированного педагога-организатора. Он принимал активное участие в работе созданного в 1913 г. Мусульманского благотворительного общества, являлся заместителем председателя З. М. Енгалычева [Идел], [Кояш], [Йолдыз].

Согласно данным однодневной переписи начальных школ в Империи, проведенной 18 января 1911 г., в Саратовском городском начальном русско-татарском училище обучались 44 учащихся-мальчиков [Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года, с. 78]. Училище располагало всего двумя классными комнатами общей площадью 80 кв. аршин (около 60 кв. м). Б. С. Юскаев сумел собрать хорошую библиотеку, в которой в 1914 г. было 600 книг.

В том же 1907/1908 учебном году было открыто первое в Саратовской губернии сельское начальное русско-татарское училище. Это произошло в татарской деревне Демино Кузнецкого уезда. В своем годовом отчете инспектор народных училищ Кузнецкого уезда Н. Орлов отмечал: «В отчетном году (1907/1908 учебный год – *Ф. Р., Р. И.*) в деревне Демино уездным земством открыто училище для обучения татарских детей русскому языку. Училище начало действовать с 23 февраля (1908 г. – *Ф. Р., Р. И.*) с 35-ю учащимися. Дети учатся охотно, родители их тоже выражают удовольствие, что наконец-то детям есть возможность учиться русской грамоте» [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 3250. Л. 132 об.]. Учителем в училище был Джиганша Яхъин Абдюшев, 32-х лет, из крестьян Саранского уезда Пензенской губернии, также окончивший до этого Казанскую татарскую учительскую школу.

Третье в Саратовской губернии русско-татарское училище открылось в центре уезда с самым многочисленным татарским населением – в г. Хвалынске. Решение об открытии училища было принято Казанским учебным округом летом 1912 г. по ходатайству Хвалынского городского управления. Об этом в августе 1912 г. сообщала газета «Саратовский листок» [Саратовский листок. 1912. 11 авг.]. Содержание личного состава новой школы относилось на счет свободных кредитов Дирекции народных училищ, хозяйственное содержание – на средства Хвалынского городского управления.

По сообщению той же газеты, в Хвалынске проживало 550 человек татар, из них детей школьного возраста было мальчиков 37 и девочек – 32 [Саратовский листок. 1912. 23 авг.]. Татарское население уезда составляло около 40 тысяч человек.

Открытие Хвалынского русско-татарского училища состоялось 1 сентября 1912 г. Большую роль в этом деле сыграли два просвещенных человека, настоящие патриоты татарской нации: мулла соборной мечети Мухамедэмин Аипов и выпускник Казанской татарской учительской школы Мухамедтагир Махмутов. Первый из них, заняв должность имама в 1904 г., перестроил работу мектеба при мечети на новый лад, нанял для проведения уроков учителя, владевшего звуковым методом обучения. Когда было принято решение об открытии в городе русско-татарского училища, он не только поддержал это решение, но отдал свой дом под помещение для него [Махмутов].

Нельзя не отметить и заслуги Махмутова Тагира Хабибулловича. Он родился в 1888 г. в деревне Мосеевка Хвалынского уезда в крестьянской семье. Представители рода Махмутовых на протяжении нескольких поколений являлись имамами в своем селе. Жажда знаний привела Тагира в Казань. Здесь поступил учиться в Казанскую татарскую учительскую школу, успешно окончил ее в 1909 г. [Там же]. В 1910/1911 учебном году работал учителем русского языка в медресе Новотатарской слободы г. Казани. С 25 декабря 1911 г. – учитель Спасского русско-татарского училища в Казанской губернии. Тогда же обратился к инспектору народных училищ Хвалынского уезда Саратовской губернии Снежницкому с предложением об открытии русско-татарского училища в г. Хвалынске, предложил свои услуги в качестве учителя. Вскоре получил положительный ответ. После окончания учебного года Т. Махмутов выехал на малую родину.

На жалованье преподавателям русско-татарского училища – учителю Т. Махмутову и вероучителю М. Аипову от казны было выделено 390 руб. в год [Саратовский листок. 1912. 23 авг.]. Им удалось найти оптимальный вариант организации учебного процесса: с утра дети посещали русско-татарское училище, после обеда – мектеб при мечети. Результат оказался весьма хорошим. Как вспоминал впоследствии ветеран педагогического труда Т. Х. Махмутов, «так, не мешая друг другу, две школы на двух языках давали хорошие результаты в отноше-

нии грамотности как по-русски, так и по родному языку. Из числа учащихся тех годов достигли один кандидата педагогических наук, один главврача, некоторые счетных работников. Оставшиеся с начальным образованием тоже имеют знания» [Махмутов].

1912 год оказался переломным в плане поворота татарского населения губернии к русской грамоте. В том же Хвалынском уезде в августе 1912 г. с ходатайством об открытии русско-татарских школ в уездную земскую управу обратились крестьяне деревень Мансуровка, Новой и Средней Терешки, Зимницы [Саратовский вестник. 1912. 19 авг., 25 авг.].

Чуть позже такие же обращения поступили из таких крупных деревень, как Вязовый Гай, Старый Атлаш, Старая Кулатка, Старый Мостяк, Кармалей. Получилось так, что теперь уже не земства, а сами татарские сельские общества инициировали открытие в деревнях школ с преподаванием русского языка. Обращения обществ получили поддержку со стороны правительственных и земских учреждений.

Откликаясь на указание Министра народного просвещения, Хвалынское уездное земство с 1913 г. включило названные выше татарские деревни в школьную сеть по введению всеобщего обучения. В соответствии с утвержденной сетью в деревнях стали строиться школы под одноклассные русско-татарские училища. Их число быстро увеличивалось: если в 1913/1914 учебном году в уезде функционировали 2 таких училища (в г. Хвалынске и деревне Зимницы) с числом учащихся 175 человек, то в следующем, 1914/1915 учебном году, их число возросло до 6-ти с количеством учащихся 438 человек обоего пола [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 3795], [Там же. Д. 4158].

В 1914 г. на постройку Старо-Мостякской земской школы было израсходовано 1821 руб. 83 коп. земских денег [Отчет Хвалынской уездной земской управы за 1914 год, с. 279]. В 1914 г. русско-татарские школы заработали в деревнях Вязовый Гай, Кармалей, Средняя Терешка, Старый Мостяк [Отчет Хвалынской уездной земской управы за 1914 год, с. 279]. В последней из перечисленных деревень наряду с мужской школой работала еще и женская. Уездный инспектор народных училищ осмотрел эти школы 11 и 12 декабря 1914 г. соответственно [ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 4158].

Русско-татарские училища открывались также в других уездах с многочисленным татарским населением – Кузнецком и Петровском. 2 ноября 1913 г. Кузнецкая уездная земская управа обратилась в Департамент народного просвещения с письмом, в котором говорилось: «Отношением своим от 16 февраля 1911 г. за № 6087 на имя Попечителя Казанского учебного округа об отпуске пособий на введение в Кузнецком уезде всеобщего начального обучения Департаментом Народного Просвещения, между прочим, было сообщено, что вопрос об обеспечении начальными училищами детей татарского населения <…> подлежит особому рассмотрению. Каков результат последовал этого особого рассмотрения вопроса, – уездному земству пока неизвестно» [РГИА. Ф. 733. Оп. 186. Д. 1584. Л. 185].

Далее в письме указывалось, что по школьной сети в татарских деревнях предположено открыть 34 училища с 75-ю комплектами, при этом «татарское население охотно идет на открытие у них русско-татарских школ – бесплатно предоставляет в распоряжение Земства школьные помещения…» [РГИА. Ф. 733. Оп. 186. Д. 1584. Л. 185]. Уездное земство считало своим «нравственным долгом удовлетворять просьбы в этой части земских плательщиков и открывать у них школы». Однако у земства не было на это денег. «Поэтому является необходимым», – говорилось в письме, – скорейшее разрешение вопроса об обеспечении казенным пособием начальных школ в татарских селениях». Сообщалось, что земством уже открыто 5 татарских школ на 7 комплектов. Причем учителям, заведующим этими школами, земство уплачивало основное жалованье в размере 500 руб., на 140 руб. больше, чем учителям русских школ [РГИА. Ф. 733. Оп. 1. Д. 1584. Л. 200–200 об.]. Это объясняется недостаточным количеством кандидатов с соответствующей подготовкой для русско-татарских школ и усиленным спросом на них.

В 1913 г. в Кузнецком уезде функционировали следующие русско-татарские школы:

Деминская – учителя: И. А. Агишев и А. С. Курамшин.

Кунчеровская – учителя: А. Ш. Мухамедшакиров и А. М. Хуснутдинов.

Бестянская – учитель: К. М. Акчурин.

Бигеевская – учитель: З. Ю. Енгалычев.

Индерская – учитель: И. М. Акчурин.

Вероучителями служили местные муллы.

В связи с указанными новыми тенденциями и явлениями усиливалась тяга татарских юношей к получению полноценного педагогического образования. Теперь даже сыновья мулл

все чаще поступали учиться не в медресе, а в Казанскую татарскую учительскую школу и в правительственные учительские семинарии. Так, например, в 1912 г. указные муллы Нугман Ярлыгаев из деревни Татарский Канадей и Гисаметдин Мамышев из деревни Большой Труев обратились в Кузнецкое уездное земство с просьбой предоставить пособие на обучение своих сыновей Тагира и Мухаметкасима. Просьба была удовлетворена [Журналы XXXXVII очередного Кузнецкого уездного земского собрания, с. 64]. О том же просил учащийся II курса КТУШ Микдат Брундуков из деревни Демино [Там же]. Микдат Юнусович Брундуков (1896–1965) в 1922–1924гг. являлся наркомом просвещения ТАССР.

Начавшаяся 1 августа 1914 г. мировая война резко осложнила и затормозила введение всеобщего обучения в Империи в общем и открытие русско-татарских школ в татарских селениях Саратовской губернии в частности. Хвалынское уездное собрание на заседании 24 ноября 1914 г. рассматривало ходатайства Старо-Кулаткинского, Татарско-Шемалакского и Ново-Мостякского обществ об открытии в их селах русско-татарских школ. Первые два ходатайства собранием были удовлетворены, и на содержание школ в смету закладывалось по 929 руб. 40 копеек. Ходатайство же Ново-Мостякского общества было отклонено с объяснением, что «помещение (под школу – *Ф. Р., Р. И.*) предоставляется лишь на год, а дальше его придется снимать или строить, а Новый Мостяк в школьную сеть не включен» [Журналы Хвалынского…, с. 31]. В 1915 г. русско-татарские школы были открыты только в двух татарских селах Хвалынского уезда – Старый Атлаш и Старая Кулатка.

В 1915 г. ходатайства об открытии русско-татарских школ поступили из деревень Новый Мостяк и Новая Кулатка. На заседании уездного земского собрания от 14 ноября 1915 г. докладывали, что как Управа, так и Инспектор народных училищ «не находят возможности открывать там школы за неимением учащих и при том с середины учебного года». Несмотря на настойчивые просьбы гласного Зайнетдинова, собрание постановило отложить открытие школ в Новой Кулатке и Новом Мостяке [Там же, с. 55].

Открытию новых школ мешали как финансовые трудности, так и обострившаяся кадровая проблема. Многие учителя были призваны в действующую армию. Земству приходилось принимать экстренные меры для замещения образовавшихся вакансий. Так, на место призванного в армию в сентябре 1914 г. учителя Вязово-Гайской школы Яруллы Губайдулловича Шарипова из Старо-Мостякской школы был переведен Шамьенов. Новым заведующим Старо-Мостякского русско-татарского училища назначили И. З. Биглова. Вторым учителем стал З. А. Галеев-Галиуллин [ГАСО. Ф. 832. Оп. 1. Д. 75. Л. 5 об. – 6]. В этом же селе учительницей женского училища была Биби-Айша Сабитова. В Зимницком училище место мобилизованного учителя Бахтиярова занял А. П. Пономарев. Из докладной записки инспектора народных училищ Хвалынского уезда также видно, что в Старо-Атлашской и Средне-Терешанской школах вакансии учителей не были заполнены [ГАСО. Ф. 832. Оп. 1. Д. 75. Л. 10 об.].

Таким образом, в условиях неудачно складывавшейся для России мировой войны процесс перехода ко всеобщему обучению резко затормозился. Особенно болезненно это отразилось на татарском обществе, только начавшем приобщаться к русскому просвещению. Согласно данным, приведенным в докладе отдела народного образования Саратовской губернской земской управы на Втором совещании деятелей по народному образованию, состоявшемся 14–16 июня 1916 г., немецкое население, составлявшее около 190 тысяч человек, обслуживали 53 земские школы [Труды Второго совещания деятелей по народному образованию…, с. 144], мордовское (113 тысяч человек) – 40 школ [Там же, с. 146], чувашское (31 тысяча человек) – 14 русско-инородческих школ [Там же, с. 147]. На долю сельского татарского населения, насчитывавшего свыше 100 тысяч человек, приходилось всего 16 русско-татарских школ [Там же, с. 50]. Разумеется, этого было крайне недостаточно.

В упомянутом докладе приводилась и другая цифра – 123. Таковым было число работающих в трех уездах губернии мектебов [Там же]. Последние вместе с русско-татарскими школами давали неплохую картину. Одна школа приходилась на 800 человек татарского населения, в то время как у мордвы на 1213 человек, у немцев – 1668 человек [Там же, с. 145, 146]. В среднем на каждое татарское селение приходилось 2 школы.

Общую весьма благоприятную картину портило то, что мектебы, на которые в 1916 г. приходилось до 95 процентов учащихся-татар,

представляли собой «…совсем неорганизованный тип школы, без определенных методов, без установленной программы и продолжительности курсов, без известных и постоянных источников содержания, без мебели, без подходящих учебников и совсем без наглядных пособий» [Там же, с. 149]. Обучение грамоте в большинстве мектебов губернии осуществлялось по старому методу, «даже не буквослагательному, а просто происходит заучивание по священным книгам священных выражений».

В докладе указывалось, что хотя и сами татары отчасти сознают теперь недостаток своих школ и стремятся к преобразованию их, «однако предоставленные сами себе, они не в силах разрешить такого крупного вопроса» [Там же, с. 150]. Авторы доклада были уверены в том, что татары пойдут навстречу земству в деле развития среди мусульманского населения светского образования. Значит, назрела необходимость совместных действий земства и татарского социума в данном вопросе.

Татарское общество губернии на упомянутом Совещании представляли видные деятели национального образования Зияутдин Енгалычев и Бурганутдин Юскаев. Они представили доклад о начальном образовании мусульман в губернии. В докладе признавалось, что постановка учебного дела в мектебах при мечетях, содержащихся исключительно на средства весьма бедного населения, «не может считаться удовлетворительной» [Там же, с. 172]. Какой выход предлагали докладчики? «Если Земство желает серьезно заботиться о распространении просвещения и среди мусульман губернии, – говорилось в докладе, – оно должно, по нашему мнению, обратить свое внимание главным образом на эти мектебе, оказывая им материальную поддержку и реорганизовывая их по особо выработанной программе» [Там же]. Вопрос о том, каким путем идти – путем строительства и открытия в татарских селениях новых, русско-татарских училищ или путем реорганизации существующих мектебов в правильно организованные общеобразовательные школы, – решался докладчиками в пользу второго варианта. Преимущество данного варианта они видели в том, что мектебы «…уже знакомы и близки населению, и, хотя и преобразованные по программе Земства, не явятся для этого населения чем-то новым, неведомым, чего всегда очень боится темная сельская масса, в особенности мусульманская» [Там же].

В процессе преобразования мектебов должны решаться, по мнению З. Енгалычева и Б. Юскаева, два важных вопроса: 1) о языке преподавания; 2) о продолжительности обучения. Они считали, что языком преподавания должен быть родной татарский язык, русский же язык должен преподаваться как общеобразовательный предмет, начиная с третьего года обучения. Продолжительность курса в этих школах должна была составить шесть лет [Там же].

Следует заметить, что между первым вариантом, за который ратовали земства, и вторым вариантом, который поддерживали татарские «прогрессисты», не было глубоких принципиальных различий. И те, и другие выступали на стороне наметившейся тенденции перехода татар, как и остальных народов России, к светскому образованию.

Расхождения в основном касались двух основных вопросов: а) на каком этапе обучения вводить изучение русского языка и б) какой язык – русский или родной татарский – должен быть орудием преподавания общеобразовательных предметов. Однако эти расхождения не могли быть непреодолимой преградой на пути построения единой государственной системы начального общего образования для татар. Разногласия могли быть сняты в процессе совместной работы правительства, органов общественного управления и татарской общественности.

История не предоставила для этого времени: разразившаяся в феврале 1917 г. антимонархическая народная революция смела обветшавшее здание Российской империи. В условиях завоеванной демократии каждый народ получил возможность самому определять свои потребности и способы их удовлетворения, в том числе и в сфере образования.

Подытоживая, мы отмечаем, что в Саратовской губернии русско-татарские училища появились с некоторым отставанием от ряда соседних губерний: Самарской, Симбирской, Оренбургской – лишь в 1907/1908 учебном году. Решающую роль в этом сыграли, очевидно, такие факторы, как крайне тяжелое финансово-экономическое положение основной массы татарского крестьянства, противодействие фанатичного мусульманского духовенства, почти полное отсутствие среди саратовских татар европейски образованных людей-интеллигентов.

Революция 1905–1907 гг. разбудила татар от спячки. Стародумы мусульманства стали

терять влияние и поддержку в обществе. Среди саратовских татар появились люди образованные, выпускники казанских медресе, Казанской татарской учительской школы. С 1908–1909 гг. наблюдалось некоторое улучшение социально-экономического положения татарского села. Начиная с 1912/1913 учебного года процесс открытия русско-татарских училищ принял широкие масштабы. Эти учебные заведения быстро завоевали популярность у татарского населения, в особенности в Хвалынском и Кузнецком уездах. К 1916 г. их число достигло 16. Русско-татарские училища становились рассадником светских знаний, превращались в реальную альтернативу мусульманским мектебам и медресе. В успех дела огромный вклад внесли молодые энтузиасты – выпускники Казанской татарской учительской школы: Бурганутдин Сулейманович Юскаев, Джиганша Яхъин Абдюшев, Тагир Хабибуллович Махмутов, Касим Мусеевич Акчурин и другие.

Важное значение имело то обстоятельство, что удалось найти точки соприкосновения и даже сотрудничества между мусульманским духовенством и педагогами русско-татарских училищ. В ряде случаев происходило своеобразное разделение труда между ними: полдня учащиеся изучали в мектебе мусульманское вероучение, остальные полдня – русский язык, татарский язык и арифметику – в училище. Так, в частности, был организован учебный процесс в Хвалынске.

Постепенно снимались барьеры подозрительности и взаимного отчуждения между названными типами учебных заведений, вырабатывалась оптимальная модель современной общеобразовательной татарской школы. И хотя история не предоставила достаточного времени, тем не менее накопленный опыт сыграл, очевидно, положительную роль в процессе становления и развития единой трудовой советской школы с преподаванием на родном языке в послеоктябрьский период.

Литература

Азаматова Г. Б. Интеграция мусульманских школ в систему начального образования // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Ч. 3. Тамбов: Грамота, 2016. С. 21–23.

Гайнетдинова Э. Р. История возникновения и развития земских русско-татарских школ во второй половине XIX – начале XX вв. (по документам НА РТ) // Образование и просвещение в губернской Казани. Сб. статей. Вып. 2 / Отв. ред. И. К. Загидуллин, Е. А. Вишленкова. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 53–59.

ГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 6288.

ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 3795

ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д. 4158.

ГАСО. Ф. 13. Оп. 1. Д.3250.

ГАСО. Ф. 268. Оп. 1. Д. 2.

ГАСО. Ф. 55. Оп. 1.1. Д. 321.

ГАСО. Ф. 832. Оп. 1. Д. 75.

Горохов В. М. Реакционая политика царизма в отношении татар Поволжья. Казань: Татгосиздат, 1941. 260 с.

Журналы XXXXVII очередного Кузнецкого уездного земского собрания. Сессии 1912 г. Том. 2.

Журналы Хвалынского уездного земского собрания за 1914 год. Хвалынск, 1915.

Идел. 1913. 29 апр.

История татар с древнейших времен. В семи томах. Т. 6. Формирование татарской нации. XIX – начало XX в. Казань: Институт истории АН РТ, 2013. 1172 с.

История татар с древнейших времен. В семи томах. Т. 7. Татары и Татарстан в XX – начале XXI в. Казань: Институт истории АН РТ, 2013. 1008 с.

Йолдыз. 1915. 14 апр.

Камалиева Г. Ф. Русско-инородческие школы в Оренбургкой и Уфимской губерниях в начале XX века // История науки и техники. 2012. № 11, спецвыпуск № 3. С. 50–57.

Кояш. 1914. 7 апр.

Материалы о состоянии народного образования в Саратовской губернии за 1910–1911 гг. Саратов, 1916.

Махмутов Т. Х. Хвалынские татары из группы мишарей (рукопись). Краеведческий музей г. Хвалынска. Ф. 20.

Махмутова А. Х. Становление светского образования у татар (Борьба вокруг школьного вопроса). Казань: изд-во Казан. ун-та, 1982. 96 с.

НА РТ. Ф. 92. Оп. 1. Д. 24602.

Наганава Норихоро. Мактаб или школа? Введение всеобщего начального обучения в среде Волго-Уральских мусульман // Научный Татарстан. 2012. № 1. С. 76–99.

Обзор народного образования в Саратовской губернии за 1910–1911 гг. Саратов, 1901.

Однодневная перепись начальных школ в Империи, произведенная 18 января 1911 года. Вып.VI. ч. 1-я. СПб.,1913.

Отчет о состоянии начальных училищ в г. Хвалынске и его уезде за 1876 год. Саратов, 1878.

Отчет Хвалынской уездной земской управы за 1914 год. Хвалынск, 1915.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи (1897 г.). XVIII. Саратовская губерния. СПб., 1904.

Правила о начальных училищах для инородцев, утвержденные Министерством народного просвещения 31 марта 1906 г. с изменениями, последовав-

шими 2 января 1907 г. Казань: Тип. Императорского университета. 1907.

Рафиков А. М. Становление национального образования в Вятской губернии во второй половине XIX – начале XX века // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 41 (179). С. 87–95.

РГИА. Ф. 733. Оп. 186. Д. 1584.

Саматова Ч. Х. Администрация Казанского учебного округа и открытие русско-татарских училищ и русских классов при конфессиональных школах татар во второй половине XIX – начале XX вв. // Школьное и религиозное просвещение народов Среднего Поволжья и Приуралья в XIX–XX вв. Казань, 2014. С. 138–158.

Саратовский вестник. 1909. 05 фев.

Саратовский вестник. 1912. 19 авг.; 25 авг.

Саратовский листок. 1912. 11 авг.

Саратовский листок. 1912. 23 авг.

Труды Второго совещания деятелей по народному образованию, состоявшегося при Саратовской губернской земской управе 14–16 июня 1916 г. Саратов, 1916.

Ханбиков Я. И. Из истории педагогической мысли татарского народа. Казань, 1967. 232 с.

Эфиров А. Ф. Царская русификаторская школа у народов Поволжья. М.: Учпедгиз, 1939. 184 с.

XIX ГАСЫР АХЫРЫ – XX ГАСЫР БАШЫНДА САРАТОВ ГУБЕРНАСЫНДА ТАТАР-РУС УЧИЛИЩЕЛАРЫ ЧЕЛТӘРЕ ФОРМАЛАШУЫ

Фрид Айни улы Рәшитов,
Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең
Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (Сарытау бүлекчәсе),
Россия, 410042, Сарытау, Московская ур., 75 нче йорт,
rashfa@mail.ru.

Резеда Илгиз кызы Ишмөхәммәдова,
Сарытау өлкәсе дәүләт архивы,
Россия, 410012, Сарытау, Кутяков ур., 15 нче йорт,
reseda-@mail.ru.

Сарытау губернасында XX гасыр башында рус-татар училищелары челтәре барлыкка килү һәм таралу процессы беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертелгән документлар һәм материаллар нигезендә тасвирлана. Хөкүмәтнең «Россиядә яшәүче башка халыкларга белем бирү чаралары турында кагыйдәләр» ендә (1870) каралган рус-татар училищелары, XX йөз башында төрле үзгәрешләр кичереп, традицион мөселман мәктәпләренең чын альтернативасына әверелгәнлеге күрсәтелә.

Сарытау губернасы татарлары общинасы бу процесска берникадәр соңарып керешә, өстәвенә, 1914 елны башланган Беренче бөтендөнья сугышы билгеләнгән планнарны тормышка ашырырга нык комачаулый. Шуңа да карамастан, тупланган тәҗрибә мәктәптә белем бирү дәүләт системасының 1917 елдан соң үсешендә сизелерлек роль уйный.

Төп төшенчәләр: рус-татар училищелары, мектеб, Саратов губернасы, земство, революция, гомуми белем бирү.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-89-112

BOLGAR AS AN OBJECT INSCRIBED ON THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST (ON THE 50TH ANNIVERSARY OF THE BOLGAR STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MUSEUM-RESERVE)

Rafael Mirgasimovich Valeev,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
valeev_rm@inbox.ru.

The article is dedicated to the 50th anniversary of the Bolgar Historical and Architectural Museum-Reserve (1969). It systematizes the data on the history of the organization, which was the first to comprehensively study, preserve, conserve, and restore historical and cultural monuments of the Tatar people in the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic. The article presents a system of evidence, provided by the researchers from the Republic of Tatarstan, concerning the outstanding universal value of Bolgar. It served as a reason for the experts of the UNESCO World Heritage Committee to include the museum-reserve among the world-famous monuments.

Key words: Bolgar, outstanding universal value, criteria, integrity, originality, authenticity, protection and management.

Bolgar holds a unique place in the history of human civilization. The Bolgar Historical and Archaeological Complex is a center of world significance, its outstanding universal value was established by the decision of the 37th Session of the UNESCO World Cultural and Natural Heritage Committee (2013, Phnom Penh, Cambodia). In 2014, in Qatar, this object was inscribed on the UNESCO World Heritage List and became the 27th Russian and 1002nd on this list at the 38th Session of the Committee [Valeev].

Considerable source material on the history of this geocultural region has been accumulated over more than 150 years of archaeological studies of the Bolgar settlement. Systematic research began in 1864 when V. Tizengauzen made his first exploratory excavations [Tizengauzen], which continued in the late 19th – early 20th century. Later, in the 1930s–1940s they were supervised by A. Smirnov. The research was conducted up to the beginning of the 21st century by Kazan scholars A. Khalikov, Z. Akchurina, A. Efimova, T. Khlebnikova, O. Khovanskaya, N. Kalinin, P. Starostin, and R. Sharifullin (see: [Khlebnikova]), which allowed representing the city of Bolgar in the 10th and early 15th centuries and pre-Bolgar monuments of the 5th-7th centuries [Starostin]. Monographic studies, carried out in 1996, 2001, 2008 [Gorod Bolgar, 1996], [Gorod Bolgar, 2001], [Gorod Bolgar, 2008], made it possible to analyze the huge archaeological, historical, and cultural material, to outline the directions for further research, and to determine the importance of Bolgar in the history of Tatarstan, Russia, and world history, its Outstanding Universal Value [Bolgarskii istoriko-arkheologicheskii kompleks].

The Bolgar settlement with its preserved ramparts and moats is located in the European part of Russia on the left bank of the Volga, 40 km south of the place where this river merges with the Kama, the settlement occupies the edge of the Volga indigenous terrace. In the east, it is adjacent to the modern city of Bolgar, the administrative center of the Spassky District in Tatarstan.

At the time of its origin, the city of Bolgar was located at the tip of the cape of the high Volga terrace, it was naturally and artificially strongly fortified, and had a fairly wide view towards the Volga. The well-defined fortifications of the settlement are several lines of the defense line, built at different times. The true remains of the fortifications, surrounding the city, have been preserved; today, they form a holistic historical and cultural landscape of the ancient settlement. By the middle of the 14th century, the fortified part of the city had reached a considerable size; currently, the territory of the Bolgar Historical and Archaeological Complex is 443 hectares.

The state intends to preserve the integrity of the Complex and expands the boundaries of its buffer zone by incorporating early settlements, identified on the first river island, and by increas-

ing its territory northwards to protect the panoramic view of the river Volga. Currently, the Complex buffer zone covers 12101 hectares, which makes it possible to embrace the entire territory of the Bolgar settlement, its adjacent historical territories, all their elements and values, unique viewpoints and perspectives, and to prevent the construction of multi-storeyed buildings that might damage the historical visual perception of the Complex [Khairutdinov].

The outstanding universal value of the Complex

The Bolgar Complex is an outstanding sample of Eurasian geopolitical and historical transformations of the 10th – early 21st centuries, which played a key role in the formation of states and civilizations, the spread of Islam and Orthodoxy, the interactions of customs and cultural traditions of the modern Tatar and other peoples of the Eurasian continent. For over 15 centuries, it had a steady impact on the development of architecture, technology, monumental and decorative art, urban planning, and spiritual culture of Eurasia [Valeev].

In Bolgar, the long process of historical development from the 10th to the 21st centuries is not just fixed but also expressed, forming the very essence of national, regional and local identities, constituting an integral part of the modern life in Tatarstan, Russia, and characterizing its Outstanding Universal Value. The historical, archaeological and architectural heritage of Bolgar, the established collective memory of the ancestors of the modern Tatar people – the second largest nation in the Russian Federation, the sacrality and successive development of Muslim and Orthodox cultures are indispensable attributes of the Complex, representing the basis for the preservation and development of its territory.

An important defining feature of Bolgar and its culture is the spirit of this place, its character and the qualities of a territory where Islam was adopted. Possessing the main semantic and symbolic meaning, it determined the civilizational choice of the country and its people. The fact, constituting the Outstanding Universal Value of Bolgar, is the exceptional journey made by the Baghdad Caliphate embassy in 922. Having passed more than 2.5 thousand km., they reached Bolgar and left the magnificent records of Ibn Fadlan [Khairutdinov]. As a result, the name of Bolgar and the name of Rus became known through this Arabic document. It led to the official voluntary adoption of Islam by the Bolgarians and the spread of the Islamic faith far north of the centers of Islamic civilization. Bolgar is the earliest and the most northern Muslim enclave in the world. The very fact of Islam penetrating so far to the north is a world-wide event. At that time, Bolgar, located at an unimaginable distance from the centers of Islamic civilization, became one of the brightest examples of medieval culture of the Muslim Renaissance Era within a short historical period. To date, this fact has determined the nature of faith, customs, traditions, social and moral standards, and culture and spirituality in general in this geocultural region [Khairutdinov].

The embassy of the Baghdad caliphate, which is known in the world history under the name of Ibn Fadlan, promoted not only the official adoption of Islam, but also the diplomatic recognition of Volga Bolgaria as a Muslim state. [Valeev]. For millennia, the ethno-confessional situation rapidly changed in the Volga-Ural region determining its originality, which manifested itself in all areas of life – economy, culture, science, education, and spiritual life. The travel notes, compiled by Ibn Fadlan, are a masterpiece of medieval Muslim literature, written in the Risale genre and found in numerous publications in Tatar, Russian, German, French, English and other languages, in the works of art, in world cinema, and other fields of culture [Khairutdinov].

The unique originality of the Bolgar cultural heritage is based on fruitful mutual influence of local, Turkic, Eastern, European, and Russian traditions. These stylistic features in the architecture of the Bolgar Historical and Archaeological Complex interacted with each other reflecting their diverse influence over a long period of time [Valeev].

The monuments of Bolgar are a clear example of the creative and fruitful use of various building traditions, which Bolgar architects successfully adapted to local conditions. Their ideas, embodied in stone – the buildings of mosques, minarets, mausoleums and baths, not only determined the appearance of Bolgar, but also significantly influenced the urban planning culture of the Kazan Khanate, and later the Russian state [Khairutdinov].

The Bolgar Historical and Archaeological Complex is the northernmost monument of Muslim architecture in the world and the only Complex with preserved architectural and archaeological monuments of the Golden Horde civilization. The Cathedral Mosque, the Eastern and Northern Mausoleums, the Khan's Tomb, the Minor Minaret, the Black and White Chambers, the Khan's Palace – these and other archaeological monuments are

Bolgar's gems, a visible confirmation of the uniqueness of the city's medieval life, expressed both by the diversity of architecture and by the original planning of urban space [Valeev].

Criterion Two

The Bolgar Historical and Archaeological Complex is unique evidence of the historical continuity and cultural diversity, developed on the territory of the Volga-Ural cultural region during the period of the Volga Bolgar ancient civilization – the historical Bolgar state, the Golden Horde of the 10th –15th centuries, and the multicultural space of Eurasia in the 10th –21st centuries as a whole. The prominent position and importance of the Bolgar settlement in world history fully complies with Criterion Two.

Medieval Bolgar was distinguished by the diversity of its population. Bolgars, Rus, Finno-Ugrians, representatives of the Kushnarenkovsky (ancient Magyars), Petrogromic, post-Petrogromic and Chiyalik archaeological cultures, Mordovians, Mari, Udmurts, Alans, Oguzes, Kipchaks, Mongols, Tatars, Russians and Armenians lived here. This amazing ethnic diversity is noted in many sources of that time. Accordingly, well-preserved was the prayer of foreign Rus merchants, beautifully described by Ibn Fadlan, and the rite of one of their leader's funeral that especially struck him. Excavated at the end of the 19th century, the mounds near the village of Balimers, not far from Bolgar, are associated with these events.

The city was visited by numerous Muslim merchants from the countries of the East – Merv, Nishapur, Khorezm, etc., Ancient Russia and Russian principalities, artisans – even tailors from Baghdad, India, steppe nomads, and representatives of northern peoples were among them. And each of them found something to meet their trade and economic interests in this hospitable and welcoming city: furs and coins, jewelry and leather products, and many other goods. The active development of Bolgar made it a major international trading center, connecting West and East, North and South. It used to be the key center on the northern part of the Great Silk Road, later, in the 15th century, this function was successively transferred to Kazan (Bolgar al-Jadid, Gostiny Ostrov), then, in the 16th century, it was passed over to the Moscow kingdom.

A variety of artifacts and material evidence of those times show that, intensive ethnocultural processes took place in these historical territories in the 11th – 15th centuries, both forming a layer of "syncretic material culture" common to all participants in the events and giving rise to the appearance of mixed groups of a new population. All this contributed to the development of a unique cultural diversity, which was a special distinguishing feature of Bolgar. It was the most significant urban center of Volga Bolgaria in pre-Mongol time, the capital center of the Volga Bolgar's state in the 10th –11th centuries, and in the 13th century, it became the first capital of the Golden Horde.

By the 14th century, active Islamization and Christianization of the urban, sedentary, and later nomadic population of this region had secured qualitatively new principles of its social structure. Bolgar was a kind of "a melting pot" where original and advanced elements of various sociocultural systems were formed, gradually creating the basis for the development of the unusually diverse culture of the city. This is an outstanding example of the urban spatial organization and advanced urbanism in Volga Bolgaria and the Golden Horde. It testifies to the existence of the Bolgar-Tatar civilization and the center of cultural exchange between the nomadic civilizations of Asia, Europe and the Middle East.

Bolgar is a unique example of Muslim and Christian religious interactions. Against the background of inter-religious conflicts and clashes that overwhelmed the entire medieval history of Europe and Asia, adherents of various faiths lived peacefully in Bolgaria. Numerous archaeological artifacts and information from written sources convincingly confirm the residence of the Russian population, the existence of the Armenian cemetery, the Christian church, known as the Greek Chamber, and other non-Muslim monuments in Bolgar. This unique tradition of the interfaith world, which originated in Ancient Bolgar, actively manifested itself in the future – during the period of the Golden Horde and the Kazan Khanate. In modern Tatarstan, it is the most important factor, influencing the progressive and dynamic development of the republic.

Epochs succeeded each other, but the paradigms of culture and spiritual life that had been formed in Bolgar determined the traditions and moral standards in the Volga and Ural regions for many centuries ahead, laying the foundation for the modern Tatar ethnic group and other numerous peoples of this region.

Over the centuries, Bolgar had a diverse impact on the development of many areas of life in Eastern Europe and Eurasia as a whole. This city is an outstanding example of a surprisingly good organization of urban economy, the reason and condition

for the active urban development in the region, which undoubtedly puts it on a par with the most developed cities of medieval Europe.

Formed under the conditions of the Bolgar and Tatar civilization project, its culture and spiritual life determined the values and customs, the nature of the heritage, as well as the rules and laws of life in the region. Although transformed and modified in the era of the Golden Horde and the Kazan Khanate, and during the time of the Moscow Kingdom, the Russian Empire, and the Soviet Union, they were preserved in the traditional culture of the Tatar people, studied and interpreted in the professional sphere. Currently, the Bolgar Historical and Archaeological Complex is the only genuine tangible trace of the Volga Bolgaria's existence and the existence of the Golden Horde during its heyday.

Occupying an extremely important region of Eurasia, located at the intersection of trade, economic, cultural, and political communications, Bolgar became a necessary transmission link in civilizational contacts between East and West, North and South settled and nomadic cultures, between the worlds of the Forest and the Steppe. The result of these processes was the creation of a unique traditional culture, affecting the development of economy, technology, urban planning, architecture, monumental and applied arts, and spiritual culture of the region.

The Bolgar Historical and Archaeological Complex has become a vivid and unique expression of cultural interactions and mutual influence, which resulted in the creation of the distinctive and unique character of Volga Bolgaria and the Golden Horde culture. For over ten centuries, it has been a visible embodiment of urban planning, cultural and landscape-transforming activities, and their subsequent interpretation in the area of spiritual culture, folklore, and scientific knowledge.

For the Volga-Ural region, the result of these processes, which originated in the culture of the historical Bolgar state, is the current ongoing exchange of values, generated by intercultural, interregional and interethnic contacts, significantly enriching the culture of the region and world culture as a whole.

The Complex is characterized by such features as universality, integrity, authenticity and mutual influence of cultures found not only at material, architectural, everyday life, and stylistic levels, in arts and crafts, but also in the spiritual sphere and intangible heritage – ideology, language, writing and literature, folklore, in the unity of ideas, symbols, norms, and images.

Criterion Six

The diversity of continuous centuries-old cultural, spiritual and sacral life in the historical territories of the Bolgar Complex and in the region is confirmed by numerous unique data. The factors, determining the role of the Complex as an outstanding center related to events, traditions, ideas and works that meet Criterion Six and fully reveal the Outstanding Universal Value of Bolgar, are the following:

Since the official adoption of Islam by the Volga Bolgarians in 922, Bolgar has remained a sacral place for many centuries, and its monuments have been the objects of religious worship of Muslims not only in Tatarstan, but also in Russia. This place has a special spiritual aura, which is the intangible heritage of the highest level. For the multimillion Tatar people, Bolgar personifies spiritual unity, their ancient political and religious capital.

Active trade and economic contacts of the Volga-Ural region, the countries of Central Asia – Khorezm and the state of the Samanids, created favorable opportunities for Muslim preachers' penetration into this territory and for the emergence of a stable ummah. Ibn Ruste, an author of the early 10th century (903), writes about the presence of mosques and madrassas in the Bolgar settlements. At the headquarters of the Bolgar ruler Almush, who adopted the Muslim name of Jafar ibn Abdullah, there was a special clergy staff, including a muezzin. The embassy of the Baghdad Caliphate, which entered the world history under the name of Ibn Fadlan, contributed to the official adoption of Islam and the diplomatic recognition of Bolgaria as a Muslim state. It is not only in Eastern, but also in Russian and West European sources, that the name of the Volga Bolgars, and later the Tatars, was strongly associated with the notion of "Islam".

The adoption of Islam led to the replacement of the Bolgarians' ancient Türkic runic writing by the Arabic script. Under those conditions, the transition of Bolgaria to the Arabic script was preferable, as it opened up wide opportunities for Bolgar science and culture to rise to the international level. Bolgaria actively developed international economic and cultural relations, primarily with the countries of the Muslim East. Gradually, the Arabic language, along with Bolgarian, became the language of Bolgar science and diplomatic correspondence, while Farsi (Persian), along with Volga Turki, became the language of Bolgar poetry [Valeev, pp. 461–468].

The strengthening trade and economic ties with the countries of the East enhanced the spread of

Arabic writing in the Bolgar education system. In Volga Bolgaria and the Golden Horde, the main material for writing was paper imported from distant China and Samarkand. They used parchment less frequently than Western nations. This explains the poor preservation state of written monuments of the Old Bolgar and Golden Horde periods. Islam gave new impetus to the accelerated development of Bolgar science and culture. At the turn of the 11th and 12th centuries, there lived a scientist in Bolgaria – historian, chief judge Yakub ibn Nugman – the author of the book "History of Bolgaria", which was highly appreciated by an Arab traveler from Spain, geographer Abu Hamid al Garnati (al Andalusi), who visited the great city in 1135.

The Bolgarian-Tatar enlightenment was so highly respected and recognized that in the 11th century, scholar Khoja Ahmed Bolgari was appointed a teacher and mentor of one of the most powerful monarchs in the world, Sultan Mahmud Ghaznevi. No wonder, Bolgaria was called the "kingdom of reason" and the "golden throne of the East". Having moved from Bolgar to Afghanistan, Khoja Ahmed Bolgari worked as a doctor in the city of Ghazni. He became famous for his philosophical and historical treatises. Among them, the most well-known were "Tarihatel Bolgaria" ("The History of Bolgaria"), "Fanandel Bolgaria" ("Science in Bolgaria"), and "Zhemigyl Bolgaria" ("Philosophy of Bolgaria"). In 1971, a mausoleum (Dürbe) of white marble was built over his grave.

The high level of Muslim urban culture promoted the active work of other educators, teachers, and scientists. In the late 11th early 12th centuries, here lived and worked Hamid bin Idrisi al-Bulgaria, in the early 12th century, historian Yakub bin Nugman al-Bulgaria, theologian Suleiman bin Dawood al-Saksini (the 11th – 12th centuries), pharmacologists Khoja al-Bulgaria (the 11th – 12th centuries), as well as brothers Tadzhdin and Hassan bin Yunis (the 13th century). In the first half of the 14th century, here lived the famous lawyer Burhan ad-din Ibrahim al-Hanafi, the author of the book "Basics of Discussions" [Valeev, Sitdikov, Khairutdinov].

Numerous Islamic educational institutions carried the light of knowledge in Great Bolgar: famous theologians and philosophers preached in mosques, thinkers wrote scientific treatises, and poets created their wonderful works. Even today, Bolgar scientists' works in medicine, astronomy, mathematics, and other sciences are known far beyond the borders of Russia. We also know about major religious projects. Thus, Beykhaki (the 11th century) reports that in 415 hijra (1024/1025), the ruler of Bolgar sent money to the Nishapur region for the construction of two mosques in Sebzevar and Khosrovjerd and "amazing gifts" for sovereign Khorasan. There exists a lot of information about the travel patterns of religious Sufi preachers, indications of the origin of a number of prominent theologians, jurists, and doctors who gained recognition throughout the Muslim world. Trade and diplomatic contacts with the countries of the East were regular and stable. [Izmailov]

The Tatar people's historical memory has preserved the legend telling about the arrival of the Prophet Muhammad's three associates in Bolgar, about the miraculous healing of the Bolgar King's daughter, Tuybike, and about the adoption of Islam by the Bolgar king and his entourage. As the old Bolgar manuscript states and as was retold in the 19th century by Karl Fuchs, the rector of Kazan University, a scientist and doctor, an honorary citizen of Kazan, and a German by birth, it all began in the 9th year of the Hijra, when the Prophet Muhammad sent his Ṣaḥābah, (Companions) to the peoples and states of the world to spread Islam. Three such sahabahs of the Prophet, Imams Abdur-Rahman – the son of Zubayr, Talha ibn Gusman, Zubayra – the son of Jagd, (in your last booklet – Abdrahman ibn Zubayr, Talha ibn Gusman, Zubayr ibn Jagd) arrived in Bolgar with the mission of da'wah (a call to adopt Islam). The details of their mission among the Bolgars were described by Karl Fuchs. Until the second half of the 18th century, in Bolgar, there had been graves of the Prophet's Companion and his thirty three "Tabigins" (people who adopted Islam through Companions) [Valeev].

Muslim burial grounds and funeral rites are vivid evidence of the spread of Islam. In the Volga-Ural region, more than 80 soil burial sites have currently been investigated, of which 52 belong to the pre-Mongol period (the 10th – 13th centuries), and the rest date back to the Golden Horde times. Muslim funeral rites became dominant from the turn of the 10th – 11th centuries and until the middle of the 13th century taking on uniform "canonical" forms.

In the Golden Horde period, religious practices changed and brought about the changes in funeral rites: stone epigraphic monuments and construction of the Dürbe mausoleums. In the early 1840s, the famous Russian orientalist I. N. Berezin studied inscriptions on the medieval epigraphic monuments, preserved on the territory of the ancient settlement. The interpretation and analysis of the in-

scriptions were first published in his book “Bolgar on the Volga”.

Since the 15th century, Bolgar has been a center of religious worship and pilgrimage to these holy places. The Russian Empress Catherine II used figurative language to describe this place and events, first in her letter to Count N. I. Panin, then to the great French philosopher-enlightener Voltaire. In 1767, on her way from Kazan to Simbirsk, she visited Bolgar and wrote that “the Tatars have great respect for this place and come to these ruins to pray to God”. In 1838, prominent Russian artists, brothers G. and N. Chernetsov, when visiting Bolgar, noted: “<...> the place where <...> their Prophets were buried; the Tatars venerate them as saints and come from distant places to worship them <...> from Ufa, Orenburg, Kazan, <...> Bukhara, and <...> Khiva. Among the worshipers, Bolgar residents saw blacks (blackamoors): they were here for two or more days, sometimes bringing along mullahs on purpose to perform their religious rites”.

Bolgar and its territory vividly illustrate the development of Islam, its institutions, dogmatics, law schools-madhhabs, the stages of its evolution as a part of Volga Bulgaria, the Golden Horde, the Kazan Khanate, the Russian state, the specifics of the Russian Muslim community development and the nature of their relations with the state. This object is of great spiritual and religious value being the embodiment of a whole range of intangible values that directly indicate the Outstanding Universal Value of the Complex. Even today, on the territory of the White Mosque, and on Muslim holidays – in the Cathedral Mosque, a prayer is read at the Minor Minaret and the Khan's Tomb, preserving the unchanging traditions of spirituality and holiness of the place. The White Mosque and the Memorial Sign have become symbols of reviving spirituality after many years of atheism and totalitarianism, the place of Muslim rites and rituals.

The educational activities of the Islamic Center, currently established in the White Mosque, ensure the preservation of traditions, the principles of instruction and learning, thereby increasing the significance of this Complex. Its Outstanding Universal Value includes such value aspects as spirituality, the pilgrimage to shrines, the performance of rituals and holiness, and quite a number of historical events (the adoption of Islam in 922 and the arrival of the Embassy of Ibn Fadlan, it being the capital city, etc.) [Valeev, Sitdikov, Khairutdinov].

The Cathedral Mosque with the Great Minaret (the 13th – 15th centuries) and the Assumption Church (the 18th century) located nearby are a testament, an indicator of tolerance and peaceful coexistence of the Muslim and Christian religions. Bolgar, as a vivid example of the Islam development in the region, confirms the centuries-old traditions of interfaith tolerance, good neighborliness and mutual respect of the Volga-Ural peoples and the Russian Federation. Under the conditions of a multiconfessional and multicultural society, the traditions of Russian Islam with its centuries-old coexistence with Orthodoxy and other religions received new impetus.

Since the time of the Kazan Khanate, Bolgar has acquired the importance of an outstanding cult and spiritual center, a sacred place of worshipping ancient buildings, which have been preserved in Bolgar-Tatar oral folk traditions as monuments of Islam and Bolgarian-Tatar statehood for many years. The vivid pictures of Bolgar’s urban life are found in brilliant samples of medieval Bolgar-Tatar literature: Kul Gali’s poem “Kyissa-i-Yusuf”, its 800th anniversary was celebrated by UNESCO, and in the epic “Idegei”, in folk legends and traditions. In their works, Tatar poets Muhammedyar (the 16th century) and Movly-Koly (the 17th century) repeatedly turned to the heroic and lyrical image of Bolgar. Bolgar became a real source of creative inspiration for Tatar enlighteners and the founder of Tatar historical science Sh. Mardzhani [Valeev].

The Tatar people have always remembered, known and glorified the city of Bolgar – “Shekhri Bolgar” – in their historical bayts, legends, munajatis, calling it the place of saints “izgeler zhire”. During the time of the Kazan Khanate, and even in later times, a Tatar settlement was located near Bolgar, its inhabitants were charged with the duty of preserving the Dürbe mausoleums and other outstanding monuments.

The influence of Bolgar on the minds of many generations of the Tatars was so great that the custom of adding “al-Bolgari” to the nisbu name remained among the Tatar intelligentsia until the beginning of the 20th century. The living connection of the Tatar people with Bolgar has not interrupted for centuries. Up to now, the Kazan Tatars’ traditional culture has preserved incomparable motifs of Bolgar ornaments, its traditions of housekeeping and home culture.

The unique historical, cultural, and spiritual aura of Bolgar has always attracted prominent travelers, writers, poets, scientists, artists, local historians, architects, and restorers. Among them are poet Kul-Gali, Khans Batu and Berke, Emperor Peter I,

Empress Catherine II, the prominent Russian artists I. I. Shishkin, A. K. Savrasov, brothers N. G. and G. G. Chernetsovs and many others, those who left valuable evidence, descriptions, drawings, sketches, floor plans of buildings and ruins of the ancient city.

The existence of Bolgar settlement in the 10th – 15th centuries and the settlement of the 15th – 16th centuries, located in the same place, is confirmed by archaeological objects and artifacts against the background of successive historical eras (the period, preceding the construction of the city, the time of pre-Mongol Volga Bulgaria, the Golden Horde, the Kazan Khanate). Enshrined in the monuments of intangible culture as folk legends and traditions in the 17th –19th centuries and existing at present as a fact of worship and preservation, the ruins of Bolgar architectural monuments (the Orthodox monastery and the Assumption Church in the 18th century) are sufficient evidence of a stable unified historical and cultural tradition, presenting the original nature of Bolgar as an outstanding cultural region of the world, which has exerted a sustainable impact on the development of culture and arts, architecture and urban planning for fifteen or more centuries.

The spiritual heritage of Bolgar, the vivid and rich history of the capital of Volga Bolgaria and the Golden Horde gave powerful impetus to the development of Tatar art, theater and music, fiction and poetry, national culture as a whole. In recent years, the cultural heritage of Bolgar has inspired the creation of new outstanding samples of national culture. Among the most interesting works are: the poem "The Oath Cup" (2005), the ballet "The Legend of Yusuf" (2001), the ballet "The Golden Horde" (2013), the opera "The Black Chamber" (2013), etc. The historical novels by Nurikhan Fattakh, Musagit Khabibullin, Roman Vakhitov and many other Tatar writers, the works by artists Baki Urmanche, Ravil Zagidullin, Kanafi Nafikov, Rifkat Vakhitov, Ferinad Khalikov and others have received national recognition [Gorod Bolgar, 1996], [Gorod Bolgar, 2001], [Gorod Bolgar, 2008].

Even today and for many centuries, Bolgar has been one of the main centers of pilgrimage for Muslims of Russia and the Tatar diaspora around the world. Bolgar has acquired the importance of an inter-regional cultural center of Russian Muslims, becoming a unique platform for international cooperation and the only museum-reserve which represents the history of Islam in the Russian Federation and Muslim culture as part of Eurasian civilization. The White Mosque and the Memorial Sign, erected here, are excellent preservation symbols of the continuity of Bolgar centuries-old spiritual traditions.

INTEGRITY AND AUTHENTICITY OF THE COMPLEX

The Outstanding Universal Value of this historical territory and its Criteria is fully confirmed by its integrity and authenticity, conveyed by its characteristic features and unique values.

Integrity

Within the boundaries of the monument there is a large territory with the elements sufficient to present its evolution course and results, emerging during the life of various ethnic groups in Bolgar and the region in the 15th – 21st centuries.

The Bolgar Historical and Archaeological Complex, as a valuable and unique evidence of the existence of Volga Bulgaria and the Golden Horde, has no analogues in the world. Systematic studies, continuously carried out here for almost 150 years, make it possible to reconstruct in detail the diversity of life in the ancient city and its environs.

The results of these studies enabled the researchers to obtain detailed information on 30 brick-stone structures, 16 of which are used for conservation and museumification for tourist displays. The remaining facilities have been conserved. Architectural and archaeological information on these monuments has been preserved in the form of detailed scientific reports. All these data have been an inexhaustible source for researchers in their scientific studies, which, in their turn, became the basis for developing the Program of the Bolgar Monuments Museumification until 2019.

Ninety seven per cent of the Complex has not been affected by archaeological research, forming an integral cultural layer of the monument. Modern archaeological research is carried out by using predominantly non-destructive methods, thus meeting international standards.

Bolgar is evidence of the formation and development of the unique practice of state and public forms, used to protect historical and cultural monuments in the country and in the world. The influence of the Bolgar-Tatar civilization on the Eurasian people's history and development was so significant that for the first time in the history of Russia, in 1722, Emperor Peter I adopted a decree on the preservation and restoration of the Great Minaret of the Cathedral Mosque at the state level. It was from this time that the state began protecting antiquities in Russia and initiated the conservation and restoration work on the monuments of the ancient city.

The uniqueness of the Bolgar Complex was unconditionally recognized by scientists and the general public, the fact confirmed by the first project in the Russian history of the museum business, aiming to create an archaeological museum-reserve on the territory of the monument in the mid-1850s. Since the second half of the 19th century, there existed and actively worked state and public institutions, ensuring the conservation and study of Bolgar's monuments. Since 1969, the objects of the Complex have been united by the Historical and Architectural Museum-Reserve. The status of a monument of federal significance, protected by the state, has made it possible to preserve in good condition all the architectural objects and cultural archaeological layers, associated with the medieval life of the city.

The Bolgar settlement is a valuable and inexhaustible source for replenishing knowledge about the brilliant history and culture of the Bolgar-Tatar civilization. For 300 years, a unique methodology for studying the monuments of the Complex has been developed on this territory. An outstanding fact is the beginning of systematic archaeological research on the object from the middle of the 19th century, which laid the foundation for "Bolgar Studies" as an independent scientific trend in archeology in the early 20th century.

The objects, recovered during excavations, are subject to comprehensive restoration. For newly identified archaeological and architectural objects, the applied conservation methods take into account the state of the object and the specifics of its location on the site. The conservation of new objects is carried out by creating combinations of structures on the surface without their physical connection with the original ("two-dimensional conservation"), thereby expanding opportunities for tourists and pilgrims. In this way conditions were created for implementing a strategy aimed to maintain archaeological integrity, a careful approach to excavations, and the integrity of the Complex territory in order to prevent the possibility of reducing its authenticity.

Authenticity.

The preserved ramparts and moats up to 5 m high, running over the entire length of the territory, are a defining and significant attribute of the Complex. They vividly demonstrate the integrity and authenticity of the Complex and allow one to visualize and reveal the object within the historical boundaries of its fortifications, dating back to the 14th century. Based on Criteria II and VI, and the analysis and characterization of the Complex values, its authenticity is well revealed against the broad context of Eurasia's historical period of 1,500 years.

Over this period of time, the territory of the Complex was a unique intersection center of successive chronological and spatial characteristics of material, spiritual, and architectural values, displaying the features of cultural landscapes and technologies of the Finno-Ugric, Bolgarian, Tatar, Slavic and other socio-cultural communities of Muslim and Orthodox faiths and cultures, various eras of reign and states, interactions and mutual influences in the urban, architectural and other cultural and artistic self-expression. The integration, synthesis and mutual influences of historical, cultural and religious values are expressed in the authenticity of the cultural landscape, historical topography, its cultural layer, the rampart and moat, its archaeological materials and architectural monuments, reflecting the 1500-year history of the territory.

Even before the Bolgars, the fortifications, built by the population of the Imenkovsky culture (the 5th – 7th centuries), had already existed on the Koptelov Hill. In the 10th century, the fortress was greatly expanded by the Bolgars. Along the inner moat, Bolgar was surrounded by a wooden wall. Simultaneously with the creation of fortifications, people settled on a vast territory in its immediate vicinity.

By the 11th century, Bolgar Craft Posad had expanded its territory with iron-making, copper processing, leather, and other industries. Thus, a medieval feudal city gradually came into being. Numerous villages were scattered along the wide and extremely picturesque Volga terrace. On the very bank of the Volga, the eastern bazaar did a roaring trade – the Aga-Bazar-Torgische, which was mentioned in written sources in the early 10th century. Subsequently, the active development of Bolgar as an international trading point was successively transferred to Kazan in the 15th century, to Nizhny Novgorod in the 16th century and later to Moscow.

In the 11th – early 12th century, Craft Posad actively developed; on the outskirts of the city, iron-smelting workshops with syrodutnyh furnaces appeared. By the end of the pre-Mongol period, the area of Posad had been already three times the area of the original city. It was by this time that the nearest southern suburban village had been included in the territory of the city. The population of the city was growing rapidly with widely developed residential construction.

Until the end of the pre-Mongol period, the city's Posad was not fortified, only in the late 12th – early 13th centuries, a defense system was created that surrounded the more densely built-up part. The second half of the 13th – early 14th centuries is the time of Bolgar's restoration and prosperity. As the old economic center of the Volga region, it became the main city of the 13th century Golden Horde khans. The early days of the Golden Horde was the time when the borders of the city were expanded, its craft production was restored and increased, its trade ties were strengthened, and monumental construction began.

By 1330, the architectural ensemble of Bolgar center had been completed, the Cathedral Mosque with the Big Minaret became its real gem. The city's public center was decorated with other unique architectural structures – the Khan's Palace, the Eastern and Northern Mausoleums, also known as the "Church of St. Nicholas" and the "Monastery Cellar". According to the masonry material, technical and decorative techniques, the Bolgar Cathedral Mosque with the Great Minaret has similar features to the stone buildings of Transcaucasia, Crimea, Asia Minor, and Northern Mesopotamia. At the same time, the architecture of this unique monument has volumetric and compositional features inherent in the buildings of Central Asia of the Golden Horde period, as well as local traditional methods, used in the construction of the Cathedral Mosque in Bilyar and the mosque fortress in Yelabuga. At present, the appearance of the central part of the Complex corresponds to the iconographic documents of the 18th – 19th centuries. For tourists and pilgrims the observation deck of the minaret is accessible. From its top, one can get a beautiful view of the Bolgar fortification and its architectural monuments, the vast expanse of the Volga and amazingly picturesque meadows and green copses.

The Black Chamber, an important element of the existing city public center, is another building dating back to this time. Built in the 14th century, the construction of white limestone, whose structure and artistic interpretation is very close Central Asian architecture, is the only surviving civil structure of this period. The exact purpose of the Black Chamber has not been established, presumably it used to be a court house, a madrasah, or a hospice (khanaka).

All the monumental buildings of ancient Bolgar have their own, distinctive originality. Having mastered and put to practice the traditions of Islamic architecture of the Arab Caliphate, Bukhara, Khorezm, Derbent, as well as the architecture of the Khazar Kaganate, the State of the Seljukids, Byzantium, Armenia, India and the rich cultural heritage of pre-Islamic pagan cultures that they had inherited, local architects developed their own aesthetic concepts, peculiar techniques and methods taking into account local climatic conditions. A peculiar floral architectural decor was developed, based on local building materials, pre-Islamic and Islamic spiritual traditions and influences.

The stone buildings of mosques, minarets, mausoleums, and bath houses both determined the appearance of the city of Bolgar in the 13th – 15th centuries and influenced the architecture of the Kazan Khanate, whose traditions had a continuous development in the era of its accession to Russia. Even after life in the city of Bolgar died out, the memory of its architecture was preserved in Tatar folk traditions, the Türkic-Tatar epic "Idegei", and the ruins of its buildings, which together with the surrounding landscape, became a place of religious worship, aesthetic admiration, and later the focus of scientific research.

To the south-west of Bolgar's public center there used to be a trading courtyard where jewelry glass was made. At that time, the city baths were located in the piedmont and riverine parts, along the banks of the river Melenka. To date, the remains of six Bolgar public baths have been fully studied. Having many common design features, they nevertheless differ in location, size, planning features, material, and time of construction. Bolgar's baths have similar features with typical oriental hammams.

Rich brick houses with underfloor heating systems were situated in the southeastern areas of Bolgar, this was where the city nobility lived. After 1361, urban cemeteries and places of worship appeared in most of this territory – a complex of tombs and the Minor Minaret. A number of necropolises can be observed in the southern areas of the city. In general, among the monumental stone buildings of the Bolgar Historical and Archaeological Complex, a special place belongs to ritual structures – mausoleums – Dürbe. In addition to the Eastern and Northern mausoleums, and the Khan's tomb, there are nine more mausoleums in the Complex. They are preserved at the level of foundations, and four mausoleums are hidden under the hills. Bolgar's mausoleums were built of limestone in the middle of the 14th – early 15th centuries. They contain burials, which, as investigation indicates, are Muslim burials of noble and especially revered persons.

In the western and northwestern regions of Bolgar, numerous crafts functioned – metallurgical, pottery, jewelry, and copper foundry. The area of Galan Lake was distinguished by a large concentration of production complexes; archaeologists discovered large deposits of gray clay on its banks. The numerous fragments of Bolgar dishes and ceramic forges found here make it possible to assume that mass pottery production was concentrated in this place during the heyday of the city in the middle of the 14th century.

To the south of the fortification, behind the rampart, was the Small Town, fortified with moats and ramparts, its front entrance decorated with stone pylons from the north side and a stone building in the southern part. The name "the Small Town" was first recorded in Clerk Mikhailov's inventory in 1712. It is believed that these are the remains of an unfinished front complex or caravanserai. There is also an assumption of his cult function.

In the northwestern part, the Armenian settlement adjoined the city, it had replaced a suburban village of Bolgar. Here, archaeologists have identified wooden dwellings and a series of burials. The materials obtained indicate the existence of the Christian colony and cemetery in the 14th century. There are also the remains of a stone religious building, called the "Greek Chamber", which are the ruins of a Christian church possibly built as a prototype of the Church of the Holy Virgin (Surb Astvatsatsin) in Noravank Monastery (Armenia).

The interactions of Muslim and Christian religions are clear evidence of the mutual influence of religious values in Bolgar. Besides, there are a significant number of archaeological artifacts associated with these beliefs and the Russian population living in Bolgar, a separate cemetery possessing tombstones with inscriptions in Armenian, archaeological remains of the Christian church – the Greek Chamber, and other visible material objects. Multiculturalism, which became an integral part of the spiritual life in the Bolgarian state and the Golden Horde, actively manifested itself during the period of the Kazan Khanate and the Russian state.

The uniqueness and universal value of the Bolgar Complex territories is characterized by the continuity of historical and cultural traditions that have been preserved here for many centuries. The early development stages of this region are confirmed by numerous data from studies conducted by researchers of the Babi Bugor burial ground and Bulgarian villages, dating from the 5th – 7th centuries A.D. The development of this region continued even in later historical periods after the Bulgarian state, the Golden Horde and the Kazan Khanate had disappeared from the political map. The village of Bolgary, which came into being as a monastic settlement of the Assumption Monastery at the beginning of the 18th century, exists in its original borders to this day. Its architectural stylistics and characteristic traits of its inhabitants' lifestyle undoubtedly mirror the centuries-old historical and cultural features of this territory.

The cultural landscape of the Bolgar Complex has remained unchanged over the millennium. Since pre-Mongol times, there has existed a Jerusalem ravine. It represents the most important detail of Bolgar's historical environment, and, at the same time, it is the site of the oldest settlement of the Imenkovsky culture in its territory. Since ancient times and throughout the existence of the medieval city, the ravine was part of its defense system. The landscape of the Bolgarian settlement has retained its borders to date.

The authenticity of the Complex is emphasized by the duration and continuity of the existence and development of the Bolgar-Tatar tradition in this territory, the active and large-scale urbanization of the region, and the acceleration of civilization processes for a number of Eurasian peoples. The necessary condition for preserving the unique objects of the Middle Ages is the creation of the Historical and Architectural Museum-Reserve as a research, museum and restoration center, aiming to combine the remains of all historical eras and create a mechanism for preserving the authenticity of all the attributes of the Complex.

Management of the Complex.

Today, the Bulgarian Historical and Archaeological Complex is protected by federal and regional laws and governments. In the Museum-Reserve, any kind of work is prohibited with the exception of scientific research and museum activities. The Concept and Management Plan of the Complex until 2019 and its management strategy for 20 years were developed and approved. Its preparation involved extensive consultations with various governmental and non-governmental structures, discussions with members of Parliament, the local community and, the International Interdepartmental Scientific and Methodological Expert Council of the Republican Fund of Historical and Cultural Monuments Revival in the Republic of Tatarstan.

In 2010, a new stage in the history of the Bolgar settlement began with the implementation of the project "Cultural Heritage of Tatarstan: the

Ancient City of Bolgar and the Ostrov-grad Sviyazhsk", which is coordinated by the Republican Foundation "Vozrozhdeniye". An ambitious task was set to make the Bolgar settlement a historical, cultural, museum, and spiritual-sacral center, visually emphasizing the Outstanding Universal Value of the Complex.

The preservation of the Complex is based on the systemic approach to the identification, study, conservation, and museumification of its monuments. The requirements have been set for a continuous comprehensive preventive examination and maintenance of the monuments. The restoration of Bolgar's monuments is considered to be a forced and exceptional measure, aimed at preserving and revealing their historical values. The museum, the Center for the Study of Bolgar Civilization, and archaeological-restoration activities are based on the knowledge, gained in the research process, and the experience, gained in the course of the preservation of archeological and architectural monuments.

The current research programs, carried out in the territory of the Bolgar Historical and Archaeological Complex, focus on the use of advanced modern technologies and natural science techniques, aerial photography, and processing of satellite data. Modern methods of accurate field fixation have been widely introduced, and new methods for dating cultural deposits, objects, and individual artifacts are being created and put to practice.

In Bolgar, in terms of archaeological resource management, a special role is assigned to the International Center for Archaeological Research at the Institute of Archeology, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, created to perform both scientific and social functions. It is becoming a major research and scientific-organizational structure for attracting professionals to study and preserve the archaeological heritage, an important platform for scientific discussions, and independent expert activities of the "Center of Excellence" for wide international cooperation and the implementation of educational projects and programs. Here, all the necessary conditions are created for holding research and practice forums, workshops, and student's practical work. Every year the number of tourists and pilgrims, visiting these protected historical areas, increases significantly. In order to fully preserve the authenticity and integrity of the Bolgar Complex, a special program was adopted, and since 2010, the White Mosque, the Bread Museum, and the Memorial Sign in honor of the adoption of Islam, the Museum of Bolgar Civilization combined with the River Station and the tourist reception center have been built outside the settlement. This non-standard solution made it possible to significantly ease the burden on architectural and archaeological sites.

An important part of the Bolgar Complex management today is the museumification of its fortification sites and the creation of museums, expositions, and exhibitions of various thematic content. The development strategy of its museum and tourist activities is aimed at a wide representation of Bolgar's historical, cultural and spiritual potential, the diversity of its heritage, the importance of adopting Islam, its development as the historical center of Russian Muslim culture, tolerant coexistence with the Orthodox culture, the intersection of cultures and civilizations. Today, like many centuries ago, Bolgar is shining brightly on the horizon of Bolgar-Tatar history. Its brilliant past, its unique material, cultural, and spiritual values, created here, vividly demonstrate the huge potential of the peoples who, for centuries, have inhabited the banks of the Volga and Kama. In the historical fate of Bolgar, there were periods of prosperity and recovery, replaced by decline, and then revival invariably began again. This largely sacral city never ceased to exist, it never used to be a ghost town. If it was physically destroyed, it continued to live in the hearts of the people, the memory of it was carefully passed on from generation to generation. Today, it is coming to life again, its historical fate is filled with new colors and meanings. It unites people again and enhances a feeling of love for the native land and of pride in its history.

References

Bolgarskii istoriko-arkheologicheskii kompleks (2016) [Bolgar Historical and Archaeological Complex]. T. 1–2. Kazan. (In Russian)

Gorod Bolgar (1996) [The City of Bolgar]. Remeslo metallurgov, kuznetsov, liteishchikov. 314 p. Kazan. (In Russian)

Gorod Bolgar (2001) [The City of Bolgar]. Monumental'noie stroitel'stvo, arkhitektura, blagoustroistvo. 364 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Gorod Bolgar (2008) [The City of Bolgar]. Kul'tura, iskusstvo, torgovlya. 275 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Izmailov, I. L. (2013). *Volzhskaia Bulgaria v IX – pervoi treti XIII veka: stanovlenie sotsial'noi, religioznoi i etnopoliticheskoi struktury obshchestva: avtoref. dis. ... dokt. Istor. nauk* [Volzhskaya Bolgaria in the 9th– Early 13th Centuries: The Formation of the Social, Religious and Ethno-Political Structure of Society: Doctoral Thesis Abstract]. Kazan, 67 p. (In Russian)

Khairutdinov, R. R. (2014). *Vydaiushchaiasia universal'naia tsennost' Bolgarskogo istoriko-arkheologicheskogo kompleksa – unikal'nogo ob"ekta*

kul'turnogo i prirodnogo naslediia Respubliki Tatarstan [The Outstanding Universal Value of the Bolgar Historical and Archaeological Complex – a Unique Object of Cultural and Natural Heritage of the Republic of Tatarstan]. Sbornik trudov mezhdunarodnoi nauchno-istoricheskoi konferentsii im. Akademika L. Bliumentrostra. Berlin, Wissenschaftliche Welt, pp. 97–101. (In Russian)

Khlebnikova T. A. (1987). *Istoriia arheologicheskogo izucheniia Bolgarskogo gorodishcha. Stratigrafiia. Topografiia* [The History of the Archaeological Study of the Bulgarian Settlement. Stratigraphy. Topography]. Gorod Bolgar. Ocherki istorii i kul'tury. Moscow, Nauka, pp. 32–88. (In Russian)

Starostin, P. N. (1987). *Predbolgarskie pamiatniki na territorii Bolgarskogo gorodishcha* [Protobolgar Monuments on the Territory of the City of Bolgar. Essays on History and Culture]. Gorod Bolgar. Ocherki istorii i kul'tury. Moscow, Nauka, pp. 89–98. (In Russian)

Tizengauzen, V. G. (1873). *Drevnosti, najdennye bliz g. Spasska Kazanskoi gubernii* [Antiquities, Found near the Town of Spassk, the Kazan Province]. Vol. III. Drevnosti, Tr. MAO. Moscow. (In Russian)

Valeev, R. M. (2016). *Bolgar i Sviiazhsk: ikh rol' v kul'turnom raznoobrazii i razvitii nauki Tatarstana* [Bolgar and Sviyazhsk: Their Role in the Cultural Diversity and Development of Science in Tatarstan]. Mezhkonfessional'noe vozdeistvie v prostranstve istorich. pamiati. Pp. 461–468. Kazan, izd. Kaz. Fed.un-ta. (In Russian)

Valeev, R. M., Sitdikov, A. G., Khairutdinov, R. R. (2016). *Bolgar – ob"ekt vsemirnogo naslediia IUNESKO* [Bolgar Is a UNESCO World Heritage Site]. T.1. 400 p. Kazan, OOO Glavdizain. (In Russian)

БОЛГАР КАК ОБЪЕКТ ВСЕМИРНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО (К 50-ЛЕТИЮ СОЗДАНИЯ БОЛГАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА)

Рафаэль Миргасимович Валеев,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
valeev_rm@inbox.ru.

Статья посвящается 50-летию Болгарского историко-архитектурного музея-заповедника (1969). В работе систематизирован материал по истории создания первой организации в Татарской АССР, комплексно осуществляющей работу по изучению, сохранению, консервации и реставрации памятников истории и культуры татарского народа. Автор приводит систему представленных учеными РТ доказательств выдающейся универсальной ценности Болгар, что послужило основанием для решения экспертов Комитета Всемирного наследия ЮНЕСКО включить музей-заповедник в число мировых памятников, признанных человечеством.

Ключевые слова: Болгар, Выдающаяся универсальная ценность, Критерии, Целостность, Подлинность, Аутентичность, Защита и Управление.

Место города Болгара в истории человеческой цивилизации уникально. Болгарский историко-археологический комплекс является тем центром мирового значения, Выдающаяся Универсальная Ценность которого признана решением 37 сессии Комитета Всемирного культурного и природного наследия ЮНЕСКО (2013 г., Пномпень, Камбоджа). В 2014 году в Катаре на 38-й сессии Комитета этот объект включен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО и стал 27 российским и 1002 в этом списке [Валеев].

За более чем 150-летнюю историю археологического изучения Болгарского городища накоплен значительный источниковедческий материал по истории этого геокультурного региона. С 1864 года, когда В. Г. Тизенгаузен произвел первые разведывательные раскопки [Тизенгаузен], начались планомерные исследования, продолжавшиеся в конце XIX – начале XX века, затем – в 1930–40-е гг. под руководством А. П. Смирнова, а также исследования, проводившиеся вплоть до начала XXI века учеными Казани – А. Х. Халиковым, З. А. Акчуриной, А. М. Ефимовой, Т. А. Хлебниковой, О. С. Хованской, Н. Ф. Калининым, П. Н. Старостиным, Р. Ф. Шарифуллиным (см.: [Хлебникова]), которые позволили представить город Болгар X – начала XV века и предболгарские памятники

V–VII вв. н. э. [Старостин]. Монографические исследования, осуществленные в 1996, 2001, 2008 гг. [Город Болгар, 1996], [Город Болгар, 2001] [Город Болгар, 2008], позволили проанализировать огромный археологический и историко-культурный материал и наметить направления дальнейших изысканий, а также определить значение Болгара в истории Татарстана, России и мировой истории, его Выдающуюся универсальную ценность [Болгарский историко-археологический комплекс].

Болгарское городище с сохранившимися валами и рвами располагается в Европейской части России на левом берегу Волги в 40 км южнее от места слияния ее с Камой и занимает край коренной волжской террасы, примыкает с востока к современному городу Болгар, административному центру Спасского района Татарстана.

Город Болгар в период своего возникновения размещался на стрелке мыса высокой волжской террасы, был сильно укреплен естественно и искусственно и имел достаточно широкий обзор в сторону Волги. Хорошо выраженные в ландшафте фортификационные сооружения городища представляют собой несколько линий укреплений, которые строились в разное время. Подлинные остатки фортификационных сооружений, опоясывающих город, сохранились и формируют сегодня целостный историко-культурный ландшафт городища. Укрепленная часть города к середине XIV в. достигала значительных размеров, и в настоящее время территория Болгарского историко-археологического комплекса составляет 443 га.

Важным подтверждением стремления государства сохранить целостность объекта стало расширение границ буферной зоны Комплекса, включение в ее состав ранних поселений, идентифицируемых на первом речном острове, и увеличение ее на север для защиты панорамы через р. Волгу. В настоящее время буферная зона Комплекса составляет 12101 га. Это позволяет не только максимально охватить всю территорию Болгарского городища и прилегающих к ней исторических территорий, все их элементы и ценности, уникальные видовые точки и перспективы, но и в дальнейшем исключить здесь крупное многоэтажное строительство и нарушение исторического визуального восприятия объекта [Хайрутдинов].

Выдающаяся универсальная ценность Комплекса.

Болгарский комплекс является выдающимся примером геополитических и исторических преобразований Евразии в X – начале XXI века, сыгравших ключевую роль в процессах формирования государств и цивилизаций, распространения мусульманства и православия, взаимодействия обычаев и культурных традиций современного татарского и других народов евразийского континента. На протяжении более пятнадцати веков этот объект оказывал устойчивое воздействие на развитие архитектуры, технологий, монументального и декоративного искусства, градостроительства, сферы духовной культуры Евразии [Валеев].

В Болгаре не только фиксируется, но и выражается длительный процесс исторического развития в X–XXI вв., формируя саму суть национальной, региональной и местной самобытности, являясь неотъемлемой частью современной жизни Татарстана, России, и характеризует ее Выдающуюся Универсальную Ценность. Историко-археологическое и архитектурное наследие Болгара, сложившаяся коллективная память о предках современного татарского народа – второго по численности в Российской Федерации, сакральность и преемственное развитие мусульманской и православной культур представляют основу для сохранения и развития этой территории.

Важной определяющей чертой Болгара, его культуры является дух места, его характер и качества как территории принятия ислама, определившей цивилизационный выбор страны, народа и имеющей главное смысловое и символическое значение. Выдающая Универсальная Ценность Болгара в том, что в 922 г. посольство Багдадского Халифата, пройдя более 2,5 тысяч километров, достигло Болгар, и это путешествие, оставившее великолепные записи Ибн Фадлана, уже само по себе являлось исключительным [Хайрутдинов]. В результате этого стало известно имя «Болгар» и название «Русь» в этом арабском документе, что привело к официальному добровольному принятию ислама болгарами и его распространению на севере, вдали от центров исламской цивилизации. Болгар является самым ранним и северным мусульманским анклавом мира. Сам факт проникновения ислама так далеко на север является событием мирового масштаба. Болгар, находившийся на невообразимом по тем временам расстоянии от центров исламской цивилизации,

в короткий исторический срок стал одним из ярких образцов средневековой культуры эпохи мусульманского ренессанса. До настоящего времени это определило характер веры, обычаев, традиций, социальных и нравственных норм жизни, в целом культуры и духовности в этом геокультурном регионе [Хайрутдинов].

Посольство Багдадского халифата, вошедшего во Всемирную историю под именем Ибн Фадлана, способствовало не только официальному принятию ислама, но и дипломатическому признанию Волжской Болгарии в качестве мусульманского государства [Валеев]. В регионе Волго-Уралья стремительно изменилась этноконфессиональная ситуация, на тысячелетия определив его своеобразие, которое отразилось на всех сферах жизни – экономике, культуре, науке, образовании, духовной жизни. А путевые записки Ибн Фадлана, составленные им, являются шедевром средневековой мусульманской литературы в жанре «Рисаля», нашедшего свое отражение в многочисленных изданиях на татарском, русском, немецком, французском, английском и др. языках, произведениях искусства, в мировом кинематографе и других сферах культуры [Хайрутдинов].

Уникальное своеобразие культурного наследия Болгара основано на плодотворном взаимовлиянии местных, тюркских, восточных, европейских и русских традиций. Эти стилистические особенности в архитектуре Болгарского историко-археологического комплекса находились во взаимодействии друг с другом и отражают разнообразное влияние на протяжении длительного периода времени [Валеев].

Памятники Болгара являются наглядным примером творческого и плодотворного использования разнообразных строительных традиций, которые были талантливо адаптированы болгарскими архитекторами к местным условиям. Воплощенные в камне их замыслы – здания мечетей, минаретов, мавзолеев и бань – не только определили облик Болгара, но также значительно повлияли на градостроительную культуру Казанского ханства, а в дальнейшем и Российского государства [Хайрутдинов].

Болгарский историко-археологический комплекс – это самый северный в мире памятник мусульманского зодчества и единственный в мире комплекс с сохранившимися архитектурно-археологическими памятниками золотоордынской цивилизации. Соборная мечеть, Восточный и Северный мавзолей, Ханская усыпальница, Малый минарет, Черная и Белая палаты, Ханский дворец – эти и другие археологизированные памятники являются жемчужинами Болгара, представляют собой зримое подтверждение уникальности средневековой жизни города, выраженной не только в разнообразии архитектуры, но и в своеобразном планировании городского пространства [Валеев].

Критерий II.

Болгарский историко-археологический комплекс является уникальным свидетельством исторической преемственности и культурного разнообразия сложившегося на территории культурного региона Поволжья и Приуралья в условиях существования древней цивилизации Волжской Болгарии – исторического Булгарского государства и Золотой Орды X–XV вв. в целом в поликультурном пространстве Евразии в X–XXI вв. Выдающееся положение и значение Болгарского городища в мировой истории в полной мере соответствуют Критерию II.

Средневековый Болгар отличался разнообразием народов. Здесь проживали болгары, русы, финно-угры, представители кушнаренковской (древние мадьяры), петрогромской, постпетрогромской, чияликской археологических культур, мордвы, марийцев, удмуртов, а также аланы, огузы, кыпчаки, монголы, татары, русские, армяне. Это удивительное этническое многообразие отмечено во многих источниках того времени. Так, сохранилось великолепно описанное Ибн Фадланом моление иноземных купцов-русов и особенно поразивший его обряд похорон одного из их предводителей. С этими событиями связаны раскопанные в конце XIX в. курганы около с. Балымеры, расположенные недалеко от Болгар.

Город посещали многочисленные мусульманские купцы из стран Востока – Мерва, Нишапура, Хорезма и др., Древней Руси и русских княжеств, ремесленники, в их числе были даже портные из Багдада, Индии, кочевники-степняки, представители северных народов. И каждый из них в этом гостеприимном и радушном городе находил свои торгово-экономические интересы: меха и монеты, ювелирные и кожевенные изделия, многие другие товары. Активное развитие Болгара как крупного международного торгового пункта, соединившего Запад и Восток, Север и Юг, являвшегося ключевым центром на северном отрезке Великого Шелкового пути, преемственно перешло в XV в. к Казани (Болгар аль-Джадид, Гостиный остров), затем в XVI в. перешло в Московское царство.

Разнообразные артефакты и свидетельства того времени показывают, что в IX–XV вв. на этих исторических территориях происходили бурные этнокультурные процессы, где, с одной стороны, формировался пласт «синкретичной материальной культуры», общей для всех участников событий, а с другой – появились смешанные группы нового населения. Все это способствовало развитию уникального культурного разнообразия, который был отличительной чертой Болгара. Это наиболее значимый городской центр Волжской Болгарии в домонгольское время, в X–XI вв. – столичный центр государства волжских болгар, а в XIII веке – первая столица Золотой Орды.

Активные процессы исламизации и христианизации городского, оседлого, а несколько позже и кочевого населения этого края к XIV в. закрепили качественно новые принципы общественного устройства. Болгар был своего рода «плавильным котлом», в котором формировались своеобразные и передовые для того времени элементы различных социокультурных систем, которые постепенно стали основой для развития необычайно многообразной культуры города. Это выдающийся образец пространственной организации города и пример передового урбанизма в Волжской Болгарии и Золотой Орде. Он является свидетельством существования болгарско-татарской цивилизации и центром культурного обмена кочевых цивилизаций Азии, Европы и Ближнего Востока.

Болгар – уникальный пример взаимодействия мусульманской и христианской религий. На фоне непрекращавшихся межрелигиозных конфликтов и столкновений, которыми была переполнена вся средневековая история Европы и Азии, в Болгаре мирно жили приверженцы различных конфессий. Многочисленные археологические артефакты и сведения письменных источников убедительно подтверждают проживание в Болгаре русского населения, существование армянского кладбища, христианской церкви, известной под названием Греческая палата, других не мусульманских памятников. Эта уникальная традиция межконфессионального мира, корни которой уходят к древнему Болгару, активно проявлялась и в дальнейшем – в период Золотой Орды и Казанского ханства. И в современном Татарстане она является важнейшим фактором поступательного и динамичного развития республики.

Менялись эпохи, но сформировавшиеся в Болгаре парадигмы культуры и духовной жизни на многие века определили не только традиции, нормы морали в Поволжье и Приуралье, но и положили начало современному татарскому этносу, другим многочисленным народам этого региона.

На протяжении веков Болгар оказывал разнообразное воздействие на развитие многих сфер жизни Восточной Европы и в целом Евразии. Этот город – выдающийся пример удивительно продуманной организации городского хозяйства, причина и условие активного градостроительства в регионе, что, несомненно, ставит его в ряд с самыми развитыми городами средневековой Европы.

Культура и духовная жизнь, сформировавшиеся в условиях болгарского и татарского цивилизационного проекта, определили ценности и обычаи, характер наследия, правила и законы жизни в регионе. Трансформируясь и преображаясь в эпохи Золотой Орды и Казанского ханства, во времена Московского царства, Российской империи, Советского Союза, они были сохранены в традиционной культуре татарского народа, подвергнуты изучению и осмыслению в профессиональной сфере. В настоящее время Болгарский историко-археологический комплекс является единственным подлинным материальным следом существования Волжской Болгарии и Золотой Орды периода ее расцвета.

Занимая исключительно важный район Евразии, расположенный на пересечении торгово-экономических, культурных и политических коммуникаций, Болгар стал необходимым передаточным звеном в цивилизационных контактах между Востоком и Западом, Севером и Югом, оседлыми и кочевыми культурами, между мирами Леса и Степи. Результатом этих процессов стало создание неповторимого облика традиционной культуры, отразившегося в развитии хозяйства, технологий, градостроительства, архитектуры, монументального и прикладного искусства, духовной культуры региона.

Ярким и уникальным выражением идей культурного взаимодействия и взаимовлияния, в результате реализации которых проявился самобытный и неповторимый характер культуры Волжской Болгарии и Золотой Орды, стал Болгарский историко-археологический комплекс, который на протяжении десяти с лишним веков представляет собой зримое воплощение градостроительной, культурной и ландшафтно-преобразующей деятельности, а также последующего осмысления таковой в области

духовной культуры, фольклора, научных знаний.

Результатом этих процессов, имеющих для региона Поволжья и Приуралья истоки в культуре исторического Булгарского государства, стал продолжающийся и сейчас взаимообмен ценностей, порожденных в процессе межкультурных, межрегиональных и межэтнических контактов, в значительной степени обогативший культуру региона и мировую культуру в целом.

Комплекс характеризуют такие черты, как всеобщность, целостность, аутентичность и взаимовлияние культур не только в материально-архитектурном, бытовом, стилевом уровнях, декоративно-прикладном искусстве, но и духовной сфере и нематериальном наследии – идеологии, языке, письменности и литературе, фольклоре, в единстве идей, символов, норм и образов.

Критерий VI.

Многообразие непрерывной многовековой культурно-духовной и сакральной жизни на исторических территориях Болгарского комплекса и в регионе подтверждается многочисленными уникальными данными. Приведенные ниже факторы определяют роль комплекса как выдающегося центра, связанного с событиями, традициями, идеями и произведениями, соответствующими Критерию VI, и в полной мере отражают Выдающуюся Универсальную Ценность Болгара.

Со времени официального принятия ислама волжскими болгарами в 922 г. Болгар на протяжении многих столетий остается сакральным местом, а его памятники объектами религиозного поклонения мусульман не только Татарстана, но и России. Это место обладает особой духовной аурой, являющейся нематериальным наследием высочайшего уровня. А для многомиллионного татарского народа Болгар олицетворяет духовное единство, древнюю политическую и религиозную столицу.

Активные торгово-экономические контакты Поволжья и Приуралья со странами Центральной Азии – Хорезмом и государством Саманидов – создали благоприятные возможности для проникновения на эту территорию мусульманских проповедников и возникновения устойчивой уммы. Автор начала X в. Ибн Русте (903 г.) пишет о наличии в поселениях болгар мечетей и медресе. В ставке болгарского правителя Алмуша, принявшего мусульманское имя Джафар ибн Абдуллах, был специальный штат духовенства, включая муэдзина. Посольство Багдадского халифата, вошедшего во Всемирную историю под именем Ибн Фадлана, способствовало официальному принятию ислама и дипломатическому признанию Болгарии как мусульманского государства. Не только в восточных, но и русских, западноевропейских источниках имя волжских болгар, а затем татар прочно ассоциировалось с понятием «мусульманство».

Принятие ислама привело к тому, что древнетюркская руническая письменность болгар заменялась арабским шрифтом. В тех условиях переход Болгарии на арабскую вязь был более предпочтителен, так как открывал широкие возможности выхода болгарской науки и культуры на международный уровень. Болгария активно включается в международные экономические и культурные связи – прежде всего со странами мусульманского Востока. Постепенно арабский язык наряду с болгарским становится языком болгарской науки и дипломатической переписки, а фарси (персидский) наряду с поволжским тюрки – языком болгарской поэзии [Валеев].

Усиление торговых и экономических связей со странами Востока привело к распространению арабской письменности и в системе образования болгар. Основным материалом письменности в Волжской Болгарии и Золотой Орде служила бумага, привозимая из далекого Китая и Самарканда. Пергамент же, как у западных народов, для письма применялся реже. Этим и объясняется плохая сохранность памятников письменности древнеболгарского и золотоордынского периодов. Ислам придал новый импульс ускоренному развитию болгарской науки и культуры в целом. На рубеже XI–XII вв. в Болгарии жил ученый – историк, главный судья Якуб ибн Нугман, автор книги «История Болгарии», которую высоко оценил арабский путешественник из Испании, географ Абу-Хамид аль Гарнати (аль Андалуси), посетивший великий город в 1135 г.

Болгаро-татарская просвещенность пользовалась настолько высоким авторитетом и признанием, что ученый Ходжа Ахмед Болгари в XI в. был назначен на пост учителя и наставника одного из могущественных монархов мира – султана Махмуда Газневи. Недаром Болгарию называли «царством разума» и «золотым троном Востока». Переехав из Болгарии в Афганистан, Ходжа Ахмед Болгари врачует в городе Газни. Он прославился своими философскими и историческими трактатами. Среди них наи-

большей известностью пользовались «Тарихател Болгария» («История Болгарии»), «Фэнандел Болгария» («Наука в Болгарии»), «Жэмигыль Болгария» («Философия Болгарии»). В 1971 г. над его могилой был построен мавзолей (дюрбе) из белого мрамора.

Высокий уровень мусульманской городской культуры обусловил активную деятельность и других просветителей, педагогов, ученых. Во второй половине XI – начале XII в. здесь жил и творил философ и историк Хамид бин Идриси аль-Болгари, в первой половине XII в. – историк Якуб бин Нугман аль-Болгари, богослов Сулейман бин Давуд аль-Саксини (XI–XII вв.), фармакологи Ходжа аль-Болгари (XI–XII вв.), а также братья Таджддин и Хасан бин Юныс (XIII в.). В первой половине XIV в. жил известный законовед Бурхан-ад-дин Ибрахим аль-Ханафи, автор книги «Основы дискуссий» [Валеев, Ситдиков, Хайрутдинов].

В Великом Болгаре несли свет знаний многочисленные исламские учебные заведения, в мечетях проповедовали знаменитые богословы, философы, мыслители писали научные трактаты, а поэты создавали свои замечательные произведения. И сегодня далеко за пределами России известны труды болгарских ученых по медицине, астрономии, математике, другим наукам.

Известны также крупные религиозные проекты. Так, Бейхаки (XI в.) сообщает о посылке денег правителем болгар в 415 году по хиджре (1024/1025) в область Нишапура для строительства двух мечетей в Себзеваре и Хосровджерде и «удивительных даров» для государя Хорасана. Множество сведений о передвижении религиозных проповедников-суфиев, указания на происхождение целого ряда видных богословов, правоведов и медиков, достигших признания во всем мусульманском мире, торговые и дипломатические контакты со странами Востока носили регулярный и стабильный характер [Измайлов].

В исторической памяти татарского народа сохранилось предание о прибытии трех сподвижников пророка Мухаммада в Болгары, о чудесном исцелении дочери царя Болгар Туйбикэ, о принятии Ислама царем Болгар и его окружением. Как утверждается в старинной болгарской рукописи, пересказанной в XIX в. ректором Казанского университета, ученым и врачом, почетным гражданином г. Казани, немцем по происхождению Карлом Фуксом, начало этому было положено в 9 году хиджры, когда Пророк Мухаммед стал рассылать своих сахабов (сподвижников) к народам и государствам мира для распространения ислама. Три таких сахаба Пророка, имамы Абдур-Рахман – сын Зубайра, Талха ибн Гусман, Зубайра – сын Джагда (в вашем прошлогоднем буклете – Абдрахман ибн Зубайра, Талха ибн Гусман, Зубайра ибн Джагда), прибыли с миссией дагвата (призыва к исламу) к болгарам. Как проходила их миссия среди болгар, довольно подробно описано Карлом Фуксом. До второй половины XVIII в. в Болгаре в сохранности были могилы сподвижника пророка и 33-х «табигинов» (людей, принявших ислам через сподвижников) [Валеев].

Ярким свидетельством распространения ислама являются мусульманские могильники и погребальная обрядность. На территории Волго-Уралья в настоящие время исследовано более 80 грунтовых могильников, из которых 52 относятся к домонгольскому периоду (X–XIII вв.), а остальные к золотоордынскому времени. Мусульманский погребальный обряд становится доминирующим с рубежа X–XI вв. до середины XIII в. и приобретает единообразные «канонические» формы. В золотоордынский период в связи с переменами в религиозной практике происходят изменения в погребальном обряде и начинается установка каменных эпиграфических памятников и сооружений мавзолеев-дюрбе. Надписи на средневековых эпиграфических памятниках, сохранившихся на территории городища, в начале 1840 гг. исследовал известный русский ориенталист И. Н. Березин. В его книге «Болгар на Волге» впервые были опубликованы интерпретация и анализ надписей.

С XV в. Болгар превращается в центр религиозного поклонения и паломничества к этим святым местам. Об этом образно пишет российская императрица Екатерина II сначала в письме графу Н. И. Панину, а затем великому французскому философу-просветителю Вольтеру. В 1767 г. она по пути из Казани в Симбирск посетила Болгар и написала, что «татары великое почтение имеют к сему месту и ездят богу молиться в сии развалины». В 1838 г. выдающиеся русские художники братья Г. Г. и Н. Г. Чернецовы, посетив Болгар, отметили: «<…> место, в котором <…>погребены их пророки; татары почитают их за святых и из отдаленных мест приезжают на поклонении к ним <…> из Уфы, Оренбурга, Казани, <…> Бухарии, и <…> Хивы. В числе молельщиков жите-

ли болгарские видели черных (темнокожих): они здесь дня по два и более, привозя иногда с собой нарочно мулл для отправления своих религиозных обрядов».

Болгар и его территория ярко иллюстрируют развитие ислама, его институтов, догматики, правовых школ-мазхабов, этапов ее эволюции в составе Волжской Болгарии, Золотой Орды, Казанского ханства, Российского государства, специфику развития сообщества российских мусульман и характер их отношений с государством. Объект имеет большую духовную и религиозную ценность и является воплощением целого спектра нематериальных ценностей, которые непосредственно указывают на Выдающуюся Универсальную Ценность Комплекса. И сегодня на территории Белой мечети, а по мусульманским праздникам – в Соборной мечети, у Малого минарета и Ханской усыпальницы читается намаз, сохраняются неизменные традиции духовности и святости места. Белая мечеть и Памятный знак стали символами возрождения духовности после долгих лет господства атеизма и тоталитаризма, проведения мусульманских обрядов и ритуалов.

Образовательная деятельность Исламского центра, созданного в настоящее время в Белой мечети, обеспечивает сохранение традиций, принципов обучения и получения знаний, тем самым повышая значимость объекта. Выдающаяся Универсальная Ценность включает такие ценностные аспекты, как духовность, паломничество к святыням, исполнение обрядности и праведность, целый ряд исторических событий (принятие Ислама в 922 г. и приезд Посольства Ибн Фадлана, столичность и т. д.) [Валеев, Ситдиков, Хайрутдинов].

Соборная мечеть с Большим минаретом (XIII–XV в.) и Успенская церковь (XVIII в.), расположенные рядом, являются свидетельством и показателем толерантности и мирного сосуществования мусульманской и христианской религий. Болгар как яркий образец развития ислама в регионе подтверждает многовековые традиции межконфессиональной толерантности, добрососедства и взаимного уважения народов Волго-Уральского региона и Российской Федерации. В условиях многоконфессионального и поликультурного общества, традиции российского ислама, имеющего и многовековый опыт сосуществования с православными и другими религиями, получил новый импульс.

Со времен Казанского ханства Болгар приобрел значение выдающегося культового и духовного центра, священного места поклонения древним постройкам, которые на долгие времена сохранились в болгаро-татарской устной народной традиции как памятники ислама и болгаро-татарской государственности. Яркие картины городской жизни Болгара нашли место в блестящих образцах средневековой болгаро-татарской литературы: поэме Кул Гали «Кыйсса-и-Йусуф», 800-летие создания которой было отпраздновано по линии ЮНЕСКО, а также в эпосе «Идегей», народных легендах и преданиях. К героическому и лирическому образу Болгара не раз возвращались в своих произведениях татарские поэты Мухаммедьяр (XVI в.), Мовля-Колый (XVII в.). Настоящим источником творческого вдохновения стал Болгар для татарских просветителей и основателя татарской исторической науки Ш. Марджани [Валеев].

Татарский народ помнил, знал и воспевал город Болгар – «Шэхри Болгар» – в своих исторических баитах, легендах, мунаджатах, называя его местом святых («изгелэр жире»). Во времена Казанского ханства, да и в более поздние времена вблизи Болгар располагалось татарское поселение, жителям которого вменялось в обязанность сохранение мавзолеев-дюрбе и других выдающихся памятников.

Влияние Болгара на сознание многих поколений татар было настолько велико, что обычай добавлять к имени нисбу «аль-Болгари» сохранялся в среде татарской интеллигенции до начала XX века. Живая связь татарского народа с Болгаром не прерывалась в течение столетий. До сегодняшнего дня в традиционной культуре казанских татар продолжают бытовать ни с чем не сравнимые мотивы болгарских орнаментов, традиции хозяйствования и домашней культуры.

Уникальная историческая, культурная, духовная аура Болгара во все времена притягивала к себе выдающихся путешественников, писателей, поэтов, ученых, художников, краеведов, архитекторов, реставраторов. Среди них поэт Кул-Гали, ханы Бату и Берке, император Петр I, императрица Екатерина II, выдающиеся российские художники И. И. Шишкин, А. К. Саврасов, братья Н. Г. и Г. Г. Чернецовы и многие другие, оставившие ценные свидетельства, описания, рисунки, чертежи, планы зданий и руин древнего города.

Бытование Болгарского городища в X–XV вв. и на том же месте поселения XV–XVI вв., засвидетельствованное археологическими объ-

ектами и артефактами на фоне последовательно сменяющих друг друга исторических эпох (период, предшествующий строительству города, время домонгольской Волжской Болгарии, Золотой Орды, Казанского ханства), в XVII–XIX вв. закрепленное в памятниках нематериальной культуры в качестве народных легенд и преданий, существующее и в настоящее время как факт культового почитания и сохранения руин болгарских архитектурных памятников (православный монастырь и Успенская церковь в XVIII в.), являются достаточным свидетельством существования устойчивой единой историко-культурной традиции, отражающей своеобразие Болгара как выдающегося культурного района мира, оказывающего на протяжении пятнадцати и более веков устойчивое воздействие на развитие культуры, искусства, архитектуры и градостроительства.

Духовное наследие Болгар, яркая и насыщенная история столицы Волжской Болгарии и Золотой Орды дали мощный толчок для развития татарского изобразительного, театрального и музыкального искусства, художественной литературы и поэзии, национальной культуры в целом. В последние годы культурное наследие Болгар послужило основой для создания новых выдающихся образцов национальной культуры. Среди наиболее интересных произведений – поэма «Клятвенная чаша» (2005), балет «Сказание о Йусуфе» (2001), балет «Золотая Орда» (2013), опера «Черная палата» (2013) и др. Получили народное признание исторические романы Нурихана Фаттаха, Мусагита Хабибуллина, Романа Вахитова и многих других татарских писателей, произведения художников Баки Урманче, Равиля Загидуллина, Канафи Нафикова, Рифката Вахитова, Ферината Халикова и др. [Город Болгар, 1996], [Город Болгар, 2001] [Город Болгар, 2008].

И сегодня Болгар, как и на протяжении многих веков, продолжает оставаться одним из главных центров паломничества мусульман России и татарской диаспоры всего мира. Болгар приобретает важное значение межрегионального культурного центра российских мусульман, становится уникальной площадкой международного сотрудничества и является единственным музеем-заповедником, представляющим историю ислама в Российской Федерации, мусульманской культуры как части евразийской цивилизации. Прекрасными символами сохранения преемственности многовековых духовных традиций Болгара являются возведенные здесь Белая мечеть и Памятный знак.

Целостность и подлинность Комплекса.

Сохранность характерных черт и уникальных ценностей, передающих Выдающуюся Универсальную Ценность этой исторической территории, ее Критериев в полной мере подтверждается ее целостностью и аутентичностью.

Целостность.

В границах памятника имеется достаточная территория, включающая все элементы, позволяющие представить ход и результаты его эволюции, сформировавшиеся в процессе жизнедеятельности различных этносов в Болгаре и регионе в V–XXI вв.

Болгарский историко-археологический комплекс не имеет аналогов в мире как ценное и уникальное свидетельство существования Волжской Болгарии и Золотой Орды. Систематические исследования ученых, которые почти непрерывно осуществляются здесь вот уже 150 лет, дают возможность детально реконструировать все многообразие жизни древнего города и его округи.

Результаты этих исследований позволили получить подробные сведения о 30 кирпично-каменных сооружениях, на 16 из которых осуществлена консервация и музеефикация для туристического показа. Остальные объекты были законсервированы.

Архитектурно-археологическая информация по этим памятникам сохранилась в виде подробных научных отчетов. Все эти сведения являются неисчерпаемым источником для исследователей при создании научных трудов, которые, в свою очередь, стали основой разработанной программы по музеефикации памятников Болгара до 2019 г.

97% территории комплекса не затронуто археологическими исследованиями и формирует целостный культурный слой памятника. Современные археологические исследования проводятся с использованием преимущественно неразрушающих методов и соответствуют международным стандартам.

Болгар – это свидетельство формирования и развития уникальной практики государственной и общественной форм охраны памятников истории и культуры в стране и мире. Влияние болгарско-татарской цивилизации на историю и развитие многих народов Евразии было настолько значимым, что впервые в истории России на государственном уровне императором

Петром I в 1722 г. был принят указ о сохранении и реставрации Большого минарета Соборной мечети. Именно с этого времени формируется государственная форма охраны древностей в России и берут свое начало охранно-реставрационные работы на памятниках городища.

Подтверждением уникальности Болгарского комплекса, которая безоговорочно признавалась учеными и широкой общественностью, стал первый в истории музейного дела России проект создания на территории памятника в середине 1850-х гг. археологического музея-заповедника. Со второй половины XIX в. существовали и активно работали государственные и общественные институты, обеспечивавшие сохранение и изучение памятников Болгара. С 1969 г. объекты комплекса объединены историко-архитектурным музеем-заповедником. А статус памятника федерального значения, охраняемого государством, позволил сохранить в хорошем состоянии и полноте все архитектурные объекты и культурные археологические слои, связанные со средневековой жизнью города.

Болгарское городище является ценнейшим и неиссякаемым источником для постоянного пополнения знаний о блестящей истории и культуре Болгарско-татарской цивилизации. На этой территории за 300 лет отработана уникальная методика изучения памятников комплекса. Выдающимся фактом является начало систематических археологических исследований объекта с середины XIX в., на основе которых в первой половине XX века сложилось «болгароведение» как самостоятельное научное направление в археологии.

Осуществляется комплексная реставрация предметов, извлекаемых в ходе раскопок. Для вновь выявленных археолого-архитектурных объектов применяются методы консервации с учетом сохранности объекта и специфики его расположения на городище. Консервация новых объектов осуществляется путем создания на поверхности сочетаний сооружений без физической связи с оригиналом («двухмерная консервация»), тем самым расширяются возможности для туристов и паломников. Это создало условия для осуществления стратегии сохранения археологической целостности, осторожного подхода к раскопкам, сохранения целостности территории комплекса, предотвращающего возможность сокращения аутентичности (подлинности) объекта.

Подлинность.

Определяющим и значимым атрибутом Комплекса являются сохранившиеся валы и рвы высотой до 5м на всей протяженности объекта. Они ярко демонстрируют целостность и аутентичность территории Комплекса и позволяют визуализировать и раскрыть объект в пределах исторических границ крепостных сооружений XIV в. Исходя из II и VI критериев, анализ и характеристика ценностей Комплекса, его подлинность хорошо раскрывается в широком контексте исторического отрезка времени Евразии в 1500 лет.

За этот отрезок времени территория объекта являлась уникальным центром пересечения последовательных хронологических и пространственных характеристик, отражающих материальную, духовную и архитектурную ценности, признаки культурного ландшафта и технологий финно-угорской, булгарской, татарской, славянской и других социокультурных общностей мусульманской и православной конфессий и культур, различных эпох правления и государств, взаимодействия и взаимовлияния в урабанизационном, архитектурном и ином культурном и художественном самовыражении. Интеграция, синтез и взаимовлияние исторических, культурных и религиозных ценностей выразилось в аутентичности культурного ландшафта, исторической топографии, культурного слоя, вала и рва, археологических материалов и архитектурных памятников, отражающих 1500-летнюю историю территории.

Еще до болгар на Коптеловом бугре уже существовали укрепления, сооруженные населением именьковской культуры (V–VII вв.). В X в. крепость болгарами была значительно расширена. Вдоль внутреннего рва Болгар был окружен деревянной стеной. Одновременно с созданием укреплений была заселена и обширная территория в непосредственной близости.

К XI в. расширился ремесленный посад Болгара, где активно развивались железоделательные, медеобрабатывающие, кожевенные и другие производства. Так постепенно формировался средневековый феодальный город. Вдоль широкой и чрезвычайно живописной волжской террасы были рассыпаны многочисленные поселки. А на самом берегу Волги шумел восточный базар – Ага-Базар-торжище, который упоминается в письменных источниках начала X в. В дальнейшем активное развитие Болгара как международного торгового пункта

преемственно перешло в XV в. к Казани, в XVI в. к Нижнему Новгороду и позже к Москве.

В XI – начале XII в. происходило активное развитие ремесленного посада, на окраине города возникли железоплавильные мастерские с сыродутными горнами. К концу домонгольского периода площадь посада уже втрое превышала площадь первоначального города. Именно к этому времени в территорию города был включен и ближайший южный пригородный поселок. Стремительно росло и население города, широко осуществлялось жилое строительство.

До конца домонгольского периода посад города не был укреплен, и только в конце XII – начале XIII в. была создана система обороны, окружавшая более густо застроенную часть. Вторая половина XIII – начало XIV в. – это время восстановления и расцвета Болгара. Как старый экономический центр Поволжья, он стал главным городом золотоордынских ханов XIII в. В течение раннезолотоордынского периода раздвинулись границы города, восстановилось и расширилось ремесленное производство, укрепились торговые связи, было начато монументальное строительство.

К 30 гг. XIV в. окончательно сложился архитектурный ансамбль центра Болгара, его настоящей жемчужиной стала Соборная мечеть с Большим минаретом. Общественный центр города украшали и другие уникальные архитектурные сооружения – ханский дворец, Восточный и Северный мавзолеи, известные также под названием «Церковь св. Николая» и «Монастырский погреб». По материалу кладки, техническим и декоративным приемам болгарская Соборная мечеть с Большим минаретом имеет схожие черты с каменными постройками Закавказья, Крыма, Малой Азии, Северной Месопотамии. В то же время в архитектуре этого уникального памятника нашли отражение объемно-композиционные черты, присущие постройкам Средней Азии золотоордынского периода, а также местные традиционные приемы, использовавшиеся при строительстве Соборной мечети в Биляре и крепости-мечети в Елабуге. В настоящее время вид центральной части комплекса соответствует иконографическим документам XVIII–XIX вв. Для туристов и паломников доступна смотровая площадка минарета, откуда открывается прекрасный вид на Болгарское городище и его архитектурные памятники, безбрежное водное пространство Волги и удивительно живописные зеленые луга с перелесками.

Еще одним сооружением этого времени, которое является важнейшим элементом сложившегося общественного центра города, является Черная палата. Построенное в XIV в. из белого известняка здание, по структуре и художественной трактовке стоящего ближе всего к среднеазиатской архитектуре, – единственное сохранившееся гражданское сооружение этого периода. Точное назначение Черной палаты не установлено, предположительно это дом суда, медресе или странноприимный дом (ханака).

Все монументальные здания древнего Болгара имеют свое, ярко выраженное своеобразие. Местные архитекторы, освоив и используя традиции исламской архитектуры Арабского халифата, Бухары, Хорезма, Дербента, с другой стороны – архитектуру Хазарского Каганата, Государства Сельджукидов, Византии, Армении, Индии и доставшееся им богатейшее культурное наследие доисламских языческих культур, выработали собственные эстетические концепции, своеобразные приемы и методы, обусловленные местными климатическими условиями. Сложился своеобразный растительный архитектурный декор, основанный на местных строительных материалах, доисламских и исламских духовных традициях и влияниях.

Воплощенные в камне здания мечетей, минаретов, мавзолеев и бань не только определили облик города Болгара в XIII–XV вв., но также повлияли на архитектуру Казанского ханства, традиции которой имели затем преемственное развитие и в эпоху присоединения его к России. Даже после того как жизнь в городе Болгаре угасла, воспоминание о его архитектуре сохранилось в татарских народных преданиях, тюрко-татарском эпосе «Идегей», а руины зданий совместно с окружающим ландшафтом стали местом религиозного поклонения, эстетического любования, а затем и научного изучения.

К юго-западу от общественного центра Болгара существовал торговый двор, где функционировало ювелирное стеклоделательное производство. В подгорной и заречной части, по берегам р. Меленки в это время существовали городские бани. К настоящему времени в Болгаре изучены полностью остатки шести построек общественных бань. Имея много общих конструктивных особенностей, они тем не менее различаются расположением, размерами, планировочными особенностями, материалом и временем строительства. Бани Болгара имеют схожие черты с типичными восточными хаммамами.

Юго-восточные районы Болгара были застроены богатыми кирпичными домами с подпольными системами отопления и представляли собой места, где проживала городская знать. После 1361 года на большей части этой территории возникли городские кладбища и культовые постройки – комплекс усыпальниц и Малого минарета. Распространение некрополей наблюдается и в южных районах города. Вообще среди монументальных каменных построек Болгарского историко-археологического комплекса особое место принадлежит ритуальным сооружениям – мавзолеям – дюрбе. Кроме Восточного и Северного мавзолеев, Ханской усыпальницы, на территории комплекса расположены еще 9 мавзолеев, сохранившихся на уровне фундаментов, и 4 мавзолея, скрытых под холмами. Мавзолеи Болгара построены из известняка в середине XIV – начале XV века. Найденные и исследованные в них захоронения свидетельствуют, что это мусульманские погребения знатных и особо почитаемых лиц.

В западном и северо-западном районах Болгара функционировали многочисленные ремесла – металлургические, гончарные, меднолитейные, ювелирные. Большой концентрацией производственных комплексов отличается район Галанского озера, на берегах которого археологами обнаружены большие запасы серой глины. А многочисленные находки обломков болгарской посуды, керамических горнов дают возможность предположить, что здесь было сосредоточено массовое гончарное производство в период расцвета города в середине XIV.

К югу от городища за валом располагался Малый городок, укрепленный рвами и валами, с парадным, оформленным каменными пилонами въездом с северной стороны и с каменной постройкой в южной части. Название «Малый городок» впервые зафиксировано в 1712 году в описи дьяка Михайлова. Считается, что это остатки недостроенного парадного комплекса или караван-сарая. Также существует предположение о его культовом назначении.

В северо-западной части к городу примыкала Армянская слобода, возникшая на месте болгарского пригородного поселка. Здесь археологами выявлены деревянные жилища и серия погребений. Полученные материалы свидетельствует о существовании здесь в XIV в. торговой христианской колонии и кладбища. Здесь же выявлены остатки каменной культовой постройки, получившей название «Греческая палата», которая является руинами христианского храма, возможно построенного как прототип Церкви Св. Богородицы (Сурб Аствацацин) в монастыре Нораванк (Армения).

Взаимодействие мусульманской и христианской религий, значительное количество археологических артефактов, связанных с ними и проживанием русского населения в Болгаре, отдельное кладбище с надгробными плитами с надписями на армянском языке, археологические остатки христианской церкви – Греческой палаты, другие зримые материальные объекты – это яркое свидетельство взаимовлияния религиозных ценностей в Болгаре. Поликультурность, ставшая неотъемлемой частью духовной жизни Болгарского государства и Золотой Орды, активно проявлялась и в период Казанского ханства и Российского государства.

Уникальность и универсальная ценность территорий, на которой расположен Болгарский комплекс, характеризуется непрерывной преемственностью историко-культурных традиций, которые сохранялись здесь на протяжении многих столетий. Ранние этапы освоения и развития этого региона подтверждаются многочисленными данными исследований, проведенных учеными на могильнике «Бабий бугор», Болгарских селищах, которые датируются V–VII вв. н. э. И в позднейшие периоды истории, после исчезновения с политической карты Болгарского государства, Золотой Орды и Казанского ханства, развитие этого края продолжалось. В начале XVIII в. возникшее как монастырская слобода Успенского монастыря село Болгары существует в своих первоначальных границах по сегодняшний день. А его архитектурная стилистика, характерный быт его жителей, несомненно, отражают многовековые историко-культурные особенности этой территории.

Неизменным остался на протяжении тысячелетия и культурный ландшафт Болгарского комплекса. С домонгольского времени существует Иерусалимский овраг. Он представляет собой важнейшую деталь исторического окружения болгарского города, и одновременно это место древнейшего поселения именьковской культуры на его территории. Овраг с древнейших времен и на всем протяжении существования средневекового города входил в систему его обороны. Ландшафт Болгарского городища сохранил свои границы до настоящего времени.

Аутентичность комплекса подчеркивается длительностью и непрерывностью существования и развития на этой территории болгаро-татарской традиции, активной и масштабной

урбанизацией региона, ускорением цивилизационных процессов для целого ряда народов Евразии. Условием сохранения уникальных объектов средневековья является создание историко-архитектурного музея-заповедника как научно-исследовательского, музейного и реставрационного центра, объединения останков всех исторических эпох и создания механизма сохранения подлинности всех атрибутов комплекса.

Управление Комплексом.

Сегодня Болгарский историко-археологический комплекс находится под защитой федерального и регионального законодательств и правительств. Любые виды работ за исключением научных исследований и музейной деятельности на территории музея-заповедника запрещены. Разработаны и утверждены Концепция и план управления Комплексом до 2019 г. и стратегия управления объектом на 20 лет, подготовка осуществлялась в рамках широких консультаций с различными правительственными и неправительственными структурами, обсуждений с депутатами, местным сообществом, Международным межведомственным научно-методическим экспертным советом Республиканского Фонда возрождения памятников истории и культуры Республики Татарстан.

Новый этап в истории Болгарского городища связан с началом реализации в 2010 г. проекта «Культурное наследие Татарстана: древний город Болгар и остров-град Свияжск», который координируется Республиканским Фондом «Возрождение». Была поставлена амбициозная задача превратить Болгарское городище в историко-культурный, музейный и духовно-сакральный центр, зримо подчеркивающий Выдающуюся Универсальную Ценность объекта.

Системный подход к выявлению, изучению, консервации и музеефикации памятников Комплекса является основой сохранения объекта. Установлены требования непрерывного комплексного профилактического обследования и обслуживания памятников. Реставрация объектов Болгара рассматривается как вынужденная и исключительная мера, направленная на сохранение и выявление исторических ценностей памятника. Знания, полученные в процессе исследований, накопленный опыт в области сохранения памятников археологии и архитектуры стали основой деятельности музея-заповедника, Центра по изучению болгарской цивилизации, археологическо-реставрационной базы.

В исследовательских программах настоящего времени, которые осуществляются на территории Болгарского историко-археологического комплекса, акцент сделан на использовании передовых современных технологий и методик естественно-научных дисциплин, аэрофотосъемки и обработки космической спутниковой информации. Происходит широкое внедрение современных методов точной полевой фиксации, создание и применение новых методик датирования культурных отложений, объектов и отдельных артефактов.

Особая роль в плане управления археологическими ресурсами отводится созданному в Болгаре Международному центру археологических исследований Института археологии АН РТ, призванному выполнять функции как научного, так и социального института. Он становится крупной исследовательской и научно-организационной структурой для привлечения специалистов в области изучения и сохранения археологического наследия, важной площадкой для научных дискуссий, независимой экспертной деятельности «Центра превосходства», для широкого международного сотрудничества и реализации образовательных проектов и программ. Здесь созданы все необходимые условия для проведения научных и практических форумов, рабочих семинаров, студенческой практики.

С каждым годом растет число туристов и паломников, посещающих эти заповедные исторические территории. С целью максимально полного сохранения подлинности и целостности Болгарского комплекса была принята специальная программа, и с 2010 г. за границами городища сооружены Белая мечеть, Музей хлеба, Памятный знак в честь принятия ислама, Музей болгарской цивилизации, совмещенный с Речным вокзалом и центром приема туристов. Это нестандартное решение позволило значительно снизить нагрузку на архитектурно-археологические памятники.

Важной частью современного управления Болгарским комплексом является музеефикация объектов городища и создание разнообразных по тематическому содержанию музеев, экспозиций, выставок. Стратегия развития музейной и туристической деятельностей направлена на широкое представление историко-культурного и духовного потенциала Болгара, многообразие наследия этого места, значение принятия ислама, его развитие как исторического центра российской мусульманской культуры, толерантного сосуществования с право-

славной культурой, пересечения культур и цивилизаций.

Как и много веков назад, Болгар продолжает ярко светить на небосклоне болгаро-татарской истории. Его блестящее прошлое, созданные здесь уникальные материальные, культурные, духовные ценности необычайно емко демонстрируют огромный потенциал народов, испокон веков населявших берега Волги и Камы. В исторической судьбе Болгара были периоды расцвета, подъема, которые сменялись упадком, а потом вновь неизменно начиналось возрождение. Этот во многом сакральный город никогда не прекращал своего существования, он никогда не был городом-призраком. Если и разрушался физически, то продолжал жить в сердцах людей, память о нем бережно передавалась из поколения в поколение. Сегодня он вновь оживает, его историческая судьба наполняется новыми красками и смыслами. Он вновь объединяет людей и необычайно обостряет чувство любви к своей родной земле и гордости за свою историю.

Литература

Болгарский историко-археологический комплекс. Т. 1–2. Казань, 2016.

Валеев Р. М. Болгар и Свияжск: их роль в культурном разнообразии и развитии науки Татарстана // Межконфессиональное воздействие в пространстве историч. памяти. Казань: изд. Каз. фед. ун-та, 2016. С. 461–468.

Валеев Р. М., Ситдиков А. Г., Хайрутдинов Р. Р. Болгар – объект всемирного наследия ЮНЕСКО. Т. 1. Казань: ООО Глав дизайн, 2016. 400 с.

Город Болгар. Ремесло металлургов, Кузнецов, литейщиков. Казань, 1996. 314 с.

Город Болгар. Монументальное строительство, архитектура, благоустройство. М.: Наука, 2001. 364 с.

Город Болгар. Культура, искусство, торговля. М.: Наука, 2008. 275 с.

Измайлов И. Л. Волжская Булгария в IX – первой трети XIII века: становление социальной, религиозной и этнополитической структуры общества: автореф. дис. ... докт. истор. наук. Казань, 2013. 67 с.

Старостин П. Н. Предболгарские памятники на территории Болгарского городища // Город Болгар. Очерки истории и культуры. М.: Наука, 1987. С. 89–98.

Тизенгаузен В. Г. Древности, найденные близ г. Спасска Казанской губернии // Древности: Тр. МАО. М., 1873. Т. III.

Хайрутдинов Р. Р. Выдающаяся универсальная ценность Болгарского историко-археологического комплекса – уникального объекта культурного и природного наследия Республики Татарстан // Сборник трудов международной научно-исторической конференции им. Академика Л. Блюментростра. Берлин: Wissenschaftliche Welt, 2014. С. 97–101.

Хлебникова Т. А. История археологического изучения Болгарского городища. Стратиграфия. Топография // Город Болгар. Очерки истории и культуры. М.: Наука, 1987. С. 32–88.

ЮНЕСКО НЫҢ БӨТЕНДӨНЬЯ МӘДӘНИ МИРАСЫ ОБЪЕКТЫ БУЛАРАК БОЛГАР (БОЛГАР ДӘҮЛӘТ ТАРИХ-АРХИТЕКТУРА МУЗЕЙ-ТЫЮЛЫГЫН ТӨЗҮНЕҢ 50 ЕЛЛЫГЫНА)

Рафаэль Миргасыйм улы Вәлиев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
valeev_rm@inbox.ru.

Мәкалә Болгар тарих-архитектура музей-тыюлыгының 50 еллыгына багышлана (1969). Хезмәттә Татарстан АССРда татар халкының тарихи һәм мәдәни һәйкәлләрен өйрәнү, саклау, консервацияләү һәм реставрацияләү буенча комплексы эш алып баручы беренче оешманы булдыру тарихына кагылышлы материаллар системага салынган. Автор Болгарны ЮНЕСКО Бөтендөнья мирасы комитеты экспертларының музей-тыюлыкны кешелек тарафыннан танылган дөнья һәйкәлләре арасына кертү карары өчен нигез булган универсаль кыйммәтләренә ТР галимнәре тәкъдим иткән дәлилләр системасын китерә.

Төп төшенчәләр: Болгар, Күренекле универсаль кыйммәт, Критерийлар, Бөтенлек, Чынлык, Аутентиклык, Яклау һәм Идарә итү.

Culture, Personality and Education
Мәдәният, шәхес һәм мәгариф
Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-113-125

THE PORTRAIT OF A TATAR-THE VOTER IN 1870 (BASED ON LOCAL SELF-GOVERNANCE IN KAZAN)

Liliya Ramilevna Gabdrafikova,
Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences,
7 Baturina Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
bahetem@mail.ru.

The article analyzes the list of the third electoral category Tatar citizens who got the right to participate in the elections of public members to the Kazan City Council in 1870. Special attention is paid to the social status of the voters, their differences in wealth, occupation, and origin.

Key words: Kazan City Council, City Regulations of 1870, local self-governing history, Kazan Tatars, city classes, petty bourgeoisie, merchants, peasant entrepreneurs.

One of the most striking manifestations of self-government in the Russian Empire was the Urban Reform of 1870. After the introduction of the City Regulations, all-class dumas and councils were created in its cities. They were meant to improve the life of local residents, to act as certain intermediaries between higher state bodies and the population. There is a wealth of research on the Urban Reform, on the activities of city dumas, and on the vicissitudes of their relations with other authorities (provincial administration, zemstvos, class corporations, etc.). Very often however, the main actor of self-government - the voter - remains outside the scope of research.

In the meantime, after 1870, the urban population was no longer viewed according to classes, but as a social entity, united by common interests. Such was the main idea of the City Regulations issued by Alexander II. However, in reality, the law provided greater advantages to the well-off population. In the electoral system, the main role was played by a property qualification, which was beyond the possibilities of most city residents, especially in small county centers. As a result, in some of them, it was difficult to obtain the legitimate number of voters, as they constituted a smaller number of people than the required number of glasnyis (members of the assembly with a decisive voice in the Russian Empire).

Males, who reached 25 years of age and had property, trade, or craft certificates, could participate in the city self-government. The voters were divided into three ranks. They were included in the election lists in descending order of property ownership. In addition to these requirements, a residency qualification was added (at least two years before the election), and the candidate was not to have been charged for city fees.

Contemporary sources often contained criticism of the City Regulations of 1870, as well as of 1892, for ignoring educational qualifications. "...owing to the City Regulations, we have a situation when an honored professor, a prominent scientist or physician has to fictitiously obtain a clerical certificate within two years's time or buy some ruin on the outskirts of the city in order to get the right to participate in the city elections," noted the lawyer and publicist G. A. Dzhanshiev in 1895 [Dzhanshiev, p.181]. Meanwhile, despite all the criticism of this law, the property qualification made it possible to cover a much wider circle of the population, including foreigners. Many Tatar city tax payers who had graduated from a mekteb or even a madrassah could be left out of the city self-government.

Before the elections, lists of alleged voters were published in local newspapers and were hung out in public places. This was done in order to correct and clarify the information about voters. A similar "List of persons entitled to participate in City Elections in the city of Kazan" was published in October 1870 in the "Kazan Province Gazette" newspaper. A huge list of the 3rd category voters took up several pages of the newspaper and was printed in five issues [Kazanskie gubernskie vedomosti]. In this list, Tatars accounted for more than 15% of potential voters. If we take into account that in the early 19th century the Tatars constituted 5 thousand people out of 17 thousand inhabitants of Kazan, [Pinegin, p. 325], we can see that a very small part of the population was granted voting rights.

A total of 550 Tatar names were included in the third category of voters. The top ten featured representatives of wealthy second guild merchant families: the Apanaevs, Galeyevs, Imankulovs, Toykiches, Chukins, and Apakovs. They were followed by the Abdullins, Burnaevs, Utyamyshevs, Araslanovs, Urazovs, Fayzullins and others. Mukhametzyan Aitov (the father-in-law of benefactress Fatiha Aitova) was in the 18th place, Sabit Gubaidullin (the grandfather of historian Gaziz Gubaidullin) was in the 22nd place.

Petty bourgeoisie and peasants closed the list of voters. Surprisingly, among the last dozen names were a certain merchant lady Bibigaysh Sagitova and mullah Gafarov.

Since this was a preliminary list, some names were repeated several times. Therefore, the actual voters numbered 536 people. The well-known entrepreneur Akhmetzyan Yakhich Saydashev was listed both as a peasant from the village of Kaban, the Laishevsky district of the Kazan province, the holder of a trade certificate, and as a Kazan tradesman, the owner of real estate. There were also cases when a person from bourgeoisie became a merchant or vise a versa. In addition, there were errors in specifying names: the same person was mentioned both as Menglybay and Mendybay (merchant M. Azmetiev). It is worth noting that merchant Minlebay Abdulrashitovich Azmetiev (1792–1858) was no longer alive. At one time, he took an active part in the city self-government, was elected burgomaster (1839) and mayor (1844) of the Tatar Town Hall [Salikhov, Khairutdinov, 1994].

Tradesman Abdulvali Abdulnasyrov, a peasant from the Kazan district, was recorded as a native of the village of Ashit and of the village of Old Ishit. Voters were supposed to report these errors for appropriate corrections to be made. All these points indicate the imperfection of clerical work, as the voter lists had to be brought into line with the actual state of city taxpayers within two weeks before the election.

Predictably, the majority of the 3rd category voters were representatives of the class of townspeople (239 people), more than 44% of the total. The absolute majority of petty bourgeoisie received the right to vote as property owners. Wherein, the smallest city tax was 28 kopecks. The owners of these modest dwellings were tradesmen Saifutdin Aitov, Mustafa Halfin, Mukhametgaley Kashimnin, and Vali Halitov. For comparison, the house of tradesman Akhmetzyan Saydashev was estimated at 2 rubles. In addition, the entrepreneur passed as the owner of a trade certificate, valued at 10 rubles.

Of the 239 petty bourgeois voters, only 5 people positioned themselves as traders with an official certificate for conducting commercial activities. Among them were mostly representatives of other cities: tradesman Shagiakhmet Alishev from Bugulma, tradesman Mustafa Kazbulatov from Spassk, and tradesman Abdulla Mamyashev from Arsk. In addition, Kazan tradesmen Abdulla Sadykov and Khasan Usmanov were engaged in petty trading.

Peasants bought trade certificates much more actively. Among Tatar voters, 110 people belonged to this class. Of these, 62 peasants owned real estate in Kazan, and the remaining 48 were small traders and were allowed to take part in the city elections because of their trade certificates. Most of the peasant entrepreneurs were from the Kazan county. The natives from the villages of Bolshaya

Atnya, Aibash, Ashit, Baltas, Insia, Karatenel, Karelino, Kovali, Kundyrevo, Maly Ratsya, Mendiar, Novy Kishit, and Yamashurma conducted active retail trade in the provincial center. In addition, the peasants from the Tsarevokokshaisky, Mamadyshsky, Tetyushsky districts and a little less often from the Laishevsky county could be met in the Haymarket and on Kazan streets. Besides the aforementioned Saidashev, merchant Utyazan Hasanov, a native from the village of Sabanaevo, was considered to be a peasant of this county.

It should be noted that some peasants were already serious taxpayers and their names immediately followed rich merchants on the list. Thus, a merchant Valiullin Haliulla, a peasant from the Kazan county, was in the 35th place. He came from the village of Bolshaya Atnya, and eleven years after, in 1881, he was listed among those temporarily recorded as Kazan merchants. In 1870, among the 3rd category voters, his fellow villager Gizetullin Nasibulla, indicated as a peasant from the Kazan county, was placed under the 37th number. In 1881, he was a temporary Kazan merchant, too. Shamsutdinov Bagautdin was another merchant from the village of Bolshaya Atnya who was included in the list of city voters. He was Number 46. Obviously, after 12 years, his success in commercial affairs made it possible for him to be enrolled among temporary Kazan merchants [GA RT. F.98. Op. 2. D.425. L.37].

Probably, it was about these entrepreneurs, in whose hands all petty retailing was concentrated, that the 19th century author wrote: "... you can see the Tatars not only at the bazaar; they are found everywhere in the city: they sell lemons, apples, etc., they buy junk, or rush to an auction, to a loan office, or property sales" [Zagoskin, p. 571].

Of interest is a certain contrast between the surnames of urban peasants and petty bourgeoisie. If the former had first names and surnames only of Arabic (Muslim) origin, the names of petty-bourgeois class representatives were characterized by diversity. Among Tatar petty-bourgeoisie there were such surnames as Barchukov, Bashkirtsev, Golansky, Gulyabchikov, Medvedev, Kachalov, Merkulov, Kiselev, Kozlov, Konyukhov, Kosteyev, Pesnyakov, Ponomarev, Portnov, Putelyakov, Romanov, Sveshnikov, Serebryakov, Tolmachyov, Urkin, Chernov, Shaposhnikov, and Shatunov. Perhaps these names were associated either with their occupation, or with their employers.

Moreover, in contrast to rural Tatars, whose surnames was most often their fathers' names, Tatar petty-bourgeoisie preserved Old Türkic surnames. For example, Alishev, Aptykayev, Aptyshev, Bikmetov, Immbayev, Ishmurzin, Kazbulatov, Kutlumetyev, Mamyashev, Samushev, Subaev, Timirbulatov, Utkuzov, Utaganov, Ukharsky, Chukayev, Yuzeev, and Yaushev. As known, such surnames were preserved mainly in families descended from serving Tatars. For example, the merchant's brother Yusup Mangushev considered it necessary to separately indicate his origin, there was the entry "princess's" next to his name.

The same phenomenon was observed among the merchants. It is well known that the main source, supplying this class group, was also petty-bourgeoisie. In fact, the borderline between these two classes - merchants and petty-bourgeoisie - was very unstable: impoverished merchants became members of petty-bourgeoisie, and the latter sought to get into the merchant society. Among the merchant-voters (totaling 115 people), besides the families of the Apakovs, Apanaevs, and Burnayevs, we have noted such names as Abdullin, Akulov, Araslanov, Akhtyamov, Galeev, Galikeev, Gubaidullin, Imankulov, Ilyazov, Ishimov, Ishmuratov, Kalinin, Mamyashev, Medvedev, Musin, Subaev, Toykich, Urazov, Yamashev, Yapeev and others.

The only honorary woman-citizen was the representative of the merchant family - Arsayeva Bibi-Gaisha. As we know, before 1917, all women in Russia were deprived of voting rights. Therefore, real estate owners like Arsaeva (and there were many of them in every social group) sent their own male representatives (husbands, sons, or other relatives) to the city elections, and they voted by proxy. This document had to be certified by a notary. In general, the City Regulations of 1870 were very liberal with regard to women. Before the changes of 1892, women (owners of real estate, as well as owners of trade and business certificates) could send not only the next of kin (their father, husband, son, grandson, sibling, and nephew), but any male in their stead. The only condition for him was to have a property qualification, i.e. he also had to be vested with the rights of a voter. After 1892, some women, due to the lack of direct male relatives, could not even transfer their right by proxy [Semenov, p.105]. At the same time, women, deprived of direct suffrage, even those belonging to the 3rd election category, were often the owners of impressive real estate. In 1874, the hereditary honorary citizen Bibi-Zyugra Apakova was included in the list of the 3rd category city voters in Kazan. She received a voting right by

paying the city tax of 18 rubles 55 kopecks for commercial and industrial trades. At that time, the following real estate was recorded in her name: a stone house with outbuildings on the Bulak Embankment, a similar house on Sennaya Square, and two stores. All her real estate was valued at 9,638 rubles [Apakova, Apakova, p. 21]. In 1870, there were 100 Tatars in the 3rd electoral category, i.e. 18% of voters. Among them were such female merchants as Araslanova, Bigaeva, Burnaeva, Galanskaya, Gulyabchikova, Zamanova, Ishmuratova, Kozlova, Koshayeva, the Medvedevas, Ponomareva, Chukina, Yamasheva and others. In total, there were 20 women-voters in this class, i.e. more than 17% of the total number of merchants. Most of the owners of real estate were among women-petty bourgeoisie voters (46 people), there were 14 soldiers' wives and daughters in the 3rd election category. In addition, eight officers' wives, seven peasant women, and five officials received direct voting rights. All of them owned real estate and paid city taxes.

Special attention should be paid to the anthroponymy of the urban female Tatars belonging to merchants and middle class. Of the 100 female names, in 35 cases the name included an additional anthroponym Zyamal, in 34 cases Bibi was used. In 13 cases women had the name Fatima. If we take into account that all the female voters had to reach the age of 25 to participate in the elections, then these naming traditions, apparently, were characteristic of the first half of the 19th century.

No doubt, in addition to Turkic and Russian surnames, the names of Muslim (Arab) origin constituted an impressive group among Tatar petty bourgeoisie and Tatar merchants. This was due to the entrepreneurial activity of peasants, who eventually left their rural communities and became petty bourgeoisie or merchants.

Retired military and officials were in a minority among the 3rd category Tatars-voters. Sixty two people from the list of Tatar voters belonged to the families of retired military men. This social group was formed mainly from peasants and townspeople like the retired soldier Old Galimdzhan Barudi, a native of Small Kavali village in the Kazan county who settled in Porokhovaya Sloboda (Powder Borough) of Kazan after a long military service. Of course, among the military, the lower ranks prevailed: soldiers and non-commissioned officers. During that period, officers were rare among the Kazan Tatars. Most of the retired military officials were listed as owners of urban real estate. There were also women among property owners. They were major's wife Bibi-Fatima Mamibayeva, chief officer's wife Mavlikha Suleymanova, soldiers' wives Makhzyamal Akhmerova, Khabiba Bakirova, Bibi-fatima Barysheva, Zuleikha Musyagutova, Zabida Sagitova, Khabibzyamal Salikova, Fatima Safarova, Gaynizymal Chimurzina, Bibikhaili Shafeeha, Bibigaysh Abdryashitova, and others. The heirs of the soldiers were also included in the electoral list.

The list of representatives of officials' families was even shorter, it included only nine names. On the one hand, due to the historical conditions, there were few Tatar government officials in public service in those times. According to the data of 1897, there were 172 Tatars in the Kazan administration, court and police, and the number of Kazan officials totaled 1,683 people; that is, the Tatars in the governing bodies made up only 10.2% [Istoriia tatar s drevneishikh vremen, p. 67]. These data were recorded almost thirty years after the studied period, which means that in 1870 this number was even smaller.

On the other hand, not all officials enjoyed voting rights as there were certain restrictions. Therefore, the relatives of officials, owners of real estate prevailed in this social group of voters. Thus, in addition to the provincial secretary Yaushev, and officials Khusnutdin Tazetdinov and Vagapov, the list included the heirs of the retired postman Saifutdin Suleymanov, the relatives of the collegiate registrars Shamrzyab Araslanov and Sharifzyamal Diminev, as well as female representatives of the officials' families: Bibimavtyuha and Bibizyugra Akhmerovsm, and Husnizyamal Sakaeva.

Also, four representatives of the Muslim clergy families were included in the list: Mullah Gafarov (Abdulvali Abdulgafarov), former mullah Mukhametkarim Mukhametrakhimov, the son of Azanchey Menglibayev, and the military mullah Nurmuhamet Hodyashev's heirs. Despite the fact that mullahs were not recorded anywhere as a separate class, their social origins were singled out in the list. They were marked the 3rd category voters as common people, property owners. Abdulvali Abdulgafarov was a native of the village of New Chukaly in the Buinsk district of the Simbirsk province. In Kazan, he settled after marrying Fatima, the daughter of the Asimov mosque mullah Asfandiyar Ibragimov. From 1844 to 1881, Gafarov served as imam-hatib of this mosque, and opened the "Gaffariya" madrasah there [Salikhov, Khairutdinov, pp. 103–104].

Mukhametkarim Mukhametrakhimov was a native of the village of Dusayevo, the Mamadyshsky district. He served as imam-hatib of the Apanaevskaya mosque from 1838 to 1861. His colleague Sh. Mardzhani was rather cautious in assessing Mukhametrakhimov's pedagogical activity, noting that he had many shakirds, but there were "major shortcomings in his search for truth" [Ibid, p. 66]. The military mullah Nurmukhamet Khodyashev was born into the family of imam Ibrahim Hozyash (Hodyash) in Kazan. According to Sh. Mardzhani, he was engaged in trade first, but later he changed his line of business and continued his father's work, becoming a muhtasib, a second imam, and then – a military imam. He died in 1859, his two sons, Fakhretdin and Ziyaddin, were the heirs to Khodyashev's real estate [Мәрҗani, p. 326].

Thus, this list of the 3rd category Kazan voters is a curious source for the social history of the Tatars in the late 19th century. The document shows that 31.5% of Tatar voters were officially engaged in trade. At the same time, besides merchants, entrepreneurial activity was characteristic not so much of the petty bourgeoisie, as of urban peasants. It was in their hands that the retail trade was concentrated. The origin of peasant entrepreneurs was geographically located in the Near Kazan area (the Kazan, Tsarevokoksha, Mamadysh counties of the Kazan province). Less common were entrepreneurs from other counties and neighboring provinces.

Undoubtedly, an impressive group of voters were representatives of the merchant class (more than 21%). It was from their midst that glasnyis were mainly nominated to the City Duma. In January 1886, at one of the emergency sessions of the Kazan City Duma, not a single Muslim glasnyi turned up, with the exception of Mullin, a member of the Council. At that time, all of them were at the Menzelinsky Fair busy running their trading business, so they could not attend that emergency meeting in person [Volzhskii vestnik]. By the way, the peasant entrepreneur Akhmetzyan Saydashev eventually became one of the most active glasnyis in the Kazan City Council. He was born in 1840 in the village of Tatarsky Kaban, Laishevsky Uyezd. His intensive trading activity began in the year of the city reform - in 1870. During this period, he established the Trading House for trading in tea and leather goods, his contemporaries called him "the tea king" [Salikhov, Khairutdinov, 1994, p. 55]. With the participation of glasnyi Saidashev, Bolshaya Meshchanskaya Street was improved. He never stopped drawing the City Duma's attention to the problems of Tatar settlements in the city of Kazan [Mukhamadeeva, p. 39].

11.5% of voters belonged to the military. Their spouses often represented the owners of urban real estate along with retired soldiers and non-commissioned officers. Retired military and their families are the least studied social group. Together with the petty bourgeoisie, they formed a special category of the urban Tatars, who no longer had any special connection with the Tatar village and its traditions, but they had not fully integrated into the Russian environment yet. It is obvious that the borderline nature of the group is reflected not only in their names (e.g. Kryuchkovs, Ludygerovs, Belyaevs, etc.), but also in their way of life and mentality. It is interesting to note that contemporaries of the events condescendingly noted that among the Tatar glasnyis in the Kazan City Duma there were no "intelligent people at all, except for one retired officer" [History of Kazan, p. 223].

Thus, in the late 19th century, the 3rd category Tatars were not a homogeneous group. There were sociocultural differences between the members of the community besides property and class affiliation. In everyday life, they lived in various Muslim communities, were members of various estate corporations. However, after 1870, this heterogeneous mass of Tatar voters constituted a single urban society, and Tatar glasnyis represented the interests of the entire Muslim community.

The 3rd election assembly was significantly inferior to the 1st and 2nd ones in terms of voting strength. Each electoral assembly chose 24 glasnyis from its midst. If we take into account that there were only 60 voters in the 1st category and 245 in the second, then the 3rd electoral assembly with more than three thousand people obviously waged a serious fight for the nomination of glasnyis. For example, in 1870, one vote of the 1st category Kazan voter was three times more powerful than the similar vote of the 2nd category voter and 50 times more powerful than the 3rd category one [Mavlyudov, p. 195].

Nevertheless, the representation of Tatar-glasnyis in the Kazan City Duma grew every four years. Thus, in the first Duma there were six Tatar glasnyis, in the second there were twelve, in the third - sixteen, and in the fourth – as many as twenty people. Most of the glasnyis were representatives of the trading class.

Of interest is the evolution of glasnyis from different electoral categories. In the first four years of 1871–1874 there was only one representative of

the 3rd category out of six Tatar glasnyis, it was the merchant of the 2nd guild, Aitov Mukhametzyan Suleymanovich. In the second four-year period, in 1875–1878, as many as six people represented the 3rd electoral category. Among them was the same M. S. Aitov, as well as the 2nd guild merchants Abdrakhmanov Khasan Sabitovich, Galeev Mukhametzyan Ibniaminovich (the father of the religious figure Galimdzhan Barudi), Galikeev Safa Galikeevich, Imankulov Izmail Gubaidullovich, Shamsutdinov Mukhamet-Shkir Nazmutdinovich, as well as Saydashev Akhmetzyan Yahich.

A further increase in the number of Muslim glasnyis was hindered by the fact that the City Regulations of 1870 ruled that the representatives of non-Christians in the City Councils should not exceed 1/3 of the total number of glasnyis. However, during the first decades of the City Duma's work, even this "maximum" of Kazan Tatar glasnyis took active part in municipal affairs. "The Tatar representatives are very interested in the issues concerning the Muslim population. Moreover, when common issues are discussed, they are more diligent in attending the Duma meetings, being often in the majority, and sometimes, with general agreement among themselves, give a completely unexpected twist to the matter," said anonymous correspondent of "The Volzhsky Vestnik" newspaper in 1884 [History of Kazan, p. 223]. But the next City Regulations of 1892 reduced the permissible norm of non-Christian glasnyis to 1/5 of the total number of deputies. Nevertheless, the consolidation processes of the urban Tatars, including a very heterogeneous, so-called third-rate environment of urban residents, had already been launched. The indigenous inhabitants of Tatar settlements along with newly-arrived peasants, retired military, and other persons were getting used to solving the issues of their urban economy together.

References

Apakova, L. V., Apakova, L. Ya. (2013). *Kazanskie 2-i gil'dii kuptsy Bakhty-Garay i Shaikh-Gattar Apakovy: stranitsy biografii* [Kazan 2nd Guilds Merchants Bakhty-Garay and Shaikh-Gattar Apakov: Pages of Their Biographies]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. Vyp.3, pp.19-26. Kazan', Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT. (In Russian)

Dzhanshiyev, G. A. (2008). Epokha Velikikh reform [The Era of the Great Reforms]. T.2. 496 p. Moscow, izdatel'skii dom "Territoriia budushego". (In Russian)

Istoriia tatar s drevneishikh vremen v semi tomakh (2013) [The History of the Tatars since Ancient Times in Seven Volumes]. T. VI. 1171 p. Kazan'. (In Russian)

Istoriia Kazani v dokumentakh i materialakh. XIX vek (2011) [The History of Kazan in Documents and Materials. The 19th Century]. Kn. III. 820 p. Kazan', Glavnoe arkhivnoe upravlenie pri KM RT. (In Russian)

Kazanskie gubernskie vedomosti (1870) [Kazan Province News]. No. 80–84. (In Russian)

Mavlyudov, A. A. (2018). *Gorodovoe polozhenie 1870 goda i izbiratel'naia sistema organov gorodskogo samoupravleniia (na primere g. Kazani)* [The City Regulations of 1870 and the Electoral System of Municipal Authorities (based on the City of Kazan)]. Nauchnye trudy Tsentra perspektivnykh ekonomicheskikh issledovanii. No. 14, pp.191-198. (In Russian)

Мəрҗani, Sh. (1989). *Møstəfadel-əkhbar fi əkhvali Kazan və Bolgar (Kazan həm Bolgar khəllәre turynda faidalanylgan khəbərlər)* [The Data on the History of Kazan and Bolgar]. 415 p. Kazan, Tatarstan kitap nəshriiaty. (In Tatar)

Mukhamadeyeva, L. (2012). *Kuptsy Saydashevy* [The Saydashevs Merchants]. 79 p. Kazan', Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)

Pinegin, M. N. (2005). *Kazan' v ee proshlom i nastoiashchem* [Kazan in Its Past and Present]. 784 p. Kazan'. (In Russian)

Salikhov, R. R., Khairutdinov R. R. (2005). *Istoricheskie mecheti Kazani* [Historical Mosques of Kazan]. 191 p. Kazan', Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)

Salikhov, R. R., Khayrutdinov, R. R. (1994). *Pamiatniki istorii i kul'tury tatarskogo naroda (konets XVIII – nachalo XX vekov)* [Monuments of Tatar People's History and Culture (the late 18th - early 20th centuries)]. 280 p. Kazan', izd-vo "Fest". (In Russian)

Semenov, D. D. (1901). Gorodskoe samoupravlenie (ocherki i opyty) [City Self-Government (Essays and Experiments)]. 246 p. St.Petersburg, Elektrotipografiia N. Ya. Stoikovoi. (In Russian)

Volzhskii vestnik (1886) [Volzhsky messenger]. 9 ianvaria. No. 6. (In Russian)

Zagoskin, N. P. (2005). *Sputnik po Kazani* [A Guidebook about Kazan]. 847 p. Kazan'. (In Russian)

ПОРТРЕТ ТАТАРИНА-ИЗБИРАТЕЛЯ 1870 г. (ПО МАТЕРИАЛАМ КАЗАНСКОГО ГОРОДСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ)

Лилия Рамилевна Габдрафикова,
Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ,
420111, г. Казань, ул. Батурина, д. 7А,
bahetem@mail.ru.

В статье анализируется список татар-горожан 3-го избирательного разряда, получивших в 1870 г. право на участие в выборах гласных Казанской городской думы. Особое внимание уделяется социальному составу избирателей, их имущественным различиям, роду занятий, происхождению.

Ключевые слова: Казанская городская дума, Городовое положение 1870 года, история городского самоуправления, казанские татары, городские сословия, мещане, купцы, крестьяне-предприниматели.

Одним из ярких проявлений организации самоуправления в Российской империи стала городская реформа 1870 года. После введения Городового положения в городах были созданы всесословные думы и управы. Они были призваны улучшить быт местных жителей, выступить некими посредниками между вышестоящими государственными органами и населением. О проведении городской реформы, о деятельности городских дум, о перипетиях их взаимоотношений с другими органами власти (губернской администрацией, земством, сословными корпорациями и т. д.) существует огромное количество трудов. Но очень часто за рамками исследований остается основное действующее лицо самоуправления – избиратель.

Между тем после 1870 года городское население рассматривалось уже не по сословиям, а как одно целое общество, связанное между собою общими интересами. Такова была основная идея Городового положения Александра II. Но в действительности закон предоставлял большее преимущество состоятельному населению. В избирательной системе основную роль играл имущественный ценз, который был по силам не всем жителям городов, особенно малых уездных центров. В результате в некоторых из них трудно было набрать законное число избирателей, так как их было меньше, чем предполагаемое число гласных.

В городском самоуправлении могли участвовать лица мужского пола, достигшие 25 лет, имеющие какое-либо имущество, торговое или промысловое свидетельство. Избиратели распределялись по трем разрядам. В избирательные списки они вносились в нисходящем порядке состоятельности. Для избрания в гласные, кроме этих требований, добавлялся еще ценз оседлости (не менее двух лет до выборов), а также за кандидатом не должны были числиться недоимки по городским сборам.

Современники нередко критиковали Городовое положение 1870 г., как, впрочем, и 1892 г., за игнорирование образовательного ценза. Как отмечал в 1895 г. правовед и публицист Г. А. Джаншиев, «<…> благодаря Городовому Положению создалось такое положение, что заслуженный профессор, видный ученый или медик должен был фиктивно выправить за два года приказчичье свидетельство или купить какую-нибудь развалину на окраине города, чтобы получить право участия в городских выборах» [Джаншиев, с. 181]. Между тем, несмотря на всю критику этого закона, имущественный ценз позволял охватить гораздо более широкий круг населения, в том числе инородческого. Например, многие плательщики городских налогов из числа татар, окончившие в свое время лишь мектеб или даже медресе, могли остаться за бортом городского самоуправления.

Перед проведением выборов списки предполагаемых избирателей публиковались в местных газетах, вывешивались в общественных местах. Это делалось для того, чтобы скорректировать и уточнить сведения об избирателях. В октябре 1870 года в газете «Казанские губернские ведомости» был опубликован «Список лиц, имеющих право участвовать на городских выборах в городе Казани». Огромный список избирателей 3-го разряда занял несколько страниц газеты и был напечатан в пяти номерах [Казанские губернские ведомости]. В

этом списке татары составляли более 15% потенциальных избирателей. Если учесть, что даже в начале XIX в. из 17 тысяч жителей Казани татары составляли 5 тысяч человек [Пинегин, с. 325], то избирательными правами была наделена очень незначительная часть населения.

Всего в 3-й разряд избирателей было включено 550 татарских имен. В первой десятке фигурировали представители богатых семей купцов 2-й гильдии: имена Апанаевых, Галеевых, Иманкуловых, Тойкич, Чукиных, Апаковых. За ними следовали Абдуллины, Бурнаевы, Утямышевы, Араслановы, Уразовы, Файзуллины и другие. Мухаметзян Аитов (свекор благотворительницы Фатихи Аитовой) был на 18-м месте, Сабит Губайдуллин (дед историка Газиза Губайдуллина) – на 22-м месте. Замыкали перечень избирателей мещане и крестьяне. Любопытно, что в последней десятке оказались в том числе некая купчиха Бибигайша Сагитова и мулла Гафаров.

Поскольку это был предварительный список, имена некоторых людей повторялись несколько раз. Поэтому фактических избирателей было 536 человек. Например, известный предприниматель Ахметзян Яхьич Сайдашев был указан и как крестьянин д. Кабан Лаишевского уезда Казанской губернии, обладатель торгового свидетельства, и как казанский мещанин, хозяин недвижимого имущества. Также были случаи, когда человек из сословия мещан переходил в купеческое или обратно. Кроме того, встречались ошибки в указании имен. Например, один и тот же человек указывался и как Менглыбай, и как Мендыбай (купец М. Азметьев). При этом купца Минлебая Абдулрашитовича Азметьева (1792–1858) уже давно не было в живых. В свое время он принимал активное участие в городском самоуправлении, выбирался бургомистром (1839) и городским головой (1844) Татарской ратуши [Салихов, Хайрутдинов, 1994, с. 82]. Торговца, крестьянина Казанского уезда Абдулвали Абдулнасырова, записали как выходца из д. Ашит и как из д. Старый Ишит. Избиратели должны были сообщать об этих ошибках для внесения соответствующих исправлений. Все эти моменты указывают на несовершенство делопроизводства, а списки избирателей необходимо было в течение двух недель до выборов привести в соответствие с фактическим состоянием городских налогоплательщиков.

Предсказуемо, что основную массу избирателей 3-го разряда составляли представители сословия мещан (239 человек), более 44 % из общего числа. Абсолютное большинство мещан получило избирательное право как владельцы недвижимости. При этом самый маленький городской налог составлял 28 копеек. Например, хозяевами таких скромных жилищ были мещане Сайфутдин Аитов, Мустафа Хальфин, Мухаметгалей Кашимнин, Вали Халитов. Для сравнения – дом мещанина Ахметзяна Сайдашева оценивался в 2 рубля, при этом предприниматель проходил еще и как владелец торгового свидетельства, оцениваемого в 10 рублей.

Из 239 мещан-избирателей лишь 5 человек позиционировали себя как торговцы с официальным свидетельством на ведение коммерческой деятельности. Среди них были в основном мещане других городов. Например, бугульминский мещанин Шагиахмет Алишев, спасский мещанин Мустафа Казбулатов, арский мещанин Абдулла Мамяшев. Кроме того, занимались мелкой торговлей казанские мещане Абдулла Садыков и Хасан Усманов.

Гораздо активнее покупали торговые свидетельства крестьяне. Среди избирателей-татар 110 человек относились к этому сословию. Из них 62 крестьянина владели недвижимостью в Казани, а остальные 48 являлись мелкими торговцами и допускались к городским выборам из-за своих торговых свидетельств. Больше всего крестьян-предпринимателей было из Казанского уезда. Активную мелкую торговлю в губернском центре вели уроженцы деревень Большая Атня, Айбаш, Ашит, Балтас, Инся, Каратенель, Карелино, Ковали, Кундырево, Малый Рясь, Мендиар, Новый Кишит, Ямашурма. Кроме того, на Сенном базаре и улицах Казани можно было встретить крестьян из Царевококшайского, Мамадышского, Тетюшского уездов, чуть реже – из Лаишевского уезда. Например, кроме упомянутого выше Ахметзяна Сайдашева, крестьянином данного уезда считался торговец Утязан Хасанов, уроженец д. Сабанаево.

При этом надо отметить, что некоторые крестьяне были уже серьезными налогоплательщиками и шли в списке сразу после богатых купцов. Так, на 35-й позиции был крестьянин Казанского уезда, торговец Валиуллин Халиулла. Он был выходцем из деревни Большая Атня, и уже через одиннадцать лет, в 1881 г., значился среди временно записанных в казан-

ское купечество. В 1870 г. среди избирателей 3-го разряда под 37-м номером был его односельчанин Гизетуллин Насибулла, указанный как крестьянин Казанского уезда. Он тоже в 1881 г. состоял временным казанским купцом. Еще одним торговцем из д. Большая Атня, которого включили в список городских избирателей, был Шамсутдинов Багаутдин. Он был под 46-м номером. Очевидно, успехи в коммерческих делах позволили ему спустя 12 лет тоже записаться в число временных казанских купцов [ГА РТ. Ф. 98. Оп. 2. Д. 425. Л. 37].

Наверно, о таких предпринимателях, в руках которых была сосредоточена вся мелочная торговля, писал автор XIX века: «<…> не на одном только базаре можно видеть татар; они встречаются везде по городу: то продают лимоны, яблоки и пр., то покупают старье, то стремятся на аукцион, в ссудную кассу или на распродажу имущества» [Загоскин, с. 571].

Обращает на себя внимание определенный контраст в фамилиях городских крестьян и мещан. Если у первых были исключительно имена и фамилии арабского (мусульманского) происхождения, то фамилии представителей мещанского сословия отличались разнообразием. Например, среди татар-мещан имелись такие фамилии, как Барчуков, Башкирцев, Голанский, Гулябчиков, Медведев, Качалов, Меркулов, Киселев, Козлов, Конюхов, Костеев, Песняков, Пономарев, Портнов, Путеляков, Романов, Свешников, Серебряков, Толмачев, Уркин, Чернов, Шапошников, Шатунов, Яшкин. Возможно, эти фамилии были связаны либо с родом деятельности владельца, либо с работодателями мещан.

Кроме того, в отличие от сельских татар, у которых в качестве фамилии указывалось чаще всего имя отца, среди татар-мещан сохранились старинные фамилии тюркского происхождения. Например, Алишев, Аптыкаев, Аптышев, Бикметов, Иммибаев, Ишмурзин, Казбулатов, Кутлумаметьев, Мамяшев, Самушев, Субаев, Тимирбулатов, Уткузов, Утяганов, Ухарский, Чукаев, Юзеев, Яушев. Такая же картина наблюдалась и среди купцов. Как известно, подобные фамилии сохранялись главным образом в семьях, происходивших от служилых татар. Например, купеческий брат Юсуп Мангушев счел необходимым отдельно указать свое происхождение, рядом с его именем была приписка «княгининский».

Основным источником формирования купечества, как известно, тоже оставались мещане. Вообще, граница между этими двумя сословиями – купцами и мещанами – была очень мобильной: обедневшие купцы переходили в сословие мещан, а последние стремились попасть в купеческое общество. Среди купцов-избирателей (всего их насчитывалось 115 человек), кроме семейств Апаковых, Апанаевых, Бурнаевых, необходимо отметить еще такие фамилии, как Абдуллин, Акулов, Арасланов, Ахтямов, Галеев, Галикеев, Губайдуллин, Иманкулов, Ильязов, Ишимов, Ишмуратов, Калинин, Мамяшев, Медведев, Мусин, Субаев, Тойкич, Уразов, Ямашев, Япеев.

Единственной почетной гражданкой была представительница купеческого семейства – Арсаева Биби-Гайша. Но, как известно, все женщины в России до 1917 г. были лишены избирательных прав. Поэтому подобные Арсаевой владелицы недвижимого имущества (а их было достаточно в каждой социальной группе) на городские выборы направляли собственных представителей-мужчин (мужа, сына или других родственников), и они голосовали по доверенности. Этот документ нужно было заверить у нотариуса. Вообще, Городовое положение 1870 г. в отношении женщин тоже было весьма либеральным. Например, до изменений 1892 г. женщины (владелицы недвижимого имущества, а также обладательницы торговых или промысловых свидетельств) могли отправить вместо себя на выборы не только ближайших родственников (отца, мужа, сына, внука, родного брата и племянника), но и любого представителя мужского пола. Единственным условием было наличие у него имущественного ценза, то есть он тоже должен был быть наделен правами избирателя. После 1892 г. из-за отсутствия у некоторых женщин прямых мужских родственников они попросту не могли передать даже по доверенности свое право [Семенов, с. 105]. При этом лишенные прямых избирательных прав женщины, даже из 3-го избирательного собрания, нередко являлись владелицами внушительного недвижимого имущества. Например, в 1874 г. была включена в список городских избирателей 3-го разряда Казани потомственная почетная гражданка Биби-Зюгра Апакова. Право избирательницы она получила, заплатив городской налог за торгово-промышленные промыслы 18 руб. 55 коп. В этот период на ее имя было записано следующее недвижимое имущество: каменный дом на набережной Булака со службами, аналогичный дом на Сенной площади, две лавки. Вся ее недвижимость оценива-

лась в 9 638 рублей [Апакова, Апакова, с. 21]. В 1870 г. в 3-м избирательном собрании было 100 татарок, то есть 18 % избирателей. Среди них были такие купчихи, как Арасланова, Бигаева, Бурнаева, Галанская, Гулябчикова, Заманова, Ишмуратова, Козлова, Кошаева, Медведевы, Пономарева, Чукина, Ямашева и другие. Всего в этом сословии было 20 женщин-избирательниц, то есть более 17 % от общего числа купечества. Больше всего владелиц недвижимого имущества было среди избирательниц-мещанок (46 человек), солдатских жен и дочерей в 3-м избирательном собрании насчитывалось 14 человек. Кроме того, были наделены не прямыми избирательными правами 8 офицерских жен, 7 крестьянок и 5 чиновниц. Все они владели недвижимостью и платили городской налог.

Отдельного внимания заслуживает антропонимия городских татарок купеческо-мещанской среды. Из 100 женских имен в 35 случаях имя состояло из дополнительного антропонима Зямал, в 34 случаях использовалось Биби. В 13 случаях женщины носили имя Фатима. Если учесть, что все избирательницы должны были достигнуть 25-летнего возраста, то данные традиции имянаречения, судя по всему, были характерны для первой половины XIX века.

Кроме тюркских и русских фамилий, безусловно, и среди татар-мещан, и среди татар-купцов внушительную группу составляли фамилии мусульманского (арабского) происхождения. Это объяснялось предпринимательской активностью крестьян, которые со временем выходили из своих сельских общин и записывались в мещанство или же купечество.

Гораздо меньше было среди татар-избирателей 3-го разряда отставных военных и чиновников.

62 человека из списка татар-избирателей относились к семьям отставных военных. Эта социальная группа тоже формировалась главным образом за счет крестьян и мещан. Например, после долгой военной службы поселился в Пороховой слободе г. Казани отставной солдат, дед Галимджана Баруди, выходец из д. Малые Ковали Казанского уезда. Безусловно, среди военных преобладали нижние чины: солдаты и унтер-офицеры. В этот период офицеры из числа казанских татар были редким явлением. Большинство отставных военных чинов были включены в список как владельцы городской недвижимости. Среди хозяев встречались и женщины. Например, майорша Биби-Фатима Мамибаева, обер-офицерша Мавлиха Сулейманова, солдатки Махзямал Ахмерова, Хабиба Бакирова, Бибифатима Барышева, Зулейха Мусягутова, Забида Сагитова, Хабибзямал Саликова, Фатима Сафарова, Гайнизямал Чимурзина, Бибихайли Шафеева, Бибигайша Абдряшитова и другие. В избирательный список включены также солдатские дочери и наследники солдаток.

Еще меньше было представителей семей чиновников. В списке казанских избирателей 3-го разряда фигурирует всего 9 фамилий. С одной стороны, это можно объяснить тем, что в силу исторических условий чиновников из татар на государственной службе в то время было не так много. Например, по данным 1897 г., в администрации, суде и полиции г. Казани было 172 служащих-татар, а всего число казанских чиновников в это время составляло 1683 человека, то есть татары в органах управления составляли лишь 10,2% [История татар с древнейших времен, с. 67]. Данные зафиксированы спустя почти тридцать лет после изучаемого нами периода – значит, в 1870 г. этот показатель был еще меньше.

С другой стороны, не все чиновники наделялись избирательными правами. Существовали определенные ограничения. Поэтому в данной социальной группе избирателей преобладали родственники чиновников, владельцы недвижимого имущества. Так, кроме губернского секретаря Яушева, чиновников Хуснутдина Тазетдинова и Вагапова, в списке упоминались наследники отставного почтальона Сайфутдина Сулейманова, родственницы коллежских регистраторов – Шамрзяба Арасланова, Шарифзямал Диминева, а также представительницы семей чиновников – Бибимавтюха и Бибизюгра Ахмеровы, Хуснизямал Сакаева.

Также в списке отдельно были указаны 4 представителя семей мусульманского духовенства: мулла Гафаров (Абдулвали Абдулгафаров), бывший мулла Мухаметкарим Мухаметрахимов, сын азанчея Менглибаева, наследники военного муллы Нурмухамета Ходяшева. Несмотря на то что муллы нигде не фиксировались как отдельное сословие, в списке выделили их социальное происхождение. В 3-й разряд избирателей они вошли как обыватели, владельцы недвижимости. Абдулвали Абдулгафаров был уроженцем д. Новые Чукалы Буинского уезда Симбирской губернии. В Казани он обосновался после женитьбы на дочери муллы

Азимовской мечети Асфандияра Ибрагимова – Фатиме. С 1844-го по 1881 г. Гафаров служил имам-хатибом этой мечети и организовал при ней медресе «Гаффария» [Салихов, Хайрутдинов, с. 103–104].

Мухаметкарим Мухаметрахимов был выходцем из д. Дусаево Мамадышского уезда. Он исполнял обязанности имам-хатиба Апанаевской мечети с 1838-го по 1861 г. Его коллега Ш. Марджани оценивал педагогическую деятельность Мухаметрахимова довольно осторожно, отмечая, что у него было множество шакирдов, но имелись «крупные недостатки в поисках истины» [Там же, с. 66]. Военный мулла Нурмухамет Ходяшев родился в Казани в семье имама Ибрагима Хозяша (Ходяша). По словам Ш. Марджани, сначала он промышлял торговлей, но затем сменил род деятельности и продолжил дело отца, став мухтасибом, вторым имамом, а потом – военным имамом. Умер он в 1859 году, наследниками недвижимого имущества Ходяшева были два его сына – Фахретдин и Зияддин [Мәрҗани, с. 326].

Таким образом, данный список казанских избирателей 3-го разряда является любопытным источником по социальной истории татар последней трети XIX века. Например, документ показывает, что официально торговым делом занимались 31,5% избирателей-татар. При этом, кроме купцов, предпринимательская активность была характерна не столько для мещан, сколько для городских крестьян. Именно в их руках была сконцентрирована мелкая торговля. География происхождения крестьян-предпринимателей в основном была связана с Заказаньем (Казанский, Царевококшайский, Мамадышский уезды Казанской губернии). Реже встречались предприниматели из других уездов и соседних губерний.

Безусловно, внушительной группой избирателей были представители купеческого сословия (более 21%). Именно из их среды в основном выдвигались гласные в городскую думу. Например, в январе 1886 года на одно из экстренных заседаний Казанской городской думы не явился ни один гласный-мусульманин, за исключением члена управы Муллина. В это время все они находились на Мензелинской ярмарке по своим торговым делам, поэтому физически не могли посетить экстренное заседание [Волжский вестник]. К слову, крестьянин-предприниматель Ахметзян Сайдашев со временем стал одним из самых активных гласных Казанской городской думы. Он был родом из деревни Татарский Кабан Лаишевского уезда, родился в 1840 г. Его активная торговая деятельность тоже началась в год проведения городской реформы – в 1870 г. В этот период он учредил Торговый дом по продаже чая и кожевенных изделий, современники называли его «чайным королем» [Салихов, Хайрутдинов, 1994, с. 55]. При участии гласного Сайдашева была благоустроена улица Большая Мещанская. Он постоянно привлекал внимание городской думы к проблемам татарских слобод г. Казани [Мухамадеева, с. 39].

11,5 % избирателей относились к военным чинам. Наряду с отставными солдатами и унтер-офицерами, владельцами городского недвижимого имущества, очень часто выступали их супруги. Отставные военные и их семьи – наименее изученная социальная группа. Вместе с мещанами они сформировали особую категорию городских татар, которые чаще всего уже не имели особой связи с татарской деревней и традициями, но и не интегрировались полностью в русскую среду. Очевидно, что пограничный характер группы нашел отражение не только в фамилиях этих людей (например, Крючковы, Людыгеровы, Беляевы и т. д.), но и в образе жизни и менталитете. Интересно, что современники снисходительно отмечали, что в Казанской городской думе среди гласных-татар нет «интеллигентных людей вовсе, если не считать одного отставного офицера» [История Казани, с. 223].

Таким образом, избиратели-татары конца XIX века даже в рамках 3-го разряда не были однородной группой. Между членами сообщества существовали не только имущественные и сословные различия, но и социкультурные. В повседневной жизни они проживали в разных мусульманских общинах, состояли в различных сословных корпорациях. Вместе с тем после 1870 года эта неоднородная масса избирателей-татар составила единое городское общество, а гласные-татары представляли в итоге интересы всего мусульманского сообщества.

3-е избирательное собрание значительно уступало 1-му и 2-му собранию по «силе» голоса. Каждое избирательное собрание из своей среды выбирало по 24 гласных. Если учесть, что в 1-м разряде было всего 60 избирателей, а во втором – 245, то очевидно, что в 3-м избирательном собрании, где было более 3 тысяч человек, при выдвижении в гласные разгоралась нешуточная борьба. Например, в 1870 г. один

голос казанского избирателя 1-го разряда был весомее аналогичного голоса избирателя 2-го разряда в три раза, а 3-го разряда в 50 раз [Мавлюдов, с. 195].

Тем не менее представительство татар-гласных в Казанской городской думе росло с каждым четырехлетием. Так, если в первом составе думы было 6 гласных-татар, то во 2-м – 12, в 3-м – 16, а в четвертом – уже 20 человек. В числе гласных были преимущественно представители торгового класса.

Интересна эволюция гласных из разных избирательных разрядов. Например, в первое четырехлетие 1871–1874 гг. из 6 гласных-татар был только один представитель 3-го разряда – купец 2-й гильдии Аитов Мухаметзян Сулейманович. Во втором четырехлетии, в 1875–1878 гг., из 12 татар-гласных уже 6 человек представляли 3-е избирательное собрание. Среди них были тот же М. С. Аитов, а также купцы 2-й гильдии Абдрахманов Хасан Сабитович, Галеев Мухаметзян Ибниаминович (отец религиозного деятеля Галимджана Баруди), Галикеев Сафа Галикеевич, Иманкулов Измаил Губайдуллович, Шамсутдинов Мухамет-Шакир Назмутдинович, а также Сайдашев Ахметзян Яхъич.

Дальнейшему росту количества мусульманских гласных помешало то, что Городовое положение 1870 г. допускало в работе городских дум участие представителей нехристиан в количестве, не превышавшем 1/3 от общего числа гласных. Но даже этот «максимум» казанских гласных-татар за первые десятилетия работы городской думы показал себя как активный участник муниципального дела. «Татарские представители относятся с большим интересом к тем вопросам, которые близко касаются мусульманского населения и даже при общих вопросах усерднее других посещают заседания думы так, что нередко оказываются в большинстве и при общем согласии между собой дают иногда совершенно неожиданное направление делу», − отмечал анонимный корреспондент газеты «Волжский вестник» в 1884 г. [История Казани, с. 223]. Но следующее Городовое положение 1892 г. урезало допустимую норму гласных нехристианского происхождения до 1/5 от общего числа депутатов. Тем не менее процессы консолидации городских татар, в том числе в очень неоднородной, так называемой третьеразрядной среде городских обывателей, уже были запущены. Коренные жители татарских слобод и вновь прибывшие крестьяне, отставные военные и другие лица привыкали вместе решать вопросы своего городского хозяйства.

Литература

Апакова Л. В., Апакова Л. Я. Казанские 2-й гильдии купцы Бахты-Гарай и Шаих-Гаттар Апаковы: страницы биографии // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. Вып. 3. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2013. С. 19–26.

Волжский вестник. 1886. 9 января. № 6.

Джаншиев Г. А. Эпоха Великих реформ. Т. 2. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. 496 с.

Загоскин Н. П. Спутник по Казани. Казань, 2005. 847 с.

История татар с древнейших времен в семи томах. Т. VI. Казань, 2013. 1171 с.

История Казани в документах и материалах. XIX век. Кн. III. Казань: Главное архивное управление при КМ РТ, 2011. 820 с.

Казанские губернские ведомости. 1870. № 80–84.

Мавлюдов А. А. Городовое положение 1870 года и избирательная система органов городского самоуправления (на примере г. Казани) // Научные труда Центра перспективных экономических исследований. 2018. № 14. С. 191–198.

Мухамадеева Л. Купцы Сайдашевы. Казань: Татарское книжное издательство, 2012. 79 с.

Пинегин М. Н. Казань в ее прошлом и настоящем. Казань, 2005. 784 с.

Салихов Р. Р., Хайрутдинов Р. Р. Исторические мечети Казани. Казань: Татарское книжное издательство, 2005. 191 с.

Салихов Р. Р., Хайрутдинов Р. Р. Памятники истории и культуры татарского народа (конец XVIII – начало XX веков). Казань: изд-во «Фест», 1994. 280 с.

Семенов Д. Д. Городское самоуправление (очерки и опыты). СПб.: Электротипография Н. Я. Стойковой, 1901. 246 с.

Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989. 415 б.

1870 ЕЛГЫ САЙЛАУЛАРДА КАТНАШКАН ТАТАРНЫҢ ПОРТРЕТЫ (КАЗАН ШӘҺӘР ҮЗИДАРӘСЕ МАТЕРИАЛЛАРЫ БУЕНЧА)

Лилия Рамил кызы Габдрафикова,
ТР ФАсенең Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты,
Россия, 420111, Казан ш., Батурин ур, 7 нче йорт,
bahetem@mail.ru.

Мәкалә 1870 елда Казан шәһәр думасы әгъзаларын сайлауларда катнашу хокукы алган 3 нче сайлау разрядындагы шәһәр татарлары исемлеген анализлауга багышлана. Сайлаучыларның социаль составына, мөлкәтләре ягыннан аермаларга, шөгыльләренә һәм килеп чыгышларына аерым игътибар бирелә.

Төп төшенчәләр: Казан шәһәр думасы, 1870 елгы Шәһәр нигезләмәсе, шәһәр үзидарәсе тарихы, казан татарлары, шәһәр социаль катлаулары, мещаннар, сәүдәгәрләр, эшкуар крестьяннар.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-126-139

THE FUSION OF ARCHAIC AND MODERN FEATURES IN THE SCULPTURES BY ALFIZ SABIROV

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Luiza Firdusovna Zamalieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
zamalluiza@mail.ru.

The article is devoted to Alfiz Sabirov's original mythological images and the specificity of his Old Turkic history interpretation. It systemizes critical reviews of the works by the young sculptor, who has taken part in a great number of exhibitions both in Russia and abroad, and describes A. Sabirov's significant "artifacts". The research focuses on the works presented at the solo-exhibition "Ayu bala" ("The Baby Bear") in Kazan (2019).

Key words: Tatar culture, sculpture, Alfiz Sabirov, mythology, image, tradition.

Introduction

Sculptor Alfiz Sabirov's solo exhibition "Ayu Bala", held in the National Art Gallery "Hazine" in the Kazan Kremlin (05.09.19–02.10.19), became a significant event in the cultural life of Kazan. The slogan "From ancestors to descendants" very accurately conveys the artistic conception of the exhibition enabling visitors to plunge into the world of A. Sabirov's personal mythology. The sculptor, who originally comes from Perm, graduated from the Ilya Glazunov Russian Academy of Painting, Sculpture and Architecture. A. Sabirov is a member of the All-Russian Creative Public Organization "Artists Trade Union of Russia". In 2017, the author of the "Ayu Bala" exhibition won the the Baki Urmanche Prize of the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan.

The aim of our study, based on the works presented at the exhibition in Kazan in 2019, is to identify the characteristics of personal mythology, created by the Tatar sculptor born in the Perm region.

Materials and methods

In this work, we used the method of formal and stylistic analysis in order to identify and theoretically underpin the main sculptural trends in A. Sabirov's works; the comparative historical method to identify the stylistic peculiarities of his main works; the descriptive method to characterize the author's individual approaches to imagery and sculptural embodiment of the main topics.

The study describes the sculptures, presented at A. Sabirov's solo exhibition "Ayu Bala", and presents the very first attempt to analyze the features of Alfiz Sabirov's imagery and sculptural language.

The methodological basis comprises the works devoted to the history of the material and spiritual culture of the Tatar people ([Valeev], [Valeev, Valeeva-Suleimanova], [Valeeva, 1999], [Valeeva, 2003], [Davletshin], [Sultanova, 2000], [Sultanova, 2015], [Chervonnaia] and others), and Tatar sculpture [Krivosheeva]

Discussion

Since 2004, Alfiz Sabirov has been actively participating in exhibitions both in Russia ("The Legend Has It" (Perm, 2011), "Art-Kazan" (Kazan, 2011), "Big Volga" (Kazan, Perm, Moscow, 2011), "Art-Perm" (Perm, 2011-2013), "Global Art Community" (Perm, 2013), and abroad ("From the Urals to the Atlantic" (Latvia, Riga, 2014), "L`OURAL – artistes en mouvement" (France, Grenoble, 2014), "Antichambre des merveilles" (France, Paris, 2015), "From the Pacific to the Atlantic" (France, Paris, 2015), "Russian Diary in Paris" (France, Paris, 2015), "Perm-Grenoble. Artistes croises" (France, Grenoble, 2016), "Nouvel artefact" (France, Paris, 2016), "Gardien" (France, Meximieux, 2016)). The sculptor's works are kept in private collections both in Russia (Moscow, St. Petersburg, Yekaterinburg, Perm, Tyumen, Kras-

noyarsk) and abroad (Paris, Grenoble, New York, London, Riga, Tokyo).

During the opening ceremony of the "Ayu Balla" exhibition in Kazan, A. Sabirov admitted that he became interested in sculpture in his third year at the Ilya Glazunov Russian Academy of Painting, Sculpture and Architecture (the Ural branch). The young sculptor wanted to try his hand at volume and understand if he could tame the bronze. Since then, it has become his favorite material, and playing with textures, volume and truncated shapes have become his signature creative techniques. In his works, A. Sabirov uses metal in combination with stone.

R. Lobatskaya, head of the Department of Design and Technology, Professor of Irkutsk National Research Technical University, believes that A. Sabirov's creative work should be considered within the framework of the trend, which can be described as "intellectual symbolism": "Modern indoor sculpture is a unique art form. It is complex, but very capacious and expressive. The movement, which Alfiz Sabirov follows, can be called intellectual symbolism. Its characteristic features are: the combination of various materials in one work, the use of jewelry technology, and the resort to ethnic roots. Now, all over the world, ethnics is sprouting with absolutely extraordinary works" (Quoted from: [Kokin]).

Art critic O. Vlasova points out that "Alfiz Sabirov's creative work is based on the theme of the author's mythology associated with traditions and legends of the Tatar people. The author's mythological characters come from these legends, describing individual episodes from the past of a particular ethnic group. Based on realistic interpretations, the characters of the harsh and warlike world of nomads ("Defeated") or the images of oriental beauties ("A Sitting Female", "Aisulu") cannot be attributed to the category of historical illustrations either. It is rather a kind of allusion, the author's attempt to interpret and a desire to "read", comprehend and embody the spirit of the time. At first glance, the sculptures by Alfiz Sabirov may seem too abstract and difficult to identify, as they are filled with a great number of symbols and meanings. Exotic themes, a bizarre fusion of archaic and modern features, numerous reminiscences and correlations with both traditional folklore tales and post-modern approach to form, create the original author's style" [Interview with O. Vlasova].

In a number of his interviews, A. Sabirov mentions that Turkic mythology served as a fertile ground for the formation of his authorial mythology. The sculptor drew inspiration from the works of O. Rodin, G. Moore, K. Brancusi, and B. Urmanche.

The art critic R. Sultanova believes that "A. Sabirov's creative work is developing on the basis of oriental Turkic culture, divine inspiration, and deep love": "He found a worthy source for his sculptural ideas: primarily in mythological representations and beliefs. He is in line with the development of ethnically oriented Tatar sculpture, which is closely connected with the ancient Turkic sculptures and the applied art of the Volga Bulgaria.

Sabirov expands the paths for the further development of Tatarstan's sculpture towards postmodernism, discovered back in the early 1970s by the monumental artist Ildar Khanov. Using the tendencies of modernism just like Khanov, the young sculptor conveys ethnic archetypes of shapes, tridimensional vision of the national archaic images through the sculptural form. Sabirov confidently paves the way for the development of ethnic traditions, which manifest themselves not only in the formal language, but also in the understatement, non-literality, ambiguity, associativity characteristics of the Oriental art and the artistic thinking of the Tatars, when the techniques of ancient ethnic style and Russian and European schools can be combined in one work.

In some works, Muslim traditions are revealed in the lack of image, connection with a line, calligraphy, and the arabesque tendency.

With his work young sculptor Alfiz Sabirov proves once again that it is difficult to follow one tradition in modern art: the avant-garde trends of world art have opened the way to the synthesis of various cultures [Sultanova, 2019].

A. Sabirov deliberately resorts to Turkic words when designing the names of his works and exhibitions. The sculptor turns them into the "keys" to the "doors" into a new, different world. A. Sabirov strives to create his own story, therefore, he resorts to the potential of his mother tongue.

Reflecting on the richness of his mother tongue, A. Sabirov posted the following message on the social network "Vkontakte" on 14 August, 2019: "At, yau, ayu, ut, su, ash, uy, oyu, ul are all Tatar words consisting of only two letters. Some of them can be found in my sculptures. I pay great attention to what the work will be named, what it will sound. They (words) reflect foundation, strength, antiquity, and time. And the list of words can be continued: az, yal, yat, uk, it, iyu, as, ay, yel, yaz, il... ". According to the Tatar writer Mar-

cel Galiev, "the most precious, vital words in our language are presented in a surprisingly short form, as if condensing all the energy of fire and meaning in the depths of their core:

"Zhir. Kuk. Kan. Ten. Mon. Din. Zhan. Rukh."[1]

They are short words that are pronounced all in one breath ("Rukh" ("Poetry of the Spirit")) [Galiev, p. 39].

The sculptor very carefully selects names for his personal exhibitions. For example, in 2013, A. Sabirov opened an exhibition in Perm and called it "Komeshtashtan. Born from Pearls". "Komeshtashtan" can be literally translated from Tatar as "from silver stone". In an effort to convey the essence of his creative intention, the sculptor duplicates the name in Russian. Thus, the sculptor emphasizes the multi-layered nature of the semantics of his work. The inner force permeates the sculpture "Komeshtashtan. Born from Pearls" (Bronze, molding. 2013. 9x21x19). It seems that the heroic essence of the mythological creature emerges from its shell. The bronze horns are polished to have a golden glow.

A. Sabirov deliberately changes familiar words in order to avoid a straightforward interpretation of his images, since the narrative layer in his works becomes part of the image. Thus, his exhibition in Perm in 2014 was called "Bator. Touch". Although the sculptor resorts to images of heroes in every exhibition as a leitmotif, he preferred to abandon the regular word "batyr" ("hero, brave, brave warrior"), which usually denotes names of heroes of legends and fairy tales in Turkic languages [Tatar-Russian Dictionary, p. 207]. In an effort to deeper express the process of transformation of the image in time, the sculptor shows this process not only externally, but also internally. Thus, the character of A. Sabirov's sculpture "Bator / Touch" (Bronze, molding. 2014. 43x27x17) breaks the time line like an icebreaker and undergoes changes, finding himself in new conditions.

The sculptor also resorted to the same narrative technique when selecting the name for "Balla" (Bronze, molding. 2013. 11x8x6). (compare it with "bala" ("child, baby")). As the author himself admits, he doubled "l" in order to achieve melodiousness in the title of the work and create some mystery. We can see a little girl whose braids act as a talisman, and whose posture implies that she might be a princess.

[1] Earth. Sky. Blood. Body. Song. Belief. Soul. Spirit (in Tatar).

In the sculpture "At/Horse" (Bronze, molding. 2013. 11x14x5), A. Sabirov uses bronze to embody the strength and good energy of the patron of heroes from Turkic myths. The use of colour adds to the meaning and appeal: a dappled horse – the batyr's devoted magical friend and assistant – appears from a haze of centuries. A horse is an integral part of life in the steppe, helping people to live and survive, therefore the sculptor seeks to convey the strong connection of the horse with the earth and the fact that this animal is the support of man.

A. Sabirov "plays with ambiguity, sowing the seeds of confusion where it can be tempting," says the art critic Victoria Kutdusova. The sculptor "skillfully works with shapes, artistically conveys the internal emotional state, which is revealed through body language and gestures. The author demonstrates a fascinating play of form and content, using bronze, he creates amazing sculptures that convey powerful internal strength and unpredictability.

"Considering the works by Alfiz, you understand that there is something mysterious and enigmatic hidden in them. The sculptures are always immediate: they seem to be still in the process of transformation. They seemed to be from another world, as if they had fallen from space and cooled in our earthly kingdom. The lines and shapes create a free rhythm, the boundaries of the work become fuzzy, this rhythm carries you further, and your eyes smoothly flow from one sculpture to another, each having its own music and leading motive. The sculptures by Alfiz ignite imagination and force us to look for the answer to the mystery hidden in them," art critic Victoria Kutdusova shares her observations [Kutdusova. Exhibition Abstract].

So, the image of Bars Tabar (Bars Tabar 2. Bronze. Molding. 2013. 34x33x14) is an embodiment of a mythical creature and intertwined epochs. While the coarse, rough, and stony body symbolizes the past, the perfectly polished, smooth face shows the signs of the present and future. The way we see it, the forms smoothly transitioning from one to another symbolize a dynamic character inherent in the meeting point of times. The idea of time is expressed in the combination of the rough relief of the body surrounded by changing environment, movement is implied by the name of the mythical creature (the word "tabar" in translation means "will find, seeking"). Its rough body only emphasizes the polished surface of the face with one eye seen as if in profile.

A. Sabirov creates a myth about himself. It is evidenced by his first sculpture "A Boy with a Sword" (Bronze, molding. 2009. 6x6x2). The sculptor's young character is looking to the future, ready to encounter life. The toy sword adds to the confidence and strength of his posture. The boy's haircut is a tribute to the Turkic tradition. Nomadic Turkic peoples grew a hair forelock called "kekil" to fend off the evil eye. Turkic peoples also had the hairstyle called "aidar": the Great Steppe peoples cut off their hair on the head keeping one large tuft of hair on the back of their heads untouched, which was braided for convenience. This haircut for males was considered by the Tengrians a talisman for protection.

A. Sabirov's sculpture "Little Warrior. Helmet" (Bronze, molding. 20x17x7.) is based on this image. The conflict here is created by the contrast between the heavy helmet and the feeble body of the child. The sculptor managed to convey the dynamic energy of the boy's resistance to the heavy burden, which inspires the audience to believe that in the future this child will turn into a defender, a real warrior: the child's bare feet are pigeon toed not to let it fall down; and the *aidar* on the helmet is directed upwards. The texture of the materials, the helmet and sword are made from, has a huge impact on perception. The helmet is rough and covered in patches as a visible reminder of the heroes who perished in battle. The idea of protection is expressed not only in the helmet, but also in the little braid. The contrast is made between the wooden sword, used during training, and the combat helmet. The antithesis of these images enables viewers to visualize the movement of time, see the change of generations. This meaning is supported by the empty eye sockets on the helmet, behind which our imagination can draw orderly ranks of the warriors of the past. The smooth body of the child and the relief surface of the helmet mark the connection between generations, the continuity of heroism. The shape of the arms and the shield indicate the boy's readiness to perform a feat in the future.

We were highly impressed by the sculpture "Defeated. 2" (Bronze, molding. 2013. 24x18x15), praising the inner strength of the Hero. According to the art critic O. Vlasova's apt remark, the theme of the works by A. Sabirov "is based on myths and legends of Tatar epos, telling about life and death, struggle and peace, tragic finiteness and elevated existential poetry. In the author's view, nature and man are connected by the unified laws of life, where vital energy is guided by a powerful spiritual impulse" [Vlasova]. The sculpture "Defeated. 2" depicts a warrior caught unawares by his enemy's arrow. However, being in a difficult situation, he remains faithful to his principles – he is resisting. It does not matter where the arrow came from, it is more important to look at the bowed head, hands rested on one sides, lips pressed together, and the characteristic inclination of the braid. The warrior's face expresses firmness, his facial expression does not suggest any suffering and despair in the face of the imminent death. Following the author's vision, the surface of the sculpture is deliberately rough and ascetic, covered with patina – "a touch of time". The name of the sculpture enters into a kind of confrontation with the warrior's figure, showing the audience the strength fortitude lurking in a person and the greatness of life. As the author of the sculpture admits, he wanted to convey the paradox of being, where life and death go side by side.

It is surprising how organically the sculptor fuses his childhood memories of the events and legends of his native village with the images of ancient Turkic mythology. "Basing on the images born in his dreams, childhood memories and thoughts, he creates surprisingly complex, in terms of structure, but very familiar images. We see many familiar elements in his works. Each sculpture carries personal information that is hidden on its surface. Watching the play unfolding in front of our eyes, with the participation of unicorns from his village, mysterious princesses, mythical monsters and mysterious beasts, it seems that you can see the whole cultural heritage of the past millennia, as V. Kutdusova thinks. Each figure is special, unique, and beautiful. One of the main characters is "A Unicorn from Our Village" (Bronze, molding. 2010. 9x20x12), which is, in fact, a bull with one horn, powerful, squat, a bit clumsy and somewhat flawed, but retaining its stamina. We can also mention "At. Horse" (Bronze, molding. 2013. 13x15x5.), "The Sentinel" (Bronze, molding. 2011. 26x15x5.), "Azhdaha" (A Dragon) (Bronze, molding. 2011. 14x20x9) "Tai Kyz" (a horse-girl) (Bronze, molding. 2011. 13x11x4) and "A New Centaur" (Bronze, molding. 2017. 34x12x18), where the rider and the six-legged horse merge in a single impulse." [Kutdusova].

As Alfiz Sabirov admits, his works are not directly related to epos. He creates his own fantasy, even phantasmagoric images. For Alfiz, ethnic features in the faces of the sculptures are no more than a reference to ancestral roots.

The artist creates a new, very personal mythology in which ancient ethnic myths seem to have been run through a multimedia program. This incredibly organic combination of archaic and modern features is emphasized with a play of textures: his sculptures often simultaneously have a bumpy, dust-filled surface of a raw ingot placed end to end with polished bronze with a golden shine.

The art critic O. Vlasova believes that A. Sabirov is characterized by “subconscious emotionality: horses, female beauty, male valour...” ([Interview with O. Vlasova]).

The sculpture “Princess. 2” stands out among other female sculptures (Princess 2. Bronze, stone, molding. 2017.29x12x9). The tender, fragile, vulnerable, perhaps capricious teenage girl is holding either a grain (a symbol of all life) or a pearl (a symbol of the sky) in her hands. This sculpture shows peace and confidence of the future.

The spirit of harmony and inner bliss is also present in the image of “Su kyz” (Bronze, molding, wood. 2013. 39x28x12). The mysterious water-girl, whose body is covered with green patina, breaks all the existing concepts of female anatomy. The sculptor managed to create a self-contained image: nothing is able to disturb the inner peace of the heroine, no matter what storms rage on the surface of the water.

The theme of motherhood is raised by the sculptor in the sculpture “Ana Arslan” in a very quaint way (Bronze, molding. 2014. 16x33x9).

“Girl”, “Princess”, “Memories of the Sea”, “Skull”, “The Dawn of the First Day” are very different images in terms of their sculptural forms. As indicated by O. Vlasova, “the compositions of the sculptures are complex and varied. Some of them express rapid movement, the others express “archaic” stillness and silence, all the figures seem to be embedded in a cube and layered into separate tiers. Such compositions clearly convey the traditions of oriental sculpture. A huge effect is achieved by processing texture. Some areas have a rough and lumpy surface of a “natural” ingot, in other areas the bronze is polished to have a dazzling golden glow. The stone foot only emphasizes the elasticity, flexibility, the “engraved” beauty of the material, sometimes made livelier by some inlay or the use of wood and shells.

One easily feels that the artist is attracted by the play of textures, materials, complex interactions of shapes and space.

Modern art is becoming more and more symbolic requiring deep knowledge and great imagination efforts from the viewer. These aspirations are read in every work of the artist, who feels the dramatic nature of the history and poetry of eternal life values” [Vlasova].

“Modern society lives a fast-paced life and does not have the time to focus on details. According to the art critic V. Kutdusova, A. Sabirov’s works make the chaos surrounding us stop and urge us to freeze in silence and peace” [Kutdusova].

Our attention was attracted by the sculpture “Tamchi” (Bronze, molding, silvering, phianites. 2013. 3x9x4 mm). The name means a “drop” in the Tatar language. The life-giving force of moisture is embodied in the blue phianite in the mouth of a mythical bug, whose eyes are made of ruby-colored phianite and are looking at a distant target. In our opinion, this sculpture symbolizes the eternal search for truth and the eternal movement.

The artist’s throbbing thought was embodied in the image of “Insomnia”, which has the shape of a stingray (Insomnia 2. Bronze, molding. 2013. 41x61x11.). The author psychologically reliably conveys the state of active thinking of someone wide awake. To convey this, the sculptor fills the wavy surface with many eyes. Insomnia spreads around like water and imperceptibly envelops its victim. The polished surface reflects fluidity and the ability to absorb the color of the surrounding space.

A. Sabirov admits that he seeks to create a syncretic image which contains visual elements that refer to different cultures: Tatar, ancient Greek, Chinese, etc. For the sculptor, “the mix of different cultures” is a way to tell his personal story. The sculptor achieves the inner richness of the image in order to build a dialogue with his viewer. In order to stimulate the audience’s imagination, A. Sabirov creates works with truncated elements. They are a kind of new artifacts like those that came to us in the form of fragments and are stored in archaeological museums [Belomestnova].

A. Sabirov calls himself an adherent of non-classical sculpture: “I strive to destroy forms and volumes (and through this destruction, to transform the image in a mythological context), as well as to combine different textures, for example, rough and perfectly polished. Striking discrepancies with expectations and proportional changes captivate the viewer and create a new vision of the images. However, they cause strong aversion in some people” [Belomestnova].

The sculptor seeks to show the duality of the world. The unity and struggle of male and female elements, hardness and fluidity, lines and textures,

colors and shapes. His works remind of mythical characters from Ancient Greece, Rome, and Babylon, inspired by the history of the past.

A. Sabirov is not afraid to rethink famous images. For example, Rodin's "The Thinker" looks quite different nowadays, as if on the way to a more complex rebirth in the modern world.

Results

The main image of A. Sabirov's Kazan exhibition was "Ayu bala" (Bronze, molding. 2017. 39x32x24), which means "a baby bear" in the Tatar language. The image itself was inspired by the sculptor's childhood memories. In the family where he grew up there was a traditional wish to a child: "Ayu bala kebi taza bul!" – "Be as strong as a bear!", "Be as brave as a bear", "Remember, you have descended from the kin of the white wolf!"

The folklorist M. Mingazhetdinov, who first described the "Ayyu Tuyy" festival (The Bear Festival), suggested that the legends about fairy-tale heroes, miraculously born by the bear, date back to the Turkic-Mongolian ethnic cultural environment, and later penetrated the folklore of other peoples [Mogilnikov, pp. 156–157]. In the village called Ebargul (the Ust-Ishim district in the Omsk Oblast, where Kurdak-Sargat Tatars live), the host of the forest was called *Ayu Babai* (literally "Grandfather Bear"). The image of Ayu Babay is closely associated with the image and the cult of the bear [Iarzutkina]. In his works, I. Belich, analyzing the cult of the Barabinsk Tatars, describes the prohibitions observed by the Barabinsk hunters, as well as the amulets that they kept to attract "good luck" [Belich].

The sculptor admits that in this work he wanted to emphasize the importance of parents' influence in raising a child: "from the early childhood, a child is endowed with protection and programmed by its parents from generation to generation." The conflict in the sculpture is achieved through the contrast of the heavy mask and the body of the baby, whose heels are a symbol of defenselessness (cf. "Achilles' heel"). The burden of knowledge and traditions with which the child will step into the future depends entirely on the parents. It is they who give the baby the Life Force.

A. Sabirov has embarked upon the path of mastering the traditions of ancient Turkic culture, we want to believe that in the future Ayu Bala will grow into Ayu Babai, a worthy successor to the traditions of the great Baki Urmanche.

"The works by the sculptor Alfiz Sabirov, presented at the exhibition, are a journey of a hero, living in each of us, into the enchanting world of mythology, based on the traditions of the Tatar people. The exhibition's slogan is "From ancestors to descendants".

During this journey, the viewer will be able to observe the images of chthonic giants, mythical animals, heroes and gods that can help people realize the paradoxes of being: the relationship between love and hate, chaos and space, life and death, the ancient and the new.

Conflicts and transformations are happening at the junction of times, connecting generations. The sculptures themselves have transitional forms, as if they were transforming in front of the viewers' eyes [Abstract of "Ayu Bala" exhibition].

References

Abstract of "Ayu Bala" exhibition (Kazan, 2019).

Belich, I. V. (1989). *Priroda v doislamskikh verovaniyakh sibirskikh tatar (konets XIX nachalo XX vv.)* [Nature in the Pre-Islamic Beliefs of the Siberian Tatars (late 19th and early 20th centuries)]. Kul'turnye i khoziaistvennye traditsii narodov Zapadnoi Sibiri, Novosibirsk, pp. 133–140. (In Russian)

Belich, I. V. (1999). *Kul't medvedia u sibirskikh tatar* [The Cult of the Bear among the Siberian Tatars]. Obskie Ugry. Proceedings of the 2nd Siberian Symposium "Cultural Heritage of the Peoples of Western Siberia", Tobolsk, Omsk, pp. 86–90. (In Russian)

Belomestnova, A. (2016). *Novye artefakty Al'fiza Sabirova* [New Artifacts of Alfiz Sabirov]. Berlogos. URL: http://www.berlogos.ru/interview/novye-artefakty-alfiza-sabirova/ (accessed: 15.12.2016). (In Russian)

Chervonnaia, S. M. (1987). *Iskusstvo Tatarii. Istoriia izobrazitel'nogo iskusstva i arkhitektury s drevneishikh vremen do 1917 goda* [The History of Fine Arts and Architecture from Ancient Times until 1917]. 352 p. Moscow. Iskusstvo. (In Russian)

Galiev, M. (2014). *Rukh. Poeziia dukha* [Ruh. Poetry of the Spirit]. 271 p. Kazan, Tat. kn. izd-vo. (In Russian)

Davletshin, G. M. (2004). *Ocherki po istorii dukhovnoy kul'tury predkov tatarskogo naroda (istoki, stanovleniye, razvitie)* [Essays on the History of the Spiritual Culture of the Tatar People's Ancestors (sources, formation, development)]. 431 p. Kazan, Tat. kn. izd-vo. (In Russian)

Iarzutkina, A. A. (2004). *Traditsionnye zemledel'cheskie, skotovodcheskie i promyslovye kul'tury sibirskih tatar: avtoref. dis. ... ist. kand. ist.n.* [Traditional Agricultural, Livestock and Commercial Crops of Siberian Tatars: Ph.D.]. Omsk, 18 p. (In Russian)

Interview with O. M. Vlasova. Alfiz Sabirov's personal archive.

Kokin, A. (2017). *Intellektual'nyi simvolizm A. Sabirova* [Intellectual Symbolism of A. Sabirov]. Argumenty nedeli. Issue 3 (545). Irkutsk. (In Russian)

Krivosheieva, T. N. (2013). *Skul'ptura Tatarstana: istoki, stanovleniye, traditsii* [Sculpture of Tatarstan: The Origins, Formation, Traditions]. 256 p. Kazan, Otechestvo. (In Russian)

Kutdusova, V. *Mifologicheskoe soznanie. Estetika mifa. Annotatsiia vystavki.* [Mythological Consciousness. Aesthetics of the Myth. Abstract of the Exhibition]. (In Russian)

Kutdusova, V., *Sabirov, Alfiz.* Perm. URL: http://www.yarmarka.ru/content/2016/art_russia/catalog/sabirov.html. (accessed 21.10.2019). (In Russian)

Mogil'nikov, V. A. (1971). *K voprosu o svyazyakh naseleniya Bashkirii i Zaural'ia v kontse I tysyacheletiia do n.e. – 1 tysyacheletii n.e.* [On the Issue of Relations between the Population of Bashkiria and Far Ural at the End of the 1st Millennium BC – 1 Millennium AD]. Arkheologiya i etnografiya Bashkirii, Volume 4, Ufa. pp. 151–157. (In Russian)

Pandzharidi, V. (2016). *Mify i legendy Al'fiza Sabirova* [Alfiz Sabirov's Myths and Legends]. Information Agency "Magnesia". URL: https://www.mngz.ru/russia-world-sensation/2222342-mify-i-legendy-alfiza-sabirova.html. (accessed 21.10.2019). (In Russian)

Sultanova, R. R. (2000). *Iskusstvo novykh gorodov Tatarstana* [The Art of New Cities in Tatarstan]. 194 p. Kazan. (In Russian)

Sultanova, R. R. (2015). Tash mony. Melodiia kamnia [The Stone Melody]. 40 p. Catalog of the international symposium on sculpture. June 29–July 18, 2014. Kazan. (In Tatar, Russian, English)

Sultanova, R. R. (2019). *Al'fiz Sabirov v zerkale traditsii* [Alfiz Sabirov in the Mirror of Tradition]. Interview with M. M. Khabutdinova 6.09.2019. M. M. Khabutdinova's archive. (In Russian)

Tatarsko-russkiy slovar' v 2 t. (2007) [Tatar-Russian Dictionary in 2 Vols.] 726 p. Volume 1. Kazan, Megarif. (In Russian)

Valeev, F. Kh. (1975). *Drevnee i srednevekovoe iskusstvo Srednego Povolzh'ia* [Ancient and Medieval Art of the Middle Volga]. 216 p. Yoshkar-Ola, Map. kn. izd-vo. (In Russian)

Valeev, F. Kh., Valeeva-Suleimanova, G. F. (1975). *Drevnee iskusstvo Tatarii* [The Ancient Art of Tatariya]. 214 p. Kazan, Tat. kn. izd-vo. (In Russian)

Valeeva, D. K. (2003). *Iskusstvo volzhskikh bulgar perioda Zolotoi Ordy* [The Art of the Volga Bulgars of the Golden Horde]. 240 p. Kazan, Fiker. (In Russian)

Valeeva, D. K. (1999). *Iskusstvo Tatarstana* (XX vek) [The Art of Tatarstan (20th century)]. 321 p. Kazan, Turan. (In Russian)

Vlasova, O. M. *Avtorskiyi mif Al'fiza Sabirova* [The Authorial Myth of Alfiz Sabirov]. URL: https://sabirov-alfiz.nethouse.ru/articles/26128. (accessed 21.10.2019). (In Russian)

СКУЛЬПТОР ӘЛФИЗ САБИРОВ ИҖАТЫНДА БОРЫНГЫЛЫК ҺӘМ ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru.

Луиза Фирдүс кызы Җамалиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
zamalluiza@mail.ru.

Мәкалә татар скульпторы Әлфиз Сабиров иҗатында авторлык мифологик образларын тикшерүгә, борынгы төрки тарих сюжетларын интерпретацияләү үзенчәлекләрен ачыклауга багышланган. Хезмәттә сәнгать белгечләренең Рәсәйдә һәм чит илләрдә күп кенә күргәзмәләрдә катнашкан яшь скульпторның иҗаты турында фикерләре системага салынган, Мәкаләдә Ә.Сабировның әһәмиятле «артефактлары»ның тасвирламалары бирелгән. Сынчының 2019 елда Казанда булган «Аю бала» шәхси күргәзмәсендә тәкъдим ителгән эшләре тикшеренү материаллары булып тора.

Төп төшенчәләр: татар мәдәнияте, скульптура, Әлфиз Сабиров, мифология, образ, традиция.

Кереш

Сынчы Әлфиз Сабировның Казан Кремлендәге Татарстан Республикасы дәүләт сынлы сәнгать музееның «Хәзинә» милли сәнгать галереясында булган «Аю бала» күргәзмәсе (05.09.19 – 02.10.19) Казанның мәдәни тормы-

шында игътибарга лаек вакыйга булды. «Ата-бабалардан – киләчәк буыннарга» шигаре сынчы хезмәтләрен караучыларга Ә. Сабировның шәхси мифологик дөньясын аңларга мөмкинлек биргән күргәзмәнең сәнгать концепциясен бик төгәл күрсәтә.

Пермь скульпторы Илья Глазунов исемендәге Россия рәсем сәнгате һәм архитектура академиясен тәмамлаган, Бөтенрәсәй күләмендәге иҗади иҗтимагый оешма – «Рәсәй рәссамнар берлеге» әгъзасы. «Аю бала» күргәзмәсе авторы 2017 елда Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгының Бакый Урманче исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булган.

Хезмәтнең *максаты* – Пермь өлкәсендә туып үскән татар сынчысының Казанда 2019 елда тәкъдим ителгән күргәзмәсе нигезендә шәхси мифологиясе үзенчәлекләрен ачыклау.

Материаллар һәм методлар

Әлеге хезмәттә Ә. Сабиров иҗатында төп пластик тенденцияләрне билгеләү һәм теоретик нигезләү максатында скульптура әсәрләренә формаль-стилистик анализ, төп эшләренең образ-пластик теле үзенчәлеген ачыкларга мөмкинлек биргән чагыштырмача-тарихи, төп темаларның образ-пластик чагылышында индивидуаль авторлык алымнарын тасвирлау методлары файдаланылды.

Ә. Сабировның «Аю бала» шәхси күргәзмәсендә тәкъдим ителгән скульптура хезмәтләре тикшеренү объекты булып тора. Гыйльми эшнең фәнни яңалыгы беренче тапкыр скульптор Әлфиз Сабировның образлы-пластик теле үзенчәлекләрен анализлау омтылышыннан гыйбарәт.

Фәнни эшнең методологик нигезен татар халкының матди һәм рухи мәдәнияте тарихы ([Валеев], [Валеев, Валеева-Сулейманова], [Валеева, 1999], [Валеева, 2003], [Давлетшин], [Султанова, 2000], [Султанова, 2015], [Червонная] һ.б.) һәм татар сынлы сәнгате [Кривошеева] буенча хезмәтләр тәшкил итә.

Фикер алышу

Әлфиз Сабиров 2004 елдан бирле Рәсәйдә («Легенда гласит / Легенда сөйли» (Пермь, 2011), «Арт-Казань» (Казань / Казан, 2011), «Большая Волга / Зур Идел» (Казань / Казан, Пермь, Москва / Мәскәү, 2011), «Арт-Пермь» (Пермь, 2011-2013), «Global art community» (Пермь, 2013) һәм чит илләрдә («От Урала до Атлантики / Уралдан Атлантикага» (Литва, Рига, 2014), «L`OURAL — artistes en mouvement» (Франция, Гренобль, 2014), «Antichambre des merveilles» (Франция, Париж, 2015), «От Тихого океана до Атлантики / Тын океаннан Атлантикага» (Франция, Париж, 2015), «Русский дневник в Париже / Рус көндәлеге Парижда» (Франция, Париж, 2015), «Perm-Grenoble. Artisres croises» (Франция, Гренобль, 2016), «Nouvel artefact» (Франция, Париж, 2016), «Gardien» (Франция, Мексимье, 2016)) уздырылган күргәзмәләрдә актив катнаша.

Сынчының хезмәтләре Рәсәй (Москва / Мәскәү, С-Петербург, Екатеринбург, Пермь, Тюмень / Төмән, Красноярск) һәм шулай ук чит илләрдә (Париж, Гренобль, Нью-Йорк, Лондон, Рига, Токио) шәхси тупланмаларда саклана.

Казанда «Аю бала» күргәзмәсен ачу вакытында, кунаклар алдында чыгыш ясаганда, Ә. Сабиров скульптура белән Илья Глазунов исемендәге Россия рәсем сәнгате һәм архитектура академиясенең Урал филиалында өченче курста укыганда шөгыльләнә башлавын әйтте.

Яшь сынчы зур күләмле сыннар ясап карарга һәм бронза белән эшләргә өйрәнергә тели. Шул вакыттан бирле бронза аның яраткан материалына, ә фактуралар белән уйнау, зур күләм һәм киселгән формалар аның үзенә генә хас иҗат алымына әйләнә. Ә. Сабиров күп кенә эшләрендә металл һәм ташлар кушылмасын файдалана.

Иркутск милли тикшеренү техник университетының дизайн һәм технологияләр кафедрасы мөдире, профессор Р. М. Лобацкая фикеренчә, Ә. Сабировның иҗатын «интеллектуаль символизм» дип атарга мөмкин булган юнәлеш кысаларында карарга кирәк»: «Заманча станок скульптурасы – ул, гомумән, сынлы сәнгатьнең үзенчәлекле төре. Ул катлаулы, әмма бик киң һәм тәэсирле. Әлфиз Сабиров эшли торган юнәлешне интеллектуаль символизм дип атарга була. Аның өчен бер эштә төрле материалларны берләштерү, зәркән технологияләрен куллану, шулай ук этник тамырларга мөрәҗәгать итү хас. Хәзер бөтен дөньяда этника гадәти булмаган эшләр белән үсә» (Цит.: [Кокин]).

Сәнгать белгече О.М. Власова күрсәткәнчә, «Әлфиз Сабиров иҗаты нигезендә татар халкының традицияләре һәм эпосына бәйле шәхси мифология темасы өстенлек итә. Аның автор мифы геройлары һәм персонажлары үз чыганакларын билгеле бер этник төркемнең аерым эпизодларын тасвирлаучы легендаларда тапкан. Кырыс һәм хәрби дөнья персонажлары

өчен реалистик трактовкасы булган күчмә халыкларны («Җиңелгән») яки көнчыгыш гүзәлләре образларын («Утыручы», «Айсылу») тарихи-иллюстратив категориягә кертү дә авыр. Бу ниндидер аллюзияләр, автор интерпретация-се һәм «укырга» теләге, фикерләү һәм вакыт рухын тормышка ашыру дигән сүз.

Беренче карашка Әлфиз Сабиров сыннары артык абстракт һәм катлаулы идентификация-ләнүче булып күренергә мөмкин, чөнки алар бик күп символлар һәм мәгънәләр белән сугарылган. Экзотик темалар, архаика һәм хәзерге заманның сәер кушылмасы, реминисценцияләр күплеге һәм формада халык эпосы белән постмодернистик алымнарның кушылып китүе оригиналь авторлык манерасы тудыра» [О.М. Власова белән интервью].

Ә. Сабиров интервьюларында, үзенең авторлык мифологиясен формалаштыру өчен, җирлек булып, төрки мифология хезмәт итте, дип билгеләп үтә. Скульптор О. Роден, Г. Мура, К. Бранкузи, Б. Урманче иҗатыннан илһам ала.

Сәнгать белгече Р.Солтанова фикеренчә, «Ә. Сабиров иҗаты Көнчыгыш төрки нигездә, илаһи рухта илһам алып үсә, тирән мәхәббәттән килә»: «Үз иҗатына пластик идеяләр өчен ул, беренче чиратта, мифологик күзаллауларда һәм халык ышануларында лаеклы чыганак тапты. Ул Идел Буе Болгарының борынгы төрки гамәли сәнгате белән тыгыз бәйләнгән этник юнәлешле татар скульптурасын үстерү үзәгендә тора.

Сабиров Татарстан скульптурасын 1970 еллар башында ук рәссам-монументалист Илдар Ханов тарафыннан ачылган постмо-дернизм юнәлешендә алга таба үстерү юлларын киңәйтә.

Яшь скульптор, Ханов кебек үк, модернизм тенденцияләрен кулланып, милли архаиканың күләмле фикерләү архетипларын пластик форма аша тапшыра.

Сабиров милли гореф-гадәтләрнең үсешенә үзенчәлекле юл сала. Бу формаль телдә генә түгел, ә бәлки Көнчыгыш сәнгатенә һәм татарларның сәнгати фикеренә хас булган ассоциативлык, күпмәгънәлелек, әйтеп бетермәүдә чагылыш таба, аның әсәрләрендә борынгы этник стилистика һәм рус-европа мәктәбе алымнары яраша ала.

Кайбер эшләрдәге мөселман традицияләре сурәтләр булмауда, сызыклар, каллиграфия бәйләнешендә, арабескаларга охшату кебек үзенчәлекләрдә чагыла.

Яшь скульптор Әлфиз Сабиров үзенең иҗаты белән хәзерге сәнгатьтә бер традиция нигезендә генә эшләү катлаулы булуын тагын бер кат раслый: дөнья сәнгатенең авангард юнәлешләре төрле мәдәниятләр синтезына юл ачты» [Султанова, 2019].

Ә. Сабиров үз эшләрен һәм күргәзмәләрен исемләгәндә, аңлы рәвештә төрки сүзләрдән файдалана. Шул рәвешле скульптор аларны «ишекләр»нең яңа, башка дөньяга «ачкыч»ларына әвереләдерә. Сынчы үз тарихын булдырырга омтыла, шуңа күрә туган тел потенциалына мөрәҗәгать итә.

Туган тел байлыгы турында уйланып, Ә. Сабиров «В контакте» социаль челтәрендә 2019 елның 14 августында түбәндәге эчтәлекле пост язды: «Ат, яу, аю, ут, су, аш, уй, ул – болар барысы да ике хәрефтән торган татар сүзләре. Аларның кайберләре минем сыннарда очратырга мөмкин. Мин эшнең ничек аталуына, яңгырашына зур игътибар бирәм. Бу сүзләрдә фундамент та, көч тә, борынгылык та, вакыт та бар. Сүзләрне дәвам итәргә мөмкин: аз, ял, ят, ук, ит, ию, ас, ай, ел, яз, ил ...». Татар язучысы Марсель Галиев фикеренчә «иң кадерле, олы йөрәкле сүзләр, ут-ялкынын тирәнгә, бәгыренә кысып, нибары өч авазга сыйган:

«Җир. Күк. Кан. Тән. Моң. Дин. Җан. Рух»[1].

Бер сулышка сыярлык иң кыска сүзләр («Рух» («Поэзия духа»)) [Галиев, с.39].

Скульптор шәхси күргәзмәләренә исемнәр-не бик уйлап сайлый. Мәсәлән, Ә. Сабировның 2013 елда Пермьдә ачылган күргәзмәсе «Көмешташтан. Рожденный из жемчуга» дип атала. Татарча «көмешташтан» «көмеш таштан туган» дип тәрҗемә ителә. Авторлык интенциясенең асылын җиткерергә омтылып, скульптор русча «Энҗе бөртегеннән туган» дигән исемне кабатлый. Шул рәвешле, скульп-тор үз эшләре семантикасының күп катламлы характерын күрсәтә.

«Көмешташтан. Из жемчуга» скульптура-сыннан эчке көч бөркелеп тора (Бронза, литье. 2013. 9x21x19). Мифологик җан иясенең панциреннән аның героик асылы күренеп торган кебек хис туа. Бронза мөгезләр алтын белән шомартылган.

Ә. Сабиров, образларны турыдан-туры аңлаудан котылу өчен, таныш сүзгә үзгәрешләр кертә, чөнки нарратив катлам образның бер өлешенә әверелә. 2014 елда Пермьдә

[1] Земля. Небо. Кровь. Тело. Песнь. Вера. Душа. Дух. (тат.).

оештырылган күргәзмәсен ул «Батор. Кагылу» дип атый. Скульпторның һәр күргәзмәсендә лейтмотив буларак герой булса да, ул төрки телләрдә гадәттә әкият һәм легенда геройларын атаган «батыр» сүзеннән («баһадир, батыр сугышчы») баш тарта [Татарско-русский словарь, с. 207]. Образ тарафыннан аерым вакыт аралыгында кичерелә торган трансформация процессын тирәнрәк белдерергә омтылып, скульптор бу процессны тышкы яктан гына түгел, эчке яктан да күрсәтә. Әйтик «Батор/Прикосновение» скульптурасында (Бронза, литье. 2014. 43х27х17) (Bator / Touch. Bronze, moulding. 2014. 43х27х17) Ә. Сабиров герое, яшәешнең яңа шартларында, бозваткыч кебек, вакыт чикләрен җимерә һәм үзгәрешләр кичерә.

Скульптор әлеге нарратив алымга «Балла» исемен сайлаганда да мөрәҗәгать итә (Бронза, литье. 2013. 11х8х6) (Balla. Bronze, moulding. 2013. 11х8х6). (чагыштыр: «бала» («бала, сабый)). Автор махсус рәвештә ике *л* хәрефе яза, шул рәвешле сүз җырлап тора һәм аеруча серле булып тоела. Безнең алда кечкенә кыз. Үрелгән чәч толымнары аны саклау вазифасын үти, ә төз сылу гәүдәсе аны патша кызы дип фаразларга мөмкинлек бирә.

«Ат / Конь» скульптурасында (Бронза, литье. 2013. 11х14х5) («At/Horse». Bronze, moulding. 2013. 11х14х5) Ә. Сабиров геройларның төрки мифлардан килгән яклаучысының көчен һәм яхшы энергетикасын бронзада гамәлгә ашырырга омтыла. Төсләр фактурасы белән уйнау мәгънә өсти һәм игътибарны җәлеп итә: гасырлар аша безнең каршыга батырның тылсымлы тугры дусты һәм ярдәмчесе – алмачуар ат килеп чыга кебек. Ат дала тормышының аерылгысыз өлеше булып тора, ул кешегә яшәргә һәм исән калырга ярдәм итә, шуңа күрә скульптор үз эшендә атның җир белән тыгыз бәйләнешен һәм хайванның кешегә терәк булуын тапшырырга омтыла.

Сәнгать белгече Виктория Котдусова «Ә. Сабиров ике төрле мәгънә белән уйный. Ул аның кайда уңышлы килеп чыгуын белә», – дип саный. Скульптор «формалар белән оста эшли, тән һәм ишарәләр теле аша ачыла торган эмоциональ эчке халәтне оста тапшыра. Автор үз иҗаты белән форма һәм эчтәлекнең мавыктыргыч уенын күрсәтә, бронза ярдәмендә ул тирән эчке көчкә ия һәм кителмәгән эффект тудыручы искиткеч скульптуралар ясый».

«Әлфизнең эшләрен караганда, аларда ниндидер сер барлыгын тоясың. Ул ясаган сыннар әле һаман трансформация процессында һәм үзгәрештә кебек. Әйтерсең лә алар космостан төшкән һәм безнең җир патшалыгында катып калганнар кебек.

Сызыклар һәм формалар ирекле ритм тудыра, эшнең чикләре төгәл түгел, һәм бу ритм сезне алга алып китә, сезнең караш, салмак кына, һәрберсенең үз көе, әйдәп баручы мотивы булган сыннарның берсеннән икенчесенә күчә. Әлфизнең скульптуралары күзаллауны уятып җибәрә, һәм аларга яшеренгән серләрне эзләргә мәҗбүр итә», – дип, үзенең фикерләре белән уртаклаша сәнгать белгече Виктория Кутдусова [Кутдусова. Аннотация выставки].

Әйтик, Барс Табар образында (Барс Табар 2. Бронза. Литье. 2013. 34х33х14) Ә. Сабиров мифик затны заманнар үрелешендә чагылдырырга омтыла. Тупас, кытыршы таш тән борынгылыкны чагылдырса, бик яхшы шомартылган биттә без бүгенгенең чагылышын күрәбез. Берсеннән икенчесенә талгын гына күчкән форма, безнең карашка, вакытлар чигенә хас динамик характерны гәүдәләндерә.

Вакыт идеясе корпусның тупас рельефының үзгәреп торган әйләнә-тирәлек белән кушылмасында чагылыш тапса, хәрәкәтләр мифик затның атамасында ачык күренә («табар» сүзе «эзләгән табар» дигән мәгънәне белдерә). Аның кытыршы тәне без профильдә күрә торган бер күзле шомартылган битне тагын да ачык күрсәтә.

Ә. Сабиров үзе турында миф тудыра. Моны аның «Кылычлы малай» дип исемләнгән беренче сыны раслый (Бронза, литье. 2009. 6х6х2) раслый. Скульпторның яшь герое киләчәккә омтыла, ул тормыш белән очрашуга әзер. Уенчык кылыч аның гәүдәсенә ышаныч һәм көч өсти. Малайның чәче төрки халыклар традициясенә дан җырлый. Күчмә халыкларда *кекил* – чәчне алган вакытта калдырылган бер тотым чәч. Ул күз тиюдән саклый дип ышанганнар. Бөек дала төрки халыкларында ир-егетләр чәченең *айдар* – дип аталган формасы да булуы билгеле. Чәчне алдырганда, баш түбәсендә яки артында бер тотым чәч киселмәгән. Уңайлы булсын өчен аны үреп йөрткәннәр. Ир-атларның мондый прическасы тәңречелек тарафдарлары тарафыннан күз тиюдән саклану формасы булган.

Алга таба бу образ нигезендә Ә. Сабиров «Кечкенә сугышчы. Шлем» образын иҗат итә (Бронза, литье. 20х17х7.). Бу сында авыр шлем һәм баланың җансыз фигурасын капма-каршы

кую аркасында конфликт барлыкка килә. Скульптор малайның авыр йөккә каршы тору энергиясен динамикада тапшыруга ирешкән. Малайның ялан аяклары егылмас өчен эчкә карап тора, шлемындагы *айдары* югарыга омтыла. Бу исә тамашачыда киләчәктә аның чын сугышчыга, саклаучыга әверелүенә өмет уята. Шлем һәм кылычның материаллар фактурасы да сынны кабул итүгә зур йогынты ясый.

Шлем тигез түгел, ул берничә катлы, әйтерсең лә, сугышларда үлеп калган геройларны искә төшерә кебек. Ә саклану идеясе шлемда гына түгел, саклаучы-чәч толымы деталендә дә чагылыш таба. Скульптурада хәрби шлемга өйрәнүләр вакытында кулланылган агач кылыч каршы куела. Бу образларның антитезасы тамашачыга вакыт хәрәкәтен, буыннар алмашын күрергә ярдәм итә.

Бу фикер шлемдагы буш күз уемы аша да үстерелә. Аның аша карап без тигез рәтләр булып тезелгән борынгы яугирләрне күрәбез. Баланың шома тәне һәм шлемның рельефлы өслеге буыннар бәйләнеше, күчеш һәм геройлык хакында сөйли. Малайның кул куелышы һәм калкан аның киләчәктә батырлык эшләячәген күрсәтә.

Геройның эчке көченә дан җырлаучы «Җиңелгән. 2» (Бронза, литье. 2013. 24x18x15) скульптурасы да бездә зур кызыксыну уятты. Сәнгать белгече О.В. Власова Ә. Сабиров әсәрләренең тематикасы «татар халкының яшәү һәм үлем, көрәш һәм тынычлык, фаҗигале үлем һәм яшәешнең югары поэзиясе хакында бәян итүче эпик төр әсәрләре – мифлар һәм легендаларга нигезләнгән. Автор күзаллавында табигать һәм кеше тормышның виталь энергияне көчле омтылыш белән җибәрүче бердәй законнары белән бәйләнгән» – дип билгели [Власова]. «Җиңелгән.2» скульптурасында көтмәгәндә аркасына дошман угы кадалган сугышчы образы мәңгеләштерелгән. Катлаулы ситуациядә калгач та, ул үз принципларына тугрылыгын саклый – каршылык күрсәтә. Каяндыр очып килгән укка караганда, сугышчының иелгән башы, як-якка салынып төшкән куллары, кысылган иреннәре, чәч толымының бер якка авышлыгы мөһимрәк. Сугышчының кыяфәте бик нык, аның битендә тиздән үлем белән очрашуны аңлаудан борчылу, кайгыру төсмерләре юк. Авторның иҗади фикерләвенә хас булганча, скульптураның өслеге юри тупас һәм аскетик ясалган, «вакыт юшкыны» – патина белән капланган. Скульптураның исеме сугышчы фигурасы белән ниндидер конфронтациягә керә, тамашачыларга кешегә яшеренгән рухи көчне һәм тормышның бөеклеген күрсәтә. Автор белдергәнчә, ул тормыш һәм үлем янәшә булган яшәеш парадоксын күрсәтергә теләгән.

Скульпторның борынгы төрки мифология образлары белән туган авылында булган вакыйгалар һәм легендалар турындагы балачак истәлекләрен органик рәвештә берләштерә алуы гаҗәпләндерә. «Төшләрендә күргән, балачак истәлекләреннән килгән, хыялларында туган образларга нигезләнеп, ул структур яктан гаҗәеп катлаулы, әмма бик таныш образлар тудыра. Аның эшләрендә безгә таныш күп элементларны күрәбез.

«Һәр сында, аның өслегенә беркетелгән ниндидер шәхси мәгълүматлар бар. Каршыбыздагы аның туган авылындагы бермөгезлеләр, серле патша кызлары, мифик затлар, серле җәнлекләр катнашындагы уенны күзәткән вакытта, узган меңьеллыкларның барлык мәдәни мирасы күз алдында пәйда булган кебек тоела», – дип саный В. Кутдусова. – «Һәр фигура үзенчәлекле, уникаль һәм матур. Төп геройлар арасында «Безнең авыл бермөгезе» – (Бронза, литье. 2010. 9x20x12) бер мөгезле, көчле, базык гәүдәле ниндидер бөкре, зәгыйфь, әмма шул ук вакытта тормыш көчен югалтмаган үгез. Шулай ук алты аяклы «Ат. Конь» (Бронза, литье. 2013. 13x15x5.), һәм «Каравылчы / Страж» (Бронза, литье. 2011. 26x15x5.), һәм «Аждаха» (дракон) (Бронза, литье. 2011. 14x20x9) һәм «Тай Кыз» (Бронза, литье. 2011. 13x11x4) һәм алты аяклы ат белән кушылып киткән җайдак сыны «Яңа кентавр» (Бронза, литье. 2017. 34x12x18)» [Кутдусова].

Ә. Сабиров үз эшләрен турыдан-туры эпос белән бәйле дип санамый. Ул, үз шәхси фантазиясенә нигезләнеп, хәтта фантасмагорик образлар тудыра. Әлфизнең скульптураларындагы этник сызыклар - нәсел тамырларының чагылышы.

Рәссам яңа, бик шәхси мифология тудыра, анда борынгы этник мифлар, әйтерсең, мультимедиа программасы аша үткәннәр. Бу архаиканың һәм заманның гаҗәеп органик кушылмасын рәссам фактуралар уены белән ассызыклый: аның скульптураларында еш кына бер үк вакытта эшкәртелмәгән кытыршы, тузанлы өслек шомартылган, бронза алтыны белән ялтырап торучы өслек белән янәшә куела.

Сәнгать белгече О.М.Власова фикеренчә, Ә. Сабировка «аңсыз эмоциональлек: атлар, хатын-кыз матурлыгы, ир-ат батырлыгы» хас. Әлфизнең эшләрен караганда, аларда ниндидер сер һәм тылсым яшеренгәнен аңлыйсың. Скульптуралар һаман да трансформация һәм үзгәреш процессында кебек тоела. Алар гүя башка дөньядан, әйтерсең, космостан егылып төшкән һәм безнең Җир патшалыгында суынган» ([О. М. Власова белән интервью]).

Хатын-кыз темасына иҗат ителгән скульптуралар арасында «Принцесса. 2» аерылып тора (Бронза, камень, литье. 2017. 29x12x9). (Princess 2. Bronze, stone, moulding. 2017. 29x12x9). Назлы, нәзакатьле, ә бәлки көйсез яшьүсмер кызның кулында ниндидер бөртек: бөтен тереклекнең символы булган орлык бөртегеме, әллә күк символы булган энҗе бөртегеме? Бу скульптура тынычлыкны, киләчәккә ышанычны белдерә.

«Су кыз» образында да гармония һәм эчке халәт рухы сизелә (Бронза, литье, дерево. 2013. 39x28x12). Тәне яшел патина белән капланган серле су кызы хатын-кыз анатомиясе хакындагы күзалауларны җимерә. Скульптор үз-үзенә нык ышанган образ тудырган. Су өстендә нинди генә штормнар булмасын, алар кызның эчке халәтен, рухи тынычлыгын боза алмый.

Ана темасы скульптор тарафыннан «Ана арслан» фигурасында да бик үзенчәлекле тормышка ашырылган (Бронза, литье. 2014. 16x33x9).

«Кыз», «Патша кызы», «Диңгез турында истәлекләр», «Баш сөяге», «Беренче көн таңы» – пластик яктан бик төрле образлар. О. М. Власова күрсәткәнчә, «скульптураларның композицияләре катлауы һәм вариатив. Кайберләрендә кискен хәрәкәт, икенчеләрендә – «архаик» хәрәкәтсезлек һәм тынлык чагылдырылган, барлык формалар кубка кертелгән һәм аерым ярусларга бүленгән кебек.

Нәкъ менә шундый композицияләрдә Көнчыгыш скульптурасы традицияләре сизелә. Фактураны эшкәртү зур нәтиҗә бирә. Кайдадыр кытыршы табигый өслек калган, кайдадыр бронза күз явын алырлык алтын балкышка кадәр эшкәртелгән. Таш итәк ныклыкны, сыгылмалылыкны; материалның, чокып ясалу, кайвакытта инкрустация, яки агач һәм кабырчыклар кертелү сәбәпле, җанлы булып күренгән матурлыгын ассызыклый.

Рәссамны пластика һәм киңлекнең үзара бәйләнешен булдырган фактуралар, материаллар уены кулланылган скульптура җәлеп итүе сизелеп тора.

Хәзерге сәнгатьтә һәр әсәр тамашачыдан тирән белем һәм күзаллау таләп иткән символга әверелә. Мәңгелек тормыш кыйммәтләренең драматик тарихын һәм шигъриятен тоеп эшләүче рәссамның һәр эшендә бу омтылышларны күрергә мөмкин» [Власова].

«Бүген җәмгыять тормышы бик кызу темпта бара, шуңа күрә аерым детальләргә игътибар итәргә вакыт калмый. Сәнгать белгече В.Кутдусова фикеренчә, Ә. Сабиров хезмәтләре безне чорнап алган хаосны туктата һәм тынлыкта туктап калырга чакыра» [Кутдусова].

Игътибарыбызны рәссамның «Тамчи/Тамчы»әсәре җәлеп итте (Бронза, литье/кою, серебрение/көмешләү, фианиты/фианитлар 2013. 3x9x4 мм). Дымның яшәү көче рубин төсендәге фианиттан ясалган күзләре ерак максатларга төбәлгән мифик коңгызның авызына капкан зәңгәрсу фиантитта чагылыш тапкан. Безнең карашка, бу скульптура мәңгелек хакыйкать эзләүне, мәңгелек хәрәкәтне гәүдәләндерә.

Рәссамның пульсацияләүче фикере диңгез скаты формасында булган «Йокысызлык» образында гәүдәләнеш тапкан (Бронза, литье. 2013. 41x61x11) (Insomnia 2. Bronze, moulding. 2013. 41x61x11.). Автор фикерләрнең уяулык ситуациясендәге актив халәтен психологик яктан дөрес итеп бирүгә ирешкән. Моны тапшыру өчен, скульптор дулкын өслегенә бик күп күзләр ясаган. Йокысызлык, су кебек киңлек буенча тарала һәм үз корбанын сиздермичә генә каплап ала. Шомартылган өслек тиз үзгәрешне һәм әйләнә-тирәлектәге төсләрне үзенә алу мөмкинлеген чагылдыра.

Ә. Сабиров татар, борынгы грек, Кытай һ. б. милләтләр мәдәниятләренә караган визуаль элементлардан торган синкретик образ булдырырга омтылуын әйтә. Нәкъ менә «төрле мәдәниятләр микс»ы – скульптор өчен шәхси тарихын сөйләү алымы.

Үз тамашачысы белән диалог төзү өчен, скульптор образның эчке тулылыгын күрсәтергә омтыла. Караучыларның күзаллауларын стимуллаштыру максатыннан, Ә. Сабиров киселгән элементлар белән эшли. Бу безгә кадәр кыйпылчыклар рәвешендә килеп җиткән һәм археология музейларында саклана торган яңа артефактлар [Беломестнова].

Ә. Сабиров үзен классик булмаган скульптура тарафдары дип атый: «Мин формаларны һәм күләмнәрне җимерергә (бу

җимерелү аша – мифологик контекстта образны яңадан торгызуга), шулай ук төрле, әйтик, тупас һәм бик яхшы шомартылган фактураларны үзара яраштырырга омтылам. Күзгә ташланган көтелмәгәнлек, пропорциональ үзгәрешләр тамашачыны җәлеп итә һәм образларга яңа караш тудыра. Хәер, кайбер кешеләрдә алар кискен ризасызлык уята» [Беломестнова].

Скульптор әйләнә-тирә дөньяның ике төрлелеген күрсәтергә омтыла. Ир-атлар һәм хатын-кызлар, ныклык һәм агымлылык, линия һәм фактуралар, төсләр һәм формалар арасындагы бердәмлек һәм көрәш. Аның эшләрендә рәссамга илһам биргән тарихи үткәннәр, борынгы Грециядән, Римнан һәм Вавилоннан килгән мифик персонажлар барлыгы сизелә.

Ә. Сабиров танылган образларга яңа мәгънә өстәүдән курыкмый. Мәсәлән, Роденның «Фикер иясе» безнең заманда бөтенләй башкача күренә. Ул хәзерге дөнья кебек үк күпкә катлаулырак яңадан туу юлында сыман.

Нәтиҗәләр

Скульпторның Казандагы күргәзмәсенә куелган төп сын – «Аю бала» (Бронза, литье. 2017. 39x32x24). Татарча бала-аю мәгънәсендә. Әлеге образ Ә. Сабировның балачак истәлекләре белән бәйле. Скульптор үскән гаиләдә балага «Аю бала кебек таза бул!», «Аю кебек кыю бул!», «Исеңдә тот, син Акбүре ыруыннан!» дигән теләкләр әйтелгән.

Үзенең хезмәтләрендә беренчеләрдән булып «Айыу туйы» бәйрәме турында язучы фольклорчы М.Х. Минһаҗетдинов, әкият геройларының могҗизалы рәвештә аюдан туу мотивы төрки-монгол этнокультурасыннан башланып, алардан башка халыклар фольклорына күчкән дигән фаразны әйтә. [Могильников, с. 156–157]. Омск өлкәсенең Усть-Ишем районы Эбаркуль авылында (курдак-саргат татарлары) урман хуҗасын – *Аю Бабай* –дип атаганнар. *Аю Бабай* образы белән аю хакындагы күзаллаулар һәм аю культы бик тыгыз бәйләнгән [Ярзуткина].

И. В. Белич, үзенең эзләнүләрендә, бараба татарларының һөнәрчелек культын анализлап, бараба аучыларының ау вакытында кулланган тыюлары, «уңыш китерә» дип ышанган амулетларын тасвирлый [Белич].

Скульптор әлеге эшендә ата-ананың бала тәрбиясендәге ролен ассызыкларга теләвен әйтә: «Сабый чактан ук бала, әти-әнисе тарафыннан буыннан-буынга программалаштырыла торган саклау, яклау астына алына». Скульптурада конфликтка авыр битлек һәм якланмаганлыкның символы булган ялан үкчәсе (чаг. «Ахиллес үкчәсе») күренеп торган сабый бала гәүдәсе арасындагы контраст аша ирешелә. Баланың нинди белем һәм традицияләр белән киләчәккә атлавы тулаем ата-анасына бәйле. Яңа туган балага яшәү көче бирүчеләр – нәкъ менә алар.

Ә. Сабиров борынгы төрки мәдәният традицияләрен үзләштерү юлына аяк басты, киләчәктә «Аю бала»дан бөек Бакый Урманче традицияләрен лаеклы дәвам итүче «Аю Бабай» үсеп чыгар, дип ышанасы килә.

«Сынчы Әлфиз Сабировның күргәзмәдә тәкъдим ителгән эшләре һәрберебез күңелендә яшәгән геройның татар халкының гореф-гадәтләренә нигезләнгән сихри мифология дөньясына сәяхәте кебек. Күргәзмәнең шигаре – «Ата-бабалардан – киләчәк буыннарга».

Бу сәяхәт барышында тамашачы хтоник гигантлар, мифик хайваннар, геройлар һәм Аллалар образларын күзәтә алачак, алар кешеләргә яшәешнең мәхәббәт һәм нәфрәт, хаос һәм космос, яшәү һәм үлем, борынгылык һәм яңалык арасындагы мөнәсәбәтләр парадоксларын аңларга ярдәм итә ала.

Конфликтлар һәм әверелешләр буыннарны бәйләп торучы вакытлар чигендә чагылыш табалар. Скульптуралар үзләре исә, әйтерсең лә, кешеләр күз алдында трансформацияләнеп торучы күчмә формаларда [«Аю бала» күргәзмәсе аннотациясе].

Әдәбият

Аннотация выставки «Аю бала» (Казань, 2019).

Белич И. В. Природа в доисламских верованиях сибирских татар (конец XIX начало XX вв.) // Культурные и хозяйственные традиции народов Западной Сибири. Новосибирск, 1989. С. 133–140.

Белич И. В. Культ медведя у сибирских татар // Обские Угры. Материалы II Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (12 16 декабря, 1999 г., г. Тобольск). Тобольск; Омск, 1999. С. 86–90.

Беломестнова А. Новые артефакты Альфиза Сабирова // Berlogos. 15.12.2016. URL: http://www.berlogos.ru/interview/novye-artefakty-alfiza-sabirova/

Валеев Ф. Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола: Мар. кн. изд-во, 1975. 216 с.

Валеев Ф. Х., Валеева-Сулейманова Г. Ф. Древнее искусство Татарии. Казань: Тат. кн. изд-во, 1985. 204 с.

Валеева Д. К. Искусство волжских булгар периода Золотой Орды (XIII–XV вв.) Казань: Фикер, 2003. 240 с.

Валеева Д. К. Искусство Татарстана (XX век). Казань: изд-во «Туран», 1999. 321 с.

Власова О. М. Авторский миф Альфиза Сабирова. URL: https://sabirov-alfiz.nethouse.ru/articles/26128 (дата обращения 21.10.2019).

Галиев М. Рух. Поэзия духа. Казань: Тат. кн. изд-во, 2014. 271 с.

Давлетшин Г. М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление, развитие). Казань: Тат. кн. изд-во, 2004. 431с.

Интервью с Власовой О. М. // Личный архив Альфиза Сабирова.

Кокин А. Интеллектуальный символизм А. Сабирова // Аргументы недели. Иркутск. 2017. № 3 (545). 17 января.

Кривошеева Т. Н. Скульптура Татарстана: истоки, становление, традиции. Казань: Отечество**,** 2013. 256 с.

Кутдусова В. Мифологическое сознание. Эстетика мифа. Аннотация выставки.

Кутдусова В. Сабиров А. Пермь. URL: http://www.yarmarka.ru/content/2016/art_russia/catalog/sabirov.html (дата обращения 21.10.2019).

Могильников В. А. К вопросу о связях населения Башкирии и Зауралья в конце I тысячелетия до н.э. – 1 тысячелетии н. э. // Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1971. Т. 4. С. 151–157.

Панджариди В. Мифы и легенды Альфиза Сабирова // Информационное агентство «Магнезия». 10.09.2016. URL: https://www.mngz.ru/russia-world-sensation/2222342-mify-i-legendy-alfiza-sabirova.html (дата обращения 21.10.2019).

Султанова Р. Р. Искусство новых городов Татарстана. Казань, 2000 194 с

Султанова Р. Р. Таш моңы. Мелодия камня. The stone Melody. Каталог международного симпозиума по скульптуре. 29 июня – 18 июля 2014 г. (тат, рус., англ. яз.) Казань, 2015. 40 с.: ил.

Султанова Р. Р. Альфиз Сабиров в зеркале традиции / интервью с М. М. Хабутдиновой // Архив М. М. Хабутдиновой. 6.09.2019.

Татарско-русский словарь в 2 т. Т. 1. Казан: Мәгариф, 2007. 726 б.

Червонная С. М. Искусство Татарии. История изобразительного искусства и архитектуры с древнейших времен до 1917 года. М.: Искусство, 1987. 352 с.

Ярзуткина А. А. Традиционные земледельческие, скотоводческие и промысловые культуры сибирский татар: автореферат дис. на соискание уч. ст. канд. ист.н. Омск: изд-во Омского гос. ун-та, 2004. 18 с.

СПЛАВ АРХАИКИ И СОВРЕМЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ СКУЛЬПТОРА АЛЬФИЗА САБИРОВА

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

Луиза Фирдусовна Замалиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
zamalluiza@mail.ru.

Статья посвящена исследованию авторских мифологических образов в творчестве татарского скульптора Альфиза Сабирова, выявлению специфики интерпретации сюжетов древнетюркской истории. В работе систематизированы отзывы искусствоведов о творчестве молодого скульптора, участника целого ряда выставок как в России, так и за рубежом. В статье даны описания знаковых «артефактов» А. Сабирова. Материалом исследования выступают работы, представленные на Персональной выставке в Казани «Аю бала» (2019).

Ключевые слова: татарская культура, скульптура, Альфиз Сабиров, мифология, образ, традиция.

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-140-146

RIZA FAKHRETDDINOV: AN OUTSTANDING RELIGIOUS FIGURE, SCIENTIST-ORIENTALIST, AND EDUCATOR

Bulat L. Khamidullin,
Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies,
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
56 Puskin Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
bulat.antat@mail.ru.

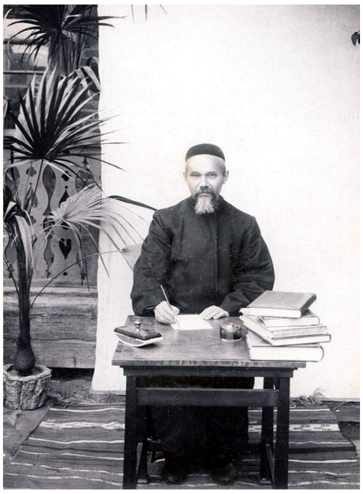

Riza (Rizaeddin) Fakhretddin (Fakhretddinov) (1859–1936) was a religious figure, scientist- orientalist, and educator. From 1889 to 1891, he was an Imam-Khatib of the mosque in the village of Ilbyakovo in the Bugulma County. In 1891, he was elected Qazi, meaning he became a member of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly in Ufa. During

Риза (Ризаэтдин) Фәхретдин улы (Фәхретдинов) (1859–1936) – дин әһеле һәм җәмәгать эшлеклесе, шәрык белгече, мәгърифәтче. 1889–1891 елларда – Бөгелмә өязе Илбәк авылы мәчетенең имам-хатибы, 1891 елдан – Оренбург мөселман Диния нәзарәтендә (Уфа) казый. Шул ук елларда X–XX гасырның

Риза (Ризаэтдин) Фахретдин (Фахретдинов) (1859–1936) – религиозный и общественный деятель, востоковед, просветитель. В 1889–1891 гг. имам-хатиб мечети в д. Ильбяково Бугульминского уезда, с 1891 г. кази Оренбургского магометанского духовного собрания (Уфа). В эти же годы пишет свой широко известный био-

the same years, Riza wrote his well-known bibliographic work "Асар" ("Asar"), which presented a wealth of material about the outstanding personalities of the 10th –20th centuries. In 1906, he moved to Orenburg, found a job with the newspaper "Вакыт" ("The Time") and the magazine "Шура" ("Council") and simultaneously supervised the madrasah "Хөсәения". Riza Fakhreddin promoted scientific knowledge and the reform of Islamic education. He paid much attention to the history of the Tatar people, their culture and philosophy and the problems of Muslims in Russia. By 1917 he had written over 60 books and 700 articles. In 1922, Riza became the Mufti of the Central Spiritual Board of Muslims in Russia and Siberia. He led the Soviet Muslim Delegation at the world Congress in Mecca in 1926. He claimed that religion without education was flawed, as was education without religion. He believed that Islam of the Prophet Muhammad's time did not contradict modern reality, on the contrary, it interpreted dogmas in accordance with the knowledge of the new time. The Memorial Museum was opened in honor of Riza Fakhretddin in the village of Kichuchatovo in the Republic of Tatarstan. The madrasah in Ufa, the central mosque and the madrasah in Almetyevsk are named after him.

күренекле шәхесләре хакында бай материал тупланган һәм киң танылу алган күренекле «Асар» биобиблиографик хезмәтен яза. 1906 елда Оренбургка күчеп, «Вакыт» газетасында һәм «Шура» журналында эшли, бер үк вакытта «Хөсәения» мәдрәсәсенә җитәкчелек итә. Фәнни белемнәрне пропагандалау белән шөгыльләнә, ислам мәгарифенә реформа ясау фикерен яклый, татар халкы тарихы, мәдәнияте һәм фәлсәфәсенә, Россия мөселманнары мәсьәләләренә зур игътибар бирә. 1917 елга кадәр 60 тан артык китап һәм 700 дән күбрәк мәкалә яза. 1922 елдан Үзәк Россия һәм Себер мөселманнарының Үзәк Диния нәзарәте мөфтие вазифасын башкара. 1926 елда Мәккәгә мөселманнарның Бөтендөнья конгрессына барган СССР делегациясен җитәкли. Диннең мәгарифтән башка, ә мәгарифнең диннән башка тулы булмавын дәлилли, Мөхәммәд пәйгамбәр вакытындагы исламның хәзерге чынбарлыкка каршы килмәвен, алай гына да түгел, киресенчә, ислам кануннарын яңа заман белемнәренә туры китереп аңлатырга кирәклекне раслый. Уфадагы мәдрәсә, Әлмәттәге Үзәк мәчет һәм мәдрәсә аның исемен йөртә, Татарстан Республикасы Кичүчат авылында мемориаль музее ачылган.

библиографический труд «Асар», в котором представлен богатый материал о выдающихся личностях X–XX вв. В 1906 г. переехал в Оренбург, работал в газете «Вакыт» («Время») и журнале «Шура» («Совет»), одновременно руководил медресе «Хусаиния». Вел пропаганду научных знаний, выступал за реформирование исламского образования, много внимания уделял вопросам истории татарского народа, его культуре и философии, проблемам мусульман России. До 1917 г. написал более 60 книг и более 700 статей. С 1922 г. муфтий Центрального духовного управления мусульман Внутренней России и Сибири. В 1926 г. возглавлял делегацию СССР на Всемирном конгрессе мусульман в Мекке. Утверждал, что религия без образования ущербна, как и образование без религии, что ислам времени пророка Мухаммада не только не противоречит современной действительности, а наоборот, предполагает необходимость толкования его догматов в соответствии со знаниями нового времени. Его именем названо медресе в Уфе, центральная мечеть и медресе в Альметьевске, в с. Кичучатово РТ открыт мемориальный музей.

Rizaeddin Fakhretddinov was born in the village of Kichuchat in the Bugulma County Samara province (currently the village of Kichuchatovo in the Almetyevsk region in Tatarstan) into the family of imam Fakhretddin. According to all encyclopedias, this fact was recorded in the parish metric on the fourth of January, 1859. [Ainutdinova, p. 96], [Aminov]. He received the initial training from his mother Makhubabystai and from the autumn of 1865 to the end of 1880, he continued his education in the madrasah of the village of Nizhnie Chershily and in the town of Chistopol. In the village madrasah, Riza combined his studies and teaching activities, as he stood out among his peers for his knowledge and literacy. In 1887, Riza Fakhretddin passed obligatory exams and received a certificate from the Orenburg Muslim Spiritual Assembly, giving him the right to hold the positions of Imam-khatib and Mudarris. In 1887–1888, his first works "Ат-тухфат ал-анисия" ("A Gift to Friends") and "Китаб ал-игтибар" ("A Book of Trust") on teaching the Arabic language and Islamic law were published in Kazan. From 1889 to 1891, Riza was an Imam-khatib of the mosque in the village of Ilbyakovo in the Bugulma County. In 1891, he was elected Qazi of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly.

In Ufa, Rizaeddin Fakhretddinov ("Riza kazy") put the archive of the Spiritual Collection in order and initiated the archeographic processing of its funds, as well as the publications of its most valuable documents. In the same years (before moving to Orenburg in 1906), he wrote the famous bibliographic work "Асар" ("Monuments" / "Traces"), which contained a great amount of material about more than one thousand famous Muslim scientists

and statesmen of the 10th –20th centuries. The data in "Acap" presented the historical development of the Tatar people's scientific knowledge, following national traditions of studying history, established earlier by Hussain Amirkhan and Shigabutdin Marjani. It included an essay, based on "Ножумет-таварих" ("The Star of Stories") and "Вафийат ал-аслафватахийат ал-ахлаф" ("Obituaries and Covenants for Posterity") [Khamidullin, pp. 206–211]. It is difficult to overestimate the value of "Acap" as a historical work, containing the data from a huge number of written and oral sources [Amirkhan], [Baibulatova, 2006].

It is necessary to note that one of the main topics of Riza's historical research was the Volga Tatars' ethnogenesis and the origin of the ethnonym "Tatars". His views can be summarized in several main points. While continuing the historiographical tradition of Husain Amirkhan in many ways, Riza treated the ethnonym "Tatars" negatively and with a clear dismissive attitude. Unlike his spiritual guide Shigabutdin Marjani, he never used it in relation to his people. "Our national name", – wrote Rizaeddin Fakhreddinov, – "is the Northern Turks". He used the name "Tatars" only as a synonym for the ethnonym "Mongols". According to the researcher, the term "Tatar" means "a rider", and it referred to a special military unit of Genghis Khan vanguard troops. Under the first Chingissids, this name was used to name all Eurasian Turkic-Mongolian ethnic groups. This name was adopted by the Golden Horde's rulers (when the word "Tatars" meant representatives of the highest social stratum), and later, it was adapted to all vassal people, in particular to the "Bulgarian Turks".

Riza Fakhretddin actively used the terms "Bulgar Turks", "Northern Turks", "Kazan Turks", and "Muslim Turks" in the designation of Kazan Tatars to show the difference between modern Tatars and the population ruled by Genghis Khan, as well as the Turks of Asia Minor. Over the 2nd and 3rd periods of the people's history as "the Bulgar Turks under the rule of the Tatars and Russians" [Fakhretddinov, pp. 49–53], he excluded any ethnic connection between Muslim "Bulgar Turks" and pagan "Tatars" during the campaigns of Genghis Khan's grandson Batu. Condemning the Mongol campaigns of the first Chingissids, Riza wrote: "Stunned by the blow of the Tatar invasion, the Islamic world has not been able to rise to its feet for seven centuries". At the same time, Riza Fakhretddin did not hide his sympathy with the Golden Horde (he called it, in particular, "the Great Turkic State"), which separated from the Mongolian Empire under the successors of Batu. This Golden Horde was a Turkic state in terms of population and culture, ruled by the Mongol-Tatar dynasty. The scholar, like Marjani, developed the idea of the historical continuity of Volga Bulgaria, the Golden Horde, the Kazan Khanate and modern "Bulgarian Turks" – "the Turkic-Muslims" from the Volga region, living in the Kazan, Samara, Ufa, Orenburg, Vyatka, Saratov, and Astrakhan provinces.

Paying attention to the continuity between Volga Bulgaria and the Kazan Khanate, Riza notes the fact that Bulgarian Emir Alimbek was overthrown by Khan Ulug-Mohammed who came from the Golden Horde. He was the one who became the ruler of the "Bulgar and Kazan Turks" and founded the Khan's dynasty in the "Kazan and Bulgar state". However, according to Riza Fakhretddin, the change of dynasties did not mean that the state's population became Mongolian (Tatar), as Ulug-Muhammad brought with him only three thousand people. One third of these people were soldiers. "The local people, entirely composed of Turks, were called 'Tatars' owing to the Khan and his entourage". "In fact, Tatars were merely a drop in the bucket", writes Riza. He considered that the "Bulgar Turks" united with Ulug Muhammad, the Chuvash and Mari people demonstrated their obedience and asked for protection from the raids of the Russians. Thus, Riza Fakhretddin noted that Kazan "was revived" in 1439 and began its new history [Ibid, pp. 206–211].

The books "Җәвамигуль-кәлимшәрхе" ('Comments on the Collections of Sayings", Orenburg, 1911) and "Динивә иҗтимагый мәсьәләләр" ("Religious and Social Problems", Orenburg, 1914) hold a special place among his scientific research, describing in detail the author's religious views. Riza Fakhretddin claimed that religion without education was flawed, as was education without religion, and he proved that Islam of the Prophet Muhammad's time did not contradict the modern reality, on the contrary, it interpreted its dogmas in accordance with the knowledge of the new time. He criticized pagan practices and was against the worship of various saints, spirits, etc. [Ainutdinov], [Baibulatova, 2013], [Gainetdin], [Islamov].

Riza Fakhretddin was awarded silver and gold medals "For Diligence" on the Stanislavsky Ribbon for his service in the Spiritual Assembly. In 1906, he moved to Orenburg at the invitation of the brothers Shakir and Zakir Ramiev and found a job with the newspaper "Вакыт" ("The Time"). He was the editor-in-chief of the magazine "Шура"

("The Council") and simultaneously supervised the madrasah "Хөсәения" [Gosmanov, 2008], [Hamidullin]. He promoted the scientific knowledge and the reform of Islamic education. He paid much attention to the history of the Tatar people, their culture and philosophy and the problems of Muslims in modern Russia. He published such works as "Русия мөселманларның ихтыяҗлары вәаларның хакында интикад" ("Muslims' Needs in Russia, and Their Criticism", 1906), "Исламлар хакында хөкүмәттәд бирләре" ("State Administration of Muslims", 1907), etc. As a result, Riza Fakhretddin had published about 100 books (including reprints) by 1917, and more than 700 of his articles had been published in Tatar newspapers and magazines [Gainetdin]. Unfortunately, not all of Riza Fakhretddin's works are available to readers. Some of them remain unpublished, in particular, the two-volume "Юаныч" ("Consolation"), in which the author shared his thoughts about the world, religion, history, and literature, culture and morality, etc. [Baibulatova, 2006].

Riza moved to Ufa in 1918 and became the Mufti of the Central Spiritual Board of Muslims from Inner Russia and Siberia in 1922. As a guest of honor, he took part in the celebrations dedicated to the 200th anniversary of the Academy of Sciences of the USSR in 1925. This testified to his high authority in the scientific community. He led the Soviet Muslim Delegation at the World Congress in Mecca in 1926 and was elected Vice-President of the Congress [Gosmanov, 1984], [Rizaeddin Fakhretddin], [Huseinov].

In the second half of the 1920s, the Soviet confessional policy changed dramatically. Riza's quite loyal attitude was affected by serious pressure on religion in the country, which resulted in the repression of the clergy, in the closure of parishes, and in the prohibition of religious education. In 1930, Riza Fakhretddin was going to resign from the Spiritual Central Board of Muslims together with the other members to draw attention of the world community to the situation of Islam in the USSR. The great Tatar scholar, theologian, and educator died on the 12th of April, only a few months before mass arrests of the Central Spiritual Board of Muslims' leadership [Ainutdinov], [Gosmanov, 1984].

References

Ainutdinova, L. M. (2014). *Fakhretddin Rizaeddin* [Fakhretddin Rizaeddin]. Tatars kaia entsiklopediia: v 6 t. T. 6, pp. 96–97. Kazan. (In Russian)

Aminov, T. M. (2019). *Fakhretddinov Rizaeddin* [Fakhretddin Rizaeddin]. Bashkirskaia-entsiklopediia.rf: Bashkirskaia entsiklopediia. URL: http://www.xn----7sbacsfsccnbdnzsqis3h5a6ivbm.xn--p1ai/index.php/component/content/article/2-statya/422-fakhretdinov-rizaitdin-fakhretdinovich (accessed: 04.01.19). (In Russian)

Baibulatova, L. F. (2006). *"Asar" Riza Fakhretddin: istochnikovaia osnova i znachenie svoda.* ["Asar" Fakhretddin Rizaeddin: Source Basis and the Value of the Set]. 174 p. Kazan. (In Russian)

Baibulatova, L. F. (2013). *Rizaetddin Fakhretddin o rossiiskom musulmanskom soobshchestve i ego problemakh posle 1905 (po materialam gazety "Vakyt" I zhurnala "Islam")* [Rizaetddin Fahretddin about the Russian Muslim Community and Its Problems after 1905 (based on the newspaper "The Time" and the magazine "Islam")]. Türkolojiüzerinearaştırmalar. 5. Afyonkarahisar, pp. 133–142. (In Russian)

Əmirkhan, R. (1992). *Riza Fəkhreddinev – tarikhchy* [Riza Fakhretddinov as a Historian]. Miras, No.12, pp. 64–73. (In Tatar)

Fəkhreddinev, R. (1993). *Bolgarvə Kazan tөreklәre* [From Bulgarians to Kazan Turks]. 287 p. Kazan. (In Tatar)

Gainetdin, M. (2003). *Riza Fəkhreddinov – publitsist* [Riza Fakhretddinov as a Publicist]. Rizaeddin Fakhreddin: Mirasyhəmkhəzerge zaman: Məkalələrҗyentygy. Kazan, pp. 163–170. (In Tatar)

Gosmanov, M. (1984). *Katlaulychornyӊ karshylykly vəkile* [A Controversial Representative of the Difficult Era]. Kazan utlary, No. 1, pp. 142–157. (In Tatar)

Gosmanov, M. (2008). *Tarikhybyznyӊ tutykmas ber kөzgese: ("Shura" zhurnalyna 100 el)* [The Fearless Mirror of Our History: The Magazine 'Shura']. Kazan utlary. No.1, pp. 152–155. (In Tatar)

Islamov, F. F. (2003). *Rizaeddin Fakhreddinov – məshhyrməg rifətche, pedagog* [Rizaeddin Fahretddinov as a Famous Educator and Teacher]. Rizaeddin Fakhreddin: Mirasyhəmkhəzerge zaman: Məkalələrҗyentygy. Pp. 188–205. Kazan. (In Tatar)

Khamidullin, B. L. (2018). *"…Okaiannaia dver' Zlatoi ordy…": ocherki i istoriograficheskie zametki po istorii Zolotoi Ordyi Kazanskogo khanstva.* ["…The Cursed Door of the Golden Horde...": Essays and Historiographical Notes on the Golden Horde's and the Kazan Khanate's History]. 295 p. Kazan'. (In Russian)

Khəmidullin, L. (2002). *Rəmievlər matbagasy* [Ramiev's Printing Office]. Bertugan Rəmievlər. Fənni-biografikҗyentyk. Pp. 69–79. Kazan. (In Tatar)

Khөsəienov, Ғ. B. (1997). Rizaitdin bin Fəkhretdin. Tarikhi-biografikkitap. [Rizaeddin Fakhreddin. The Historical Biography]. 304 p. Өfө. (In Bashkir)

Rizaeddin Fakhreddin. (2014). *Zhizn' dlinoiu v vechnost'* [Eternity of Life]. Avt.-sost. Gimranova D. G., Gubaidullina L. I., Minnullin R. Kh. 148 p. Kazan. (In Russian)

РИЗА ФАХРЕТДИНОВ: ВЫДАЮЩИЙСЯ РЕЛИГИОЗНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, УЧЕНЫЙ-ВОСТОКОВЕД И ПРОСВЕТИТЕЛЬ

Булат Лиронович Хамидуллин,
Институт татарской энциклопедии и регионоведения
Академии наук Республики Татарстан,
Россия, 420111, Казань, ул. Пушкина, д. 56,
bulat.antat@mail.ru.

Ризаэтдин Фахретдинов родился в деревне Кичучат Бугульминского уезда Самарской губернии (ныне село Кичучатово Альметьевского района РТ) в семье имама Фахретдина. 4 января 1859 г. этот факт был письменно зафиксирован в приходской метрике, о чем нам сообщают все энциклопедии [Айнутдинова, с. 96], [Аминов]. Первые знания получил в семье от обучавшей его матери Махубы абыстай, а затем (с осени 1865 по конец 1880-х гг.) продолжил образование в медресе деревни Ниж. Чершилы и города Чистополя. В деревенском медресе он совмещал учебу с преподавательской деятельностью, так как выделялся среди своих сверстников знаниями и грамотностью. В 1887 г. Риза Фахретдин сдал необходимые экзамены и получил свидетельство Оренбургского магометанского духовного собрания, дающее ему право занимать должности имам-хатиба и мударриса. В 1887–1888 гг. в Казани были опубликованы его первые сочинения «Ат-тухфат ал-анисия» («Подарок друзьям») и «Китаб ал-игтибар» («Книга доверия»), посвященные вопросам преподавания арабского языка и исламского права. В 1889–1891 гг. был имам-хатибом мечети в деревне Ильбяково Бугульминского уезда. В 1891 г. избран кази (судьей) Оренбургского магометанского духовного собрания.

Будучи в Уфе, Ризаэтдин Фахретдин («Риза казый») привел в порядок архив Духовного собрания и положил начало археографической обработке его фондов, а также публикаций наиболее ценных документов. В эти же годы (до переезда в 1906 г. в Оренбург) он написал свой знаменитый биобиблиографический труд «Асар» («Памятники» / «Следы»), в котором представлен большой по объему и богатый по содержанию материал о более чем одной тысячи известных мусульманских ученых и государственных деятелей X – начала XX века. Сведения, представленные в «Асар» и отразившие формирование исторических научных знаний татарского народа, позволили продолжить традицию изучения национальной истории, заложенную ранее Хусаином Амирханом и Шигабутдином Марджани: указанное сочинение написано на примере «Ножумет-таварих» («Звезда историй») первого и «Вафийат ал-аслаф ва тахийат ал-ахлаф» («Некрологи предшественникам, заветы потомкам») второго [Хамидуллин, с. 206–211]. Значение «Асар» как исторического труда, базирующегося на сведениях огромного количества письменных и устных источников, трудно переоценить [Әмирхан], [Байбулатова, 2006].

Отдельно отметим, что одной из главных тем исторических изысканий Ризы Фахретдина являлся этногенез поволжских татар и происхождение самого этнонима «татары». Его взгляды можно свести к нескольким основным тезисам. Во многом продолжая историографическую традицию Хусаина Амирхана, он, в отличие от своего духовного наставника Шигабутдина Марджани, относился резко отрицательно – причем с явным пренебрежительным оттенком – к этнониму «татары» и никогда не употреблял его по отношению к своему народу. «Наше национальное имя, – писал Ризаэтдин Фахретдинов, – северные тюрки». Название «татары» использовалось им лишь как синоним этнонима «монголы». По мнению ученого, «татар» означает «всадник», так первоначально называли специальное воинское подразделение авангарда войск Чингисхана, затем при первых Чингисидах это имя было перенесено на все евразийские тюрко-монголоязычные этносы, его приняли правители Золотой Орды (при которых слово «татары» обозначало представителей высших слоев общества), и позднее оно перешло на все вассальные им народы, в частности на «булгарских тюрок». Риза Фахретдин при обозначении казанских татар активно употреблял термины «булгарские тюрки», «северные тюрки», «казанские тюрки», «тюрки-мусульмане», чтобы рельефнее показать отличие современных ему татар от подвластного Чингисхану населения, а также от турков Малой Азии. Объявив 2-й и 3-й периоды истории своего народа как «Булгарские тюрки под властью татар и русских» [Фәхреддинев, с. 49–53],

он исключал всякую этническую связь между мусульманами «булгарскими тюрками» и язычниками «татарами» периода походов внука Чингисхана Бату. Осуждая монгольские походы первых Чингисидов, он писал: «Оглушенный дубиной татарского нашествия, исламский мир не может встать на ноги вот уже семь столетий». При этом Риза Фахретдин не скрывал своих симпатий к выделившейся из состава Монгольской империи при преемниках Бату Золотой Орде (ее он называл, в частности, «Великим Тюркским государством»), являвшейся тюркским по составу населения и культуре государством с правящей монголо-татарской династией. Ученый, как и Ш. Марджани, развивал идею исторической преемственности Волжской Булгарии, Золотой Орды, Казанского ханства и современных автору «булгарских тюрок» – «тюрко-мусульман» Поволжья, проживающих в Казанской, Самарской, Уфимской, Оренбургской, Вятской, Саратовской и Астраханской губерниях. Говоря о преемственности Волжской Булгарии и Казанского ханства, он отдельно отмечал факт свержения с престола булгарского эмира Алимбека выходцем из Золотой Орды ханом Улуг-Мухаммедом, который сам стал правителем «булгарских и казанских тюрков» и основал ханскую династию в «Казанском и Булгарском государстве». Однако, по убеждению Ризы Фахретдина, смена династий не означала, что население государства стало монгольским (татарским), поскольку Улуг-Мухаммед привел с собой всего лишь 3 тысячи человек, из которых воины составляли одну тысячу. «Здешний народ, хотя целиком состоял из тюрок, получил название „татары“, но этим он обязан лишь хану и его приближенным. На деле же татар здесь содержалось не более как капля в море», – писал исследователь. «Булгарские тюрки», по свидетельству историка, объединились вокруг Улуг-Мухаммеда, а чуваши и марийцы выразили свою покорность и попросили защитить их от русских набегов. Таким образом, отмечал Риза Фахретдин, в 1439 г. Казань «возродилась» и началась ее новая история [Там же, с. 206–211].

Особое место среди его научных исследований занимают книги «Җәвамигуль-кәлим шәрхе» («Комментарии к собраниям изречений», Оренбург, 1911) и «Дини вә иҗтимагый мәсьәләләр» («Религиозные и общественные проблемы», Оренбург, 1914), в которых были достаточно подробно изложены религиозные воззрения автора. Риза Фахретдин утверждал, что религия без образования ущербна, как и образование без религии, и доказывал, что ислам времен пророка Мухаммада не только не противоречит современной действительности, а наоборот, предполагает необходимость толкования его догматов в соответствии со знаниями нового времени. Критиковал языческие пережитки и выступал против поклонения различным святым, духам и т. д. [Айнутдинова], [Байбулатова, 2013], [Гайнетдин], [Исламов].

За свою службу в Духовном собрании Риза Фахретдин был награжден серебряной и золотой медалями «За усердие» на Станиславской ленте. В 1906 г. по приглашению братьев Шакира и Закира Рамиевых он переехал в Оренбург, где работал в газете «Вакыт» («Время»), был главным редактором журнала «Шура» («Совет») и одновременно руководил медресе «Хусаиния» [Госманов, 2008], [Хәмидуллин]. Здесь он вел активную пропаганду научных знаний, выступал за реформирование исламского образования, много внимания уделял проблемам истории татарского народа, его культуре и философии, проблемам мусульман в современной ему России. В эти годы были опубликованы такие его сочинения, как «Русия мөселманларның ихтыяҗлары вә аларның хакында интикад» («Нужды мусульман России и их критика», 1906), «Исламлар хакында хөкүмәт тәдбирләре» («Государственное управление мусульманами», 1907) и др. В итоге до 1917 г. было издано около 100 книг Ризы Фахретдина (с учетом переизданий), а также опубликовано более 700 его статей на страницах татарских газет и журналов [Гайнетдин]. К сожалению, до сих пор не все творчество Ризы Фахретдина доступно читателям: остаются неизданными некоторые его произведения, в частности двухтомник «Юаныч» («Утешение»), в котором автор делится своими мыслями о мире, религии, истории и литературе, культуре и нравственности и т. д. [Байбулатова, 2006].

В 1918 г. Риза казый переехал опять в Уфу. С 1922 г. он муфтий Центрального духовного собрания мусульман Внутренней России и Сибири. В 1925 г. в качестве почетного гостя принимал участие в торжествах, посвященных 200-летию Академии наук СССР, что, безусловно, свидетельствует о его высоком авторитете в научных кругах. В 1926 г. возглавлял делегацию СССР на Всемирном конгрессе мусульман в Мекке и даже был избран вице-президентом конгресса [Госманов, 1984], [Ризаэддин Фахреддин], [Хөсәйенов].

Во второй половине 1920-х гг. конфессиональная политика советской власти резко изменилась. Вполне лояльное отношение сменилось неприятием религии, что выразилось в репрессиях в отношении духовенства, закрытии приходов, запрещении религиозного образования. Дело дошло до того, что в 1930 г. Риза Фахретдин собирался подать в отставку вместе с другими членами ЦДУМ, дабы обратить внимание всего мирового сообщества на положение ислама в СССР. Не дожив всего несколько месяцев до массовых арестов руководства ЦДУМ, великий татарский ученый, богослов и просветитель умер 12 апреля 1936 г. [Айнутдинова], [Госманов, 1984].

Литература

Айнутдинова Л. М. Фахретдин Ризаэтдин // Татарская энциклопедия: в 6 т. Т. 6. Казань, 2014. С. 96–97.

Аминов Т. М. Фахретдинов Ризаитдин // Башкирская-энциклопедия.рф: Башкирская энциклопедия, 2019. URL: http://www.xn-7sbacsfsccnbdnzsqis3h5a6ivbm.xn-p1ai/index.php/component/content/article/2-statya/422-fakhretdinov-rizaitdin-fakhretdinovich (дата обращения: 04.01.19).

Байбулатова Л. Ф. «Асар» Ризы Фахреддина: источниковая основа и значение свода. Казань, 2006. 174 с.

Байбулатова Л. Ф. Ризаэтдин Фахретдин о российском мусульманском сообществе и его проблемах после 1905 г. (по материалам газеты «Вакыт» и журнала «Ислам») // Türkoloji üzerine araştırmalar. 5. Afyonkarahisar, 2013. S. 133–142.

Ризаэддин Фахреддин: Жизнь длиною в вечность / авт.-сост. Д. Г. Гимранова, Л. И. Губайдуллина, Р. Х. Миннуллин. Казан, 2014. 148 с.

Хамидуллин Б. Л. «…Окаянная дщерь Златой орды…»: очерки и историографические заметки по истории Золотой Орды и Казанского ханства. Казань, 2018. 295 с.

Әмирхан Р. Риза Фәхреддинев – тарихчы // Мирас. 1992. № 12. 64–73 б.

Гайнетдин М. Риза Фәхреддинов – публицист // Ризаэддин Фәхреддин: Мирасы һәм хәзерге заман: Мәкаләләр җыентыгы. Казан, 2003. 163–170 б.

Госманов М. Катлаулы чорның каршылыклы вәкиле // Казан утлары. 1984. № 1. 142–157 б.

Госманов М. Тарихыбызның тутыкмас бер көзгесе: («Шура» журналына 100 ел) // Казан утлары. 2008. № 1. 152–155 б.

Исламов Ф. Ф. Ризаэддин Фәхреддинов – мәшһүр мәгърифәтче, педагог // Ризаэддин Фәхреддин: Мирасы һәм хәзерге заман: Мәкаләләр җыентыгы. Казан, 2003. 188–205 б.

Фәхреддинев Р. Болгар вә Казан төрекләре. Казан, 1993. 287 б.

Хәмидуллин Л. Рәмиевләр матбагасы // Бертуган Рәмиевләр: Фәнни-биографик җыентык. Казан, 2002. 69–79 б.

Хөсәйенов Ғ. Б. Ризаитдин бин Фәхретдин. Тарихи-биографик китап. Өфө, 1997. 304 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-147-153

NAZHIYA BORHANOVNA BORHANOVA (ON THE 95TH ANNEVERSARY OF BIRTH)

Enge Khanafievna Kadyrova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
enge@inbox.ru.

Borhanova Nazhiya Borhanovna (1924–2001) was a linguist. After leaving Klyancheevskaya secondary school in the Kamsk-Ustinsky district of TASSR, she entered the Tetyushski Teacher Training College (?–1943). She was a student of the Kazan State Pedagogical Institute in 1943–1947. Later, she received a postgraduate degree (1949–1952) and presented her thesis entitled “Language features of the Vyatsky and Glazov Tatars’ dialects” in 1953. In 1949–1986, she worked for the Institute of Language, Literature and History in the Kazan branch of the USSR Academy of Sciences as a senior researcher. She is the author of works on dialectology, history, phraseography and grammar of the Tatar language.

Нажия Борһан кызы Борһанова (1924–2001) – тел галиме. ТАССРның Кама Тамагы районы Келәнче урта мәктәбен тәмамлаганнан соң, Тәтеш педагогия училищесына (?–1943) укырга керә. 1943–1947 елларда – Казан дәүләт педагогика институты студенты. Аспирантура тәмамлап (1949–1952), 1953 елда «Нократ һәм глазов татарлары сөйләшләренең тел үзенчәлекләре» дигән темага диссертация яклый. 1949–1986 елларда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли. Ул – татар теленең диалектологиясе, тарихы, фразеографиясе, грамматикасы буенча хезмәтләр авторы.

Назия Бургановна Бурганова (1924–2001) – языковед. После окончания Клянчеевской средней школы (Камско-Устьинский район ТАССР) поступила учиться в Тетюшское педагогическое училище (?–1943). В 1943–1947 гг. – студентка Казанского государственного педагогического института. В 1953 г., после окончания аспирантуры (1949–1952) защитила диссертацию «Языковые особенности говоров нукратских и глазовских татар». В 1949–1986 – старший научный сотрудник в Институте языка, литературы и истории КФАН СССР. Труды по диалектологии, истории, фразеографии, грамматике татарского языка.

Nazhiya Borhanova was born on November 12, 1924, in Yamaki village of the Kamsk-Ustyinsky district in the Republic of Tatarstan. She received her primary education at her village school and continued her studies at the Klyachin School, located seven kilometers away from her native village. Nazhiya entered the Tetyushsky Teacher Training College and graduated with honours in 1943. In 1943–1947, she did a course at the Kazan State Pedagogical Institute, the Department of Tatar Language and Literature.

Her interest in science brought her to Galimjan Ibragimov Institute of Language, Literature and History where Nazhiya Borhanova completed her postgraduate course in 1949–1952. At that time she became interested in Nocrat Tatars who lived in

the Udmurt and Kirov regions. She studied their complex history, took part in numerous expeditions examining the features of their language. In 1953, under the supervision of the outstanding scientist Latyp Zalyaev, N. Borhanova completed her candidate dissertation on the topic "Language features of the Vyatsky and Glazov Tatars' dialects". She published numerous interesting and deeply informative articles about the carefully preserved features of old languages: "The Speech of the Karinsky and Glazovsky Tatars" [Burganova, 1962], "New information about the speech of the Priepets Tatars" [Baiazitova, Burganova, 1986]. They contain valuable observations of the researcher concerning dialect features of conversational speech considered in terms of genetics, linguistics, culture, and typology.

She published a great number of articles relating to Tatar dialectology, which contain valuable materials, facts related to the Tatar dialects, some solutions to individual issues in Tatar dialectology. In 1962, her constructive and in-depth article "On the distribution of speakers of Tatar dialects in the Mordva Autonomous Soviet Socialist Republic" was published in the collection of articles "Materials on Tatar Dialectology" [Borhanova, 1962]. This article describes the features of the Tatar-Mishar language in this area. The purpose of the study was not to separately analyze the dialects of the Mordovian Republic, but to identify general distinguishing features. This approach allows the researcher to better reveal the similarities and differences between dialects. Having visited twenty villages of this region and having compared the collected materials in terms of phonetic, grammatical and lexical features, she found the difference between the two centers of Mordva (Temnikov and Limbra). Her next in-depth work "Features of the Dialect of the Nagorny Land Tatars in the TASSR" describes linguistic features of the mountain Tatars' dialects [Borhanova, 1955]. The thirty-eight-page article explores the scientific data collected during her expeditions. She used the term "a mountain dialect", introduced into the scientific circulation by D. Validi in the1920s. Presenting the linguistic features of the dialects from this area, she defines its placement: the Kama mouth, Bua-Tarkhan, Nulat-Kaibitsy (later these patois have been considered as dialects). Most of the articles explore phonetic and morphological features.

The scholar devoted most of her scientific activity to studying the distinguishing features of the dialect, spoken by the inhabitants of Kazan suburbs. Unfortunately, her materials were never published as a monograph. Her major works, such as "A group of dialects of the Kazan nearest suburbs: A morphological aspect" [Borhanova, 1973], "From the history of the Tatar dialects spoken in the Kazan nearest suburbs: A phonetic aspect" [Borhanova, 1978], "On the formation of the Tatar dialects of the Kazan nearest suburbs" [Borhanova, 1985], "From our observations of the Parangino Tatars' dialect" [Borhanova, 1955], are devoted to the comparison of the dialect language phonetics and morphology with the Tatar literary language and other Finno-Ugric and Turkic languages. In these works she comes to some significant scientific conclusions.

Nazhiya Borhanova has many articles written jointly with Leyla Makhmutovna, who was her colleague, the head of the of Tatar linguistics sector. They are: "On the dialect division of the Tatar language" [Borhanova, Makhmutovna,1962], "The issue of the history of education in the Tatar dialects and sub-dialects"[Borhanova,1962], "The Tatar language dialects" [Borhanova, Makhmutova, Ramazanova, 2010]. These articles discuss theoretical issues of classification, methods of studying and principles of scientific interpretation of the dialects.

Nazhiya Borhanova's book "On the System of the National Holiday of Djien among the Kazan Tatars" [Borhanova, 1982] is devoted to youth festivals and ethnic features as well as the language, folklore and customs of the Tatars, which is within the scope of interest of historians, ethnographers, folklorists and linguists. These collections of articles played an important role in the life of the Tatars, as their names and texts keep many secrets that would help to write our history. First of all, N. Borhanova explored about a hundred customs (djiens) that have their own names and the territory around Kazan. F. Garipova highly appreciates Borhanova's works. In her book "Tatar Toponymy", F. Garipova writes, "N. Borhanova is a thinking dialectologist and a famous researcher whose works provide a detailed analysis of already forgotten but long loved people's traditions. She studied thoroughly the part that is preserved in the memory of our people". The research results were published and they became a gem of our cultural heritage [Garopova, 1982].

Nazhiya Borhanova made great contributions to lexicography. She is the author of the work "Phraseology, Proverbs and Sayings of the Tatar Language" (Kazan, 1957), which contains an immense list of proverbs, sayings and phrases, and "Russian-Tatar Phraseological Dictionary" (Kazan,

1959). The scholar took pains with compiling dialectological dictionaries, which enriched the lexical wealth of Tatar speech. In the 1930s, scientific expeditions were sent to the areas, inhabited by Tatars, to collect the data on Tatar speech. Based on these expeditions, "Dialectological Dictionary" was created in 1948 at G. Ibrahimov Institute of Language, Literature and History. The second extended version of the dictionary, compiled by N. Borhanova, G. Yakupova and edited by L. Dzalay, was published in 1953. The third edition was printed in 1959 under N. Borhanova and L. Mekhmutov's authorship. In the following years they collected rich lexical material and in 1969 "Dialectological Dictionary of the Tatar Language" was printed. It includes Middle and West Dialect words. N. Borhanova was one of its authors and L. Makhmutova was its chief editor. She also made the glossary of plants in Tatar and Latin as an appendix to the book. N. Borhanova added bibliography, made a schematic map and gave short information on Tatar dialects. The botanical vocabulary was analyzed in her article on "Tatar national plant names" in terms of semantics, providing the origin, nomination and word structure of separate lexical units. N. Borhanova verified lexical and semantic units used in architecture and agriculture. The research was based on relevant sources and the results were compared to other Turkic languages and historical facts.

The second volume "The Tatar Dialect Dictionary" was published in 1993.To create the dictionary the compilers used N. Borhanova's previous works.

Nazhia Borhanova was an executive editor of "The Atlas of Tatar Dialects in the Middle Volga and Ural Regions" (1989), her co-workers being the great dialectologists L. Makhmutova, F. Bayazitova, D. Ramazanova, Z. Sadykova and T. Khairutdinova). N. Borhanova also wrote a program for compiling the dictionary.

The famous poems "Tukhfai Mardan", "Nuru Sodur" and "Nasihat" by the 16th century poet Mukhhamadyar is considered to be one of the most important sources of the Kazan khanate written literary language period. N. Borhanova explored the oeuvre of this great poet. After studying the modern Tatar language verb forms and comparing them to the dialects from the poem "Tukhfai Mardan", she noticed that the verbs of the Middle Turkic Period and the verbs from written monuments of an even more ancient period can be found in the spoken language and the language of the poem is close to the middle dialect vernacular [Borhanova, 1980, p. 95]. The researcher studied the features of the Tatar dialect comparing them to the monuments of the ancient written literary Tatar language. She described the connection of dialects and the history of the language, the dialects and the literary language, the dialects and memorable notes in her articles "Tatar dialects and monuments of ancient writing" (1969), "On some archaic verb forms in the dialects of the Kazan Region" (1971), "From the history of phonetic features of Tatar dialects in the Kazan Region" (1978) and other works.

N. Borhanova left many significant scientific papers. Her article about Latif Dzalay, a famous scientist and her scientific supervisor, was written with great respect and appreciation (1984).

N. Borhanova was a co-author of "Tatar Grammar" (1989) and as one of the authors she received the State Prize of the Republic of Tatarstan in the field of science and technology. Her section "Numeral" provides a detailed description of this part of speech and has scientific and theoretical value. [Garipova, 2003, p. 4].

For many years she worked at the Institute of Language, Literature and History and retired from the position of a Senior Research Fellow.

The works of Nazhiya Borhanova are highly appreciated in the scientific community. She was always a serious and responsible researcher and performed her duties effectively. N. Borhanova was a research advisor to Doctor of Philology, Professor F. Yusupova and Candidate of Philology Z. Sadykova. As a member of the editorial board, she participated in the preparation of "Tatar Language and Literature" (1965), "The Tatar Language and Literature" (1967) for publication. She became the chief editor of the "The Orenburg Tatar Dialects" by Z. Sadykova and the articles published by the members of her section. The scholar saw eye to eye with her colleagues, students and young researchers.

N. Borhanova was one of the scientists who made a worthy contribution to the development of Tatar linguistics.

References

Baiazitova, F. S., Burganova N. B. (1986). *Novye dannye o govore prichepetskikh tatar* [New Data on the Dialect of the Prychepetsk Tatars]. Issledovaniia po leksike i gramatike tatarskogo iazyka. Pp. 91–108. Kazan'. (In Russian)

Bəshirova, I. B., Khəyretdinova, T. Kh. (2004). *Fənne galimnər ystərə* [Science Is Developed by Scientists]. Mədəni Җomga. 24 noiabr'. (In Tatar)

Burganova, N. B., Makhmutova, L. T. (1962). K voprosu ob istorii obrazovaniia i izucheniia tatarskikh dialektov i govorov [On the History of Formation and

Study of the Tatar Dialects and Accents]. Materialy po tatarskoi dialektologii. Vyp 2. Pp. 7–18. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B., Makhmutova, L. T. (1962). *K voprosu ob istorii obrazovaniia i izucheniia tatarskikh dialektov i govorov* [On the History of Formation and Study of the Tatar Dialects and Accents]. Materialy po tatarskoi dialektologii. Vyp 2. Pp. 7–18. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1962). *Govor karinskikh i glazov-skikh tatar* [The Speech of the Karin and Glazov Tatars]. Materialy po tatarskoi dialektologii. Vyp. 2. Pp.1–5. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1976). *O tatarskikh narodnykh nazvaniiakh rastenii* [On Tatar Folk Names of Plants]. Voprosy leksikologii i leksikografii tatarskogo iazyka. Pp.125–142. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1978). *Iz istorii formirovaniia foneticheskikh osobennostei tatarskikh govorov Zakazan'ia* [From the History of the Phonetic Features of the Kazan Region Tatar Dialects]. Istochnikovedenie i istoriia tiurkskikh iazykov. Pp. 76–95. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1982). *O sisteme narodnogo prazdnika dzhien u kazanskikh tatar* [On the System of the National Holiday of Djien among the Kazan Tatars]. Issledovaniia po istoricheskoi dialektologii tatarskogo iazyka. Pp. 20–67. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1955). *Osobennosti govora tatar Nagornoi storony TASSR* [Features of the Dialect of the Nagorny Land Tatars in the TASSR]. Materialy po dialektologii. Pp. 28–29. Kazan'. (In Russian)

Burganova, N. B. (1980). *Sistema glagola poemy Mukhamed'iara "Təkhfəi Mərdan"* (XVI v.) [The System of the Verb in Mukhamedyar's poem "Təkhfəi Murdan" (the 16th century)]. Issledovanie iazyka drevnepis'mennykh pamiatnikov. Pp. 66–97. Kazan'. (In Russian)

Garipova, F. G. (2003). *Asyltashlar tapkan galimə* [The Scholar Who Found Gems]. Aktual'nye voprosy tatarskogo iazykoznaniia. Vyp. 2. Pp. 3–6. Kazan', Fiker. (In Tatar)

Garipova, F. G. (2008). *Burganova Nazhiia Burganovna* [Burganova Nazhiya Burganovna]. Kazanskaia lingvisticheskaia shkola: Kniga pervaia: Kazanskaia tiurkskaia lingvisticheskaia shkola. Sost. M. Z. Zakiev. Pp. 349–350. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

Garipova, F. G. (2017). *Tatar toponimiiase: khalkybyznyң geografik atamalarynda – terminnar* [Tatar Toponymy: The Terms Are in Geographical Names of Our People]. 456 p. Kazan, TӘhSI. (In Tatar)

Dialektologik syzlek. Өchenche chygarylysh (1958) [Dialectological Dictionary. Third Issue]. Təz. N. B. Borhanova, L. T. Məkhmүtova. L. Җələy ed. 260 p. Kazan, Tatars. kit. nəshr. (In Tatar)

НАҖИЯ БОРҺАН КЫЗЫ БОРҺАНОВА (ТУУЫНА 95 ЕЛ УҢАЕННАН)

Энҗе Хәнәфиевна Кадирова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
enge@inbox.ru.

Наҗия Борһан кызы Борһанова 1924 нче елның 12 ноябрендә Татарстан Республикасы Кама Тамагы районының Җәмәки авылында туа. Ул башлангыч белемне үз авылларындагы мәктәптә ала, аннары туган авылыннан җиде чакрым ераклыктагы Келәнче мәктәбендә дәвам итә. Укуын тәмамлагач Наҗия Тәтеш педагогия училищесына укырга керә һәм 1943 елда укуын гел бишле билгеләренә генә тәмамлый. 1943–1947 елларда Казан дәүләт педагогия институтында татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Фән белән кызыксыну аны Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына илтә. 1949–1952 нче елларда Наҗия Борһанова аспирантура курсын үтә. Ул, аспирантурада укыганда ук, хәзерге вакытта Удмуртия һәм Киров өлкәләрендә яшәгән нократ татарлары белән кызыксына башлый, аларның катлаулы тарихын ныклап өйрәнә, күпсанлы экспедицияләргә чыгып, тел үзенчәлекләрен тикшерә. Шуларның нәтиҗәсе булып, Н. Борһанова 1953 нче елда күренекле галим Латыйф Җәләй җитәкчелегендә «Нократ һәм глазов татарлары сөйләшләренең тел үзенчәлекләре (Языковые особенности говоров нукратских и глазовских татар)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Аның тарихи яктан бик кызыклы, борынгылыкны нык саклаган әлеге сөйләш турында зур күләмле, тирән эчтәлекле мәкаләләре басыла. «Говор каринских и глазовских татар» [Борһанова, 1962], «Новые данные о говоре причепецких татар» [Баязитова, Бурганова, 1986]. Аларда галимәнең кыйммәтле күзәтүләре урын ала, сөйләшнең диалекталь үзенчәлекләре генетик, лингвокультурологик, типологик планда карала.

Галимәнең татар диалектологиясенә караган күпсанлы мәкаләләре бар. Аларда татар сөйләшләренә караган кыйммәтле материаллар, кызыклы фактлар урын ала һәм алар татар тел белемендә, татар диалектологиясендә булган аерым мәсьәләләрне ачыклауда зур әһәмияткә ия. «Татар теленең Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләре турында» [Борһанова, 1962] дигән зур күләмле, тирән эчтәлекле мәкаләсе 1962 нче елда «Материалы по татарской диалектологии» җыентыгында басыла. Бу төбәк татар-мишәрләренең теленә караган үзенчәлекләрне туплаган әлеге материал аларның телен ачык күзалларга мөмкинлек бирә. Автор Мордовия республикасындагы сөйләшләрне аерым-аерым алып анализлауны максат итеп куймый, бәлки, тикшеренүне үзенчәлекле күренешләрне гомуми алып барлау юнәлешендә башкара. Мондый юл сөйләшләр арасындагы охшашлык һәм аерымлыкларны ачыграк күрергә мөмкинлек бирә. Әлеге төбәктәге егерме татар авылында булып, тупланган материаллардан фонетик, грамматик, лексик билгеләрне чагыштырып карап, ул Мордовиядә ике үзәк (Темников һәм Ләмбрә) аерылып торганын ачыклый. Галимәнең шундый җентекле язылган хезмәтләреннән тагын берсе – ул тау ягы татар сөйләшләренең тел үзенчәлекләрен чагылдырган «Особенности говора татар Нагорной стороны ТАССР» хезмәте [Борһанова, 1955]. 38 битлек бу мәкаләдә автор экспедиция алымы белән тупланган бай тел материалын фәнни тасвирлау бурычын куя. Ул Җ. Вәлиди тарафыннан 20нче елларда ук фәнгә кертелгән тау ягы сөйләше терминын куллана һәм әлеге төбәкнең тел үзенчәлекләренең ачыклап, аның составында кама тамагы, буатархан, норлат-кайбыч урынчылыкларын бүлеп чыгара (соңрак әлеге урынчылыклар сөйләш итеп карала башлый). Мәкаләдә зур урынны аларның фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре алып тора.

Галимә фәнни эшчәнлегенең күп елларын казан арты сөйләшләрен өйрәнүгә багышлый. Кызганыч, аның бу төбәкне тикшереп әзерләнгән материаллары монография булып басылмый кала. «Группировка говоров Заказанья по морфологическим явлениям» [Бурганова, 1973], «Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья» [Бурганова, 1978], «О формировании татарских говоров Заказанья» [Бурганова, 1985], «Из наблюдений над говором параньгинских татар» [Бурганова, 1955] кебек зур күләмле мәкаләләрдә казан арты сөйләшләренең фонетикасын, морфологиясен татар әдәби теле һәм бүтән төрки телләр, фин-угыр телләре белән чагыштырып тасвирлый, тирән фәнни нәтиҗәләр ясый.

Наҗия Борһановна Борһанованың хезмәттәше, озак еллар ул эшләгән татар теле белеме секторы җитәкчесе Ләйлә Таһировна Мәхмүтовна белән берлектә язылган мәкаләләре шактый: «О диалектном членении татарского языка» [Борһанова, Махмутова, 1962], «К вопросу об истории образования татарских диалектов и говоров» [Борһанова, 1962], «Диалекты татарского языка» [Борһанова, Махмутова, Рамазанова, 2010]. Бу мәкаләләрдә сөйләшләрне бүлү, классификацияләүнең теоретик мәсьәләләре, аларны өйрәнү методлары диалекталь материалны фәнни интерпретацияләү принциплары һәм башка проблемалар карала.

Наҗия апа Борһанованың тарихчы, этнограф, фольклорчы, телче галимнәр өчен кызыклы булган «О системе народного праздника джиен у казанских татар» хезмәтендә [Борһанова, 1982] татарның, теле, гореф-гадәтләре, фольклоры белән беррәттән, чын милли үзенчәлеген тәшкил иткән җыеннар турында сүз бара. Җыеннарның татарлар тормышында әһәмияте зур булган, шунлыктан аларның атамалары, эчтәлеге тарихыбызны ачуда күп серләр саклыйлар. Н. Борһанова беренче чиратта, Казан тирәсендәге үз территориясе, үз атамасы булган йөзгә якын җыенны барлый. Үзенең «Татар топонимиясе» китабында күп тапкырлар андагы фактларны искә алган күренекле галимә Ф. Г. Гарипова Наҗия апаны һәм аның бу хезмәтен югары бәяли: «Фикерле диалектолог, һәр язган хезмәтен тәфсилле анализ нәтиҗәсендә генә басмага чыгарган галимә Наҗия Борһанова инде онытылып бетеп барган, халык элек-электән яратып бәйрәм иткән җыеннарның халык-гавәм хәтерендә сакланып калган бер өлешен тырышып җыеп, өйрәнеп, “энә күзеннән үткәреп” тикшерү нәтиҗәсендә бастырып чыгара һәм шушы гамәле белән ул безгә зур бүләк калдыр»а [Гарипова, 2018].

Наҗия апа Борһанова лексикография өлкәсендә дә зур хезмәт куйган галимә. Ул – телебезнең күпсанлы фразеологик байлыгы, мәкаль-әйтемнәре тупланган «Татар теленең фразеологиясе, мәкальләре һәм әйтемнәре» (Казан, 1957), «Русча-татарча фразеологик

сүзлек»не (Казань, 1959) төзүчеләрнең берсе. Галимәнең татар сөйләшләренең лексик байлыгын туплаган диалектологик сүзлекләрне төзүдә дә өлеше зур. XX йөзнең утызынчы елларында татарлар яшәгән төбәкләргә фәнни экспедицияләр оештырыла, татар сөйләшләре буенча материал туплана башлый. Шулар нигезендә 1948 нче елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты «Диалектологик сүзлек» бастырып чыгара [Диалектологик сүзлек, 1948]. Шул ук сүзлекнең тулыландырылган икенче чыгарылышы Н. Борһанова, Г. Якупова тарафыннан төзелә һәм профессор Л. Җәләй редакциясендә 1953 нче елда басылып чыга [Диалектологик сүзлек, 1953]. Өченче чыгарылышы Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтовалар авторлыгында 1959 елда дөнья күрә [Диалектологик сүзлек, 1959]. Еллар дәвамында бай лексик материал да туплана бара, һәм 1969 елда урта һәм көнбатыш диалектларга караган сүзләр тупланган »Татар теленең диалектологик сүзлеге» дөнья күрә. Җаваплы мөхәррире Л. Мәхмүтова булган бу сүзлекне төзүчеләр арасында Н. Борһанова да бар. Ул шулай ук бу хезмәткә кушымта итеп, үсемлекләрнең халык телендәге һәм латин телендәге атамаларын бирә, татар диалектлары буенча кыскача белешмәнең авторы, библиография һәм схематик картаны төзүче дә булып тора. Ботаникага бәйле лексика галимәнең «О татарских народных названиях растений» (1976) мәкаләсендә семантик, аерым лексик берәмлекләрнең килеп чыгышы, номинацияләү мәсьәләсе, сүзьясалыш структурасы ягыннан анализлана.

Н. Борһанованың авыл төзелешенә, игенчелеккә караган лексик-семантик төркемнәрне тикшергән фәнни мәкаләләре дә бар. Алар да зур фактик материалга нигезләнеп, башка төрки телләр, тарихи чыганаклардагы мәгълүматлар белән чагыштырылып бирелә.

1993 елда «Татар теленең диалектологик сүзлеге»нең икенче китабы басыла. Бу сүзлек өчен дә материаллар туплауда төзүчеләрдән тыш әлеге интитут хезмәткәрләре, шул исәптән, Н. Б. Борһанованың материаллары да файдаланыла.

Төзүчеләре бер төркем диалектолог галимнәребез (Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтова, Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыйкова һәм Т. Х. Хәйретдинова) булган «Урта Идел буе һәм Урал төбәге татар сөйләшләренең атласы» ның (1989) Нәҗия апа җаваплы редакторы була. Бу фундаменталь хезмәтне төзү өчен программаны да Н. Б. Борһанова эшли.

Фәндә «Төхфә-и мәрдән», «Нур-ы содур» поэмалары һәм «Нәсыйхәт» исемле бер шигыре белән билгеле XVI йөз шагыйре Мөхәммәдьяр Казан ханлыгы чоры язма әдәби телен күзаллау өчен иң әһәмиятле чыганаклардан исәпләнә. Олуг шагыйрь Мөхәммәдьяр иҗаты Н. Б. Борһанованың да күз уңыннан читтә калмый. Ул «Төхфәи мәрдан» поэмасындагы фигыль формаларын хәзерге татар теле һәм диалектлары белән чагыштырып өйрәнгәннән соң, поэманың телендә урта төрки һәм тагын да борынгы чор язма истәлекләренә хас фигыльләрнең гадәти китапча төрләре, халык сөйләм теле элементларының күп кулланылуын; поэманың теле урта диалект сөйләшенә якын булуын әйтә [Борһанова, 1980, б. 95]. Галимә татар сөйләшләрендәге үзенчәлекләрне борынгы татар язма әдәби теле ядкарьләре белән дә чагыштырып өйрәнә. «Диалекты татарского языка и памятники древней письменности» (1969), «О некоторых архаичных формах глагола в заказанских говорах» (1971), «Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья» (1978) һәм башка мәкаләләрендә диалектлар һәм тел тарихы, диалектлар һәм әдәби тел, диалектлар һәм язма истәлекләр бәйләнеше карала.

Галимәнең тагын бик күп тирән эчтәлекле фәнни мәкаләләрен санап булыр иде. Аның мәшһүр галимебез, Нәҗия апаның фәнни җитәкчесе Латыйф Җәләй турындагы мәкаләсе аңа хөрмәт белән, гаять җылы язылган (1984).

Н. Б. Борһанова «Татар грамматикасы»н (1989) язуда автордаш буларак катнаша һәм авторлар составында Татарстан Республикасының Фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләгенә ия була. Аның бу хезмәттәге «Сан» бүлеге проблеманың эченә кереп тиешле фәнни-теоретик югарылыкта тәфсилләп язылган [Гарипова, 2003, б. 4].

Галимә озак еллар Тел, әдәбият һәм тарих институтында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли һәм лаеклы ялга да әлеге институттан китә.

Нәҗия Борһановна Борһанованың хезмәтләре фәндә югары бәя алып килделәр. Ул эшенә һәрвакыт җаваплы, җитди карады, сыйфатлы итеп башкарды. Н. Б. Борһанова бүгенге көндә филология фәннәре докторы профессор Ф. Й. Йосыповның һәм филология фәннәре кандидаты З. Р. Садыковаларның кандидатлык диссертацияләренең фәнни җитәкчесе булды.

Ул «», «Татар теле һәм әдәбияты» (1965), «Татар теле һәм әдәбияты» (1967) җыентыкларын редколлегия әгъзасы сыйфатында, басмага әзерләүдә катнаша, З. Р. Садыкованың «Оренбург татарлары сөйләше» китабының, бүлектә җыелган җыентыкларның җаваплы мөхәррире булды. Галимә хезмәттәшләре, укучылары, яшьләр белән уртак тел табып эшләде.

Н. Б. Борһанова – татар теле белеменә лаеклы өлеш керткән галимәләребезнең берсе.

Әдәбият

Баязитова Ф. С., Бурганова Н. Б. Новые данные о говоре причепецких татар // Исследования по лексике и граматике татарского языка. Казань, 1986. С. 91–108.

Бәширова И. Б., Хәйретдинова Т. Х. Фәнне галимнәр үстерә // Мәдәни Җомга. 2004. 24 ноябрь.

Бурганова Н. Б., Махмутова Л. Т. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров // Материалы по татарской диалектологии. Вып 2. Казань, 1962. С. 7–18.

Диалектологик сүзлек. Өченче чыгарылыш / Төз. Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтова / Л. Җәләй ред. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. 260 б.

Гарипова Ф. Г. Асылташлар тапкан галимә // Актуальные вопросы татарского языкознания. Вып. 2. Казань: Фикер, 2003. С. 3–6.

Гарипова Ф. Г. Бурганова Нажия Бургановна // Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / Сост. М. З. Закиев. Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. С. 349–350.

Гарипова Ф. Г. Татар топонимиясе: халкыбызның географик атамаларында – терминнар. Казан: ТӘһСИ, 2017. 456 б.

Бурганова Н. Б. Говор каринских и глазовских татар // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1962. Вып. 2. С. 1–5.

Бурганова Н. Б. О татарских народных названиях растений // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. Казань, 1976. С. 125–142.

Бурганова Н. Б. Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья // Источниковедение и история тюркских языков. Казань, 1978. С. 76–95.

Бурганова Н. Б. О системе народного праздника джиен у казанских татар // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1982. С. 20–67.

Бурганова Н. Б. Особенности говора татар Нагорной стороны ТАССР // Материалы по диалектологии. Казань, 1955. С. 28–29.

Бурганова Н. Б. Система глагола поэмы Мухамедьяра «Төхфәи Мәрдан» (XVI в.) // Исследование языка древнеписьменных памятников. Казань, 1980. С. 66–97.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-154-159

ON THE BIRTH CENTENARY OF THE OUTSTANDING PAINTER HARIS YAKUPOV

Mikhail Konstantinovich Yao,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Mihail.Yao@kpfu.ru.

Juliana Gennadievna Emanova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
emanova-yao@mail.ru

Haris Abdrakhmanovich Yakupov (1919–2010) was an outstanding Tatar and Russian painter, graphic artist, illustrator, People's Artist of the RSFSR and the USSR, full member of the Russian Academy of Arts, holder of many orders and medals, laureate of the Stalin Prize of the Third Degree (1951), the State Prize of the RSFSR named after I. E. Repin (1976), the State Prize of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic named after G. Tukay (1958). He was the author of paintings devoted to the history and culture of the Tatar people, a master of historical and everyday genres, portraits and still lifes.

Харис Габдрахман улы Якупов (1919–2010) – күренекле татар рәссамы, график, иллюстратор, РСФСР һәм СССР ның халык рәссамы, Россия сәнгать Академиясенең хакыйки әгъзасы, бик күп орденнар һәм медальләр иясе, өченче дәрәҗә Сталин премиясе (1951), РСФСРның И. Е. Репин исемендәге Дәүләт премиясе (1976), Татарстан Республикасының Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт примиясе лауреаты (1958), татар халкының тарихы һәм мәдәниятенә багышлан картиналар авторы, портрет һәм натюрморт остасы.

Харис Абдрахманович Якупов (1919–2010) – выдающийся татарский и российский живописец, график, иллюстратор, народный художник РСФСР и СССР, действительный член Российской Академии художеств, кавалер многих орденов и медалей, лауреат Сталинской премии третьей степени (1951), Государственной премии РСФСР имени И. Е. Репина (1976), Государственной премии Татарской АССР им. Г. Тукая (1958), автор полотен, посвященных истории и культуре татарского народа, мастер исторического и бытового жанра, портрета и натюрморта.

December 23, 2019, marks the birth centenary of artist Haris Abdrakhmanovich Yakupov. His life story is the history of fine arts in the Republic of Tatarstan. A hundred years. The gallery of images depicting this century is probably the most extensive and controversial. As time passed, we can say that Haris Yakupov occupies a worthy place in this gallery. Many artists captured the milestones of the Soviet country in their own way. Haris Yakupov was working at a certain point in history when the professional art of the Tatar people was formed. It is symbolic that our hero was actually the same age

as his republic, which was formed on May 27, 1920. Haris Yakupov himself said that since childhood he had observed the traditional lifestyle of the Tatar craft population from Zakabanye. These observations later found their reflection in his work. After graduating from the Kazan Art College in 1940, Yakupov, like many representatives of his generation, entered life wearing a military uniform. He joined World War II exactly one month after it broke out, on July 22, 1941 - and went all the way from Moscow to Prague, so he knew the war firsthand, as he described it in many graphic works and paintings.

In his memoirs, Haris Yakupov tells how later he was admitted to the sanctum sanctorum of the country, the Moscow Kremlin, to paint his contest work: for its composition, he needed to paint the internal appearance of the Kremlin. He was accompanied by an armed guard, vigilantly watching every move of the artist. The former front-line soldier Yakupov told the guard that he shouldn't try to frighten him with a gun, since he himself used to carry the same one for four years running. Yakupov came back from the war with military awards. The young front-line soldier was awarded the medal "For Military Merit", the Order of the Red Star, the Order of the Patriotic War II of the Second Degree (We all sought to win). There was another battle trophy - more than two hundred and fifty sketches made by him at the places of the ongoing battles. Later, they would both provide a basis for his future works and present an interest as talented graphic works.

Yakupov's early period of work, from the late 1940s, was the time when his big talent developed, immediately attracting attention. He won a number of difficult all-Union competitions. The work of Haris Yakupov was noticed by the recognized masters of Soviet art: Arkady Plastov, perhaps the most outstanding artist of the country, highly appreciated his work. In 1946, Yakupov had an internship at "Vsekokhudozhnik" Moscow Central Studio of Boris Johanson, the very one who painted "Interrogation of the Communists" in 1933, which became a classic of socialist realism.

In 1947, Haris Yakupov joined "The Union of Artists", and in 1951, at the age of thirty, he became chairman of the Union of Artists of Tataria [Chervonnaia]. Haris Yakupov remained in office for over twenty years, until 1975. During this time, he was far from being just the formal head of the creative association of Tatar artists. Under him, the Tatarstan Union of Artists became one of the leading and one of the largest unions in the USSR. The opening of the Union's exhibition hall was the event of republican significance. The zonal art exhibitions "The Big Volga" were held. The fact that Yakupov was first elected a corresponding member of the Academy of Arts, and later, in 1997, a full member of the Russian Academy of Arts, was an indicator of the significance of his contribution to the development of national art. As effective was his activity as the head of the creative workshop at the Academy of Arts, this creative graduate school of young artists. In the course of thirty years, this workshop brought up such dissimilar artists as Shamil Shaydullin, Zufar Gimaev, Farid Yakupov, Stanislav Slesarsky, as well as other interesting, original painters.

Having come to art in the post-war1950s, the period which was characterized by a detailed depiction of the plot, fact, and event, Haris Yakupov painted using the language of his time. His art is figurative, the details are thoroughly reproduced, his compositions resembling theatrical stage scenes. However, the young author managed to capture the ideological content of his era. As early as in 1951, he achieved unprecedented success: together with Lotfulla Fattakhov, he received the third-degree Stalin Prize for the painting "Signing a Decree on the Formation of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic". The plot and the skill of execution, characterizing this work, were greatly appreciated by the public. The picture shows the moment of signing the Decree on the formation of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic. Its characters, surrounded by the representatives of the Tatar people, are M. Kalinin, the chairman of the All-Russian Central Executive Committee; I. V. Stalin, a member of the Revolutionary Military Council of the RSFSR; V. Ulyanov (Lenin), the chairman of the Council of People's Commissars.

Using the same manner of painting, but with a greater emotional stress, Yakupov executes another, no less resonant picture "Before the Verdict (Musa Jalil)" (1950–1954, the Museum of Fine Arts of the Republic of Tatarstan). In the best traditions of socialist realism, the artist captured the moral feat of the hero poet, whom he, as a teenager, had seen in 1930s with his own eyes.

Yakupov's manner of painting changed throughout his career. The changing times required new heroes and new forms of art. The author's figurative world also underwent changes. In the 1960s and 80s, the artist's manner shifted from detailed drawings to more generalized, collective, and monumental images. In that period, the national

originality of the author's creative manner was clearly seen in the color and composition of his paintings. The main character of his paintings was a generalized image of his time - a simple person whose hands create a new peaceful life. His characters were oil workers, builders of the KamAZ auto giant, and village workers – milkmaids, shepherds, and combine harvesters. The gallery of images of that time included such works as "Strong People" (1964), "The Gold of Tataria" (1974), "Chelninsky Beauties" (1975) and many others.

The theme of the war, disclosed by Yakupov in his frontline sketches, ran through his lifetime creative work. The images of paintings on the war theme were deeply felt by the author. An example is the triptych "A Flight to Freedom" (1964–1971), dedicated to the feat of Senior Lieutenant Mikhail Devyatayev, a fighter pilot, the Hero of the Soviet Union, who was able to escape from a Nazi concentration camp piloting a taken over bomber. The artist and his hero were almost the same age, partly why H. Yakupov so deeply felt the theme of this triptych.

The confessional painting "The Artist. Frontline Roads "(1985) is like a window taking you to the past. This is his self-portrait, a certain look at himself and his difficult front-line youth after forty years had passed.

In Haris Yakupov's legacy, there is a work connected with the history of the University. This is a big picture "Kazan Students. The Year of 1887" [Tatarskii entsiklopedicheskii slovar', p. 683]. The author worked on it for almost ten years. Its creation was timed to coincide with the centennial of the student gathering, in which V. Ulyanov, a first-year student of the law faculty, was directly involved. This panoramic painting depicts a dramatic clash between the university administration and students, demanding reforms in university life. With historical meticulousness the artist reproduced the interior details of the Assembly Hall and the elements of the characters' clothing: a portrait of the emperor, a chandelier, student jackets and an overturned Viennese chair. It is interesting to note that the creative reconstruction of the hall, made by Haris Yakupov in the late 1970s, is close to the scientifically restored interior of the "Imperial Assembly Hall", which was made much later, at the present time.

Another topic worthy of attention is the union of art and poetry. If the painting "Before the Verdict" is devoted primarily to the poet Musa Jalil's feat, the triptych "In Memory of Gabdulla Tukay" (2000) is a visual incarnation of Tukay's poetry in painting. This is a story allegorically depicting the figurative world of the poet.

The latest exhibitions of the artist introduced us to the intimate part of his works. Here, Haris Yakupov presents himself as a talented multifaceted painter and lyrical artist. Quite a number of portrait images pass in front of the viewer. These are the artist's relatives and friends, and simply his contemporaries.

Haris Yakupov strongly felt kinship with nature. His still lifes, depicting simple things, are distinguished by a wonderful performance maestry.

As for the originality of the painter, it should be noted that his art organically combined the trends and plots of time with national expressiveness. The national element in the art of the Tatar artist Haris Yakupov manifested itself primarily in the decorative bright color spots originating from folk decorative and applied art and his tendency towards monumental flatness of composition. The characters of the artist's paintings, like the details of the national costume, are distributed in large spots along the plane of the canvas, thereby creating a bright, positive imaginative solution. It is the positive sound of creativity that is the main content of his art.

The artist was understood and accepted by his contemporaries. In the history of the republic it is difficult to name another cultural figure who would receive the same attention. Haris Yakupov, in addition to the already mentioned military awards, was awarded the highest orders of the USSR - the Orders of Lenin, Friendship of Peoples, the "Badge of Honor", "For Merit to the Fatherland" 4th degree, "For Merit to the Republic of Tatarstan". In addition to the Stalin Prize of 1951, in 1976, he was awarded the State Prize of the RSFSR named after I. E. Repin for his paintings "Chelninsky Beauties" and "Advanced Breeders – Shepherds N. Ziganshin, Sh. and G. Shakirov." In 1958, H. Yakupov and L. Fattakhov received the Republican Prize of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic named after G. Tukay for their illustrations to the book of Tatar folk tales.

He was awarded the title of People's Artist of the RSFSR in 1963, and in 1980, Yakupov received the highest honorary title of the country: "People's Artist of the USSR".

From 1971 to 1974, Yakupov combined his creative work with the public activities of a deputy of the Supreme Soviet of the USSR.

The whole life of the artist was inextricably linked with the fate of his country, its history, val-

ues and culture. All the creative work of the painter suggests that he was worthy of his destiny and the grateful memory of posterity.

References

Chervonnaia, S. M. *Kharis Iakupov* [Kharis Yakupov]. 160 p. Leningrad, Khudozhnik RSFSR. (In Russian)

My vse stremilis' k pobede... Iz frontovykh al'bomov Kharisa Iakupova (2015) [We All Strove for Victory ... *From the Front-Line Albums of Haris Yakupov*]. Al'bom-katalog. 176 p. Kazan, Zaman, il. (In Russian)

Tatarskii entsiklopedicheskii slovar' (1998) [Tatar Encyclopedic Dictionary]. Pod red. M. Kh. Khasanova. 703 p. Kazan, Institut Tatarskoi entsiklopedii AN RT. (In Russian)

К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ЖИВОПИСЦА ХАРИСА ЯКУПОВА

Михаил Константинович Яо,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Mihail.Yao@kpfu.ru.

Юлиана Геннадьевна Еманова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
emanova-yao@mail.ru.

23 декабря 2019 года исполняется 100 лет со дня рождения художника Хариса Абдрахмановича Якупова. Век. Его история жизни – история изобразительного искусства Республики Татарстан. Галерея образов этого столетия, наверное, самая обширная и противоречивая. С высоты времени можно сказать, что Харис Якупов занимает в этой галерее свое достойное место. Многие художники по-своему запечатлевали вехи советской страны. Харис Якупов попал в ту точку истории, когда шел процесс становления профессионального изобразительного искусства татарского народа. Символично, что наш герой фактически ровесник своей республики, образовавшейся 27 мая 1920 года. Сам Харис Якупов рассказывал, что с детства наблюдал традиционный жизненный уклад татарского ремесленного населения Закабанья. Эти наблюдения позднее отразились в его творчестве. Закончив в 1940 году Казанское художественное училище, Якупов, как и многие представители его поколения, вступил в жизнь в гимнастерке призывника. Он встретил Великую Отечественную войну ровно через месяц после ее начала – 22 июля 1941 года – и прошел весь путь войны от Москвы до Праги, так что войну он познал не понаслышке, о чем и рассказал во многих графических и живописных работах.

В своих воспоминаниях Харис Якупов рассказывает, как позднее для написания конкурсной работы он был допущен в святая святых страны – Московский Кремль, чтобы написать необходимый для композиции внутренний вид кремля. Его сопровождал строгий охранник с автоматом, зорко следящий за каждым действием художника. Фронтовик Якупов сказал ему, что не стоит пугать его автоматом, так как он сам носил такой же четыре года, не снимая. С фронта Якупов пришел кавалером боевых наград. Молодой фронтовик был награжден медалью «За боевые заслуги», орденом Красной Звезды, орденом Отечественной войны II степени [Мы все стремились к победе]. Был еще один боевой трофей – более двухсот пятидесяти зарисовок, сделанных им на местах проходивших боев. Позднее они не только станут материалом для будущих работ, но и сами по себе вызовут интерес как талантливые графические произведения.

Ранний период его творчества, начавшийся в конце1940-х годов, можно рассматривать как время становления нового крупного таланта, сразу обратившего на себя внимание. Он побеждает в сложных всесоюзных конкурсах. Творчество Хариса Якупова привлекло внимание признанных мастеров советского искусства, о его работах высоко отзывался едва ли не самый выдающийся художник страны того времени – Аркадий Пластов. В 1946 году Якупов стажировался в московской Центральной студии «Всекохудожник» Бориса Йогансона – того са-

мого, который написал в 1933 году картину «Допрос коммуниста», ставшую классикой социалистического реализма.

В 1947 году Харис Якупов вступает в «Союз художников», а в 1951 году, в тридцать с небольшим лет, он становится председателем Союза художников Татарии [Червонная]. На этом выборном посту Харис Якупов оставался свыше двадцати лет, до 1975 года. За это время он был далеко не формальным главой творческого объединения татарских художников. При нем Союз художников Татарстана стал одним из ведущих и самых крупных союзов в СССР. Республиканским событием стало открытие выставочного зала союза. Стали проводится зональные выставки искусства «Большая Волга». Само избрание Якупова сначала членом-корреспондентом Академии Художеств, а позднее, в 1997 году, действительным членом Российской академии художеств является показателем значимости его вклада в развитие национального искусства. Также эффективна была его деятельность в качестве руководителя творческой мастерской Академии Художеств – этой творческой аспирантуры молодых художников. За тридцатилетнюю деятельность эта мастерская воспитала таких не похожих друг на друга художников, как Шамиль Шайдуллин, Зуфар Гимаев, Фарид Якупов, Станислав Слесарский, а также других интересных, самобытных живописцев.

Придя в искусство в послевоенные пятидесятые, для которых свойственно подробное запечатление сюжета, факта, события, Харис Якупов пишет на языке своего времени. Его искусство фигуративно, подробно воспроизводит детали, композиции напоминают театральные мизансцены. Однако в них молодому автору удавалось запечатлеть идейную содержательность эпохи. Уже в 1951 году он добивается небывалого успеха: получает вместе с Лотфуллой Фаттаховым Сталинскую премию третьей степени за картину «Подписание декрета об образовании Татарской АССР». Эта работа вызвала большой общественный резонанс как сюжетом, так и мастерством исполнения. На картине изображен момент подписания Декрета об образовании Татарской АССР, а персонажами выступают председатель ВЦИК М. Калинин, член Революционного военного совета РСФСР И. В. Сталин, председатель СНК В. Ульянов (Ленин), окруженные представителями татарского народа.

В той же живописной манере, но с большим эмоциональным напряжением написана другая, не менее резонансная картина Якупова «Перед приговором (Муса Джалиль)» (1950–1954 гг., Музей изобразительных искусств Республики Татарстан). В лучших традициях социалистического реализма художник запечатлел нравственный подвиг поэта-героя, которого видел своими глазами еще в тридцатые годы будучи подростком.

На протяжении всего творческого пути развивалась живописная манера Якупова. Меняющаяся современность требовала новые художественные формы и новых героев своего времени. Претерпевал изменения и образный мир автора. В 1960–80-е годы манера художника от конкретной зарисовки переходит в более обобщенный, собирательный, монументальный образ. По колориту и особенностям композиции в картинах этого времени более ощутимо национальное своеобразие творческой манеры автора. Главным героем его картин становится обобщенный персонаж своего времени – простой человек, руками которого созидалась новая мирная жизнь. Его герои – это нефтяники республики, строители автогиганта КамАЗ, работники села – доярки, пастухи, комбайнеры. В галерее образов того времени такие работы, как «Сильные люди» (1964), «Золото Татарии» (1974), «Челнинские красавицы» (1975) и многие другие.

Тема войны, открытая Якуповым еще во фронтовых зарисовках, стала сквозной в его творчестве. Глубоко прочувствованы образы картин, посвященных войне. Примером может служить триптих «Полет на свободу» (1964–1971), посвященный подвигу гвардии старшего лейтенанта, летчика-истребителя, Героя Советского Союза Михаила Петровича Девятаева, который смог совершить побег из концлагеря на угнанном им бомбардировщике. Художник и его герой – почти ровесники, отчасти и поэтому Х. Якупов так глубоко прочувствовал тему этого триптиха.

Как окно в прошлое воспринимается исповедальная картина «Художник. Дороги фронтовые» (1985). Это автопортрет, своеобразный взгляд через сорок лет на самого себя и на свою трудную фронтовую молодость.

В наследии Хариса Якупова есть произведение, связывающее его творчество с историей университета. Это большая картина «Казанские студенты. Год 1887» [Татарский энциклопедический словарь, с. 683]. Над ней автор работал

в течение почти десяти лет. Ее создание было приурочено к столетнему юбилею студенческой сходки, в которой непосредственное участие принимал студент первого курса юридического факультета В. Ульянов. Это полотно-панорама изображает драматическое столкновение администрации университета со студентами, требующими преобразований университетской жизни. Художник с исторической скрупулезностью воспроизвел детали интерьера актового зала и элементы одежды персонажей: портрет императора, люстру, студенческие куртки и опрокинутый венский стул. Интересно отметить, что творческая реконструкция зала, сделанная Харисом Якуповым в конце 1970-х годов, близка к научно восстановленному интерьеру «Императорского актового зала», сделанному значительно позднее уже в нынешнее время.

Еще одна тема достойна внимания – союз искусства и поэзии. Если картина «Перед приговором» была посвящена прежде всего подвигу поэта Мусы Джалиля, то триптих «Памяти Габдуллы Тукая» (2000) предстает как визуальное воплощение в изобразительном искусстве поэтики Тукая. Это рассказ, аллегорически изображающий образный мир поэта.

Последние выставки художника познакомили нас с камерной стороной его творчества. Здесь Харис Якупов предстал талантливым многогранным живописцем-лириком. Перед зрителем прошла анфилада портретных образов. Это родные и близкие художника, друзья и просто современники.

Харис Якупов тонко чувствовал природу. Его натюрморты, изображающие простые вещи, отличаются замечательной маэстрией исполнения.

Если говорить о своеобразии художника, то необходимо отметить, что в его искусстве органично соединились веяния времени и сюжетика с национальной выразительностью. Национальное в искусстве татарского художника Хариса Якупова проявилось прежде всего в декоративности ярких цветовых пятен, происходящих от народного декоративно-прикладного искусства, его склонности к монументальной плоскостности композиции. Персонажи картин художника, точно детали национального костюма, распределяются крупными пятнами по плоскости холста, создавая этим яркое, позитивное образное решение. Именно позитивное звучание творчества является главным содержанием его искусства.

Художник был понят и принят современниками. В истории республики трудно назвать другого деятеля культуры, кто был бы удостоен таким же вниманием. Харис Якупов, кроме уже упомянутых военных наград, был удостоен высшими орденами СССР – орденами Ленина, Дружбы народов, «Знака почета», «За заслуги перед Отечеством» 4-й степени, «За заслуги перед Республикой Татарстан». Кроме Сталинской премии 1951 года, он также был удостоен в 1976 году Государственной премии РСФСР им. И. Е. Репина за картины «Челнинские красавицы» и «Передовые животноводы – пастухи Н. Зиганшин, Ш. и Г. Шакировы». В 1958 году, вновь совместно с Л. Фаттаховым, Х. Якупов получает Республиканскую премию Татарской АССР им. Г. Тукая за иллюстрации к книге татарских народных сказок.

Звания народного художника РСФСР мастер был удостоен в 1963 году, а в 1980 году получил высшее почетное звание страны «Народный художник СССР».

Творческую деятельность Якупов совмещал с активной общественной работой депутата Верховного Совета СССР с 1971 по 1974 годы.

Вся жизнь художника была неразрывно соединена с судьбой страны, ее историей, ценностями и культурой. Все творчество живописца говорит о том, что он достоин своей судьбы и благодарной памяти потомков.

Литература

Мы все стремились к победе... Из фронтовых альбомов Хариса Якупова. Альбом-каталог. Казань: Заман, 2015. 176 с., ил.

Татарский энциклопедический словарь / под ред. М. Х. Хасанова. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998. 703 с.

Червонная С. М. Харис Якупов. Л.: Художник РСФСР. 160 с.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-160-168

REVIEW OF ERZHAN ALKAYA AND ZOYA KİRİLLOVA'S MONOGRAPH "KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL. TARİH. KÜLTÜR). – İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2018. – 670 p."

Ferit Yusupovich Yusupov,
Centre for the Development of Traditional Culture
Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan,
66/33 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
ferits@yandex.ru.

The monograph under review is called "Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)". – Istanbul: Kesit yayınları, 2018. – 670 p. ("Baptized Tatars (Language. History. Culture") – Istanbul: Kesit Publishing house, 2018. – 670 p.). It was published in Istanbul in Kesit Yayınları publishing house. One of its authors, Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literature at the University of Firat (Turkey, Elazig) Erzhan Alkaya, is known throughout the Turkic world and the general scientific community of Tatarstan for his works on the Tatar language and Tatar dialectology. The other author is Zoya Kirillova - Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology at Kazan (Volga region) Federal University. The problems of language and history of Kryashens are investigated in this book, based on rich scientific and factual material. Special attention is paid to the complicated history of the Kryashens, and the formation of ethnic and religious groups of the Tatar nation. Quite clearly the book describes the activities of the baptized Tatar community. The demographic data is presented in the historical context. The article analyzes the dialects of ethnographic groups common in the neighboring national republics and regions, bordering the Republic of Tatarstan. When describing territorial dialects, the authors use the systemic-synchronous method, which allows them to show their current state and functionality. Each chapter of the book has reasonable arguments and conclusions.

The Appendix contains rich linguistic material, samples of folk culture, ethnographic studies, numerous photographs, which make it possible to realize the spiritual and material culture of the baptized Tatars.

Key words: Tatars, Kryashens, baptized Tatars, ethnic groups of the baptized Tatars, dialects of the baptized Tatars, history of the baptized Tatars.

Erzhan Alkaya was born in 1973 in Elazig, the Eastern part of Turkey. After graduating from primary, secondary schools, and Lyceum, in 1990 he entered the Department of the Turkish language

and literature of Firat University. In 1994– 1996 he taught the Turkish language at a school in the Nydinsky region. In 1996, he defended his thesis on "Şeyyad Isa, Ahvâl-i Kıyâmet (Metin-Inceleme-Indeks)" under the guidance of the famous Turkish linguist, Professor Ahmet Buran. In 2002, he defended the thesis on "Kuzey Türk Grubu Lehçelerinde Edatlar / Auxiliary vocabulary groups in the Northern group of the Turkish languages", in 2014, the doctoral thesis on "The Mishar Tatar Turkish language" followed. Since 2004, his scientific activity was connected with Firat University, where he first worked as an Assistant Professor, then an Associate Professor. Since 2015, Erzhan Alkaya has been a Professor and the Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literature of Firat University. Erzhan Alkaya is the author of 12 books and numerous articles, he devoted his research work to modern Turkic languages, especially the Kipchak languages. Tatar readers are well acquainted with his books "Groups of Auxiliary Words in Northern Turkic Languages" (Elazig, 2007), "Tatar Turkish Language of Siberia" (Ankara, 2008), published in 2008 in Turkish publishing house of Turkish Studies, "The Tatar Language of Mishars" (Turkey), published in 2014 in Istanbul by Kesit publishing house.

Zoya Kirillova was born in 1974 in Tatarstan. After successful graduation from high school she entered the Faculty of Tatar Philology, History and Oriental Languages of Kazan State University. In 1996, she started working at Kazan State University in the Department of Tatar as a Foreign Language. In 1996–1997, she taught Tatar at the Department of Altai Languages at the University of Szeged in Hungary, in 1997 - at the Free University of Berlin. In 2000, she completed her postgraduate course at Kazan University and defended her thesis. Zoya Kirillova is a Tatar of Kryashen nationality - the author of two monographs on the Tatar language, ten textbooks, more than 150 scientific articles. Now Zoya Kirillova is an Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology of Kazan (Volga region) Federal University.

Kryashen Tatars. Who are they?

The complexity of the dialect and speech systems of the language proves, first of all, that various ethnic groups took part in the formation of the nation speaking this language, or for many years they were under its strong influence. A classic example of this is the Tatar language. Since ancient times, the Tatars exchanged traditions and customs with neighboring nations, as well as increased in number at the expense of other peoples who inhabited their state. The ancient Bulgars, who are considered to be the ancestors of the Tatars, living in the North Caucasus on the shores of the Caspian sea, did not achieve their dreams of freedom and well-being after they had left the Khazar Kaganate. The Khazars could not forgive the Bulgars their move. They were considered to be the destroyers of the khanate, and had to be returned. In a short time of independent life the Bulgars became one of the leading nations in the Eurasian space. During the 10th anniversary celebrations of the Ancient Bulgarian state the Khazars poisoned Kubrat Khan. Rich people who did not want to return to the Khazar khanate were kidnapped with their people and cattle. Tired of these misfortunes the Bulgars left the warm steppes, in which they had lived for centuries, and moved North along the Volga river. The beautiful nature of the Volga region was very favorable for the Bulgars who were engaged in farming.

The Bulgars who arrived in the basin of the Middle Volga and Lower Kama quickly found a common language with the ancient ancestors of the modern Finno-Ugric peoples who inhabited those lands at that time. There are no known cases of conflicts and wars between the Volga Bulgars and the local peoples of the region in the history. It should be assumed that the Volga Bulgars, who had a high cultural and economic level, exerted a strong influence on the local people. During the Golden Horde and then the Kazan khanate, most of the local peoples merged with the Bulgar-Tatars who had moved to the territory of these regions. In 922, a part of them adopted Islam denying their pagan heritage.

When it comes to the fact that the Volga Bulgars accepted Islam, one might think that all the peoples, living in Volga Bulgaria, simultaneously became Muslims. Only after many centuries it became clear that it was not so. Let us remember the Chuvash, who formed a significant part of the Volga Bulgaria population. Where were they when everyone else accepted Islam? It means such groups were not only among the Chuvash. How could the Turkic-speaking peoples, the Kryashen Tatars in the future, preserve their "religion" for 5-6 centuries? To answer these questions it is necessary to be well aware of the Kryashen Tatars' ethnogenesis. The authors of the estimated monograph offer the reader three versions, trying to explain the origin of the Kryashens. According to the first version, the Kryashen Tatars are the ancestors

of the Tatars who had become Muslims before Kazan was conquered. In this case we should not forget that most of those Muslims eventually returned to their religion after the religious Amnesty of the Empress. According to the second version, the Kryashens are the grandchildren of the Bulgars who did not accept Islam in the 4th-14th centuries, as well as the Nogais who profess Christianity. Unfortunately, there is no evidence substantiating these facts in historical documents. According to the third version, the baptized Tatars are the Christian Tatars, who appeared during the russification and christianization of Muslims, as well as all the peoples of the Volga region. To confirm this hypothesis, it is worth noting that part of the Kryashen Tatars was once Finno-Ugric tribal peoples, who eventually lost their language while living among the Bulgarian and Kazan Tatars. Researchers, studying the Kryashen dialects, explain some features in their speech as a Finno-Ugric substrate. For example, Turkic languages are not characterized by a labial sound [a]. This feature is inherent only in the Tatar and Uzbek languages. It entered the Uzbek language under the strong influence of the Persian language, and in Tatar it remained as a Finno-Ugric substrate. In the development of the Tatar language this phenomenon first appeared in the Near Kazan dialect, on which the Tatar literary language is based. Since ancient times it has been adopted as a literary language in the region of Finno-Ugric tribes' compact residence. These and other similar features indicate that some Kryashen groups possess Finno-Ugric origins. On the contrary, the pronunciation of the sound [a] with a distinctive shade in comparison with other vowels clearly indicates that the Kryashen Tatars were in close contact ancient Turkic languages. The authors of the monograph under review associate various pronunciation variants of some sounds in the Kryashen dialects with the processes mentioned above. This confirms that non-Turkic peoples also participated in the formation of the Kryashen Tatars.

The main part of the monograph is devoted to the scientific description of the Kryashen Tatar dialects. We can say it is excellently performed. The authors, like the authors of the previous works, believe that the Kryashen Tatars have the following groups and dialects. Most of them are spread on the territory of the Republic of Tatarstan: 1) the Near Kazan Kryashens and Zakashansky kryashenskiy dialect; 2) the mountain Kryashens and mountain kryashenskiy dialect; 3) the Kryashens of Chistopol and Chistopolsky kryashensky dialect; 4) the Nagaibaksky Kryashens (or Nagaybaksky) and Nagaybaksky kryashensky dialect; 5) the Kryashens of Nizhnekamsk and Nizhnekamsk kryashensky dialect. The status of the last group of the Kryashen dialects is quite controversial, its formation as an independent dialect is not fully confirmed.

We will not discuss independent dialects here but study the language areal covering a rather large region. Dialectological atlas materials do not indicate that there are isoglosses or groups of isoglosses very different from each other in this region. The isoglosses, given in the Atlas, are not opposed to other Kryashen dialects, but are their continuation. Dialectology and materials of linguistic geography show that the Kryashen dialects are generally unambiguous. Therefore, we can say that only the dialect of the Chistopol Kryashens possesses features peculiar to the Mishar dialect of the Tatar language.

It should be noted that a wealth of scientific research has been conducted on the dialects of the Kryashen Tatars. Special attention in this area should be paid to the works of our respected mentor – Naziya Burkhanova. In the course of studying the Tatar dialects spread beyond Kazan, she accumulated rich material about the dialects of the Kryashen Tatars and proposed the principles of grouping these dialects, based on phonetic and grammatical features. Flera Bayazitova was the first to study the dialects of Kryashen Tatars in the lower basin of the Kama River by using the method of linguistic geography. She created a linguistic Atlas of the region. In 1986, as a result of lengthy research, she published a monograph "Dialects of the Tatars-Kryashens in Comparative Coverage" and numerous articles on the spiritual and material culture of the Kryashens-Tatars in Moscow publishing house "Nauka". F. Yu. Yusupov, studying the dialect of the Nagaibak Tatars, common in the Chelyabinsk region of Russia in comparison with the dialects of the southern Urals and the Urals, prepared a linguistic Atlas of the region and published articles on the dialects of the Nagaibak Tatars. The monograph of Erzhan Alkaya and Zoya Kirillova on the Kryashen Tatars is based on the above mentioned material, in addition, the authors enriched these studies with their personal observations and original thoughts.

The monograph describes in detail the phonetic system of the Kryashen Tatars' dialects. While covering the linguistic aspects of the dialects, the authors turn to the methods, used in the study of languages that do not have written sources. There-

fore, the students can clearly see the dialects of the Kryashen Tatars as a full-fledged system. As a result, the structure of the dialects resembles the structure of academic grammars. Of special importance in this chapter is the description of the dialectal system of sounds closely connected with the ancient Turkic language. This historical-comparative approach, unfortunately, has remained one of the weakest sides of Tatar dialectology to the present day. The other achievement of the monograph is the section on the Kryashen dialects' word formation. This area is not found in Tatar dialectology either. Unfortunately, Tatar dialectologists in general have failed to single out the models of word formation in the dialects. The description of word groups in the Kryashen dialects is given in terms of grammatical meanings + grammatical forms accepted in linguistics. This certifies to a profound academic education of the authors.

The authors of the monographs using their personal materials and the works published earlier have come to the conclusion that the Kryashen Tatars' dialects are very close to each other and have much in common with other dialects of the Tatar language according to the key indicators. On the basis of rich linguistic material, collected on territorial dialects, the authors come to the conclusion that these dialects do not possess the status of an independent language. Their features, distinctive from the Tatar literary language, should be evaluated only as territorial features of different groups. These opinions of our scientists coincide with the opinion of experts in the field of general linguistics and sociolinguistics. In their opinion, not every language can have its own system of dialects. In order to determine the system of dialects or dialects of a particular language, it is necessary to determine the features of the distribution area of the language in relation to the tiers of the language. If these features are systematically opposed to the dialects of residents from other regions, they are regarded as independent dialects of this language. An important condition for the confrontation of systems is that it is intended for all tiers of the language (the system of sounds, systemic sound shifts, grammatical structure, oppositions in certain groups of vocabulary...). In the case of non-system nature of these contradictions, these phenomena should be considered only as features related to the geographical or economic specifics of the region, or as personal features of individuals, rare archaisms or neologisms invented by famous people. If the differences, observed in the dialect, do not exceed 40% in relation to the reference language, these differences are characteristic of the dialect or patois. With the volume of such phenomena up to 50–70%, this language should be considered as a "brother - language" (language of the same origin) in relation to the linguistic standard with which it is compared. With territorial differences of 70% or more, it is perceived as the language of another system. The common elements in the Kryashen Tatars' dialects, when compared to other dialects of the Tatar language and in relation to the literary language, constitute more than 90%.

By researching the hypothesis of the Tatars-Kryashens' origin from a scientific point of view, by comparing their lives with other groups of the Tatar people, by using historical-comparative and systemic-synchronous methods in studying their dialects, the authors have come to the conclusion that the Kryashen Tatars are a religious distinctive group of the Tatar people. From the dialectal point of view they can be divided into the Kazan (Middle) and Mishar dialects. The scientific monograph of Erzhan Alkaya and Zoya Kirillova "Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)". - Istanbul: Kesit yayınlari, 2018) - should be regarded as an outstanding achievement of Turkic and Tatar linguistics. Based on new research methods and with its in-depth analysis of linguistic materials, it will serve as an example for studying languages of different systems.

ERCAN ALKAYA, ZOYA KİRİLLOVA «KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL. TARİH. KÜLTÜR) » (İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2018. 670 s.) МОНОГРАФИЯСЕНӘ БӘЯЛӘМӘ

Ферит Йосыф улы Йосыпов,
Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге,
420015, Россия, Казан ш., Пушкин ур., 66/33 нче йорт,
ferits@yandex.ru.

Бәяләмәдә төрки дөньяга һәм Татарстан фәнни җәмәгатьчелегенә татар теле, аның диалектлары, этник төркемнәре буенча үзенең бай һәм тирән мәгълүмати монографияләре белән яхшы таныш булган Фырат (Төркия) университеты профессоры, хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлары бүлеге мөдире Әрҗан Алкая һәм Казан (Идел буе) федераль университетының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты Зоя Кириллова авторлыгында 2018 елда Истанбул шәһәренең Кәсит нәшриятында басылып чыккан «Керәшен татарлары (Тел. Тарих. Мәдәният)» дигән монографиясенә тирән анализ ясала. Ф. Йосыпов монография авторларының, «керәшен проблемасы»н чишкәндә, комплекслы алымнар кулланып, тирән һәм исбатланган дәлилләргә килүләре турында яза. Китапта керәшен татарларының тарихы, керәшен җәмәгатьчелегенең узганы һәм хәзерге чорлардагы эшчәнлеге, яшәгән җирләре, керәшен татарларының төрле чорлардагы сан исәбе, аларның атаклы кешеләре һәм бигрәк тә керәшен татарларының сөйләшләре турында бай мәгълүмат бирелә. Әйтергә кирәк, авторлар, тикшерү барышында системалы-синхрон метод куллану бәрабәренә исбатланган фикерләре аркылы, дөрес нәтиҗәләргә килгәннәр. Хезмәтне бәяләү дәвамында авторларның тагын бер уңышлы алымнарын билгеләми булмый. Алар фикерләрен дәлилләү фактлары буларак, керәшен татарлары сөйләшләреннән алынган текстларны, халык әдәбияты үрнәкләрен, этнографик этюдларны, фоторәсемнәрне дә киң кулланганнар һәм шулар хисабына китапның фәнни һәм мәгълүмати кыйммәтен тагын да арттыруга ирешкәннәр. Шуны да ассызыкларга кирәк: ошбу китап гомуми тюркология, татарика фәннәрен үстерүгә зур өлеш кертүче хезмәт буларак бәяләнергә лаеклы.

Төп төшенчәләр: татарлар, керәшен татарлары, керәшен татарларының этнографик төркемнәре, керәшен татарлары сөйләшләре, керәшен татарлары тарихы.

Әрҗан Алкая 1973 елда Төркиянең көнчыгыш тарафында урнашкан Элазыг шәһәрендә туган. Анда башлангыч, урта мәктәп һәм лицейны тәмамлап, 1990 елда Фырат университетының төрек теле, әдәбияты бүлегенә укырга керә. 1994–1996 елларда Нигдә өлкәсендә мәктәптә төрек теле укыта. 1996 елда атаклы төрек теле белгече профессор Әхмәт Буран җитәкчелегендә язылган «Şeyyad İsa, Ahvâl-i Kıyâmet (Metin-İnceleme-İndeks)» исемле диссертациясен, 2002 елда «Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar/Төрек телләренең төньяк төркемендә ярдәмче сүз төркемнәре» исемле диссертациясен, 2014 елда «Татар мишәр төрекчәсе» дигән темага докторлык диссертациясен яклый. 2004 елдан аның фәнни эшчәнлеге Фырат университеты белән бәйләнгән, ул анда башта доцент ярдәмчесе, аннары доцент вазифаларын башкара. 2015 елдан башлап Әрҗан Алкая – Фырат университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар бүлегенең профессоры һәм мөдире. Үзенең фәнни иҗатын хәзерге төрки телләргә, аеруча кыпчак телләренә багышлаган Әрҗан Алкая – 12 китап һәм күп санлы мәкаләләр авторы. Татар укучысы аның «Төньяк төрки телләрдә ярдәмче сүз төркемнәре» (Элазыг, 2007), 2008 елда Төркиянең Turkish Studies нәшриятында (Әнкара, 2008) басылып чыккан «Сибирия татар төрекчәсе», 2014 елда Истанбулда Kesit нәшриятында дөнья күргән «Татар мишәр төрекчәсе» китаплары аша яхшы белә.

Зоя Кириллова 1974 елда Татарстанда туган. Урта мәктәпне уңышлы тәмамлаганнан соң, Казан дәүләт университетының татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетына укырга керә. 1996 елда Казан дәүләт университетының татар телен чит тел буларак укыту кафедрасында эшли башлый. 1996–1997 елларда Венгриянең Сегед университеты Алтай телләре бүлегендә, 1997 елда Берлинның Азат университетында татар телен укыта. 2000 елда, Казан университетының аспирантурасын тәмамлап, кандидатлык диссертациясен яклый. Чыгышы

белән керәшен татарларыннан булган Зоя Кириллова – татар теле буенча ике монография, 10 дәреслек, 150дән артык фәнни мәкалә авторы. Хәзерге көндә Зоя Кириллова – Казан (Идел буе) федераль университетының гомуми теле белеме һәм тюркология кафедрасы доценты.

Керәшен татарлары. Кемнәр алар?

Телләрнең диалект яки сөйләш системалары катлаулы булулары, беренче чиратта, шул телдә сөйләшүче халыкның формалашуында төрле этник төркемнәр катнашуы яки күп еллар буе аларның көчле йогынтысы астында булулары турында сөйли. Татар теле моның классик мисалы булып тора. Тарихның бик борынгы чоңгылларыннан башлап, татарлар күрше кавемнәр белән тел, гадәт алмашып кына яшәмәгәннәр, бәлки, тора-бара, үз дәүләтләре эчендә яшәгән башка халыклар исәбенә дә арта торганнар. Хазар диңгезе буйларында, Төньяк Кавказ туфракларында яшәгән татарларның бабалары булып саналган борынгы болгарлар, Хазар Каганатын ташлап чыгып киткәннән соң да, хыялланган иреклекләренә, иминлекләренә ирешмәгәннәр. Хазарлар болгарларның бу гамәлләрен һич кенә дә гафу итмәгәннәр. Аларны ханлыкны таркатучылар итеп санаганнар, төрле юллар белән болгарларны үзләренең ханлыкларына кире куып кайтарырга тырышканнар. Кыска гына вакыт мөстәкыйль яшәү шартларында, болгарлар Евразия киңлекләрендә алдынгы дәүләтләр рәтенә чыкканнар Борынгы Болгар дәүләтенең 10 еллык юбилей мәҗлесендә хазарлар Кубрат ханны агулап үтергәннәр. Хазар ханлыгына кире кайтырга теләмәгән бәкләрне халыклары һәм маллары белән урлап киткәннәр. Бу хәлләрдән гаҗиз булган болгарлар, күп гасырлар буе гомер кичергән җылы туфраклы далаларын ташлап, Идел елгасы буйлап төньяк тарафка күчә башлаганнар. Идел буеның гүзәл табигате терлекчелек белән шөгыльләнгән болгарлар өчен бик уңай булган.

Урта Идел, Түбән Кама бассейнына килеп урнашкан болгарлар ул вакытларда бу тирәнең үз халкы булган хәзерге фин-угыр халыкларының борынгы бабалары белән бик тиз уртак тел тапканнар. Тарихта Идел болгарлары һәм шул төбәкнең җирле халыклары арасында низаг, сугыш чыгу очраклары билгеле түгел. Мәдәни һәм икътисади яктан югары дәрәҗәдә булган Идел болгарларының җирле халыкларга тәэсире көчле булгандыр дип фараз итәргә кирәк. Алтын Урда, соңрак Казан ханлыгы чорларында җирле халыкларның күпчелеге бу якларга күчеп килгән болгар-татарлар арасында эреп бетә башлаганнар. Аларның бер өлеше, 922 елдан башлап, мәҗүсилектән ислам диненә күчә торганнар.

Идел болгарларының ислам динен кабул итүләре турында сүз барганда, Идел Болгарстанында яшәгән барлык халыклар да бер үк мәлне мөселман булып киткәннәр дип уйлавыбыз мөмкин. Бу вакыйгаларга күп гасырлар үткәннән соң гына моның алай ук булмаганлыгы ачыклана башлый. Идел Болгарстаны халкының шактый зур өлешен тәшкил иткән чувашларны гына искә төшерик. Башкалар ислам динен кабул иткәндә, болар кайда калган соң? Димәк, андый төркемнәр бер чувашлар гына булмаган. Киләчәктә керәшен татарлары булып формалашачак төрки телле кавемнәр V–VI гасыр дәвамында ничек итеп үзләренең «диннәрен» саклап кала алганнар икән? Бу сорауларга җавап бирү өчен, керәшен татарлары этногенезын яхшы итеп күз алдына китерергә кирәк, әлбәттә. Бәяләнә торган монографиянең авторлары, керәшеннәрнең килеп чыгышын аңлатырга омтылып, укучыга өч версия тәкъдим итәләр. Беренче версия буенча, керәшен татарлары – Казанны алганчы ук мөселман булган татарларның варислары. Ләкин бу очракта әлеге мөселманнарның күпчелек өлеше вакыт үтү белән кире үз диннәренә кайтулары, Әби патшаның дини амнистиясе турында да истән чыгарырга ярамый. Икенче версия буенча, керәшеннәр – IV–VI гасырлардан алып XIV гасырга кадәр мөселман булмаган болгарларның, нугайларның христиан динен кабул итүчеләрнең оныклары. Кызганычка каршы, бу хәлләр бернинди тарихи документларда да үзенең чагылышын тапмаган. Өченче версия буенча, керәшен татарлары мөселман татарларны һәм Идел буенда яшәүче барлык халыкларны да руслаштыру, христианлаштыру сәясәте барышында дини яктан изоляцияләү нәтиҗәсендә барлыкка килгән христиан динле татарлар дип карала. Керәшен татарларының бер өлеше кайчандыр фин-угыр нәселле халыклар булуы, тора-бара, болгар һәм казан татарлары арасында үз телләрен югалтып, татар теленә күчүләре турындагы гипотеза да игътибарга лаек. Керәшен татарлары сөйләшләрен өйрәнүчеләр сөйләшләрдә урын алган кайбер үзенчәлекләрне фин-угыр субстраты буларак аңлатырга тырышалар.

Мәсәлән, төрки телләр өчен иренләштерелгән [а] авазы хас түгел. Мондый үзенчәлек бары тик татар һәм үзбәк телләре өчен генә хас. Үзбәк телендә ул фарсы теленең көчле йогынтысы аша кергән, татар телендә исә фин-угыр телләренең субстраты буларак сакланып калган. Татар теленең таралыш ареалында бу күренеш, беренче буларак, татар әдәби теле нормасына нигез булып торган казан арты сөйләшләрендә, борын-борыннан фин-угыр кабиләләре күпләп яшәгән төбәктә барлыкка килеп, тора-бара, әдәби әйтелеш буларак кабул ителгән. Әлеге һәм шуңа охшаш үзенчәлекләр кайбер керәшен төркемнәренең фин-угыр тамырларыннан килүләре турында дәлил булып торалар. Киресенчә, [а] авазын башка сузык авазлар төсмереннән башка ачык итеп әйтү керәшен татарларының борынгы төрки тел белән бик борынгы заманнардан ук килгән бәйләнешләре турында сөйли. Бәяләнә торган монография авторлары да керәшен сөйләшләрендә кайбер авазларның әйтелешендә төрле вариантларының чагылыш табуын югарыда сөйләнгән процессларга бәйләп аңлаталар. Бу күренешләр керәшен татарларның формалашуында төрки булмаган кавемнәрнең дә катнашы булуы турында сөйли.

Монографиянең төп өлеше керәшен татарларының сөйләшләрен фәнни тасвирлауга багышланган. Ул бар яктан да мөкәммәл башкарылган дип әйтәсе килә. Авторлар, аларга кадәр язылган хезмәтләрнең авторлары кебек үк, керәшен татарларының түбәндәге төркемнәре һәм сөйләшләре бар дип исәплиләр. Аларны күбесе Татарстан Республикасы территориясендә таралган: 1) казан арты керәшеннәре һәм казан арты керәшен сөйләше; 2) тау ягы керәшеннәре һәм тау ягы керәшен сөйләше; 3) чистай керәшеннәре һәм чистай керәшеннәре сөйләше; 4) нагайбәк керәшен татарлары (яки нагайбәкләр) һәм нагайбәк татарлары сөйләше; 5) түбән кама керәшеннәре һәм түбән кама керәшен сөйләшләре. Соңгы төркем керәшен сөйләшләренең статуслары шактый бәхәсле, аларның мөстәкыйль сөйләш буларак формалашуы тиешенчә расланып бетмәгән. Без биредә мөстәкыйль сөйләш турында түгел, бәлки шактый зур территорияне үз эченә алган тел ареалы турында гына сүз алып барырга тиешбез. Диалектологик атлас материаллары да бу төбәктә бер-берсеннән нык аерылып торган изоглоссалар яки изоглоссалар бәйләме булуын күрсәтми, атласта китерелгән изоглоссалар башка керәшен сөйләшләренә капма-каршы куелмый, бәлки аларның дәвамы гына булып тора. Диалектология һәм лингвистик география материаллары керәшен сөйләшләренең, нигездә, бер характерда булганнарын күрсәтә. Бу уңайдан без бары тик чистай керәшеннәре сөйләшендә татар теленең мишәр диалектына хас билгеләр булуын гына әйтеп китә алабыз.

Керәшен татарлары сөйләшләре турында моңа кадәр дә бай фәнни әдәбият булуы турында да әйтергә кирәк. Әлеге өлкәдә хөрмәтле остазыбыз Нәҗия апа Борһанова хезмәтләре аеруча игътибарга лаек. Ул Казан артында таралган татар сөйләшләрен өйрәнү барышында, керәшен татарлары сөйләшләре турында да бай материал туплый, керәшен татар сөйләшләрен фонетик, грамматик үзенчәлекләреннән чыгып төркемләү принципларын тәкъдим итә. Флера Баязитова Кама елгасының түбән бассейнында таралган керәшен татарлары сөйләшләрен, беренче булып, лингвистик география методы белән өйрәнә, төбәкнең лингвистик атласын төзи, күп еллар буе алып барган фәнни эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак, 1986 елда Мәскәүдә «Наука» нәшриятында «Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении» исемле монографиясен, керәшен татарларының рухи, материаль мәдәниятенә багышланган күп санлы мәкаләләрен бастыра. Ф. Ю. Юсупов, Россиянең Чиләбе өлкәсендә таралган нагайбәк татарларының сөйләшен Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләренә мөнәсәбәттә өйрәнеп, төбәкнең лингвистик атласын әзерли, нагайбәк татарлары сөйләшенә багышланган мәкаләләрен бастырып чыгара. Әрҗан Алкая һәм Зоя Кириллованың керәшен татарларына багышланган монографиясендә югарыда санап үтелгән материаллар тиешенчә чагылыш таба, моннан тыш, авторлар әлеге проблеманы шәхси күзәтүләре һәм үзенчәлекле фикерләре белән баетканнар.

Монографиядә керәшен татарлары сөйләшләренең фонетик системасы гаять дәрәҗәдә тирән итеп тасвирланган. Китапта сөйләшләрнең тел күренешләрен яктыртканда, авторлар язмалары булмаган телләрне өйрәнгәндә кулланыла торган методларга мөрәҗәгать иткәннәр. Шуңа күрә укучыларның күз алдында керәшен татарлары сөйләшләре тулы бер система буларак килеп баса. Нәтиҗәдә сөйләшләрнең төзелеше академик грамматикалар структурасын хәтерләтә. Бу бүлекнең тагын бер уңай ягына аеруча басым ясап узасы килә: биредә сөйләшнең авазлар

системасын тасвирлау борынгы төрки тел белән тыгыз бәйләнештә алып барыла. Бу тарихи-чагыштырма алым, кызганычка каршы, татар диалектологиясенең бүгенге көннәргә кадәр дәвам иткән иң зәгыйфь якларының берсе булып кала бирде. Керәшен сөйләшләренең сүз төзелеше (ясалыш) бүлеген дә монографиянең чираттагы уңышларыннан берсе итеп санарга кирәк. Бу өлкә дә татар диалектология фәнендә үзенең урынын таба алмады. Кызганыч, татар диалектологлары сөйләшләрдәге сүз ясалыш (төзелеш) модельләрен бөтенләй күрмәмешкә салыштылар. Керәшен сөйләшләрендәге сүз төркемнәрен тасвирлау тел белеме фәнендә кабул ителгән грамматик мәгънә + грамматик форма берлеге кысаларында алып барыла. Бу авторларның тирән академик хәзерлекләре турында сөйли.

Монография авторлары үзләреннән алда басылган хезмәтләргә, шәхси материалларына таянып, керәшен татарлары сөйләшләренең бер-берләренә бик якын булулары, төп күрсәткечләре ягыннан татар теленең башка сөйләшләре белән зур уртаклык күрсәтүләре турындагы нәтиҗәләргә киләләр. Авторлар, территориаль сөйләшләр буенча тупланган бай лингвистик материалга таянып, әлеге сөйләшләр мөстәкыйль тел статусын тәшкил итмиләр, татар әдәби теленнән аерылып торган күренешләре бары тик төрле төркемнәрнең территориаль билгеләре буларак кына бәяләнергә тиеш дигән нәтиҗәгә киләләр. Галимнәребезнең әлеге фикерләре гомуми тел белеме, социолингвистика өлкәләрендә эшләүче белгечләрнең карашлары белән дә туры килә. Аларның фикеренчә, һәр телнең дә үз диалект системасы булмаска мөмкин. Билгеле бер телнең диалектлар яки сөйләшләр системасын ачыклау өчен, беренче чиратта, бу телнең таралыш ареалындагы үзенчәлекләрне тел ярусларына мөнәсәбәттә ачыклап чыгарга кирәк. Әгәр дә бу үзенчәлекләр башка төбәктә яшәүчеләр сөйләшләренә системалы рәвештә капма-каршы куелса, бу сөйләшләр әлеге телнең мөстәкыйль сөйләшләре буларак бәяләнә. Системалы капма-каршылык телнең барлык яруслары өчен дә (авазлар системасы, авазлар арасындагы системалы үзгәрешләр, грамматик төзелеш, сүз байлыгының аерым төркемнәрендәге оппозицияләр...) хас булуы шарт. Бу капма-каршылыклар системалы булмаганда, әлеге күренешләр шушы төбәкнең географик яки экономик хосусиятенә бәйле булган яки аерым шәхесләрнең индивидуаль үзенчәлекләре, сирәк очрый торган архаизмнар яки билгеле кешеләр тарафыннан уйлап табылган неологизмнар булып кына саналырга тиешләр. Сөйләштә күзәтелә торган аермалыклар эталон телгә карата 40 % тан артмаса, ул аның диалект яки сөйләш ягыннан аермалы булуы турында сөйли. Мондый күренешләрнең күләме 50–70 % булганда, әлеге тел континуумы чагыштырыла торган тел эталонына карата тугандаш тел буларак каралырга тиеш. Территориаль аермалыклар 70 % яки аннан да артык булганда, ул бөтенләй башка система теле булып кабул ителә. Керәшен татарлары сөйләшләрен татар теленең башка сөйләшләренә, шулай ук әдәби телгә мөнәсәбәттә караганда, уртак элементлар 90 % тан артып китә.

Авторлар керәшен татарларының килеп чыгышына караган гипотезаларны фәнни яктан мөмкин кадәр тирәнтен тикшерү, тормыш-көнкүрешләрен татар халкының башка төркемнәре белән бәйләнештә, сөйләшләрне тарихи-чагыштырмалы, системалы-синхрон методлар кулланып алынган нәтиҗәләр нигезендә керәшен татарларын татар халкының дини яктан гына аермалы бер төркеме, телләре исә нинди чолганышта булуларына карап, казан татарлары (урта) һәм мишәр диалектларына караган сөйләшләр булулары турындагы нәтиҗәләргә киләләр.

Әрҗан Алкая һәм Зоя Кириллованың «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)». – İstanbul: Kesit yayınları, 2018) фәнни монографиясе төрки һәм татар теле белеменең зур казанышы буларак бәяләнергә тиеш. Ул, тел материалларын, фәннең яңа алымнарын кулланып, тирән анализлау ягыннан, төрле системаларга караган телләр өчен дә үрнәк булып торачак.

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ ERCAN ALKAYA, ZOYA KİRİLLOVA «KREŞİN TATAR TÜRKÇESİ (DİL. TARİH. KÜLTÜR)» (İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, 2018. 670 s.)

Ферит Юсупович Юсупов,
Центр развития традиционной культуры
Министерства культуры Республики Татарстан,
420015, Россия, Казань, Пушкина, 66/33,
ferits@yandex.ru.

В рецензии научному анализу подвергается монография «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür)». – Istanbul: Kesit yayınları, 2018. – 670 s. («Крещеные татары (Язык. История. Культура)». – Стамбул: Изд-во Кесит, 2018. – 670 с.). Авторами монографии являются известный всему тюркскому миру и широкой научной общественности Татарстана своими трудами по татарскому языку, татарской диалектологии профессор, заведующий отделением современных тюркских языков и литератур Фратского университета (Турция, г. Элязыг) Эржан Алкая и доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Казанского (Приволжского) федерального университета Зоя Кириллова.

В данной книге проблемы языка, истории кряшен исследованы с привлечением богатого научного и фактического материала, большое внимание уделено раскрытию сложной истории формирования этноконфессиональной группы татарской нации – кряшен. В книге достаточно объемно описана деятельность крещено-татарской общественности, в разрезе истории представлены демографические данные, проанализированы этнографические группы и их говоры, распространенные в соседних национальных республиках и областях, пограничных с Республикой Татарстан. При описании территориальных говоров авторы применили системно-синхронный метод, который позволил представлять их современное состояние и функционирование. Каждая глава книги отличается аргументированностью суждений и выводов.

В приложении даны богатый лингвистический материал, образцы народной культуры, этнографические этюды, многочисленные фотографии, которые дают возможность объемнее представить духовную и материальную культуру крещеных татар.

Ключевые слова: татары, кряшены, крещеные татары, этнографические группы крещеных татар, говоры крещеных татар, история крещеных татар.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-169-174

REVIEW OF "TATAR GRAMMAR" BY GUSTAV BURBIEL, STOCKHOLM, 2018

Radif Rifkatovich Zamaletdinov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
director@ifi.kpfu.ru.

Raushaniya Sagdatzhanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

Fanuza Khaidarovna Gabdrakhmanova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
fanuza_mayak@list.ru.

This article reviews the book "Tatar Grammar" by the German Turkologist Gustav Burbiel (Stockholm – Moscow, 2018). This publication is the grammar of the literary Tatar language in English. In the 1970s and 1980s, Gustav Burbiel collaborated with the Bible Translation Institute in Sweden where he edited new Bible translations into Turkic languages. Kh. Kurbatov, a leading researcher in the Department of Linguistics of G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, took part in the compilation of this work. Gustav Burbiel completed his work in 1994 and soon after he passed away. In January 2001, the Bible Translation Institute in Sweden printed several copies of the trial edition. Despite the decades that have passed since this grammar book was written, the staff of the Institute considers that his work is still relevant, so it was reprinted in 2018. With an exception of "Tatar Manual", published by the linguist and expert in oriental languages Nikolai Nikolayevich Poppe in 1963, Burbiel's grammar is the largest and most important work on Tatar linguistics, written in English.

Key words: Tatar linguistics, Tatar grammar, Gustav Burbiel, Tatar language, English.

The Tatar language forms a part of a group of Turkic languages. It is the language with a rich history. It is spoken not only in Tatarstan but also in other parts of the world. Today, the Tatar language attracts an increasing amount of attention. On these grounds and because of its incredible value, "Tatar Grammar" by Gustav Burbiel was written in one of the most wide-spread languages of the world, the English language. Although written in 1994, this work is still important to English-speaking scholars, linguists, and generally anyone interested in learning Tatar.

This work provides detailed information on the history of the Tatar language, phonetics, word-building, morphology, and, to a lesser extent, it gives samples of syntax. Additionally, it contains excerpts from literary works and examples from periodicals. The material is presented in a cohesive way, which is another important specific feature of this work. For example, in the morphological section, you can get full information about word formation, different parts of speech, their agreement, and use in sentences.

G. Burbiel divided his work on the Tatar language into four parts: phonetics and orthography; morphology; an alphabetical index of the terms mentioned in the book; an appendix made up of lists of authors whose works were used as source material. However, the introduction to the book can be considered its fifth part due to the extensive information on the role of the Tater language among other Turkic languages, the history of the Tatar language, and the dialects of the Tatar language.

Phonetics and orthography section provides information about the classification of Tatar vowels and consonants, rounding harmony, presenting samples of the alphabet and phrases based on Cyrillic and Latin alphabets.

Tatar vowels are basically similar to their English counterparts. Taking it into consideration, the author presents examples of the sounds that would be similarly pronounced in both languages and the words, illustrating this pronunciation: i – it sounds approximately like English 'i' in 'police', 'machine': il - 'country', min - 'I' [Burbiel, p. 3]. The book gives examples of the similar sounds found in the German language: ө – is a sound between German 'ö' and 'ü' [Burbiel, p. 3]

It is noteworthy that Burbiel presents Tatar words, by using transcriptional and transliteration techniques, and such letters as 'ş', 'ç', 'ɑ̧', which do not exist in the English language, to focus attention on some particular sounds in the Tatar language, for example, '*ашый – aşi*'. In English, the sound 'sh' is represented by the combination of letters 'sh', but G. Burbiel finds it more suitable to use the Yangalif letter 'ş' in his work.

The author draws attention to the fact that the sounds in borrowed words are pronounced differently, reminding about it every time he analyzes a sound. He points out that there are no separate letters in the Tatar alphabet for such sounds.

The second chapter is devoted to morphology, which constitutes a considerable part of grammar. This chapter gives a full description of nouns, adjectives, numerals, pronouns, adverbs, verbs, interjections, conjunctions, prepositions, particles, modals, and introductory words, phrases; the theoretical material is supplemented with relevant examples.

In the subsection "Nouns" from the second chapter, G. Burbiel describes in detail the features of nouns, their endings, the parts of speech used to create new nouns, singular and plural noun forms, cases, declension and the way they affect each other. The author points to the absence of the category of gender in the Tatar language, but indicates what gender can be assigned to a person, based on the semantics of some words, for example, 'әби' (grandmother), 'бабай' (grandfather), 'хуҗабикә' (housewife), 'ханбикә' (wife of the khan), etc. This subsection provides a comprehensive table of noun declension with corresponding examples from the English language.

When analyzing adjectives alongside the explanations of adjectival formative endings, declension of adjectives and degrees of comparison, the author describes the conversion of nouns to adjectives and vice versa; he also notes the adjectives denoting colors. In the English language, such adjectives as *English*, *Russian* are used both in relation to the nation and to the language. In this connection, G. Burbiel shows how these words function in the Tatar language. In Tatar, unlike English, the names of languages and nationalities are written with a lowercase letter.

In the subsection of numerals, besides indicating the function of numerals, the author notes that such words as 'күп' (many, much), 'аз' (little, few) denote number, or quantity. Therefore, the concept of volume is included.

Pronouns are fully presented by the author, who gives a detailed description of their types.

It is not surprising that the largest part of this work is devoted to verbs. G. Burbiel describes such characteristics of verbs as aspect, person, gender or number, mood, voice, forms. It is commonly known that English has many tenses. Tatars, as well as English people, perceive time with all the delicacy. It can be demonstrated by analyzing the aspect forms of the verbs (for example, 'килә' (comes), 'килгәли' (sometimes comes), 'килештергәли' (rarely comes)). English tense-aspect forms cannot be equivalently translated into Russian, but in most cases, they coincide with the aspect forms of the verbs in the Tatar language. It is noticeable that G. Burbiel was competent enough to understand such corresponding features when translating the material into English.

The work gives a full description of other parts of speech, each of them accompanied by relevant source materials.

In contrast to "Grammar of the Tatar Language" (volume II, Kazan, 2003), composed by M. Zakiev, D. Tumashev and F. Khisamov, G. Burbiel's grammar provides examples of word-building and syntax in the subsection of morphology alongside with the analysis of the parts of speech. In other words, G Burbiel's book includes information, which is almost comparable to the three-volume "Grammar of the Tatar Language" published by G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art. We believe that this is a distinguishing feature of this work. The material, collected in a single book, gives a whole perspective on the form of a certain part of speech, its grammatical features, and its use in a sentence. Moreover, the work covers a certain amount of linguistic and cultural material: for example, the use of Tatar numerals in their sacral meaning, speech patterns used only in the Tatar language, etc. To a certain extent, this work can be called comparative grammar, since the author constantly compares grammatical features of the Tatar language to the English language.

In conclusion, “Tatar Grammar” by the German Turkologist G. Burbiel leaves a positive impression. This work makes a great contribution to the world recognition and dissemination of the Tatar language. It would be advisable to see more editions published in the future.

References

Burbiel, G. (2018). *Tatar Grammar.* 901 p. Stockholm – Moscow, Institute for Bible Translation. (In English, in Tatar)

ГУСТАВ БУРБИЕЛНЕҢ «ТАТАР ГРАММАТИКАСЫ» (BURBIEL G. TATAR GRAMMAR. STOCKHOLM – MOSCOW: INSTITUTE FOR BIBLE TRANSLATION, 2018. 901 P.) ХЕЗМӘТЕНӘ БӘЯЛӘМӘ

Рәдиф Рифкать улы Җамалетдинов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
director@ifi.kpfu.ru.

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Фәнүзә Хәйдәр кызы Габдрахманова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
fanuza_mayak@list.ru.

Әлеге мәкаләдә алман тюркологы Густав Бурбиелнең «Татар грамматикасы» (Gustav Burbiel Tatar grammar. Stockholm – Moscow, 2018) китабына бәяләмә бирелә. Бу хезмәт – татар әдәби теленең инглизчә язылган грамматикасы. Аның авторы 1970–1980 нче елларда Швециядә Библияне тәрҗемә итү институты белән хезмәттәшлек иткән, Библиянең төрки телләргә тәрҗемәләрен редакцияләгән. Шулай ук ул Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре Х. Р. Курбатов белән дә якыннан таныш булган, грамматиканы төзегәндә аның өлеше дә кергән. Густав Бурбиел тел белеме өлкәсендәге әлеге саллы хезмәтен 1994 нче елда тәмамлый һәм вафат була. Швециянең Библияне тәрҗемә итү институты 2001 нче елда гына аны берничә нөсхәдә китап итеп бастырып чыгара. Хезмәтнең әһәмияте тагын бер тапкыр барланып, 2018 нче елда ул яңадан нәшер ителә. Шәрык фәннәре белгече, лингвист Николай Николаевич Поппенең (Nicholos Poppe) 1963 нче елда басылып чыккан «Tatar Manual» китабыннан кала, Г. Бурбиелнең бу хезмәте татар грамматикасын инглиз теле аша киң җәмәгатьчелеккә таныткан иң күләмле һәм кыйммәтле хезмәт булып санала.

Төп төшенчәләр: татар тел белеме, татар грамматикасы, Густав Бурбиел, татар теле, инглиз теле.

Төрки телләр төркеменә кергән татар теле – бик бай тарихлы тел. Бу телдә сөйләшүчеләр Татарстанда гына түгел, дөньяның төрле почмакларында яши. Татар теле белән кызыксыну бүгенге көндә сизелерлек арта бара. Шул нисбәттән Густав Бурбиелнең дөньякүләм киң таралган телләрнең берсе булган инглиз телендә язылган «Татар теле грамматикасы» гаҗәеп кыйммәткә ия. 1994 нче елда язылуына карамастан, татар телен өйрәнергә теләгән инглиз телле галимнәр, тел белгечләре һәм, гомумән, тел белән кызыксынучылар өчен әлеге хезмәт бүгенге көндә дә бик әһәмияле һәм актуаль.

Хезмәттә татар теле тарихы, фонетикасы, сүз ясалышы, морфологиясе буенча тулы

мәгълүмат бирелә, күпмедер күләмдә синтаксис буенча да үрнәкләр китерелә, теоретик материал әдәби әсәрләрдән, вакытлы матбугаттан җыелган мисаллар белән баетылып барыла. Хезмәтнең тагын бер мөһим һәм үзенчәлекле ягы: материаллар комплексды рәвештә бирелә. Мәсәлән, морфология бүлегендә сүз ясалышы, төрле сүз төркемнәренең бер-берсе белән ярашуы, җөмләдә кулланылышы буенча мәгълүмат алырга була.

Г. Бурвиел татар телен тасвирлауга багышланган әлеге хезмәтен дүрт өлешкә бүлә: 1) фонетика һәм орфография; 2) морфология; 3) китапта телгә алынган атамаларның алфавитлы күрсәткече; 4) хезмәттә әсәрләре чыганак буларак кулланылган авторларның исемлегеннән һәм татарча кеше исемнәреннән гыйбарәт булган кушымта. Ләкин хезмәтне биш өлештән тора дип әйтергә мөмкин, чөнки кереш өлешендә татар теленең төрки телләр арасында тоткан урыны, аның диалектлары, татар теле тарихы турында шактый күләмле материал бирелә.

Фонетика һәм орфография бүлегендә татар телендәге сузык һәм тартык авазларның классификациясе, ирен һәм рәт гармониясе турында мәгълүмат китерелә, латин графикасы, кириллицага нигезләнгән алфавит һәм сүз ясалышы үрнәкләре тәкъдим ителә.

Татар телендәге сузык авазлар, нигездә, инглиз телендәге сузыкларга охшаш. Автор да моны бик яхшы аңлый һәм, инглиз телендәге авазлар белән чагыштырып, шул аваз кергән сүзләрне биреп бара:

i – it sounds approximately like English 'i' in 'police', 'machine': il 'country', min 'I' [Burbiel 2018: 3] (и – бу аваз якынча инглиз телендәге 'i' авазына охшаш, мәсәлән, 'police', 'machine' сүзләре).

Алай гына да түгел, кайбер авазларның алман телендә аваздаш булган вариантларын да китерә:

ө – it is a sound between German 'ö' and 'ü' [Burbiel 2018: 3] (ө авазы алман телендәге 'ö' һәм 'ü' авазларына охшаш).

Шунысы игътибарга лаек: татар телендәге сүзләрне ул транскрипция һәм транслитерация алымнарын файдаланып тәкъдим итә һәм, татар телендә кайбер авазларның әйтелешенә басым ясар өчен, инглиз телендә булмаган 'ş', 'ç', 'ƣ' кебек хәрефләрне дә куллана, мәсәлән, *ашый – aşi*. Инглиз телендә 'ш' авазы 'sh' кушылмасы белән белдерелә, ләкин Г. Бурвиел хезмәтендә яңалиф графикасында кулланылган 'ş' тамгасын файдалануны кулайрак күрә.

Автор алынма сүзләрдә авазларның икенче төрле әйтелешенә дә игътибар итә, һәр авазга бәяләмә биргәндә бу хакта искәртеп бара. Шулай ук әлеге авазларны белдерер өчен татар алфавитында аерым хәреф булмаганлыгына да басым ясый.

Грамматиканың иң зур өлешен икенче бүлек – морфология тәшкил итә. Әлеге бүлектә исем, сыйфат, сан, алмашлык, рәвеш, фигыль, аваз ияртемнәре, бәйлек, теркәгеч, кисәкчә, модаль һәм кереш сүзләр, ымлыкларга тулы характеристика бирелә, теоретик материал бик бай фактик мисаллар белән ныгытылып барыла.

Исем сүз төркеме дигән бүлекчәдә Г. Бурвиел исемнәрнең нинди ысуллар, кушымчалар белән, кайсы сүз төркемнәреннән ясалышына, сан, килеш, тартым кебек грамматик категорияләренә, изафә бәйләнешенә җентекләп туктала. Автор татар телендә род категориясе булмавын күрсәтә, ләкин, кайбер сүзләрнең семантикасыннан чыгып, затның нинди җенестән булуын билгеләргә мөмкинлеген әйтеп китә, мәсәлән, *әби, бабай, хуҗабикә, ханбикә* һ. б. Бу бүлекчәдә тартымлы исемнәрнең килеш белән төрләнүе, инглиз телендә туры килгән формалары белән рәттән куелып, бик унайлы рәвештә, таблицага салып бирелә.

Сыйфат сүз төркемен тикшергәндә, сыйфат ясагыч кушымчаларга, сыйфат төркемчәләренә, дәрәҗәләренә тукталу белән беррәттән, автор исем сүз төркеменнән конверсия юлы белән ясалган сыйфатларны һәм, киресенчә, әлеге юл белән сыйфатлардан исем ясалган очракларны, төсне белдергән сыйфатларны ассызыклап үтә. Инглиз телендә English, Russian кебек сыйфатлар милләтне һәм телләрне дә белдереп киләләр. Шуңа бәйле рәвештә Г. Бурвиел татар телендә милләтләрне һәм телләрне белдерү юлларын бу бүлекчәдә урнаштыруны кулай күрә. Автор, инглиз теленнән аермалы буларак, татар телендә тел һәм милләт атамалары юл хәрефеннән язылуына да игътибар итә.

Сан сүз төркемен биргәндә аның төркемчәләрен санап, аларны аңлатканнан соң, автор *күп, аз* кебек сүзләрнең санны белдереп килүләрен әйтеп үтә. Шуңа бәйләп, бу бүлекчәдә күләм хәле турында да мәгълүмат китерә.

Алмашлык сүз төркемен дә автор тулы итеп ачып бирә, мәгънә ягыннан төрләренә җентекләп туктала.

Күләме ягыннан иң зур урынны, әлбәттә, фигыль сүз төркеме ала. Г. Бурвиел хезмәттә наклонение, зат-сан, юнәлеш, дәрәҗә, барлык-юклык категорияләрен җентекләп, аңлап бәян итә. Белгәнебезчә, инглиз теле заман формаларының күп төрле булуы белән аерылып тора. Татарлар да вакытны барлык нечкәлекләре белән тоемлыйлар, моның шулай икәнлеген фигыль дәрәҗәләреннән төшенергә була (мәсәлән, *килә, килгәли, килештергәли*). Инглиз телендә кулланылган, рус теленә төгәл тәрҗемә итеп булмаган вакыт формалары күпчелек очракта татар телендәге фигыль дәрәҗәләре белән тәңгәл килә. Г. Бурвиелнең дә, материалны инглиз теленә тәрҗемә иткәндә, бу тәңгәллекне тоеп эшләгәнлеге күренә.

Хезмәттә башка сүз төркемнәренә дә тулы характеристика бирелә, һәр күренеш фактик чыганаклар белән үрелеп барыла.

Гомумән алганда, М. З. Зәкиев, Д. Г. Тумашева, Ф. М. Хисамова редакциялегендә чыккан «Татар грамматикасы»ннан (II том, Казан, 2003) аермалы буларак, Г. Бурвиел китабының морфология бүлегендә сүз төркемнәренә характеристика биргәндә сүз ясалышы һәм синтаксистан да мисаллар китерелә, ягъни Г. Бурвиел грамматикасында Г. Ибрагимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты чыгарган «Татар грамматикасы»ның өч томында тупланган мәгълүмат күпмедер дәрәҗәдә берләштереп бирелә, дияргә була. Без моны хезмәтнең үзенчәлекле ягы дип саныйбыз, чөнки материал бер җирдә тупланып, билгеле бер сүз төркеменең ясалышы, грамматик формалары һәм җөмләдә кулланылышын яктырткан тулы бер күзаллау барлыкка килә. Хезмәттә билгеле бер күләмдә лингвомәдәни материал да биреп барыла. Мәсәлән, татар телендә саннарның сакраль мәгънәдә кулланылган очраклары, татар теленә генә хас сөйләм калыплары һ. б. Г. Бурвиелнең әлеге хезмәтен, билгеле бер дәрәҗәдә, чагыштырма грамматика дип тә атарга мөмкин, чөнки автор татар телендәге грамматик күренешләргә һәрдаим инглиз телендәге вариантларны тәкъдим итеп, чагыштырып бара.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: алман тюркологы Г. Бурбиелнең зур күләмле «Татар грамматикасы» китабы уңай тәэсир калдыра. Әлеге хезмәт татар телен дөньякүләм танытуга, киң даирәгә таратуга зур өлеш кертә. Киләчәктә аның тагын да күбрәк тираж белән нәшер ителүен теләп каласы килә.

Әдәбият

Burbiel G. Tatar grammar. Stockholm – Moscow: Institute for Bible Translation, 2018. 901 p.

РЕЦЕНЗИЯ НА ТРУД ГУСТАВА БУРБИЕЛА «ТАТАРСКАЯ ГРАММАТИКА» (GUSTAV BURBIEL «TATAR GRAMMAR», STOCKHOLM, 2018)

Радиф Рифкатович Замалетдинов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
director@ifi.kpfu.ru.

Раушания Сагдатжановна Нурмухамметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

Фануза Хайдаровна Габдрахманова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fanuza_mayak@list.ru.

В данной статье дается оценка книге немецкого тюрколога Густава Бурбиеля «Татарская грамматика» (Gustav Burbiel. Tatar grammar. Stockholm – Moscow, 2018). Данное издание представляет собой англоязычную грамматику татарского (по автору – казанско-татарского)

литературного языка. Густав Бурбиел сотрудничал с Институтом перевода Библии в Швеции в 1970-х и 1980-х гг., где редактировал новые переводы Библии на тюркские языки. Непосредственное участие в составлении этого труда также принял Х. Р. Курбатов, ведущий научный сотрудник отдела языкознания ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Густав Бурбиел закончил данный обьемный труд в 1994 году и в скором времени ушел из жизни. В январе 2001 года Институт перевода Библии в Швеции напечатал несколько экземпляров пробного издания. Несмотря на десятилетия, которые прошли между написанием этой грамматики, сотрудники Института сочли его труд все еще востребованным и актульным и переиздали в 2018 году. Грамматика Бурвиеля, за исключением грамматики «Tatar Manual» лингвиста и востоковеда Николая Николаевича Поппе (Nicholos Poppe), опубликованной в 1963 году, считается масштабной и бесценной работой в области татарского языкознания, написанной на английском языке.

Ключевые слова: татарское языкознание, татарская грамматика, Густав Бурбиел, татарский язык, английский.

Scientific Chronicles of the Turkic World
Төрки дөнья фәнни хроникасы
Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-175-186

LATEST EVENTS IN THE SECOND HALF OF 2019

On June 3–4, the Department of Ural-Altai Languages at the Institute of Linguistics, the Russian Academy of Sciences, held a conference dedicated to the 98th birthday of the famous Turkologist E. R. Tenisheva. The conference topics included research on the Ural and Altai languages and cultures, as well as on comparative-historical linguistics. The conference was held as part of the RSF 18-18-00501 research project “Creating an electronic dialectological atlas of Turkic languages in Russia”. The sessions discussed the following topics: “Vocabulary and Phraseology of Turkic Languages”, “Written Monuments of Turkic Languages”, “Phonetics and Grammar of Turkic Languages”, “Altai Languages”, “Uralic Languages”, “Comparative Studies, Typology”. (More details on the official website of the Institute of Linguistics, the Russian Academy of Sciences: http://iling-ran.ru/main/conferences/2019_tenishev).

On June 6–7, Azerbaijan State Pedagogical University (Baku) held the International Scientific Conference dedicated to the 90th anniversary of the outstanding linguist, Turkologist and public figure Afat Kurbanov. The conference was attended by researchers from Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Georgia, Serbia, and from various cities of Russia. The participants discussed a wide range of topical issues on general, Turkic and practical linguistics, onomasiology, the literary Azerbaijani language and the modern Azerbaijani alphabet. Prof. A. Yusupova, Doctor of Philology in the Department of General Linguistics and Turkology, Kazan Federal University, presented her report “Features of Expressing Aggression in the Tatar Language” at the Turkic linguistics session. (More details on the official website of Azerbaijan State Pedagogical University: http://www.adpu.edu.az/index.php/az/adpu-da-afad-gurbanovun-90-illik-yubileyinae-haesr-olunmush-muasir-dilchiliyin-aktual-problemlaeri-beynaelkhalg-elmi-konfrans-kechirilib)

On August 19– 23, the International Seminar “Central Asia at the Crossroads of European and Asian Political Interests: The 18th – 19th Centuries” was held at Al-Farabi Kazakh National University. The seminar was attended by Kazakh and foreign scholars, historians, and experts from Poland, the USA, and the Republic of Kazakhstan. In their speeches, the speakers discussed the ideas of Eurasianism, the factors of socio-economic modernization in the Central Asian region of the Russian Empire, and the modern historiography of the Oirats’ role in the Central Asian system of international relations in the 18th century. The

organizer of the seminar was Kazakh National University named after al-Farabi. (More details on the official website of *the* seminar: http://foreignasia.ru/).

On September 10–14, G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, held events dedicated to the 80th anniversary of the Institute: 1) the International Research Conference "Turkic Linguistics in the 21st Century: Lexicology and Lexicography"; 2) round table discussions of the topic "National Literatures at the Current Stage: Scientific Concepts and Hypotheses"; 3) the ceremonial meeting to mark the 80th anniversary of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; 4) the 31st International Autumn Scientific School "The Linguistic Picture of the World". The participants in the International Scientific Conference "Turkic Linguistics of the 21st Century: Lexicology and Lexicography" discussed a wide range of topical issues devoted to the lexicology of Turkic languages: Turkic historical lexicology and etymology, dialect lexicology and lexicography, comparative and contrastive lexicology and terminology of Turkic languages, and other topics. (More details on the official website of the IJAL AN RT: http://www.antat.ru/ru/iyli/news/9313/).

On September 12–14, the First International Altai Forum "Turkic-Mongolian World of Big Altai: Historical-Cultural Heritage and Modernity" was held in the Altai Territory and the Republic of Altai. The main organizers of the forum were Altai State University (Barnaul) and Gorno-Altai State University (Gorno-Altaisk) with the support of the Standing International Altai Conference (PIAC) Secretariat. The forum was supported by the Office for Interregional and Cultural Relations with Foreign Countries of the Presidential Administration, the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, the Federal Agency Rossotrudnichestvo, and the Council of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States. (More details on the official forum website: http://konf.asu.ru/altai/).

On September 26–28, Ankara hosted the International Congress "Kutadgu Bilig", organized by the Turkish Linguistic Society and dedicated to the 950th anniversary of the literary monument "Kutadgu Bilig". The congress was attended by prominent Turkologists from Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Russia, Iran, Kyrgyzstan and other countries of the world. The speakers focused attention on the studies related to the written heritage of Yusuf Balasaguni, a Turkic thinker, poet and statesman of the Karakhanid era, and the genre, metric and artistic features of Kutadgu Bilig, the oldest and largest Turkic literature written monument of the 11th century. G. Mugtasimova, an Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology IFMK KFU, took part in the Congress. She presented her report "The Work of Yusuf Khas Hadzhib Balasaguni 'Kutadgu bilig' and Tatar Folk Proverbs". (More information on the official website of the congress: http://kurultay.tdk.gov.tr/).

On October 3–5, the 7th International Conference on Computer Processing of Turkic Languages "TurkLang 2019" was held in Simferopol (Crimea, RF). The forum participants discussed current issues in the field of information technology, linguistics, and computer linguistics. The organizers of the event were: Crimean Federal University named after V. Vernadsky, Crimean Engineering and Pedagogical University, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Eurasian National University named after L. Gumilyov, Istanbul Technical University, and the Russian Association of Artificial Intelligence. (More information on the official website of TurkLang: www.turklang.tatar).

The Days of Tatar Education were held in the Kyrgyz Republic from October 14 to October 16. The participants of the event discussed the development of ethnocultural education, international cooperation, and presented awards of the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan. On October 16, participants of the meeting at the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic discussed

the issues of bilateral cooperation in the field of education and science. They emphasized that the Days of Tatar Education in Kyrgyzstan have become an effective platform for preserving and developing education, and strengthening educational, cultural and interethnic relations between the representatives of executive authorities, teachers, and public leaders. The organizer of the event was the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan. (More details on the official website of the RT Academy of Sciences www.antat.ru).

On October 23–25, the International Research and Practice Conference "The Bashkir Language and Literature in the Context of Globalization and Multi-ethnic Environment: Experience and Prospects" was held in Ufa. The Institute of Philology and Intercultural Communication of KFU was represented by Prof. A. Yusupova, the Department of General Linguistics and Turkology, Prof. F. Nurieva, the Department of Tatar Linguistics, Associate Professors in the Department of General Linguistics and Turkology R. Nurmukhametova, G. Mugtasimova, F. Sibgaeva, G. Nabiullina and R. Salahova.

The Conference was attended by the representatives of state authorities at the federal and regional levels, philologists and university professors from different cities of Russia: Moscow, St. Petersburg, Yekaterinburg, Kazan, Izhevsk, Samara, Orenburg, and Yakutsk, as well as from neighboring countries: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, Turkmenistan, and Uzbekistan.

The conference highlighted the issues of the preservation, development and popularization of the Bashkir language, as well as the languages of the peoples of Russia in the era of globalization, the issues of teaching the mother tongue and the state language, the implementation of scientific research results, and the topical problems of developing electronic databases of national languages.

The conference provided a platform for the exchange of experience, for the establishment of new scientific contacts, it became a place for heated debates and important decisions. (More details on the official site of the conference bashkconference.ru).

On October 28, at the Institute of Archeology named after A. Khalikov, "Archaeological Woodwork", the International Research Conference of unique organization was held in the two states of Russia and Belarus. This event was organized with the support of the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan within the framework of an agreement on international cooperation with the Brest Regional Museum of Local Lore and the National Academy of Sciences of the Republic of Belarus. The conference was attended by scientists from the Russian Federation and the Republic of Belarus. From October 29 to November 01, 2019, this international research forum continued its work in Sviyazhsk on the basis of the Ostrov-Grad Sviyazhsk State Historical and Architectural Art Museum-Reserve. Within the framework of the international conference, a round table discussion "Problems and Prospects for the Development of Scientific and Museum Cooperation between Russia and Belarus" was held. The conference completed its work on October 31, 2019, in Brest (the Republic of Belarus) in the branches of the Brest Regional Museum of Local Lore: the Art Museum and the Berestye Archaeological Museum . The speeches emphasized the importance and prospects of cooperation between the researchers of the Republic of Tatarstan and Belarus. (More details on the official website of the A. Halikov Institute of Archeology, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan: www.arhtat.ru).

On November 8, the International Research and Practice Conference "Ethnic Culture in the Modern World" was held at the Chuvash State Institute of Culture and Arts as part of the Golden Cradle International Ethnocultural Forum, dedicated to the centenary of the Chuvash Autonomous Region. During the conference, reports were made on the generalization of the experience gained in the sphere of popularization, preservation and development of ethnocultures in Russia, in teaching spiritual, moral and cultural-patriotic values to young people. In their speeches, conference participants emphasized the importance of ethnic culture as a factor in preserving people's identity. (More details on the official website of the Chuvash State Institute of Humanities: www.chgign.ru).

On November 21–24, the 9th International Research and Practice Forum "Preservation and Development of Languages and Cultures" was held at the Lev Tolstoy Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University. Within the framework of the forum, five conferences were held: the 10th International Research and Practice Conference "Preservation and Development of Mother Tongues in a Multinational State: Problems and Prospects"; the 2nd International Research and Practice Conference "Tatar Linguistics in the Context of the Eurasian Humanities"; the 4th International Research and Practice Conference "Preservation of the Artistic and Historical Environment of the Modern City as a Spiritual Factor of Culture"; the 8th International Research and Practice Conference "Art and Art Education in the Context of Intercultural Interactions"; International Research and Practice Conference for young scientists "Khakov Readings". The conference was attended by well-known scientists from the CIS countries and abroad: Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, as well as from Moscow, St. Petersburg, Maykop, Kazan, Ufa, Makhachkala, Sterlitamak, Tobolsk and other cities. In their speeches at plenary and breakout sessions, the forum participants emphasized the need for coordinated work with various regions of Russia on the development of Turkic languages and culture to solve the existing problems, to popularize the teaching and learning of native, Russian and foreign languages among the younger generation. More details on the official website of the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University: https://kpfu.ru/philology-culture/vii-mezhdunarodnyj-nauchno-prakticheskij-forum.html).

The information was submitted by G. A. Nabiullina and G. R. Mugtasimova, Associate Professors of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2019 ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

3-4 нче июнь көннәрендә Россия Фәннәр академиясенең Урал-Алтай телләре бүлеге, танылган тюрколог Э.Р. Тенишевның тууына 98 ел тулу уңаеннан, конференция үткәрде. Конференция тематикасына Урал, Алтай телләре һәм мәдәниятләре, шулай ук чагыштырма-тарихи тел белеме буенча тикшеренүләр кертелгән. Конференция «Россия төрки телләренең электрон диалектологик атласын булдыру» РНФ проекты буенча тикшеренүләр кысаларында үткәрелде. Секцияләрнең эше түбәндәге темаларга багышланган иде: «Төрки телләрнең лексикасы һәм фразеологиясе», «Төрки телләрнең язма истәлекләре», «Төрки телләрнең фонетикасы һәм грамматикасы», «Алтай телләре», «Урал телләре», «Компаративистика, типология». (Тулырак РФА Тел белеме институтының рәсми сайтында: http://iling-ran.ru/main/conferences/2019_tenishev)

6-7 нче июньдә Әзербайҗан дәүләт педагогика университетында (Баку шәһәре) күренекле тел галиме, тюрколог һәм җәмәгать эшлеклесе Афат Корбановның тууына 90 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни конференция узды. Конференция эшендә Әзербайҗан, Төркия, Казахстан, Грузия, Сербия, шулай ук Россиянең төрле шәһәрләреннән галимнәр катнашты. Конференциядә катнашучылар гомум, төрки һәм гамәли тел белеменә, ономасиологиягә, әдәби әзербайҗан теленә һәм хәзерге әзербайҗан алфавитына багышланган актуаль мәсьәләләр хакында фикер алыштылар. Төрки тел белеме секциясе эшендә КФУның гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры, филология фәннәре докторы А.Ш. Юсупова катнашты. Ул «Татар телендә агрессия белдерүнең кайбер үзенчәлекләре» дигән темага доклад белән чыгыш ясады. (Тулырак Әзербайҗан дәүләт педагогика университетының рәсми сайтында: http://www.adpu.edu.az/index.php/az/adpu-da-afad-gurbanovun-90-illik-yubileyinae-haesr-olun).

19-23 нче август көннәрендә Әл-Фәраби исемендәге Казах милли университетында «Үзәк Азия Европа һәм Азия сәяси мәнфәгатьләре чатында: XVIII – XIX гасырлар» Халыкара семинары узды. Семинарда илебез һәм чит ил галимнәре, тарихчылар һәм экспертлар, Польша, АКШ, Казахстан Республикасы галимнәре катнашты. Докладчылар үз чыгышларында Евразия идеяләрен, Россия империясенең Үзәк-Азия төбәген социаль-икътисадый модернизацияләү факторларын, Үзәк Азиянең халыкара мөнәсәбәтләр системасында ойратларның хәзерге тарихын чагылдырдылар. Семинарны Әл-Фәраби исемендәге Казах милли университеты оештырды. (Тулырак семинарның рәсми сайтында: http://foreignasia.ru/).

10-14 нче сентябрь көннәрендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында Институт оештырылуның 80 еллыгына багышланган түбәндәге чаралар үткәрелде: 1) «XXI гасыр төрки тел белеме: лексикология һәм лексикография» Халыкара фәнни конференциясе; 2) «Хәзерге этапта милли әдәбиятлар: фәнни концепцияләр һәм гипотезалар» темасына түгәрәк өстәл; 3) ТР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 80 еллык юбилеена багышланган тантаналы утырыш; 4) XXXI Халыкара көзге «Дөньяның тел картинасы» фәнни мәктәбе.

«XXI йөз төрки тел белеме: лексикология һәм лексикография» Халыкара фәнни конференциясендә катнашучылар төрки телләрнең лексикологиясенә: төрки тарихи лексикологиягә һәм этимологиягә, диалекталь лексикологиягә һәм лексикографиягә, төрки телләрнең чагыштырма лексикологиясенә һәм терминологиясенә һәм башка темаларга багышланган актуаль мәсьәләләр хакында фикер алыштылар. (Тулырак ТР Фәннәр академиясенең рәсми сайтында: http://www.antat.ru/ru/iyli/news/9313/).

12-14 нче сентябрьдә Алтай краенда һәм Алтай Республикасында «Зур Алтай төрки-монгол дөньясы: тарихи-мәдәни мирас һәм хәзерге заман» Беренче халыкара алтаистик форум узды. Алтай дәүләт университеты (Барнаул шәһәре) һәм Таулы Алтай дәүләт университеты (Таулы Алтай шәһәре) форумның төп оештыручылары булып тора. Форумны уздыру инициативасы белән РФ Президенты администрациясенең Чит илләр белән төбәкара һәм мәдәни элемтәләр идарәсе, РФ Фән һәм югары белем министрлыгы, «Россотрудничество» федераль агентлыгы, БДБ дә катнашучы дәүләтләрнең парламентара ассамблеясе советы чыкты. (Тулырак форумның рәсми сайтында: http://konf.asu.ru/altai/).

26-28 нче сентябрь көннәрендә Анкарада Төркия лингвистик җәмгыяте оештырган һәм «Котадгу белек» әсәренең 950 еллыгына багышланган «Кутадгу белег» Халыкара конгрессы булды. Конгресс эшендә Төркия, Казахстан, Әзербайҗан, Россия, Иран, Кыргызстан һәм дөньяның башка илләреннән күренекле галимнәр-тюркологлар катнашты. Чыгыш ясаучыларның төп темалары булып төрки акыл иясе, шагыйрь һәм Караханилар чорының дәүләт эшлеклесе Йосыф Баласагуниның язма мирасына, шул исәптән XI йөз төрки телле әдәбиятның иң борынгы һәм иң күләмле язма истәлеге «Котадгу белег» нең жанр, метрик һәм сәнгати үзенчәлекләренә кагылышлы тикшеренүләр торды.

Конгресс эшендә КФУның гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты Г. Р. Мөгътәсимова катнашты. Ул «Йосыф Хас Хаҗиб Баласагуниның «Котадгу белег» әсәре һәм татар халык мәкальләре» дигән докладын тәкъдим итте. (Тулырак мәгълүмат конгресснең рәсми сайтында: http://kurultay.tdk.gov.tr/).

3-5 нче октябрьдә Симферопольдә (Кырым, РФ) төрки телләрне компьютер эшкәртү буенча «TurkLang 2019» VII Халыкара конференциясе булды. Форумда катнашучылар мәгълүмати технологияләр, тел белеме һәм компьютер лингвистикасы өлкәсендә актуаль проблемалар турында фикер алыштылар. Чараны оештыручылар: В.И. Вернадский исемендәге Кырым федераль университеты, Кырым инженер-педагогика университеты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Л.Н. Гумилёв исемендәге Евразия милли университеты, Истанбул техник университеты, Россия ясалма интеллект ассоциациясе. (Тулырак мәгълүмат TurkLang рәсми сайтында: www.turklang.tatar).

---

14 октябрьдән 16 октябрьгә кадәр Кыргызстан Республикасында Татар мәгарифе көннәре узды. Чарада катнашучылар этномәдәни белем бирүне һәм халыкара хезмәттәшлекне үстерү мәсьәләләре турында фикер алыштылар, Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгының тармак бүләкләре тапшырылды. 16 нчы октябрьдә Кыргызстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгында узган очрашуда мәгариф һәм фән өлкәсендә икеяклы хезмәттәшлек мәсьәләләре турында фикер алыштылар. Чарада катнашучылар ассызыклаганча, Кыргызстанда татар мәгарифе көннәрен үткәрү, башкарма хакимият органнары вәкилләре, педагоглар һәм җәмәгатьчелек лидерлары арасында мәгарифне саклау һәм үстерү мәсьәләләрендә мәгариф, мәдәни һәм милләтара элемтәләрне ныгыту өчен, нәтиҗәле мәйданчык булды. Чараны ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы оештырды. (Тулырак мәгълүмат Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең рәсми сайтында www.antat.ru).

23-25 октябрь көннәрендә Уфада глобальләшү һәм полиэтник мохит шартларында «Башкорт теле һәм әдәбияты: тәҗрибә һәм перспективалар» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. КФУның филология һәм мәдәниятара багланышлар институтын гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры А.Ш. Юсупова, татар тел белеме кафедрасы профессоры Ф.Ш. Нуриева һәм гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доцентлары Р.С. Нурмөхәммәтова, Г.Р. Мөгътәсимова, Ф.Р. Сибгаева, Г.Ә. Нәбиуллина һәм Р.Р. Сәлахова тәкъдим итте.

Конференциядә катнашу өчен, федераль һәм региональ дәрәҗәдәге дәүләт хакимияте оешмалары вәкилләре, Россиянең Мәскәү, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Казан, Ижевск, Самара, Оренбург, Якутск шәһәрләреннән, шулай ук якын чит илләрдән – Казахстан, Кыргызстан, Төркия, Төрекмәнстан, Үзбәкстаннан – югары уку йортлары галимнәре һәм укытучылары чакырылган иде.

Конференция эше барышында башкорт телен, шулай ук глобальләшү чорында Россия халыклары телләрен саклау, үстерү һәм популярлаштыру юнәлешләре яктыртылды, туган телләргә һәм дәүләт телләренә өйрәтү һәм фәнни тикшеренүләр нәтиҗәләрен куллану практикасы мәсьәләләре, милли телләрнең электрон базаларын эшләүнең актуаль проблемалары каралды.

Конференция тәҗрибә алмашу, яңа фәнни элемтәләр урнаштыру, дискуссияләр һәм мөһим карарлар кабул итү мәйданына әверелде. (Тулырак конференциянең bashkconference.ru рәсми сайтында).

---

28 нче октябрьдә А.Х. Халиков исемендәге Археология институтында ике дәүләттә – Россия һәм Беларусь дәүләтләрендә оештырылуы белән уникаль булган «Археологик агач» Халыкара фәнни конференциясе ачылды. Әлеге чара Брест өлкәсе музее һәм Беларусь Республикасы Милли Фәннәр академиясе белән халыкара хезмәттәшлек турындагы килешү кысаларында, ТР Мәдәният министрлыгы ярдәмендә оештырылды. Конференциядә Россия Федерациясе һәм Беларусь Республикасы галимнәре катнашты.

Халыкара фәнни форум эше 29 нчы октябрьдән 1 нче ноябрьгә кадәр Зөядә «Зөя утрау-шәһәрчеге» дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгы базасында дәвам итте. Халыкара конференция кысаларында «Россия һәм Белоруссиянең фәнни һәм музей хезмәттәшлеге проблемалары һәм перспективалары» дигән түгәрәк өстәл узды. Конференция үз эшен 31 нче октябрьдә Беларусь Республикасы Брест шәһәрендә Брест өлкә туган якны өйрәнү музее филиалларында - сәнгать музее һәм «Берестье» археология агачы музеенда тәмамлый. Чыгышларда Татарстан Республикасы һәм Беларусь галимнәре арасындагы хезмәттәшлекнең мөһимлеге һәм киләчәге ассызыкланды. (Тулырак мәгълүмат ТР ФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институтының рәсми сайтында: www.arhtat.ru).

---

8 нче ноябрьдә Чуваш дәүләт мәдәният һәм сәнгать институты базасында «Алтын бишек» Халыкара этномәдәни форумы кысаларында Чуваш автоном өлкәсе төзелүнең 100 еллыгына багышланган «Хәзерге дөньяда этник культура» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференция эше барышында Россиянең этнокультураларын популярлаштыру, саклау һәм үстерү тәҗрибәсен гомумиләштерүгә, яшьләрдә рухи-әхлакый һәм мәдәни-патриотик кыйммәтләр тәрбияләүгә багышланган докладлар яңгырады. Конференциядә катнашучылар үз чыгышларында этник мәдәниятнең халык тәңгәллеген саклау факторы буларак әһәмиятен ассызыклады. (Тулырак Чуваш дәүләт гуманитар фәннәр институтының рәсми сайтында: www.chgign.ru).

21-24 нче ноябрь көннәрендә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара коммуникацияләр институты базасында «Телләрне һәм мәдәниятләрне саклау һәм үстерү» IX Халыкара фәнни-гамәли форумы узды. Форум кысаларында 5 конференция үткәрелде: «Күпмилләтле дәүләт шартларында туган телләрне саклау һәм үстерү: проблемалар һәм перспективалар» X Халыкара фәнни-гамәли конференциясе; «Евразия гуманитар фәннәре контекстында татар теле белеме» II Халыкара фәнни-гамәли конференциясе; «Мәдәниятнең рухи факторы буларак хәзерге шәһәрнең сәнгати-тарихи тирәлеген саклау» IV Халыкара фәнни-гамәли конференциясе; «Мәдәниятара хезмәттәшлек контекстында сәнгать һәм сәнгати белем» VIII Халыкара фәнни-гамәли конференция; яшь галимнәр өчен «Хаков укулары» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Конференция эшендә Төркия, Казахстан, Төрекмәнстан, Үзбәкстан, Кыргызстан илләреннән, шулай ук Мәскәү, Санкт-Петербург, Майкоп, Казан, Уфа, Махачкала, Стәрлетамак, Тубыл шәһәрләреннән күренекле галимнәр катнашты. Форумда катнашучылар үзләренең пленар һәм

секция утырышларындагы чыгышларында төрки телләрне һәм мәдәниятләрен үстерүдә, туган, рус һәм чит телләрне укытуны һәм яшь буын тарафыннан аларны өйрәнүне популярлаштыру буенча булган проблемаларны хәл итүдә, Россиянең төрле төбәкләре белән координацияле эш алып бару зарурлыгын ассызыкладылар. (Тулырак Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара бағланышлар институтының рәсми сайтында: https://kpfu.ru/philology-culture/vii-mezhdunarodnyj-nauchno-prakticheskij-forum.html).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара бағланышлар институты доценты Г.Ә. Нәбиуллина һәм филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара бағланышлар институты доценты Г.Р. Мөгътәсимовалар тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ II ПОЛОВИНЫ 2019 ГОДА

3–4 июня Отделом урало-алтайских языков Института языкознания Российской академии наук была проведена конференция, посвященная 98-летию со дня рождения известного тюрколога Э. Р. Тенишева. В тематику конференции вошли исследования по уральским, алтайским языкам и культурам, а также по сравнительно-историческому языкознанию. Конференция проводилась в рамках исследований по проекту РНФ 18-18-00501 «Создание электронного диалектологического атласа тюркских языков России». Работа секций была посвящена следующим темам: «Лексика и фразеология тюркских языков», «Письменные памятники тюркских языков», «Фонетика и грамматика тюркских языков», «Алтайские языки», «Уральские языки», «Компаративистика, типология» (см. подробнее на официальном сайте Института языкознания РАН: http://iling-ran.ru/main/conferences/2019_tenishev).

6–7 июня в Азербайджанском государственном педагогическом университете (г. Баку) состоялась Международная научная конференция, посвященная 90-летнему юбилею выдающегося ученого-языковеда, тюрколога и общественного деятеля Афата Курбанова. В работе конференции приняли участие ученые из Азербайджана, Турции, Казахстана, Грузии, Сербии, а также из различных городов России. Участники конференции обсудили широкий круг актуальных вопросов, посвященных общему, тюркскому и практическому языкознанию, ономасиологии, литературному азербайджанскому языку и современному азербайджанскому алфавиту. В работе секции тюркского языкознания приняла участие профессор кафедры общего языкознания и тюркологии КФУ, доктор филологических наук А. Ш. Юсупова, выступив с докладом «Некоторые особенности выражения агрессии в татарском языке» (см. подробнее на официальном сайте Азербайджанского государственного педагогического университета: http://www.adpu.edu.az/index.php/az/adpu-da-afad-gurbanovun-90-illik-yubileyinae-haesr-olunmush-muasir-dilchiliyin-aktual-problemlaeri-beynaelkhalg-elmi-konfrans-kechirilib).

19–23 августа в КазНУ имени аль-Фараби прошел международный семинар «Центральная Азия на перекрестке европейских и азиатских политических интересов: XVIII–XIX вв.». В семинаре приняли участие отечественные и зарубежные ученые, историки и эксперты, из Польши, США, Республики Казахстан. Выступления докладчиков были посвящены идеям евразийства, факторам социально-экономической модернизации Центрально-Азиатского региона Российской империи, роли ойратов в системе международных отношений Центральной Азии в XVIII веке с точки зрения современной историографии. Организатором семинира выступил Казахский национальный университет имени аль-Фараби (см. подробнее на официальном сайте семинара: http://foreignasia.ru/).

10–14 сентября в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан были проведены мероприятия, посвященные 80-летию создания Института: 1) Международная научная конференция «Тюркское языкознание XXI века: лексикология и лексикография»; 2) Круглый стол на тему «Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы»; 3) Торжественное заседание, посвященное 80-летнему юбилею Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ; 4) XXXI Международная Осенняя научная Школа «Языковая картина мира».

Участники Международной научной конференции «Тюркское языкознание XXI века: лексикология и лексикография» обсудили широкий круг актуальных вопросов, посвященных лексикологии тюркских языков: тюркской исторической лексикологии и этимологии, диалектной лексикологии и лексикографии, сравнительно-сопоставительной лексикологии и терминологии тюркских языков и другим темам (см. подробнее на официальном сайте ИЯЛИ АН РТ: http://www.antat.ru/ru/iyli/news/9313/).

12–14 сентября в Алтайском крае и Республике Алтай состоялся Первый международный алтаистический форум «Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность». Основными организаторами форума являются Алтайский государственный университет (г. Барнаул) и Горно-Алтайский государственный университет (г. Горно-Алтайск) при поддержке секретариата Постоянной международной алтаистической конференции (PIAC). Инициатива проведения форума поддержана Управлением по межрегиональным и культурным связям с зарубежными странами Администрации Президента РФ, Министерством науки и высшего образования РФ, Федеральным агентством «Россотрудничество», Советом межпарламентской ассамблеи государств – участников СНГ (см. подробнее на официальном сайте форума: http://konf.asu.ru/altai/).

26–28 сентября в Анкаре состоялся Международный конгресс «Кутадгу билиг», который был организован Турецким лингвистическим обществом и посвящен 950-летию произведения «Кутадгу билиг». В работе конгресса приняли участие видные ученые-тюркологи из Турции, Казахстана, Азербайджана, России, Ирана, Кыргызстана и других стран мира. Основными темами выступающих были исследования, касающиеся письменного наследия тюркского мыслителя, поэта и государственного деятеля эпохи Караханидов Юсуфа Баласагуни, в том числе «Кутадгу билиг» – жанровым, метрическим и художественным особенностям самого древнего и крупного письменного памятника тюркоязычной литературы XI века.

В работе конгресса приняла участие доцент кафедры общего языкознания и тюркологии ИФМК КФУ Г. Р. Мугтасимова, выступив с докладом «Произведение Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни „Кутадгу билиг“ и татарские народные пословицы» (см. подробнее на официальном сайте конгресса: http://kurultay.tdk.gov.tr/).

3–5 октября в Симферополе (Крым, РФ) состоялась VII-я Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2019». Участники форума обсудили актуальные проблемы в области информационных технологий, языкознания и компьютерной лингвистики. Организаторами мероприятия выступили Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского, Крымский инженерно-педагогический университет, Академия наук Республики Татарстан, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Стамбульский технический университет, Российская ассоциация искусственного интеллекта (см. подробнее на официальном сайте TurkLang: www.turklang.tatar).

С 14 октября по 16 октября в Кыргызской Республике прошли Дни татарского просвещения. Участники мероприятия обсудили вопросы развития этнокультурного образования, международного сотрудничества, вручены отраслевые награды Министерства образования и науки Республики Татарстан. На встрече в Министерстве образования и науки Кыргызской Республики, состоявшейся 16 октября, были обсуждены вопросы двустороннего сотрудничества в области образования и науки. Участники мероприятия подчеркнули, что проведение Дней татарского просвещения в Кыргызстане стало эффективной площадкой для укрепления образовательных, культурных и межнациональных связей между представителями органов исполнительной власти, педагогами и лидерами общественности в вопросах сохранения и развития образования. Организатором выступило Министерство образования и науки Республики Татарстан (см. подробнее на официальном сайте Академии наук РТ: www.antat.ru).

23–25 октября в Уфе прошла международная научно-практическая конференция «Башкирский язык и литература в условиях глобализации и полиэтнической среды: опыт и перспективы».

Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета представляли профессор кафедры общего языкознания и тюркологии А. Ш. Юсупова, профессор кафедры татарского языкознания Ф. Ш. Нуриева, доценты кафедры общего языкознания и тюркологии Р. С. Нурмухаметова, Г. Р. Муггасимова, Ф. Р. Сибгаева, Г. А. Набиуллина и Р. Р. Салахова.

Для участия в конференции были приглашены представители органов государственной власти федерального и регионального уровней, филологи и преподаватели вузов из разных городов России – Москвы, Санкт-Петербурга, Екатеринбурга, Казани, Ижевска, Самары, Оренбурга, Якутска, а также из стран ближнего зарубежья – Казахстана, Киргизии, Турции, Туркменистана, Узбекистана.

В ходе работы конференции обсуждались вопросы сохранения, развития и популяризации башкирского языка, а также языков народов России в эпоху глобализации, рассматривались вопросы обучения родным и государственным языкам и практики применения результатов научных исследований, актуальные проблемы разработки электронных баз национальных языков.

Конференция стала площадкой обмена опытом, установления новых научных контактов, местом острых дискуссий и принятия важных решений (см. подробнее на официальном сайте конференции: bashkconference.ru).

---

28 октября в Институте археологии им. А. Х. Халикова состоялось открытие уникальной по организации международной научной конференции «Археологическое дерево», прошедшей в двух государствах России и Беларуси. Данное мероприятие организовано при поддержке Министерства культуры РТ в рамках договора о международном сотрудничестве с Брестским областным краеведческим музеем и Национальной Академией наук Республики Беларусь. В конференции приняли участие ученые из Российской Федерации и Республики Беларусь.

Работа международного научного форума была продолжена с 29 октября по 01 ноября 2019 г. в Свияжске на базе государственного историко-архитектурного художественного музея-заповедника «Остров-Град Свияжск». В рамках международной конференции состоялся круглый стол «Проблемы и перспективы развития научного и музейного сотрудничества России и Белоруссии». Завершила свою работу конференция 31 октября 2019 г. в Республике Беларусь в г. Брест в филиалах Брестского областного краеведческого музея: Художественном музее и музее археологического дерева «Берестье». В выступлениях подчеркивалось, насколько важно и перспективно сотрудничество ученых Республик Татарстан и Беларусь (см. подробнее на официальном сайте Института археологии им. А. Х. Халикова АН РТ: www.arhtat.ru).

---

8 ноября на базе Чувашского государственного института культуры и искусств проходила Международная научно-практическая конференция «Этническая культура в современном мире» в рамках Международного этнокультурного форума «Золотая колыбель», посвященная 100-летию образования Чувашской автономной области. В ходе работы конференции прозвучали доклады, посвященные обобщению опыта популяризации, сохранения и развития этнокультур России, воспитания у молодежи духовно-нравственных и культурно-патриотических ценностей. Участники конференции в своих выступлениях подчеркнули значимость этнической культуры как фактора сохранения идентичности народа (см. подробнее на официальном сайте Чувашского государственного института гуманитарных наук: www.chgign.ru).

С 21 по 24 ноября на базе Института филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого Казанского федерального университета прошел IX Международный научно-практический форум «Сохранение и развитие языков и культур». В рамках форума проведены 5 конференций: X Международная научно-практическая конференция «Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы», II Международная научно-практическая конференция «Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки», IV Международная научно-практическая конференция «Сохранение художест-

венно-исторической среды современного города как духовного фактора культуры», VIII Международная научно-практическая конференция «Искусство и художественное образование в контексте межкультурного взаимодействия», Международная научно-практическая конференция для молодых ученых «Хаковские чтения». В работе конференции приняли участие известные ученые из Турции, Казахстана, Туркменистана, Узбекистана, Киргизии, а также из Москвы, Санкт-Петербурга, Майкопа, Казани, Уфы, Махачкалы, Стерлитамака, Тобольска и др. Участники форума в своих выступлениях на пленарных и секционных заседаниях подчеркнули необходимость координированной работы с различными регионами России по развитию тюркских языков и тюркской культуры, решению существующих проблем, популяризации преподавания и изучения родного, русского и иностранных языков молодым поколением (см. подробнее на официальном сайте Института филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого Казанского федерального университета: https://kpfu.ru/philology-culture/vii-mezhdunarodnyj-nauchno-prakticheskij-forum.html).

Материалы подготовлены доцентами Института филологии и межкультурной коммуникации имени Льва Толстого Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной и Г. Р. Мугтасимовой.

DOI: 10.26907/2311-2042-2019-13-2-187-192

UPCOMING EVENTS OF 2020

February 12–13, 2020

The 4th Research and Practice Conference: "Turkic-Mongolian World in the Past and Present".
Organizer: the Institute of Oriental Manuscripts RAS.
Venue: Saint-Petersburg, Russian Federation.
Information: http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=10585&Itemid=48

February 21, 2020

The 4th International Research and Methodology Online Seminar "Improving the Methodology of Language Teaching: A Platform for the Exchange of Progressive Practices".
Organizer: the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:
https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p_

February 22–23, 2020

3. Congress of Theoretical and Experimental Linguistics of Bosphorus University.
Organizer: Bosphorus University.
Venue: Istanbul, Turkey.
Information: http://busctel.boun.edu.tr/

April 20–21, 2020

III. International Symposium Devoted to Khoja Ahmed Yasawi.
Organizer: International Kazakh-Turkish University named after Ahmed Yasawi.
Venue: Turkestan, Kazakhstan.
Information: http://sempozyum2020.yesevi.edu.tr/?fbclid=IwAR3yK9z3LUnRdv3Ax5zz_K-B9SHT-ddPVQR_LWpMFvI_eke7pXXg28-saI0

May 14–15, 2020

34. National Linguistic Congress.
Organizer: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
Venue: Ankara, Turkey.
Information: http://dilbilimkurultayi.metu.edu.tr/

May 23–25, 2020

The 5th International Conference: "The Silk Road: Archeology and Protection of Cultural Heritage".
Organizers: Kazan Federal University and the Institute of Archeology named after A. Halikov, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, in collaboration with Nanjing University and Vienna University of Applied Arts.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: http://archtat.ru/content/uploads/2018/12/Informatsionnoe-pismo.docx

June 2–5, 2020

The International Research Conference "Dialectology. Ethnolinguistics. Etymology. Mythology".
Organizer: the Institute of History, Language and Literature, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences.
Venue: Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation.
Information: http://rihll.com/news/158-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenciya-dialektologiya-etnolingvistika-etimologiya-mifologiya-g-ufa-2-5-iyunya-2020-g-.html

July 23–25, 2020

20. International Kurultai of Turkic Linguistics.
Organizer: Anatolian University.
Venue: Eskisehir, Turkey.
Information: http://www.dilbilimi.net/duyurular.htm

2020 НЧЕ ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

12–13 февраль, 2020 ел

«Үткәндә һәм хәзерге заманда төрки-монгол дөньясы» дүртенче фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: РФА Көнчыгыш кульязмалар институты.
Үткәрү урыны: Санкт-Петербург ш., Россия.
Мәгълүмат:http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=10585&Itemid=48

21 февраль, 2020 ел

«Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы практика белән алмашу мәйданчыгы» IV Халыкара фәнни-методик онлайн-семинары.

Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат:
https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p_

22–23 февраль, 2020 ел

Босфор университетында теоретик һәм эксперименталь тел белеме буенча III Студентлар конгрессы.

Оештыручы: Босфор университеты.
Үткәрү урыны: Истанбул ш., Төркия.
Мәгълүмат: http://busctel.boun.edu.tr/

20–21 апрель, 2020 ел

III Халыкара Хуҗа Әхмәд Ясәви симпозиумы.

Оештыручы: Әхмәд Ясәви исемендәге Халыкара казах-төрек университеты.
Үткәрү урыны: Төркестан ш., Казахстан.
Мәгълүмат: http://sempozyum2020.yesevi.edu.tr/?fbclid=IwAR3yK9z3LUnRdv3Ax5zz_K-B9SHT-ddPVQR_LWpMFvI_eke7pXXg28-saI0

14–15 май, 2020 ел

XXXIV Милли лингвистик конгресс.

Оештыручы: Якын Көнчыгыш техник университеты.
Үткәрү урыны: Әнкара ш., Төркия.
Мәгълүмат: http://dilbilimkurultayi.metu.edu.tr/

23–25 май, 2020 ел

«Ефәк юл: археология һәм мәдәни мирасны саклау» V Халыкара конференциясе.

Оештыручылар: Казан федераль университеты һәм ТР ФАнең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты Нанкин университеты һәм Вена гамәли сәнгать университеты хезмәттәшлегендә.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: http://archtat.ru/content/uploads/2018/12/Informatsionnoe-pismo.docx

2–5 июнь, 2020 ел

«Диалектология. Этнолингвистика. Этимология. Мифология» халыкара фәнни конференция

Оештыручы: РФ ФА Уфа фәнни үзәгенең Тарих, тел һәм әдәбият институты.
Үткәрү урыны: Уфа ш., Башкортстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат:http://rihll.com/news/158-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenciya-dialektologiya-etnolingvistika-etimologiya-mifologiya-g-ufa-2-5-iyunya-2020-g-.html

23–25 июль, 2020 ел

XX Халыкара төрек теле белеме корылтае.

Оештыручы: Анадолу университеты.

Үткәрү урыны: Эскишәһәр ш., Төркия.

Мәгълүмат: http://www.dilbilimi.net/duyurular.htm

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ I ПОЛОВИНЫ 2020 ГОДА

12–13 февраля 2020 г.

Четвертая научно-практическая конференция «Тюрко-монгольский мир в прошлом и настоящем».

Организатор: Институт Восточных рукописей РАН.
Место проведения: г. Санкт-Петербург, Россия.
Информация: http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_content&task=view&id=10585&Itemid=48

21 февраля 2020 г.

IV Международный научно-методический онлайн-семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой»

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация:
https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p_

22–23 февраля 2020 г.

3. Конгресс теоретических и экспериментальных лингвистических наук Босфорского университета.

Организатор: Босфорский университет.
Место проведения: г. Стамбул, Турция.
Информация: http://busctel.boun.edu.tr/

20–21 апреля 2020 г.

III. Международный Симпозиум Ходжа Ахмеда Ясави.

Организатор: Международный казахско-турецкий университет имени А.Ясави.
Место проведения: г. Туркестан, Казахстан.
Информация: http://sempozyum2020.yesevi.edu.tr/?fbclid=IwAR3yK9z3LUnRdv3Ax5zz_K-B9SHT-ddPVQR_LWpMFvI_eke7pXXg28-saI0

14–15 мая 2020 г.

34. Национальный лингвистический конгресс.

Организатор: Ближневосточный технический университет.
Место проведения: г. Анкара, Турция.
Информация: http://dilbilimkurultayi.metu.edu.tr/

23–25 мая 2020 г.

V Международная конференция «Шелковый путь: археология и охрана культурного наследия».

Организаторы: Казанский федеральный университет и Институт археологии им. А. Х. Халикова АН РТ при сотрудничестве Нанкинского университета и Венского университета прикладных искусств.
Место проведения: г. Казань, Россия.
Информация: http://archtat.ru/content/uploads/2018/12/Informatsionnoe-pismo.docx

2–5 июня 2020 г.

Международная научная конференция «Диалектология. Этнолингвистика. Этимология. Мифология».

Организатор: Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН.
Место проведения: г. Уфа, Республика Башкортостан, Россия.
Информация:http://rihll.com/news/158-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenciya-dialektologiya-etnolingvistika-etimologiya-mifologiya-g-ufa-2-5-iyunya-2020-g-.html

23–25 июля 2020 г.

20. Международный курултай тюркского языкознания.
Организатор: Анатолийский университет.
Место проведения: Эскишехир, Турция.
Информация: http://www.dilbilimi.net/duyurular.htm

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Aslan Birsel – Ph.D., Professor at Balıkesir University (Balıkesir, Turkey).

Bayramova Fauziya – Candidate of History, Union of Tatarstan Writers, (Kazan, Russia).

Emanova Juliana – Candidate of Pedagogy, Associate Professor in the Department of Design and National Arts, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Gabdrafikova Liliya – Doctor of History, Chief Research Fellow, Sh.Marjani Institute of History, Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russia).

Gabdrakhmanova Fanuza – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General and Turkic Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Ishmukhamedova Rezeda – Candidate of History, Staff Member of State Archive of the Saratov Region (Saratov, Russia).

Kadirova Enze – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Khabibullina Leniza – Candidate of Philology, researcher at the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russia).

Khabutdinova Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Khairutdinova Rezeda – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Primary Education, the Institute of Psychology and Education, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Khamidullin Bulat – Candidate of History, Head of the Center for Tatar Diaspora Studies at the Institute of Tatar Encyclopaedia and Regional Studies, Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russia).

Nabiullina Guzel – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Nurmukhametova Raushaniya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Ozchoban Yusuf – Ph.D., lecturer at Balikesir University (Balikesir, Turkey).

Rashitov Frid – Doctor of History, Professor of the Sh. Marjani Institute of History, Tatarstan Academy of Sciences (Saratov branch (Saratov, Russia).

Sadekova Ayslu – Doctor of Philology, Chief Researcher at G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russia).

Salimova Dania **–** Doctor of Philology, Professor in the Department of Russian Language and Literature, the Elabuga Institute, Kazan Federal University (Elabuga, Russia).

Valeev Rafael – Professor in the Department of World Cultural Heritage, the Institute of International Relations, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Yao Mikhail **–** Candidate of Sociology, Associate Professor in the Department of Design and National Arts, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Yusupov Farit **–** Doctor of Philology, Professor, Senior Researcher at the Republican Center for the Development of Traditional Culture (Kazan, Russia).

Yuto Hishiyama – Doctoral student of Tokyo University of Foreign Studies (Japan, Tokyo).

Zamaletdinov Radif **–** Doctor of Philology, Professor, Director of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Head of the Department of General Linguistics and Turkology, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Zamalieva Luiza **–** Candidate of Philology, Associate Professor in the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

Аслан Бирсел Оруҗ – PhD, Балыкесир университеты профессоры (Балыкесир, Төркия).

Бәйрәмова Фәүзия Әүхәди кызы – тарих фәннәре кандидаты, язучы, Татарстан Республикасы Язучылар берлеге әгъзасы (Казан, Россия).

Вәлеев Рафаэль Миргасыйм улы – тарих фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Халыкара мөнәсәбәтләр институтының дөнья мәдәни мирасы кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Габдрахманова Фәнүзә Хәйдәр кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Габдрафикова Лилия Рамил кызы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр Академиясенең Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институтының төп гыйльми хезмәткәре (Казан, Россия).

Еманова Юлиана Геннадьевна – педагогия фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының дизайн һәм милли сәнгать кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Җамалиева Луиза Фирдүс кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Ишмухамедова Резеда Илгиз кызы – тарих фәннәре кандидаты, Сарытау өлкәсе дәүләт архивы хезмәткәре (Саратов, Россия).

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Нәбиуллина Гүзәл Әмир кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Озчобан Йусуф – PhD, Балыкесир университеты профессоры (Балыкесир, Төркия).

Рәшитов Фрид Айни улы – тарих фәннәре докторы, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты (Сарытау бүлекчәсе) профессоры (Саратов, Россия).

Садекова Айслу Хөсәен кызы **-** филология фәннәре докторы, ТР Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Сәлимова Дания Әбүзәр кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Алабуга институтының рус теле һәм әдәбияты кафедрасы профессоры (Алабуга, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Хәбибуллина Лениза Газинур кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Хәйретдинова Резеда Рафаил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Педагогика һәм психология институтының башлангыч мәктәп педагогикасы кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Хәмидуллин Булат Лирон улы – тарих фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының татар диаспорасын өйрәнү бүлеге мөдире (Казан, Россия).

Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының директоры, гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы мөдире, профессор (Казан, Россия).

Йосыпов Ферит Йосыф улы – филология фәннәре докторы, профессоры, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге өлкән гыйльми хезмәткәре, профессор (Казан, Россия).

Юто Хисияма **–** Токио Халыкара тикшеренүләр университеты аспиранты (Япония, Токио).

Яо Михаил Константинович – социология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының дизайн һәм милли сәнгать кафедрасы доценты (Казан, Россия).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аслан Бирсел Оруж – PhD, профессор Университета Балыкесир (Балыкесир, Турция).

Байрамова Фаузия Аухадиевна – кандидат исторических наук, член Союза писателей Республики Татарстан (Казань, Россия).

Валеев Рафаэль Миргасимович – профессор кафедры всемирного культурного наследия Института международных отношений Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Габдрафикова Лилия Рамилевна – доктор исторических наук, главный научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ (Казань, Россия).

Габдрахманова Фануза Хайдаровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и тюркского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Еманова Юлиана Геннадьевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры дизайна и национальных искусств Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Замалетдинов Радиф Рифкатович – доктор филологических наук, профессор, директор Института филологии и межкультурной коммуникации, заведующий кафедрой общего языкознания и тюркологии Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Замалиева Луиза Фирдусовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Ишмухамедова Резеда Илгизовна – кандидат исторических наук, сотрудник Государственного архива Саратовской области (Саратов, Россия).

Кадирова Энже Ханафиевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Набиуллина Гузель Амировна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Озчобан Йусуф – PhD, преподаватель Университета Балыкесир (Балыкесир, Турция).

Рашитов Фрид Айниевич – доктор исторических наук, профессор Института истории им. Ш.Марджани АН РТ (Саратовское отделение) (Саратов, Россия).

Садекова Айслу Хусяиновна – доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН РТ (Казань, Россия).

Салимова Дания Абузаровна – доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и литературы Елабужского института Казанского федерального университета (Елабуга, Россия).

Хабибуллина Лениза Газинуровна – кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН РТ (Казань, Россия).

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации им. Льва Толстого Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Хайрутдинова Резеда Рафаилевна – кандидат филология наук, доцент кафедры начального образования Института психологии и образования Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Хамидуллин Булат Лиронович – кандидат исторических наук, зав. центром изучения татарской диаспоры Института татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань, Россия).

Юсупов Фарит Юсупович – доктор филологических наук, профессор, старший научный сотрудник Республиканского центра центра развития традиционной культуры, профессор (Казань, Россия).

Юто Хисияма – докторант Токийского университета международных исследований (Токио, Япония).

Яо Михаил Константинович – кандидат социологических наук, доцент кафедры дизайна и национальных искусств Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website http://tatarica.kpfu.ru;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

• Last name, first name, middle name
• City, country
• Place of work (with address)
• Position
• Academic status and academic degree
• Work phone
• Mobile phone (for communication with editors)
• Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кулъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның http://tatarica.kpfu.ru сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кулъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: http://tatarica.kpfu.ru;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE

Yuto, K., Nabiullina, G. A. The first and second person affixes in possessive constructions of the Tatar, Bashkir, and Chuvash languages: Frequency of use. 7

Khabibullina, L. G., Salimova, D. A. Semantic syncretism of constructions expressing circumstantial relations in Tatar and other Turkic languages. 18

LITERATURE

Aslan, B. O., Khairutdinova, R. R., Ozchoban, Y., Sadekova, A. Kh. Tatar literature in Turkey: Recognition and research trends. 27

Bayramova, F. A. Noble poet Derdemend: The Orsk period of life, new facts and thoughts (on the 160th anniversary of his birth). 52

HISTORY AND SOCIETY

Rashitov, F. A., Ishmukhamedova, R. I. Establishing the network of Russian-Tatar specialized schools in the late 19th - early 20th centuries: The Saratov province. 70

Valeev, R. M. Bolgar as an object inscribed on the UNESCO World Heritage List (on the 50th anniversary of the Bolgar State Historical and Architectural Museum-Reserve). 89

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION

Gabdrafikova, L. R. The Portrait of a Tatar-the voter in 1870 (based on local self-gover-nance in Kazan). 113

Khabutdinova, M. M., Zamalieva, L. F. The fusion of archaic and modern features in the sculptures by Alfiz Sabirov. 126

PERSONALIA

Khamidullin, B. L. Riza Fakhretddinov: An outstanding religious figure, scientist-orientalist and educator. 140

Kadyrova, E. K. Nazhiya Borhanovna Borhanova (on the 95th anniversary of birth). 147

Yao, M. K., Emanova, J. G. On the birth centenary of the outstanding painter Haris Yakupov. 154

REVIEWS

Yusupov, F. Y. Review of Erzhan Alkaya and Zoya Kirillova's monograph Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür). – İstanbul: Kesit Yayinlari, 2018. – 670 p. 160

Zamaletdinov, R.R., Nurmukhametova, R.Y., Gabdrakhmanova, F. Kh. Review of "Tatar Grammar" by Gustav Burbiel, Stockholm, 2018. 169

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD

Latest events in the second half of 2019. 175

Upcoming events of 2020 187

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Юто Х., Нәбиуллина Г.Ә. Татар, башкорт һәм чуваш телләренең тартым конструкцияләрендә I һәм II зат тартым кушымчаларының кулланылу ешлыгы. 7

Хәбибуллина Л.Г., Сәлимова Д.А. Татар һәм башка төрки телләрдә хәл мөнәсәбәтләрен белдерә торган конструкцияләрнең мәгънә синкретиклыгы. 18

ӘДӘБИЯТ

Аслан Б. О., Хәйретдинова Р.Р., Озчобан Й., Садекова А.Х. Төркиядә татар әдәбияты: танылу юллары һәм өйрәнү юнәлешләре. 27

Бәйрәмова Ф.А. Затлы шагыйрь Дәрдемәнд: Орск чоры тормышы, яңа фактлар һәм уйланулар (тууына 160 ел мөнәсәбәте белән). 52

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Рәшитов Ф.А., Ишмөхәммәдова Р.И. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Саратов губернасында татар-рус училищелары челтәре формалашуы. 70

Вәлиев Р.М. ЮНЕСКОның Бөтендөнья мәдәни мирасы объекты буларак Болгар (Болгар дәүләт тарих-архитектура музей-тыюлыгын төзүнең 50 еллыгына). 89

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Габдрафикова Л.Р. 1870 елгы сайлауларда катнашкан татарның портреты (Казан шәһәр үзидарәсе материаллары буенча). 113

Хәбетдинова М.М., Җамалиева Л.Ф. Скульптор Әлфиз Сабиров иҗатында борынгылык һәм хәзерге заман. 126

PERSONALIA

Хәмидуллин Б.Л. Риза Фәхретдинов: мәшһүр дин эшлеклесе, шәрык белгече һәм мәгърифәтче. 140

Кадирова Э.Х. Наҗия Борһан кызы Борһанова (тууына 95 ел уңаеннан). 147

Яо М.К., Еманова Ю.Г. Күренекле рәссам Харис Якуповның тууына 100 ел уңаеннан. 154

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Юсупов Ф.Й. Ercan Alkaya, Zoya Kirillova «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür). – İstanbul: Kesit Yayinlari, 2018. – 670 s.» монографиясенә бәяләмә. 160

Җамалетдинов Р.Р., Нурмөхәммәтова Р.Р., Габдрахманова Ф.Х. Густав Бурбиелнең «Татар грамматикасы» (Gustav Burbiel «Tatar Drammar», Stockholm, 2018) хезмәтенә бәяләмә. 169

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2019 елның II яртысында булган вакыйгалар. 175

2020 елның I яртысында булачак вакыйгалар. 187

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК
Хисияма Юто, Набиуллина Г.А. Частотность использования аффиксов принадлежности 1 и 2 лица в татарском, башкирском и чувашском языках. 7
Хабибуллина Л.Г., Салимова Д.А. Смысловой синкретизм конструкций, выражающих обстоятельственные отношения, в татарском и других тюркских языках. 18

ЛИТЕРАТУРА
Аслан Б.О., Хайретдинова Р.Р., Озчобан Й, Садекова А.Х. Татарская литература в Турции: особенности бытования и изучения. 27
Байрамова Ф.А. Великий Дэрдменд: новые факты по орскому периоду жизни поэта (к 160-летию со дня рождения). 52

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО
Рашитов Ф.А., Ишмухамедова Р.И. Формирование сети русско-татарских училищ в Саратовской губернии в конце XIX – начале XX в. 70
Валеев Р.М. Болгар как объект Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО (к 50-летию создания Болгарского государственного историко-архитектурного музея-заповедника). 89

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ
Габдрафикова Л.Р. Портрет татарина-избирателя 1870 г. (по материалам Казанского городского самоуправления). 113
Хабутдинова М.М., Замалиева Л.Ф. Сплав архаики и современности в творчестве скульптора Альфиза Сабирова. 126

PERSONALIA
Хамидуллин Б.Л. Риза Фахретдинов: выдающийся религиозный деятель, ученый-востоковед и просветитель. 140
Кадирова Э.Х. Назия Бургановна Бурганова (к 95-летию со дня рождения). 147
Яо М.К., Еманова Ю.Г. К 100-летию со дня рождения выдающегося живописца Хариса Якупова. 154

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ
Юсупов Ф.Ю. Рецензия на монографию Э.Алкая, З.Кирилловой «Kreşin Tatar Türkçesi (Dil. Tarih. Kültür). – İstanbul: Kesit Yayinlari, 2018. – 670 s.». 160
Замалетдинов Р.Р., Нурмухаметова Р.С., Габдрахманова Р.Х. Рецензия на труд Густава Бурбиела «Татарская грамматика» (Gustav Burbiel «Tatar grammar», Stockholm, 2018). 169

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА
Прошедшие события II половины 2019 года. 175
Календарь предстоящих событий I половины 2020 года. 187